

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ИННОВАЦИЙ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATIONS OF THE REPUBLIC
OF UZBEKISTAN

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ

ДЖИЗАКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. АБДУЛЛА КАДИРИ

JIZZAK STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED AFTER ABDULLA KADIRI

**“ТАЪЛИМДА ФИЛОЛОГИЯНИ
РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ГЛОБАЛ МАСАЛАЛАРИ”
МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
АНЖУМАН МАТЕРИАЛЛАРИ**

2023 йил 12 июнь

**"ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИЛОЛОГИИ В
ОБРАЗОВАНИИ"
МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
12 июня 2023 г.**

**"GLOBAL ISSUES OF DEVELOPMENT OF PHILOSOPHY IN EDUCATION"
PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL
CONFERENCE
june 12, 2023**

**Тошкент
“METODIST NASHRIYOTI”
2023**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ**

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ИННОВАЦИЙ РЕСПУБЛИКИ
УЗБЕКИСТАН**

**MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATIONS OF THE REPUBLIC
OF UZBEKISTAN**

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

**ДЖИЗАКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. АБДУЛЛА КАДИРИ**

JIZZAK STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY NAMED AFTER ABDULLA KADIRI

**“ТАЪЛИМДА ФИЛОЛОГИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ГЛОБАЛ
МАСАЛАЛАРИ” МАВЗУСИДАГИ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
АНЖУМАН МАТЕРИАЛЛАРИ
2023 йил 12 июнь**

**"ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ФИЛОЛОГИИ В
ОБРАЗОВАНИИ"
МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
12 июня 2023 г.**

**"GLOBAL ISSUES OF DEVELOPMENT OF PHILOSOPHY IN EDUCATION"
PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL
CONFERENCE
june 12, 2023**

**Тошкент
“METHODIST NASHRIYOTI”
2023**

ЎЎК: 811.512.131
811.111
811.521
82/821.0
82/820

Муаллифлар жамоаси

“Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари” мавзусида ўтказилган халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: “METHODIST NASHRIYOTI”, 2023, 372 б.

Ушбу тўплам Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар Вазирлигининг Фармойиши асосида Жиззах давлат педагогика университетида 2023 йил 12 июнь куни ўтказилган “Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари” мавзусидаги халқаро миқёсидаги илмий-амалий анжумани (онлайн) материалларидан ташкил топган.

Тўплам материалларидан мутахассислар, ўқитувчилар, тадқиқотчилар ҳамда магистратура ва бакалавриат талабалари фойдаланишлари мумкин.

Мақола ва тезисларнинг илмий савияси, маълумотларнинг ҳаққонийлигига муаллифларнинг ўзлари масъулдирлар.

Таҳрир ҳайъати:

1. Жуманазаров У.А., ф.ф.д., профессор.
2. Ибрагимова Ф.Э., ф.ф.н., доцент.
3. Сиддиқова Ш.И. филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.
4. Насруллаев Э.Ж., филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.
5. Болтаева Б.И., филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.
6. Хаджимусаева Н.Э., филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент.

Мақолаларни тўпловчи ва нашр учун масъул:

Жуманазарова Г.У.

филология фанлари доктори, профессор

Абдулла Қодирий номидаги Жиззах Давлат Педагогика университети Кенгашининг 2023 йил 5-июндаги 10-сонли Қарори билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-9629-3-4

© “METHODIST NASHRIYOTI”, 2023.

КИРИШ СЎЗИ

Мустақиллик йилларида республикамызда малакали кадрлар тайёрлаш ва таълимни сифатли ташкил этишнинг самарали тизими яратилди ва бугунги кунда олий таълимни модернизациялашга давлат сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тadbирлари тўғрисида”ги қарори олий таълимда илм-фанни янада ривожлантириш, илмий салоҳиятни мустаҳкамлаш, битирувчиларни замонавий дастурлар бўйича ўқитиш, профессор-ўқитувчиларнинг илмий-тадқиқот фаолияти самарадорлиги ва натижадорлигини ошириш, иқтидорли талабаларни илмий фаолият билан шуғулланишга кенг жалб этиш каби жараёнларнинг янада такомиллашиб боришига ёрдам беради.

Конференциялар ташкил этиш илмий тадқиқотларимизнинг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим, фан ва инновациялар Фармойиши асосида Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институтида 2023 йил 12 июнь кuni **“Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари”** мавзусида халқаро миқёсда конференция ташкил этилиши белгилаб берилган эди.

Мамлакатимизда тил, адабиёт ва халқ маданияти юксалиши янада кучайиб бораётган ҳозирги шароитда филология муаммоларини жаҳон филологиясида эришилган ютуқлар асосида чуқур ҳал қилишга эътибор ортмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4997-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармонлари, 2018 йил 28 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси ва Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганлигининг 30 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисидаги 2019 йил 4 октябрдаги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги «Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 984-сон, 2020 йил 29 январдаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари

тўғрисида»ги 40-сон қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу конференция илмий натижалари маълум даражада хизмат қилади.

Ушбу халқаро илмий-амалий конференция айнан филологияни ривожлантириш масалаларига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир. Конференцияни ташкил этиш учун ташкилий қўмита шакллантирилди ва ташкилий қўмитага тақдим этилган мақолалар таҳрир этилиб, тўртта шўъбага ажратилиб ўрганиб чиқилди. Ушбу конференцияга республикаимизнинг барча вилоятларидаги олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари томонидан, шунингдек, Ҳиндистон, Финландия, Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон, Тожикистон Республикалари ва бошқа чет эл мутахассислари томонидан мақолалар тақдим этилган бўлиб, тилшунослигининг назарий ва амалий муаммолари, адабиётшуносликни такомиллаштиришнинг долзарб масалалари, бадиий нутқ ва услуб, таржимашунослик масалалари, глобаллашув шароитида она тили ва адабиётни ўқитиш муаммолари каби йирик масалаларни ижобий ҳал этишнинг назарий жиҳатларини кўрсатиб бериши шубҳасиздир.

Мазкур конференция материалларидан талабалар, магистрлар, таянч докторантлар, докторантлар, ҳамда профессор-ўқитувчилар монографиялар, илмий-тадқиқот ишларини тайёрлашда фойдаланишлари мумкин.

Ш.С.Шарипов

*Жиззах давлат педагогика институти ректори,
педагогика фанлари доктори, профессор*

ТАРЖИМА МУҚОБИЛЛИГИНИНГ МЕЪЁРИЙ ТАЛАБЛАРИ ВА
УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Худайбергенова Зилола Нарбаевна

*Филология фанлари доктори, профессор
Туркия Республикаси, Бартин университети
+905340233813 (телеграмм, ватс апп)
zkhudaybergenova@bartin.edu.tr*

Аннотация. Мазкур мақолада таржимашунослик соҳасидаги муҳим масалалардан бири бўлган таржима сифатини баҳолашда қўлланиладиган меъёр тушунчаси ўрганилади. Таржиманинг якуний маҳсули бўлган таржима матнининг асл матнга мослик, мувофиқлик даражасини белгилаш меъёрлари ҳақида гап кетади. Бу ўринда адекватлик ва муқобиллик терминларининг моҳияти, улар ўртасидаги фарқ, таржимани баҳолашдаги ўрни таҳлил этилади.

Калит сўзлар: таржима, асл матн, таржима матни, адекватлик, муқобиллик, таржима меъёри.

Аннотация. В данной статье исследуется один из важных вопросов в области переводоведения понятие нормы, используемое при оценке качества перевода. Речь идет о стандартах определения уровня совместимости переведенного текста, являющегося конечным продуктом перевода, с текстом оригинала. Также анализируется сущность терминов адекватность и альтернатива, разница между ними и их роль в оценке перевода.

Ключевые слова: перевод, оригинальный текст, переводческий текст, адекватность, альтернатива, норма перевода.

Abstract. This article explores one of the important issues in the field of translation studies, the concept of a norm used in assessing the quality of a translation. We are talking about standards for determining the level of compatibility of the translated text, which is the final product of the translation, with the original text. It also analyzes the essence of the terms adequacy and alternative, the difference between *them* and their role in the evaluation of translation.

Key words: translation, original text, translated text, adequacy, alternative, translation norm.

Маълумки, таржиманинг юқори сифатини таъминлаш учун таржимон таржима матнини асл матн билан солиштириш, имконий камчилик ва хатоларни баҳолаш, таснифлаш ва зарурий ўзгартиришларни кирита олиши керак. Таржимонлар меҳнати натижаларини таҳлил этувчи касб эгаларининг кўпчилиги, яъни

муҳаррирлар, танқидчилар, буюртмачилар таржима сифатини баҳолаш, камчиликларни аниқлаш ва таснифлаш билан шуғулланади. Таржимон учун амалий тавсиялар ишлаб чиқиш таржимани баҳолаш билан узвий алоқадор. Башарти таржимон маълум бир талабларни адо этиши керак бўлса, таржиманинг баҳоси у томонидан мазкур талабларни қанчалик тўла ва муваффақиятли бажаргани билан белгиланади.

Таржимоннинг ўзи ҳам, таржимани баҳоловчи бошқа шахслар ҳам тўғри таржима маълум бир талабларга жавоб бериши зарур, деган мулоҳазага асосланишади. Таржиманинг сифатига қўйиладиган талабларнинг йиғиндиси “таржима меъёри” деб номланади. Таржима сифати таржима меъёрларига мутаносиблиги даражаси ва бу меъёрдан онги ёки ғайришуурий тарздаги оғишлари характери билан аниқланади.

Авваломбор «адекват таржима» ва «муқобил (эквивалент) таржима» терминлари ўртасидаги фарқни аниқлаб олиш керак. В. Н. Комиссаровнинг фикрига кўра, «адекват таржима» нисбатан кенг тушунчага эга бўлиб, “яхши таржима” тушунчасининг синоними бўлиб хизмат қилиши мумкин, яъни бундай таржима аниқ бир шарт-шароитларда тиллараро коммуникациянинг тўлиқлигини таъминлаб беришга хизмат қилиши керак. Ушбу муаллифнинг фикрига кўра, «эквивалентлик (муқобиллик)» термини бир-бирига тенглаштириладиган тил ёки нутқ бирлигининг семантик умумийлигини ифода этади. Муқобиллик коммуникатив тенг қийматлиликлнинг асоси сифатида майдонга чиқади, бундай ҳолатнинг мавжудлиги матннинг таржима эканлигини кўрсатади. Нисбатан тўлиқ эквивалентлик турли тиллардаги матнлар мазмунидаги максимал даражадаги яқинлигини англатади [4, 152].

Адекват таржима таърифига кўра муқобил (эквивалент) бўлиши мумкин, бунда асл матн ва таржима ўртасида семантик умумийлик фарқланиши мумкин. Шуниси ҳам тушунарлики, акси ҳолат мажбурий эмас, яъни муқобил таржима ҳар доим ҳам адекват бўлавермайди, чунки у асл матнга семантик нуқтаи назардан яқинлик, деган талабни қондиради, бироқ бошқа таржима меъёрлари турларига амал қилмаслик ҳолида ҳам бажарилган бўлиши мумкин [3,152].

Шуни эслатиб ўтиш жоизки, таржиманинг муқобиллиги тушунчаси матн мазмунида мавжуд ахборот йиғиндисини тўлалигича таржимада бериш заруратини кўзда тутаяди. Шу тариқа, юқорида айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, аслиятнинг “предметлик-мантиқийлик мазмунини” сақлашни назарда тутадиган “таржиманинг аниқлиги” тушунчасига қараганда “муқобиллик” кенгроқ тушунчадир. Бошқача айтганда, муқобиллик меъёри асл матнга максимал даражада ориентирланганлик талаби деган маънони билдиради [1,152].

Аслият ва таржима мазмунининг муқобиллиги уларнинг коммуникатив тенг қийматли бўлишига асос бўлади. Бироқ шуни эътироф этиш керакки, таржиманинг муқобиллиги даражаси ўзгарувчан

ўлчамдир. Таржиманинг муқобиллиги асл матн ва таржима матни мазмунларининг имкон қадар муштараклигини билдиради, айти пайтда, бу муштараклик таржиманинг адекватлигини таъминлаб берадиган бошқа меъёрий талабларга мос бўла оладиган даражадан ортмаслиги даркор. Муқобиллик даражасининг бузилиши мутлақ ёки нисбий бўлиши мумкин. Агарда таржима асар матни мазмунини энг қуйи даражада ҳам етказиб бера олмаса, таржима номуқобил ҳисобланади, муқобиллик даражасининг мутлақ бузилиши рўй беради. Башарти таржимада эришилган муқобилликка қараганда, муқобилликнинг янада юқорироқ даражасида таржиманинг бошқа меъёрий талаблари бажарилиши мумкин бўлганлиги аниқланса, муқобиллик даражасининг нисбий бузили ҳисобланади. Биринчи вазиятда таржима ноадекват деб топилиши керак, иккинчи ҳолатда, муваффақиятли тиллараро коммуникация учун максимал даражадаги семантик яқинлик зарурий бўлмаса, адекват таржима деб тан олиниши мумкин[5,123].

Таржиманинг адекватлигини таъминлашда унинг жанрига боғлиқ бўлган услубий меъёрлари муҳим роль ўйнайди. Ушбу меъёр муқобилликнинг зарурий даражасини ва етакчи вазифани белгилаб беради. Зеро, таржимоннинг асосий вазифасини ва унинг иши сифатини баҳолашнинг бош мезонини айнан шу икки “ўлчов бирлиги” ташкил этади. Шу ўринда қайд этиш даркорки, худди тўғри нутқ меъёрлари тилнинг услубий ва социолингвистик дифференциациясини ҳисобга олган ҳолда белгилангани сингари, адекват таржимага қўйиладиган меъёрий талаблар фақат матнларнинг муайян типларига ва таржимонлик фаолиятининг маълум бир шароитларига нисбатан жорий бўлади [2,229]. Аммо, К. Райс қарашига кўра, расмий ҳужжатнинг таржимаси билан либретто таржимасини бир хилдаги мезонлар асосида баҳолаш нотўғри. Умуман олганда, таржималар танқиди таржиманинг жанрига боғлиқ услубий хусусиятларни ички ҳис-туйғу билан сезишга асосланади. Бадиий асар таржимаси унинг адабий қиммати орқали, техник таржима терминларнинг беҳато таржима қилиниши, реклама таржимаси унинг воқеликка қанчалик мос келиши асосида баҳоланади.

Таржима нутқи меъёри масаласи кам ўрганилган. Таржима тили ушбу нутқ фаолияти кўриниши спецификаси билан боғлиқ равишда бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Таржима жараёнида икки тилнинг ўзаро алоқаси ўхшаш шаклларнинг нисбатан кенг қўлланилишига, тил воситаларининг ишлатилишига олиб келади.

Таржима матни таржима тилидаги нутқий асар бўлиб, ушбу тилнинг меъёрлари ва узусига амал қилиниши мажбурий. Улар тилнинг турли функционал услубларига боғлиқ равишда, шунингдек, умум адабий тил кўринишларига боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. Кўпинча оғзаки нутқ ва бадиий асар тилига оид таржималар амалга оширилади. Илмий манбаларда фан тили ҳам тилнинг ўзига хос кўринишларидан бири деган фикр мавжуд [2,230].

Таржиманинг прагматик меъёри деганда, таржиманинг прагматик қийматини таъминлашга қўйиладиган талаб тушунилади. Бу меъёр том маънода олинганда, мезон ҳисобланмайди. Зеро, таржима жараёнининг прагматиклигини таъминлаш масаласи индивидуал бўлиб, умуман таржтимага алоқадор бўлмаслиги мумкин. Таржима жараёни натижаларининг прагматик мақсадлардаги модификацияси кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, уни ҳисобга олмай туриб таржимани тўлиқ баҳолаб бўлмайди. Аниқ прагматик вазифани бажариш таржимон учун “супер” вазифа ҳисобланади. Ушбу вазифани бажариш орқали таржимон асл матнни фақат қисман таржима қилиши қилиши мумкин[1, 31]. Бироқ матннинг жанрий хусусиятини таржимада ўзгартириш орқали таржима тили меъёрини бузиш мумкин. Таржима актининг прагматик шарт-шароитлари таржима меърёларига амал қилишдан тўла ёки қисман воз кечиш, матнни таржимасини қайта баён этиш, реферат шаклида бериш ёки асл матнни бошқа бир усулда ифодалашга тўғри келади.

Шу тарзда, юқорида айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, таржиманинг жанрига боғлиқ услубий меъёрларини таржима тааллуқли бўлган матн типининг услубий хусусиятларига ва таржиманинг етакчи вазифасига мувофиқлигига бўлган талаб сифатида қабул қилиш мумкин. Таржима матни типни танлаш аслиятнинг характериға бевосита алоқадор бўлиб, таржима тилидаги айнан шу типдаги матнни шакллантиришнинг ўзига хос меъёрий қоидалари эса матннинг жанрига боғлиқ услубий талаблар сифатида эътироф этилиши даркор. Масалан, аслият маълум бир тилдаги ускунанинг техник тавсифи бўлса, таржима матни тили ва услуби таржима тилидаги техник тавсифлар матнини яратишга қўйиладиган талабларга жавоб бериши керак. Бошқача айтганда, таржима жанрига боғлиқ услубий меъёр икки йўналишни ҳисобга олади, бунда асосий эътибор таржима тили услубига қаратилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бреус, Е.В. Основы теории и практики перевода с русского языка на английский. – М.: УРАО, 1998. – 208с.
2. Казакова Т. А. Практические основы перевода. –СПб: Союз, 2001. – 320с.
3. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. –Москва: Издательство «ЭСТ», 2002.
4. Крупнов В.Н. В творческой лаборатории переводчика. – М.: Международные отношения, 1976. – 192 с.
5. Campbell, Stuart. Translation into the second language. – London and New York: 1998. – 208p.

HUN PERSONAL NAMES IN ANCIENT GREEK SOURCES

Ulkar Mirzayeva

Azerbaijan National Academy of Sciences

Institute of Linguistics named after Nasimi,

Researcher, Phd candidate

e.mail:ulker.mirzeyeva.2016@mail.ru; tel. 0508555278

The field of onomology, which studies the origin and development of all special names in our language, is a special linguistic layer. The historical past, traditions and close political and economic ties of the Azerbaijani people with other nations are reflected in its onomastic structure. Anthroponyms are one of the main and active branches of the toponymic layer of Azerbaijan. In this sense, ancient written monuments connected with the history of Azerbaijan and the works of ancient authors are a reliable source for the linguistic study of anthroponyms.

Huns were one of the ancient Turkic tribes. The name Hun was attested in classical Greek sources as Greek "Οὔννοι" [3:172]. There have been a number of proposed Turkic etymologies, deriving the name variously from Turkic *ön, öna* (to grow), *qun* (glutton), *kün, gün*, a plural suffix "supposedly meaning "people".

The Greek historian Dionysius, who lived and created at the end of the first century wrote: "In the northwest of the Caspian Sea live: first the Scythians, the Huns along the Caspian coast near the Kroniyskovo Sea, and behind them the Khazars, and behind them the warlike Albanians and Kadus who live in the mountainous country" [10:294].

It is clear from the notes of Dionysius that this Turkish tribe was already widespread in Europe in the first century AD.

Another Greek author, the geographer Claudius Ptolemy, who lived in the second century AD, mentioned the name of a people called Huns while listing the peoples of the western region of the Eurasian desert:

"μεταξὺ δὲ Βαστερνῶν καὶ Ῥωξολανῶν, Χοῦνοι καὶ ὑπὸ τὰ ἴδια ὄρη". (Ptolemy, s 172)

Huns actually consisted of four separate groups called black, white, red and blue. The Black Huns were called "Χαραυναῖοι Σκύθαι" in ancient Greek sources.

Since the deaf consonants "θ, χ, φ" in the ancient Greek language are pronounced as [t], [k], [p], therefore this name should be pronounced as [karaunaioi] [5:48]. The suffix at the end of the proper name is the nominative plural in the second declension of the noun [4:44].

One of the most influential Byzantine historians, Procopius of Caesarea, in his work entitled "De Bello Gothico", reported that many Hun tribes lived above the Goths, who lived along the northwestern coast of the Black Sea, and in the neighborhood of the Alans.

Their country extended to Lake Meot and the Tanais (Don). He also noted that the Utigurs were known as Cimmerians in ancient times [8:176].

The second component of the Utigur and Kutigur ethnonyms, which is "gur", is typical for Turkic tribal names such as Yazgur, Salgur, etc., from the Uyghur, Sarigur, Oghuz tribes. According to V. V. Bartold, Mongolian "gur" means people. Baskakov also agreed with this idea [1:269].

Sanducci noted that the "Ευλυσια" tribe is a Turkish tribe called Ulus. This proper name should be pronounced as [ulusia]. Because in the Attic-Ionian dialect of the ancient Greek language, the diphthong "ευ", was pronounced as "[u]" in 400 BC. Therefore, this name should be pronounced as [ulusia]. The suffix "ια" at the end of the word is added to an adjective to create a noun denoting a country in Greek, that is, it creates the name of a place, a country from the names of people, nations. For example;

Γάλλος (Gallos, "French" + -ια (-ía) → Γαλλία (Gallía, "France")

Τουρκος (Turkos, "Turk" + -ια (-ía) → Τουρκία (Turkía, "Turkey")

Άγγλος (Ánglos, "English" + -ια (-ía) → Αγγλία (Anglía, "England")

It is clear from these notes that, this tribe was called Ευλυσ [ulus].

In his book "Fragmenta Historicorum Graecorum", Roman diplomat and Greek historian Priscus of Panium gave an extensive account of the customs and traditions of the Huns. He acknowledged the Huns as the Scythians. The Greek historian was stunned by Attila's extreme level of humbleness in manners, clothing, and desires [2: 277]. A brief glance at the name of the Huns, indicated by Greek historian Panium Priscus, as well as by other historians, such as Procopius of Caesarea, reveals their Turkic origin. Priscus wrote about Attila, one of the most famous generals of the Turko-Hun world:

"Από το 434 οι αδελφοί Αττίλας και Μπλέντα (ελληνικά: Βλήδας) κυβερνούσαν μαζί τους Ούννους" [9:212].

From 434, the brothers Attila and Bleda ruled the Huns together. The outstanding son of this nation, the conqueror of the West - Attila the Hun was the king of the Huns from 434 to 453. As we have seen, this name was mentioned in the ancient Greek work as "Αττίλας". First of all, it should be noted that masculine nouns in the first declension take the ending -ς in the nominative singular. Also, unlike the modern language Ancient Greek had geminate consonants such as [pp, ll, mm] etc. It is clear from here that this proper name is marked with a double "t" according to the grammatical rules of the ancient Greek language.

In the works of Greek authors, the name of Attila's brother was Βλέδας, and in the 7th century Greek chronicle "Chronicon Paschale", whose author was unknown, this name was "Βλίδας. Omeljan Pritsak considered its root bli- had typical vocalic metathesis of Oghur-Bulgar language from < *bil-, which is Old Turkic "to know". Thus Hunnic *bildä > blidä was actually Old Turkic bilgä (wise, sovereign). According to Pritsak's notes on this name, a metathesis event has indeed occurred in this name. Metathesis is the replacement of a sonorous consonant with a longer short vowel in Ancient

Greek. In the Attic-Ionian dialect of the ancient language, sometimes there is a case of displacement of a vowel and a sonorous consonant, especially (r and l). For example, the words θράσος or θάρσος (courage), κρατος or καρτος (power) in the Attic-Ionian dialect of the ancient Greek language can be cited as examples. Metathesis also occurred in words such as Βε-βλη-κα (from the root "βαλ"), τετμνηκα (from the root τεμ), θρωσκω (from the root "θορ") [5:18]. Also, the change in the "Ble" component in the name Bleda is also related to the phenomenon of metathesis in ancient Greek. That is, Βλί [bli] or Βλέ [ble] is actually in the form of Βίλ [bil]. It is clear from this that Bleda is actually a name of Turkic origin.

In various manuscripts of Priscus, the name of Attila's wife was written in different forms, such as ἡρέκα (hereka), ἡρέκαν (herekan) [6: 408]. Maenchen-Helfen agrees that its etymology is "pure prince" according to Bang's explanation. He notes that * Aruvkhan (aruv, "pure") is a Karakalpak girl's name. First of all, we can say that Ionic dialect sometimes has a smooth breathing where Attic has the rough: for example, ἥλιος sun, Attic ἥλος [helios] ; οὔρος border, Attic ὄρος [horos] [4:16]. So, this proper name was pronounced differently in the ancient Greek work according to the phonetic rule of the ancient Greek language.

According to Maenchen-Helfen's explanation, we can note that in the Attic dialect of the ancient Greek language, if the long vowel "ᾱ" is preceded by one of the letters ε, ι, ρ in the Attic dialect of the ancient Greek language, the vowel remains as it is, otherwise it becomes the vowel "η". For example, in the words χώρα, σοφία, μοιρας, γενεᾶ in the Attic dialect, the vowel "α" remains because ε, ι, ρ comes before the vowel "α", but in the word τιμη (earlier τιμα) the vowel "α" changes to the vowel "η" [4:41].

In the word "ἡρέκα" ε, ι, ρ were not used before that vowel, so it became the vowel "η". It means that the name "ἡρέκα" was changed to Erekan instead of Arika and Arian as a result of the influence of the ancient Greek dialect. It is clear from here that this name is of Turkic origin.

Around 530, the head of the Hun auxiliaries in the Byzantine army was called "Αλθιας". Maenchen-Helfen explained that this name is of Turkic origin and there are many Kazakh personal and tribal names formed with numbers. For example, Altıbay, Altyortak, Altyat and others. (p. 405) Based on this idea, we can say that most masculine words of the third declension form the nominative by adding "ας", "ς" to the stem [4:47].

Therefore, the root of the word has been "Αλθι". It should also be noted that in the ancient Greek language, deaf consonants "θ, χ, φ" were pronounced as [t], [k], [p] according to the phonetic phenomena and laws of that time [5:48]. Based on this, we can say that the pronunciation of the name was "Αλθι" [alti].

Attila's father's name was recorded in Priscus as Μουνδιούχος [mundiukos]. Hungarian Turkologist László Rásonyi points out that this name corresponds to the ancient Turkish word munjuq, bunjuq [6:410]. First of all, it should be noted that there are no letters c and j in ancient Greek. Therefore,

these letters were replaced by the letter "δ". It is also a well-known fact that the letter b has been replaced by m in a number of Turkic languages.

In the Gothic war around 536, Massagete, a warrior of Belisarius, was called Βωχας [bokas]. First of all, it should be noted that the first declension of Attic dialect, the masculines have the case ending "ς" in the nominative singular. As we know, the letter "χ" in the proper name was pronounced as [k] in ancient Greek. From this, it is clear that, the root of the word has been "Βωχα", and its pronunciation [boka].

MenchenHelfen wrote about it: Buga "ox" has been used as a name among almost all Turks since very early times [6:415].

Sunik was first mentioned in the Battle of Daras in June 530, in which Sunik took part with 600 horsemen under the command of Belisarius. They helped capture the Persian left arm, then reinforced the Byzantine right arm under the command of Simma and Askan [6: 413].

First of all, it should be noted that the third declension of Attic dialect, the masculines have the case ending "ας" in the nominative singular. From this, it is clear that, the root of the word has been "Σουνικ". Tomashek accepted that this name was of Turkic origin [6:421]

As we have seen, many anthroponyms have been phonetically and grammatically altered in the works of ancient Greek authors.

REFERENCES

1. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков, Высшая школа М., 1969.-С.269
2. Bury J. A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian, MacmillanCo.,Ltd,1923,-P.277
- 3.Claudii P. "Geographia", Том 1, Lipsiae, Sumptibus Et Typis Caroli Tauchnitii, 1843, -P.207
4. FrancC.B. A grammar of Attic and Ionic Greek, New York, Cincinnati, American Book Company, 1902.-P. 97
5. GoodwinW. Greek Grammar, Boston Ginn company, 1900-P.506
6. MaenchenH, Otto J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. University of California Press, 1973. -P. 634
- 7.Pritsak O. "The Hunnic Language of the Attila Clan".Massachusetts: Harvard Ukrainian Research Institute,1982.-P. 443
8. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами. Кн.1. СПб,1876
- 9.Sanducci A. Ancient Scholars about the Turks and the Turkic Nations. World Scholarly Press, 2022, -P. 378.
10. Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. Изд-во Кантана Пресс -Астана,2011,-С.400.

TURKIC LEXICOGRAPHY IN THE MEDIEVAL PERIOD AND RUSTAM MAWLAWI

Shabnam Hasanli- Garibova

Prof. dr. ANAS Institute of Linguistics

shabnam.hasanli@yahoo.com

Language is one of the elements that create the personality of a nation. As a social entity connected to the subconscious, language derives its greatest and most lasting characteristics from this hidden source. It is this source that gives language its form, its soul and creates its aesthetics. The richer this source is, the richer the language becomes. The works written in this language also play a major role in preserving the richness of the language, among which dictionaries play a completely different role. Lexicography is a science that provides us with all the facilities we need to learn about the past and present of the language. Lexicography is responsible for the fact that a large part of the language has not been lost throughout history. Dictionaries, which provide valuable and concise information about various branches of science, have a very important place in our lives today. "Dictionaries are the memory of languages and humanity. Thousands of dictionaries prepared in the hundreds of years from the first dictionary created by mankind to the present day convey the vocabulary of languages as well as thousands of years of knowledge of mankind to the people of today and the future" [1:163].

Lexicography, which is one of the most important branches of grammar, is a branch of science that learns the types of dictionaries, their organization, the theoretical principles of organization principles, and many other features. As Sami Baskın says, "Lexicography is an independent science with two subfields. The first of these subfields is related to dictionary research. In this sub-field, studies on dictionary and dictionary research, type, structure, history, use, etc. of dictionaries are carried out...The second sub-field of lexicography is related to dictionary preparation" [2:445].

Lexicography is the oldest and most developed field of Turkish language linguistics. When looking at the works written in the Karakhanid language, Khorezmian language, Kipchak, Uyghur, Ottoman, and Azerbaijani, it can be seen that the compilation of dictionaries has taken an important place, and this direction has always been in a superior position. Many explanatory, bilingual, grammarly-explanatory, verse, etc. dictionaries have been compiled in the history of lexicography in Turkish languages. These dictionaries are not only information books that give the meanings of words, but also a collection of examples of poems by poets and authors who use those words in different ways, a grammatical source that reflects the differences in the sound of borrowed words in the receiving language and the receiving language, and an encyclopedic science that provides translations of scientific concepts in several languages. has special importance as a resource. The composition of words and

expressions, grammatical structure, lexical features, dialectical differences, etc., were given used in medieval dictionaries using lexical, phonetic, and grammatical methods of explanation. Therefore, the medieval dictionaries were not only a collection of words, but a source that reflected the language characteristics of the period, and provided information about lexical, morphological, syntactic, and dialectological materials.

Throughout history, Turkic languages have been formed in the neighboring environment with Chinese, Indian, Arabic, and Persian languages. Turkish thinkers studied these languages in different socio-political conditions and played an exceptional role in the development of scientific and artistic language in those languages. Speaking about the role of Azerbaijani scientists in the development of Persian lexicography, J. Sadygova writes: "The lexicographic works, grammatical essays, grammars, textbooks, and commentaries added to dictionaries written by Azerbaijani scientists, have laid the foundation stone for the future development of Persian linguistics"[9:4].

From the 13th century, a new stage in the history of dictionary development began. From this period, the Turkish language attracts attention with its breadth as one of the languages used in dictionaries. According to R. Huseynov, who wrote about the poetry of the 13th century, "The Turkish language opens its wings from the 13th century onwards, and in the most diverse genres and forms, magnificent works that are superior to each other and compete with the pearls of Persian-language poetry begin to be born. From the point of view of national interests, the 13th century is considered decisive and fateful because in that century, the literature that had existed in foreign languages for many decades slowly returned to itself, to its roots, and then never became enslaved by Arabic, Persian, or any other language in the same volume. does not fall under its influence"[3:10]. This idea can be attributed to the functionality of the Turkish language as a whole. The 13th century is the period when Turkic languages began to regain a dominant position in the territories of Front Asia, the Middle East, Central Asia, and the north of India.

The multifaceted development of the scientific style in the Middle Ages is manifested in the increasing number of works written in the field of lexicography. Although the dictionaries written in the Khwarazm Turkish, Mamluk Kipchak, Chagatai, and Ottoman language environments reflect the language characteristics of different branches of the Turkic languages, each of them gives a picture of the vocabulary component of the Turkic languages of the time.

The author of each work emphasizes that the language he is addressing is Turkish. However, these dictionaries, written in different regions, reflect the vocabulary of different branches of languages. This is "Kipchak", "Turkmen", "Oghuz", etc. mentioned in dictionaries. explanatory words are also clearly visible. Turkish, used as a second language in dictionaries compiled for the study of Arabic and Persian languages, gradually became the main language in dictionary-grammar works. *"Although the Persian language found its way to*

Turkey during the Seljuk era (XI century), the compilation of Persian-Turkish dictionaries began in the XV century. This process started mainly with the spread of the Persian language and literature in the Turkish imperial court. Therefore, Turkey is marked as a separate stage in the compilation of Persian-Turkish dictionaries. Persian-Turkish dictionaries mainly aimed to help the Turkish-speaking population to understand Persian poetry"[6:8]. "Tohfeyi-Husam" written in Persian-Turkish, "Tohfatul-akhvan" (1458) and "Vasilatulmaqasidilaahsanul-marasid" (1483) by Rustam Mawlawi, etc. The dictionaries contain not only examples of the artistic style of the period but also the dictionary composition of works related to the scientific style.

One such dictionary is "Tohfatul-Akhavan" written by Rustam Mawlawi. The work, the only copy of which was prepared for publication by Firuz RefahiAlamdari, reflects the language landscape of the time. Firuz RefahiAlamdari considers the work to be an example of the Azerbaijani language: "This dictionary is a monument created in the land of Azerbaijan in terms of language features and vocabulary. There is indeed very little difference between the old Azerbaijani language and the old Anatolian languages (especially in the 13th-15th centuries), but the signs showing the intricacies of our language clearly distinguish it from the old Ottoman monuments. We see these subtleties from the lexical point of view, especially in borrowed words and morphological signs" [7]. This conclusion of Firuz Alamdari is not proved by exact facts. When we examine the historical identity of Rustam Mawlawi, we see that Yusif Mawlawi, the father of Rustam Mawlawi, who lived in Konya and was known as a secretary, also belonged to the Mewlawi sect. The work was written to teach Persian. The only copy of the work written in 1458 consists of 28 pages. At the end of "Tohfatul-Ikhwan", the date of the completion of the dictionary is recorded in the section under the title "Dar beyane-ketab". Based on this, M. Nağısoylu writes: "At the bottom of the last verse, the number 878 is written as the date of completion of the book. Usually, in such cases, this date is also accepted as the year of copying of the manuscript. Based on this, it can be concluded that the date of completion of the work coincides with the date of copying of the manuscript, that is, it is an autograph-author copy. However, since we have not seen the manuscript in person, it is difficult for us to make a definite opinion about it.

Infinitives, verbs, nouns, adverbs, and numbers are reflected in the 5chapter of dictionary. The examples as gögərcin, kiləpə, külxan, qızquşı, gün-lək, qışayları, güzayları, quşburnı, qırcaqaz, qarğadəlügi, qaziloqması, ətməkaşı, ətməkçi, ədikçi, orta qışayı, ortaküzayı, ortayazayı, ilkküzayı, ilk qışayı, oquyıcı (xanəndə), ülkər, bağırdalıq, başmaqçı, qablubaqa, başçəkici, bunar, böğürtlən, bucaq, börkcü, bu bucəgi, beyin, bilək, türki, cuzam, tangrı, çəmşirağacı (şüm-şad), çınrağı, çigin, çəng- çağana, düdükci (neyzən), zöhrəyilduzi, suci, suyolu (kəhriz) reflecting the vocabulary of the period have been collected in the dictionary.

Another work of the author is the dictionary "Vasilatul-maqasidila-ahsanul-marasid". The work, bigger than "Tohfatul-akhvan", was completed in 1483. The work consists of 3 chapters and begins with a prologue. In the work, at the beginning of each section, information about the section is provided with a poem, and then the words are arranged in an alphabetical list. For example,

Eger ismimefuldansenmişan
Sorarsangider nun masdarbeyan
Getiryerine ha bedel, bilcavab,
Senenhaqqvereyin, eşitgilsavab,
Misalındilersinbudurbilesin,
Çeşide, keşide, yeterqılasın [8:169].

Each chapter of the book is dedicated to infinitives starting with the corresponding letters of the Arabic alphabet. Other chapters in the dictionary are also divided into relevant chapters, and in them, various information is presented, mainly related to names. In the last chapter, the Arabic, Syrian, and Persian months and their Turkish equivalents are given. Information about stars, constellations, and other planets is also included here. The words as su-luq, etmek aş, etmek sirkesi, qızılsu, etmek bozası, mecusiler kelisası, güyegi kökügi, göbeklü otı, sigil, aluc yemişi, göz bınarı, çapaq, meqnatis taşı, müşteri yıldızı, buğday başı, yel xesteliği, gümölderek, göz qapağı, Merix yıldızı, süngü demreni, güneyik çiçeği, Yemen buncuğı, rastıq daşı, gece qoqan çiçek (şebboy), sucı sağıcı, turağlu yoğurt, buyuruq tutucı, demrenli ox, bökrelce (lobya), tere yağı, buğaz düdüğü, ney çalıcı (neyzen) create a broad idea of the Turkish language of the time.

Esra Kavasoglu Parlak, who mutually analyzed the copies of Khatib Rustam Al-Movlavi's "Wasilatul-maqasidilaahsanulmarasid fi lughatil-furs" work, Ankara, National Library Yz. In A 638 and Ankara, TDK library Yz. In A 449, writes about the copies: "In the translated texts, the Persian word is given first, and their Turkish translation is given in the bottom line. Each word is explained with one or two Turkish words.

These Turkish equivalents reflect the characteristics of Old Anatolian Turkish and are pure Turkish words [5:21]. But Azerbaijanian scholar M.Naghisoylu said: "According to the Iranian researcher Firuz RefahiAlamdari, who extensively studied the work of Rustam Movlavi, the author of "Vasilatul-maqasid" is an Azerbaijani Turk who lived in the Aggoyunlu period. This is proven by several linguistic facts included in the work, including individual words that are more typical for Azerbaijani Turkish used by the author of the dictionary (bacanag, çölmak, cubuk, etc.)"(5:7).

Instead, in cases where a purely Turkish word is not given, simple Arabic and Persian words are often used, and when an Arabic or Persian word that is considered incomprehensible is used, an explanation is given in pure Turkish or more commonly used Arabic. For example, توانگر (tovanger)- bay, zengin, hamle-çapınma, چمن- murğizaryanibağça...

These explanations are sometimes made for pure Turkish words, which are sometimes confusing or difficult to understand, for example, çine: dirim yani quş yemi, xizab: talğa yani mevc, tir: güz yani xazan vaqti. In addition, the Persian homonyms were given separately at the beginning of the copies, but this situation was not applied consistently in both copies.

Dictionaries should be specially mentioned when talking about Turkish works of the XIII-XVI centuries.

Thus, such dictionaries prepared in many different languages, besides reflecting the lexical landscape of the time, are rich sources that include artistic examples, grammatical information, traditions related to the daily life of the people, etc. Dictionaries make it possible to determine both the lexical base of the language and its interaction with other leading languages of the time, as well as the level of the language's expressive capabilities.

In this regard, lexicography as a branch of linguistics is one of the main sources in the development of scientific style. In this period, the dictionaries written in the Oghuz language environment in Anatolia and the Middle East are important sources for determining the Ottoman and Azerbaijani language areas, language differences of the time, and word and sound transitions.

LITERATURE

1. Akalın Ş.H. Sözlü ve sözlükçülük/ TÜRK DİLİ. Dil ve Edebiyat Dergisi, C. XCVIII, Sayı. 698, Şubat 2010, s. 162-169. s. 163

2. Baskın. S. Türkiye`de ve dünyada sözlük bilimi, tanımı, kapsamı ve diğer bilimlerle ilişkisi/International Journal of Language Academy. Volume 2/4 Winter 2014, p.445-457, s.445

3. Hüseyinov, R. XIII yüzil Azərbaycanda yaddillilikdən anadilli ədəbiyyata böyük qayıdış və H.Xoylunun mənzum lüğətinin daşdığı yük// "A.Axundov və Azərbaycan filologiyası" beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 24 – 25 aprel, – 2017, – s.10-15., s.10

4. Kavasoglu Parlak E. Hatib Rüstəm El-Mevlevi'nin "Vesiletü'l-Makâsıd ilâ Ahseni'l merâsıd [Fî Lügati'l-Fürs]" Adlı Eseri (İnceleme-Metin). Antalya, 2017, s.21

5. Nağısoylu M. Rüstəm Mövləvinin (xv əsr) farsca-türkcə iki lüğəti haqqında/ Terminologiya məsələləri, №1, -2022, s.5-11.

6. Orucova, G. M. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə türk elementləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis.avtoreferatı. / Bakı, 2018, –30 s, s.8.

7. Rüstəm Mövləvi Yusif oğlu. Töhfətul-əxəvan. Nəşrə hazırlayan: Ələmdari F.R. Tehran 2016, 140+190 s.

8. Rüstəm Mövləvi Yusif oğlu. Vəsiletul məqasid ila əhsənul mərasid. Nəşrə hazırlayanı: F. Ələmdari, Tehran, 2018, səh.169

9. Sadıqova, C. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri (XI-XX əsrin birinci rübü)/ C. Sadıqova, T. Əsgərova. – Bakı : Elm, – 1990. – 228 s., s.4.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ И СЛОЖНЫЕ ТЕРМИНЫ

Садыгова Саялы

*Института языкознания им.Насими НАН Азербайджана,
доктор филологических наук, профессор, Ваку, Азербайджан.
e.mail:sayalisadigova@yahoo.com; tel. 0503357364*

В терминологической лексике азербайджанского языка термины в виде словосочетаний занимают особое место. Это не случайно. "Потому что в азербайджанском, как и в других языках, возникает потребность для обозначения сложных понятий, установок, приборов, событий и процессов создавать термины, состоящие порой из двух и более слов, терминологические словосочетания" [2:26].

Прежде, чем приступить к разбору сущности терминологических словосочетаний, необходимо их сравнить с обычными словосочетаниями, выявить сходные и отличительные черты. Ибо специфические черты, присущие терминологическим словосочетаниям, возможно верно определить лишь в сравнении их с обычными словосочетаниями.

А.Ю.Сеидов пишет: "Словосочетание, подобно слову обладая номинативным характером, хотя и выражает предметы, события и т.д. выражает их не в отдельности, изолированно, а находясь в связи, отношениях друг с другом" [4:41].

Таким образом, в целом терминологические словосочетания как и другие словосочетания образуются в результате грамматической и смысловой минимум двух и более слов и выражают сложное понятие. Следовательно, оба они в действительности выполняют одну и ту же функцию выражения определенного понятия. Как и обычное словосочетание терминологические словосочетания состоят из двух и более слов и выражают одно понятие. Наряду с этим компоненты в составе обеих видов словосочетаний могут сохранять свою лексико-семантическую независимость.

Одной из важных задач, стоящих в связи с исследованием терминологических словосочетаний, является также выявление сходных и отличительных черт у терминологических словосочетаний и сложных терминов. Несомненно, это даст возможность для верного определения структуры и способов образования терминологических словосочетаний в азербайджанском литературном языке. Один из разделов труда Д.С.Лотте посвящен в высшей степени актуальному вопросу - терминологическим словосочетаниям, широко распространенным в научно-технической терминологии. Автор пишет: "Термином-словосочетанием словесно связываются в явной форме между собой минимально три (для разложимых словосочетаний) или два (для полуразложимых словосочетаний) науч-

но-технических понятия [3:89]. "Внешний вид" сложных терминов, способы их выражения очень близки с терминологическими словосочетаниями, порой не обратив внимания на едва уловимые стороны, трудно бывает отличить их друг от друга. Потому здесь должны приниматься во внимание и внешние особенности, и внутренняя, смысловая сторона, словом, важнейшие специфические черты этих двух категорий.

В целом, если несколько легче выделять термин и терминологические словосочетания, относительно труднее выявлять отношение сложного термина и терминологического словосочетания, различать их. Поскольку терминологические словосочетания и сложные термины обладают рядом общих черт:

а) и терминологические словосочетания и сложный термин состоит из двух и более компонентов. Образующие их компоненты в обоих случаях являются терминами с независимыми значениями. Например, *yarımkürə* "полушарие", *üçbucaq* "треугольник", *üçboğaz* "трехгорлый", *qıfılband* "замковый", *sərgəyan şiddəti* "интенсивность течения", *elektrik yükü* "электрическая нагрузка", *məhsuldar qüvvə* "производительная сила", *izafi dəuər* "прибавочная стоимость" и т.д.

б) компоненты терминологических словосочетаний, и сложных терминов сочетаются посредством одинаковой грамматической связи. Например, связью в сложных терминах *qəbuledici* "приемник", *tozsoran* "пылесос", и терминологических словосочетаниях *ictimai qayda* "общественный порядок", *xarici siyasət* "внешняя политика", *siyasi cinayətkar* "политический преступник", *dövriyyə vəsaiti* "оборотные средства" является примыкание.

в) компоненты терминологических словосочетаний и сложных терминов выстраиваются в соответствующей форме. То есть, определяющий термин предшествует определяемому. Например, *göy öskürək* "коклюш", *təkgözlük* "одноглазый", *qara ciyər* "печень", *turşuölçən* "кислометр", *ara sözlər* "вводные слова", *səs telləri* "голосовые связки", *pəqli cümlə* "повествовательное предложение", *sabit gərginlik* "стабильное напряжение", *daxili qüvvələr* "внутренние силы", *kimyəvi təsir* "химическое воздействие".

Не только при таком конкретном противопоставлении, но и в общем виде терминологические словосочетания и сложные термины выявляются по ряду черт одинаковыми признаками. И даже их можно описывать в одной и той же форме: и терминологические словосочетания, и сложные термины образуются в результате грамматической и смысловой связи самостоятельных терминов. Эти признаки одинаково важны и значительны для обеих категорий.

Однако эта близость между терминологическими словосочетаниями и сложными терминами не дает нам права говорить об их тождественности. Ибо в первую очередь полная стабильность элементов

в составе сложного термина и в смысловом, и в формальном значениях обеспечивает его развитие. Об этом С.Джафаров пишет следующее: "Компоненты сложного слова становятся монолитными и они полностью утрачивают особенности, присущие частям речи, к которым они относятся, сложное слово в сочетании с другими словами приобретает особенности, относящиеся к связи простых слов [1:200].

А в терминологических словосочетаниях такого признака нет.

Во-вторых, терминологические словосочетания отличаются также от сложных терминов по наличию у образующих их компонентов самостоятельного ударения. Так, каждый из терминов в составе терминологического словосочетания обладает самостоятельным ударением, а термины пишутся раздельно. Например, xətti funksiya "линейная функция", dişli çarx "зубчатое колесо", budaq cümlə "придаточное предложение", iri maşınqayırma "крупное машиностроение". А первый термин в составе сложных терминов теряет самостоятельное ударение, оно падает лишь на второй термин, и, таким образом, первый термин вынужден соединиться со вторым, который он определяет. Например, hava kəməri "воздухопровод", yarımüstəmləkə "полуколониализация", qaz kəməri "газопровод", millimetr "миллиметр", taxıldöyən "зерноуборщик", mikrohəndəsə "микрогеометрия" и т.д.

В-третьих, компоненты терминологических словосочетаний бывают подвижными. То есть один компонент можно заменить другим компонентом-термином. Например, термин электрон "электронное", являющийся первым компонентом словосочетания elektrik sahəsi "электрическое поле", можно заменить терминами yük "нагрузка" sərgəyən "ток", elektrik sərgəyən "электрический ток", elektrik yükü "электрический заряд". Однако в этом же положении один из компонентов сложных терминов невозможно заменить каким-либо другим термином.

В - четвертых, между компонентами терминологического словосочетания в отчетливой форме проявляются синтаксические связи, а грамматические средства, образующие эти связи, динамичны. Например, в примерах səslərin pozulması "слияние звуков", dillərin qarazlaşması "перекрещивание языков", suyun dövrənı "кругооборот воды", mədənin turşuluğu "кислотность желудка", işığın sürəti "скорость света" наглядно себя проявляют синтаксические связи между терминами, составляющими терминологические словосочетания.

Так, при определении особенности сочетания учитываются и форма компонентов, и их связи, и их аффикс (особенно отличается аффикс родительного падежа -ın,-in,-un,-ün. Например, между компонентами səviyyəsi "уровень" и dənizin "моря" терминологического словосочетания dənizin səviyyəsi "уровень моря" имеется управление. Потому что по требованию подчиняющего компонента, подчиняющийся компонент употреблен в родительном падеже существительного dənizin "моря". А связь в сложных терминах çaayağzı "устье реки", qandövrənı

"кровообращение", saniyəölçən "секундомер" и т.д. переходит в скрытую форму.

Следовательно, при просмотре как внешних, так и внутренних (смысловых) сторон, и в целом самых важных специфических черт этих двух категорий, становится ясно, что терминологические словосочетания и сложные термины отличаются друг от друга, их нельзя отождествлять.

ЛИТЕРАТУРА

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1982.
2. Гасымов М.Ш. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, "Elm", 1973, 186 c.
3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М., Изд-во АН СССР, 1961, - С. 158.
4. Seyidov Yusif. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, "Maarif", 1966, 340 c.

DEYİMLERDE GEÇEN İKİLEMELERİN MORFOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ: KIRGIZCA ÖRNEĞİNDE

DOÇ. DR. MEHMET ÖZEREN

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, mehmetozeren@firat.edu.tr, orcid.org/0000-0003-4386-8312

DOÇ. DR. S. KAAAN YALÇIN

Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Elazığ, skyalcin23@gmail.com, orcid.org/0000-0002-3908-9204

Özet. İkilemeler anlamı pekiştirmek ve güçlendirmek, anlatımı kolaylaştırmak, söze ahenk katmak gibi amaçlarla oluşturulmuş ve bütün Türk lehçelerinde işlek olarak kullanılan söz kalıplarıdır. Çalışma içerisinde, Kırgızcadaki deyimler içindeki ikilemeler ele alınmaktadır. Tespit edilen ikilemeler, ses ve hece özelliklerine göre incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deyim, İkileme, Kırgızca, Ek

A MORPHOLOGICAL EXAMINATION OF DILITATIONS IN EYIMS: IN THE EXAMPLE OF KYRGYZ

Abstract. Reduplication sareph rasesthatare used in all Turkish dialects forthep urpose of rein forcing and streng thening the meaning, facilitating the expression, adding har monyto the word. Inthestudy, reduplications in idioms in Kyrgyz ared is cussed. Identified reduplications were examinedac cordingto sound and syllable features.

Keywords:Idiom, Reduplication, Kyrgyz, Morphem

1. Giriş. Deyimler, bir dilin kalıplaşmış sözleri içerisinde değerlendirilen ve anlatımı güçlü kılan dil unsurları olarak kabul edilmektedir. Deyimlerin kalıplaşmış öge olmaları onları atasözleri ve ikilemelere bu yönleriyle yaklaştırmaktadır. Kalıplaşmış sözlere genel olarak bakıldığında dil tarihi açısından bizlere önemli ipuçları vermektedirler. Öyle ki dilin ve sözcüklerin ses, şekil ve anlamsal açıdan yaşını takip ve tahmin etmede kalıplaşmış ögeler önemli rol üstlenmektedir. Bunun en büyük nedeni, bir araya gelen sözcüklerin artık değişmez ve değiştirilemez hâle dönüşmüş olmalarıdır.

Kalıp ifadeler olan deyimlerin içerisinde yine kalıp ifadeler olan ikilemelerin bulunması, bu tür yapıların kalıcılığını, değişime karşı direncini pekiştirmektedir. Ancak bu tür yapılarda ön planda olan unsur deyim kendisi olmakla birlikte, kalıplaşmış yapı içerisindeki ikilemeler de genel ikileme yapısı hakkında kesin bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla burada KTD’den yola çıkılarak deyimler içerisinde geçen ikilemeler tespit edilmiş ve bu ikilemeler isim, isim soylu sözcüklerdeki ve fiillerdeki morfolojik unsurlara göre şu şekilde incelenmiştir:

2.İsim veya İsim Soylu Sözcüklerin Ek Almasıyla Yapılan İkilemeler

Her iki sözcüğü de isimlerden oluşan ikilemelerdir. Bunların çoğunluğu çekim ekleriyle çekimlenmiştir.

2.1. İkilemelerin İyelik Eki Almış Sözcüklerle Kullanımı

2.1.1.İki Sözcüğü de İyelik Eki Alan İkilemeler

Her iki sözcüğünde de belli bir iyelik ekini barındıran ikilemelerdir. İkilemelerin iyelik eki almış sözcüklerle kullanımı içerisinde ele alınacak iki sözcüğü de iyelik eki alan ikilemelere örnek olarak; **alı-canı** kal- “nefes nefese kalmak” (KTD, s. 86), **arısıberisi** kaysı “ötesi berisi hangisi?” (KTD, s. 97), **astın-üstün** bol- “altını üstüne getirmek” (KTD, s. 99), **astın-üstün** kıl- “alt üst etmek; altını üstüne getirmek; tozu dumana katmak” (KTD, s. 99), **butu-butuna** tüy- “durup dinlenmemek” (KTD, s. 196), **canı-manı** kal- “canla başla” (KTD, s.239), dünyö**astın-üstün** bol- “dünyası alt üst olmak” (KTD, s.257), **esi-köönünönket**- “aklından gönlünden çıkmamak” (KTD, s. 707) örnekleri verilebilmektedir.

2.1.1.1. Birinci Tekil Şahıs İyelik Ekinin Kullanıldığı İkilemeler

Birinci tekil şahıs iyelik ekinin kullanıldığı ikilemelere örnek olarak; **kabağımkaşım** de- “aldırış etmemek” (s. 348), **kirpiğim-kaşım** de- “kaygıya kapılmamak” (KTD, s. 348) ikilemeleri gösterilebilmektedir.

2.1.1.2. Üçüncü Tekil Şahıs İyelik Ekinin Kullanıldığı İkilemeler

Üçüncü tekil şahıs iyelik ekinin kullanıldığı ikilemelere örnek olarak ise;**alıcanı**kal- “nefes nefese kalmak” (KTD, s. 86), **arısı-berisi** kaysı “ötesi berisi hangisi?” (KTD, s. 97), **astın-üstün** bol- “altını üstüne getirmek” (KTD, s. 99), **bitibitinebat**- “içi içine sığmamak” (KTD, s. 181), **butu-butuna** tüy- “durup dinlenmemek” (KTD, s. 196),**butu-kolu** uza- “eli düzelmek” (KTD, s. 196), dünyö**astın-üstün** bol- “(dünya) alt üst olmak” (KTD, s. 213), **canı-manı**

kal- “canla başla” (KTD, s.239), cer **astın-üstün** bol- “dünyası alt üst olmak” (KTD, s.257), dünyö**astınüstün** bol- “dünyası alt üst olmak” (KTD, s.257), **içi-içine**cabış- “karnı sırtına yapışmak” (KTD, s. 331), **kani-sölü** kaç “delikanlı” (KTD, s. 370), **oozu-murdu**kıyşay- “gözüne baka baka yalan söylemek” (KTD, s. 547), **esi-köönünön**kal- “aklından gönlünden çıkmamak” (KTD, s. 706) ikilemeleri örnek teşkil etmektedir.

2.1.2. Yalnızca İkinci Sözcüğünde İyelik Ekinin Kullanıldığı İkilemeler

Bir sözcüğünde iyelik ekinin kullanıldığı kelimeler arasında; **ak-karani**acırat-

“elif’i be’yi tanımak” (KTD, s. 66), ak-karani taanı- “akla karayı ayırabilen” (KTD, s. 66), **ata-cotosuna cet-** “yerden yere vurmak” (KTD, s.100), **balta-kerkisi** kolunda “tuttuğunu koparan” (KTD, s.124), **can-cigerintöş-** “canını dişine takmak” (KTD, s. 231), **çaç-kirpigi** cet- “gücü yetmemek” (KTD, s. 664), **zoot-kıyagı**cok “zor yanı yok” (KTD, s. 314), **iyne-cibine**çeyin “iğneden ipliğe” (KTD, s. 318), **kanat-kuyruğu**çetil- “delikanlılık çağına ermek” (KTD, s. 361), **muun-cüünü** boş- “dizlerinin bağı çözülmek” (KTD, s. 529), **oy-boyuna** kayba- “gönlüne bırakmamak” (KTD, s. 538), **ölör-tirilerine** kara- “ölüsüne dirisine bakmamak” (KTD, s. 571), **tişin-tişke** koy- “bağrına taş basmak” (KTD, s. 628) örnekleri yer almaktadır.

2.2. İkilemelerin İyelik Eki + Hal Eki Alan Sözcüklerle Kullanımı

Hem iyelik eki hem de hal ekini üst üste alan ikilemelerdir. İyelik eki + hal eki alan sözcüklerle kullanımına; **aldı-aldınan** ket- “başının estiği tarafa gitmek, çil yavrusu gibi dağılmak”(KTD, s. 79), **aldı-artına** kara- “önüne arkasına bakmadan” (KTD, s. 79), **aldı-üstünötüş-** “ağzından girip, burnundan çıkmak; üzerinde titremek; yalvarıp yakarmak” (KTD, s. 82), dünyö**astın-üstün** bol- “(dünya) alt üst olmak” (KTD, s. 213), **can-cigerintöş-** “canını dişine takmak” (KTD, s. 231), **iyne-cibine**çeyin “iğneden ipliğe” (KTD, s. 318), **kabak-kaşına** kar- “gözünün içine bakmak” (KTD, s. 349), **oozu-murdunantüşö** kal- “hık demiş burnundn düşmüş” (KTD, s. 547), **ölör-tirilerine**kara- “ölüsüne dirisine bakmamak” (KTD, s. 571), **ur-tepkige**al- “baskı uygulamak” (KTD, s. 646), **ütür-toçkasına**çeyin “noktasına virgülüne kadar” (KTD, s. 656), **ısıksuukkabış-** “sıcağa soğuğa pişmiş olmak” (KTD, s. 695), **erdierdinetiy-** “çenesi düşmek” (KTD, s. 705) sözcükleri örnek teşkil etmektedir.

3. Fiillerin Ek Almasıyla Yapılan İkilemeler

Her iki sözcüğü de fiil olan ikilemelerdir.İsimlere oranla çok daha az olmakla birlikte genellikle bir durumun olumlu ve olumsuz hallerini içerdiği görülür.

3.1. Sıfat Fiil Eklerinin Kullanıldığı İkilemeler

Fiillerle yapılan ikilemeler kategorisinde, sıfat fiil eklerinin kullanıldığı ikilemeler sayı olarak birkaç taneyi geçmemek ile birlikte; **azar- bezer**boluu “rahatı kaçmak” (KTD, s. 53), **oçor-baçar**bol- “çoluğa çocuğa karışmak” (KTD, s. 563), **üzür-mazır**kep ayt- “özüünü mazeretini beyan etmek) (KTD, s. 652) sözcükleri örnek gösterilebilir.

3.2. Zarf Fiil Eklerinin Kullanıldığı İkilemeler

Zarf fiil eklerinin kullanıldığı ikilemeler, hareket adları içinde en fazla görülenler olarak yer almakla birlikte fiillerle yapılan ikilemeler kategorisindeki zarf fiil eklerinin kullanıldığı ikilemelere; **aypap-caypap ket-** “aşıp taşıp gitmek” (KTD, s. 59), **iylep-iylepitke sal-** “meyvesini başkası yemek” (KTD, s. 318), **sıylap-sıypapbak-** “seve seve bakmak” (KTD, s. 599), **sıylap-sıypapasıra-** “seve seve esirgemek” (KTD, s. 599), **çoçkoñ-çoçkoñet-** “hava atmak” (KTD, s. 669), **otop-butapceyber-** “kanını emmek” (KTD, s. 561), **tökpöy-çaçpayayt-** “iğneden ipliğe” (KTD, s. 633), **uuçtapkulaçtapcıy** “gıdım gıdım toplamak” (KTD, s. 648), **emdep-domdopkoy-** “dersini vermek” (KTD, s. 702), **bassa-tursa** da “otursa kalksa da” (KTD, s. 129), **küydümbıştımbol-** “hayatta pişmek” (KTD, s. 490), **öldüm-taldımde-** “ölüp ölüp dirilmek” (KTD, s. 571) sözcükleri örnek olarak gösterilebilmektedir.

3.3. Kip Eklerinin Kullanıldığı İkilemeler

İkilemelerde kip eki olarak sadece görülen geçmiş zaman ve şart kipinin kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerin aynı zamanda tüm Türk lehçelerinde ortak olan iki ek olması da ilginç bir tespit olarak yer almaktadır. Fiillerle yapılan ikilemeler kategorisinde yer alan bir başka kategori olan kip eklerinin kullanıldığı ikilemelere; **aytsa-aytpasatögünbü** “yalan mı?” (KTD, s. 61), **aytti-aytpadı** de- “benden söylemesi” (KTD, s. 61), **bassa-tursa** da “otursa kalksa da” (KTD, s. 129), **küydümbıştımbol-** “hayatta pişmek” (KTD, s. 490), **öldüm-taldımde-** “ölüp ölüp dirilmek” (KTD, s. 571) sözcükleri örnek teşkil etmektedir.

3.3.1. Görülen Geçmiş Zaman Eki Alan İkilemeler

Görülen geçmiş zaman eki alan ikilemelere azda olsa; **aytti-aytpadı** de- “benden söylemesi” (KTD, s. 61), **küydüm-bıştımbol-** “hayatta pişmek” (KTD, s. 490), **öldüm-taldımde-** “ölüp ölüp dirilmek” (KTD, s. 571) ikilemeleri örnek gösterilebilmektedir.

3.3.2. Şart Kipi Alan İkilemeler

Şart kipi alan ikilemelere yine azda olsa; **aytsa-aytpasatögünbü** ? “yalan mı?” (KTD, s. 61), **bassa-tursa** da “otursa kalksa da” (KTD, s. 129) ikilemeleri örnek gösterilebilmektedir.

3.4. Yardımcı Fiillerle Yapılan İkilemeler

Yardımcı fiillerle yapılan ikilemelere; **azarmandan-bezermanbol-** “bezgin olmak” (KTD, s. 53), **balca-bulca** kıl- “parça parça etmek” (KTD, s. 124), **dalbadalba** bol- “lime lime olmak” (KTD, s. 205), canı **alek-çalekboluu** “allak bullak olmak” (KTD, s. 237), **ilen-salan** bol- “şöyle böyle olmak” (KTD, s. 320), **kamircumurboluu** “etle tırnak gibi olmak” (KTD, s.361), **mamır-cumur** bol- “etle tırnak gibi olmak” (KTD, s. 518), **oçor-baçarbol-** “çoluğa çocuğa karışmak” (KTD, s. 563), **salsala** kıl- “başkasının üstüne yıkmak” (KTD, s. 582), **tuzdaş-daamdaşbol-** “yediği içtiği bir olmak” (KTD, s. 635), **uu-duubol-** “gürültü patırtı koparmak” (KTD, s. 647), **çañ-topoloñbol-** “toz duman olmak” (KTD, s. 661), **elep-celep** bol- “yüreği endişe ile çarpmak” (KTD, s. 702) örnek teşkil etmektedir.

4. Sonuç

Yapılan incelemeler sonucunda kalıp ifadeler olan deyimlerin içerisinde yer alan ikilemeler, Kırgızca ve genel Türk dillerindeki ikilemelerin morfolojik özellikleri hakkında kesin sonuç verecek niteliktedir. Bunun sebebi olarak da her iki unsurun değişim veya dönüşüme karşı dirençli dil yapıları olmalarıdır.

KAYNAKLAR

1. Alkaya, E. (2008). "Ortadoğu ve Karadeniz Ağzlarında Görülen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme", *TurkishStudies*, 3 (3), s.37-76.
2. Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, 6. Baskı, Ankara.
3. Hatipoğlu, V. (1981). *Türk Dilinde İkileme*, TDK Yayınları, Ankara.
4. Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. Koca, E. (2006), "Kırgız- Türk Dillerindeki Yansıma Sözcüklerden Oluşan İkilemeler", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11 (3), s.57-64.
6. Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları. Ankara, 1992.
7. Nurmatov, M. (2008). *Kırgız Türkçesi Deyimler (Aktarma-İnceleme)*, Gazi Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi. Ankara, 2008. (KTD)
8. Yastı, M. (2007). "Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21(Bahar), s. 51-87.
9. Yavuz, S. ve Telli B. (2013). "İç Anadolu Bölgesi Ağzlarında Geçen İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (3), s. 376-402.
10. Ulutaş, İ. (2007). "Kırgız Türkçesinde İkilemeler", *Akademik Bakış*, 13, (2007), s. 1-13.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ARXAİK VAHİDLƏRİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ

Sevinc Sadıqova

ADPU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

sevincsadigova@gmail.com

Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

Ümumxalq dili əsasında təşəkkül tapmış, müəyyən normalara salınmış dil ədəbi dil hesab olunur. Xalqın milli mədəni nailiyyətləri nə qədər yüksəkdirsə, onun ədəbi dili də bir o qədər cilalanmış, zəngin və safdır. Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilindən təcrid olunmamışdır, o, ümumxalq dili ilə sıx bağlıdır və onunla eyni mənbədən qidalanır. Ədəbi dilin təşəkkül tapması bir çox hallarda ümumxalq dilinin özünün qanunauyğun inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxır. Ədəbi dili səciyyələndirən başlıca əlamətdar cəhətlər onun zəngin lüğət tərkibinə, mükəmməl qrammatik struktura və üslublar sisteminə malik olmasıdır.

Bildiyimiz kimi, dilin hazırkı, müasir durumu dildəki həm yeni sözlərin, həm də köhnəlmiş sözlərin müəyyən edilməsinin başlıca meyarıdır. Dilin müasir vəziyyətində aktiv formada işlənməyən, işləklidən düşən, qeyri-məhsuldar olan leksik və qrammatik vahidlər köhnəlmiş elementlərdir. Həmin linqvistik vahidlərin bir qismi tamamilə arxaikləşərək, ümumiyyətlə dildən çıxmış, bir qismi isə ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin Azərbaycan dilinin bu və ya digər dialekt və şivəsində hal-hazırda da işlənməkdədir.

Belə arxaik elementlərə *yü:rməx`, təpməx`, sunmax, qanrılmax, qavzamax, qonqumax// qonqutmax, əyləməx`* və s. misal çəkmək olar. Nümunə göstərdiyimiz leksik və qrammatik vahidlər müasir ədəbi dildə arxaikləşsələr də, dilimizin Qərbi Azərbaycan şivələrində hal-hazırda da işlənməkdədirlər. Azərbaycan dilinin qərb və cənub dialektlərinin xüsusiyyətlərini daşıyan Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikasında bu qəbildən olan xeyli miqdarda leksik və qrammatik vahid vardır ki, vaxtilə Azərbaycan ədəbi dilində məhsuldar şəkildə işlənmiş, müasir dövrdə isə işləkliyini itirərək arxaikləşmişdir. Həmin leksik vahidlərin klassik ədəbiyyatımızda da məhsuldar şəkildə işləndiyinin şahidi olmaq mümkündür. Bunlardan bir neçəsini ətraflı təhlilə cəlb etsək, fikrimiz daha aydın olar.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin əksəriyyətində (əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrində) işlənən **yüyürmək** feili də ədəbi dildə məhsuldarlığını itirmiş feillərdəndir: *Gülnisə yüyrüf* öznü saldı mal damına (Əştərək); *Yü:rdü* deə kin, qonaxlar çatıllar (Basarkeçər).

Tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir: *Yügürsə* eyləyə karlanqıcı mat (1,s.87); *Ki, mən həm bu biyabanda yügürdüm* bir neçə müddət (2,s.18); *Ahu yügürüb salama gəldi* (3,s.238); *Gördüm ki, gəlür, rəvan yügürdüm* (3,s.308); *İstəyib bir çarə, çox yeldim, yügürdüm* hər yana (4,s.348); *Bunca kim, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana* (4,s.49); *Düşüb, durub, yügürüb* bəs ki, yormuşam özümü (5,s.255); *Saleh sövdagər övrətin fəryadından sərəsimə yügürüb gəldi* (6,s.40); *Həm yerdən yüyürüb, həmi havadan* (7,s.251); *Yüyürməkdən saf əridi yağımız* (7,s.255) və s.

Müasir ədəbi dildə işlənən yürüş, dialekt və şivələrdə işlənən yüyrüş`// yürdəx`// yürçəx`// yürünçəx` (*beşik*) isimlərinin, yüyürəx` (*qaça-qaça*) zərfinin, yü:rüş` (*çevik*) sifətinin kökündə yüyürmək// yürümək// yerimək feilləri dayanır. Tarixən ədəbi dilimizdə işlənmiş *yortmaq* feili də qədim yazılı abidələrdə bəzən *yorı(maq)* fonovariantında işlənmişdir ki, bu da onların eyni söz yuvasından təşəkkül tapdığını nümayiş etdirir. Həmin feillər qədim türk yazılı abidələrində: *"Turu kat sāmriti yirin öpən yügürü barmış, urtu yirdä oğrı sokuşup tutupan minmiş"* (*Kök at getdiyi yeri yadına salıb tez oraya çatmış, o yerdə oğruya rast gəlmiş. Oğru (onu) tutub minmiş.*) (8,s.300); *"Anta udu yorıdım."* (*tərcüməsi: Orada təqib edərək yürüdüm.*) (8,s.272); M.Kaşğarının lüğətində: *"ər yorıdı – adam yürüdü, yeridi"* (9,III,s.79); *"yügürdi – qoşdu, yüyürdü; ol anı yügurtti – o onu yüyürtdü, yeritdi, qaçırttı"* (9,III,s.66,376); V.V.Radlovun lüğətində **yügürmək, yürümək** (10,III.1,s.594-595,603; IV,1,110)

fonovariantlarında qeydə alınmışdır. Dialektoloji ədəbiyyatda da bu leksik vahidlərdən bəhs olunmuşdur (11,s.172; 12,s.243, 245).

Təpməx' feili İrəvan (Zəngibasar, Vedibasar, Üçkilsə), Zəngəzur şivələrində *"irəli soxulmaq"* mənasında işlənir: *Hara təpirsən öznü, görmürsən yermiz yoxdu?* (Vedi); *Şəkil öznü irəli təpdi ki, ona da pay düşsün* (Zəngibasar); *So:xdan evə təpildilər hamsı* (Üçkilsə).

Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: *"Ana haqqı-Taşrı haqqı" deyilməsəydi, qalqubanı yerimdən duraydım, yaqaqla boğazından tutaydım, qaba ökcəm altına salaydım, ağ yüzüni qara yerə dəpəydim, ağzunu ilə burnundan qan şorladaydım, can datlusın sənə göstərəydim!* (13,s.45); *Cilasun yigitləriylə Qarabudaq sola dəpdi* (13,s.93); *Qılıc salsa bin ərə təpinəydi* (14,s.23); *Təpilməş ikən əski yarə parə-parə bağrımın* (2,s.126); *Nagah təpüldü payı-rəhvar* (6,s.191); *Bizim inək kimi təpər, ağlarsan* (15,s.232); *Oda təpər, harda düşsə fürsəti* (7,s.232). Nümunələrin azlığı bu feilin tarixən də ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənmədiyini və sonradan tamamilə arxaikləşdiyini nümayiş etdirir.

Naxçıvan şivələrində *təpilməx* feili *"soxulmaq"* mənasındadır: *"Belə hiss elədim ki, canavar bir yannan, sel də bir yannan davarı heç-pıça çıxaracaq, həm də canavar da üsdən təpiləcək qoyuna"* (16,s.80). Dialektoloji ədəbiyyatda (17,s.492; 23,s.370; 12,s.224, 18,s.168; 19,s.139; 20,s.190) bu feilin Qərbi Azərbaycan şivələrində və Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində digər mənalarda işlənməsi də qeydə alınmışdır. "Qədim türk lüğəti"ndə (21,s.552), M.Kaşğarının lüğətində (9,II,s.33) də bu feil qeydə alınmışdır. Yakut dilində də *"ayaqla vurmaq"* mənasında *ten* feili işlənir.

Sunmax"*vermək*" mənasında işlənən arxaik feildir. Bu feilə Qərbi Azərbaycanın Göyçə (Çəmbərək) şivəsində rast gəlinir. Qərbi Azərbaycan şivələrinə həsr olunmuş bir sıra mənbələrdə bu feilə rast gəlinmir. Yalnız Ş.Kərimov bu feildən bəhs etmiş və onun Qərbi Azərbaycanın Çənbərək və Karvansaray şivələrində *"vermək"* mənasında işlənən arxaik feil olduğunu qeyd etmişdir: *"Heş kim mē gün summaz, həsi öyün ışıqı özgəsinə düşür; Buyilləri maña gün sunulmazı; Qızıma za bir gün summazım āzı"* (11,s.174).

Qərbi Azərbaycan şivələrində məhdud şəkildə işlənsə də, vaxtilə *sunmaq* feili ədəbi dilimizdə çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir: *Qanturalı bir kəpənəgi qapağına doladı, aslanın pəncəsinə sunı verdi* (13,s.110); *Basat qoçun başını Dəpəgözün əlinə sundı* (13,s.130); *Sun bizə saqi ayaq, dəgdi bulunmaz yayaq* (1,s.32); *Ağu sunar isə yudmaq gərəkdir* (14,s.59); *Nərgisi gör, cam əlində mey sunar arıflərə* (1,s.54); *Sundum əlimi daməninə bəs ki, dutaydum* (1,s.94); *Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş* (1,s.46); *Saqiya! Badə sun ki, fürsətdir* (12, 231); *Ey sərvi, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər* (3,s.120); *Sundum əlimi bir gülə, səd xarə yoluxdum* (3,s.152) və s. Bu feilə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlinir: *"Ol yāmā M(a)ğaradi ilik kan ārtinü uluğ bay barımlıq tsaqları ağıllıqları tarıq ād tavar üzā tolu ālp adım sülük küçinā tükāl liq törttin sınar yir orun uğ ivmiş basmış üküşkā ayatmış ağırlatmış ürük usadı köni nom ça törüçā başlataçı imāriqmā kamağ budunun karasın aşmış ükitmiş koptın sınar yağısız yavlaqsız*

ärti.” (Həmin o Mağaradan hökmdar olduqca qüdrətli və varlı idi. Qiymətli şeylərinə, taxıl anbarlarına, əkin sahələrinə, mal-qarasına görə çox qüdrətli idi. Bütün yer üzünü, dünyanın dörd tərəfini qorxudub ələ keçirmiş və çoxlarına qorxu, ehtiram təlqin etmişdi (təqdim etmişdi, bəxş etmişdi – S.S.).) (8,s.337); “Olaç bars yämä änüklap, yiti kün ärtmiş ärti, yiti änüklärinä äkirtip kavşatıl açmaq suvsamak üzä sıkılıl turmış yavrumış **sınmış** ätözläri alaņurup küçi közüni üzülüp, unaknia ölgäli yatur ärti.” (Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi küçüyünə bütün gücünü sərf edib (verib – S.S.) təqətdən düşmüş, ac-susuz qalıb üzölmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə uzanmışdı.) (8,s.338). S.E.Malov kitabının lüğət hissəsində **sunmaq** feilini “vermək, əlini uzadaraq vermək” mənasında izah etmişdir (22,s.423). “Qədim türk lüğəti”ndə **sunmaq** feili “əlini uzadıb vermək: kedinki qadahqa sunup zähr qatar – növbəti qədəhi uzadaraq zəhər əlavə etdi; kişi utruqi aşqa sunma elig – başqa adamın önündəki yeməyə əl uzatma” (21,s.514) kimi izah olunur. M.Kaşğari bu feillə əlaqədar “ol manqa ətmək sundı – o mənə çörək təqdim etdi, verdi” (9,II,s.55) nümunəsini vermişdir. **Sunmaq** feilinin “vermək, uzatmaq, əlini vermək” mənalarında uyğur, karaim, altay, teleut, lebedin, qırğız, koman, şor, türk, Krım tatarları və b. dillərdə işləndiyi (10,s.15, s.762; IV,1,538,590) də qeyd olunur. Qədim türk dilində, klassik Azərbaycan poeziyasında geniş şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, bu feil müasir ədəbi dildə tamamilə arxaıkləşmiş, dialekt və şivələrdə də işləkləkdən çıxmışdır, yalnız Göyçə (Çəmbərək) şivəsində məhdud şəkildə işlənməkdədir.

Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində (Dərələyəz, Ağbaba, İrəvan, Göyçə və b.) işlənən **qañrılmax**feili “geriyə çevrilmək, dönmək” mənasını ifadə edir: **Qañrıla** bilmirəm, belim tutup (Dər.); Geryə **qañrılanda** dədəmi gördüm, bağrım yarıldı (Gərn.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə məhsuldar şəkildə işlənməmişdir: **Qanrıluban** baqışından, ağam Beyrəgə bənzədürəm, ozan, səni! (13,s.70).

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu feillə eyni kökdən olan **qañırmax** feili də işlənilir, “burmaq, əyib qatlamaq, arxaya əyib burmaq” mənalarını ifadə edir, lakin həmin feilə ədəbi dil materiallarında rast gəlinmir. **Qañrılmax** feilinin həm Qazax, Tovuz, İmişli dialekt və şivələrində (17,s.276-277), həm də Qərbi Azərbaycan şivələrində (12,s.144; 23,s.227; 18,s.104) işlənməsi dialektoloji ədəbiyyatda da qeydə alınmışdır. “Qədim türk lüğəti”ndə bu feil “tərpənmək, laxlamaq, burulub düşmək” (21,s.456), M.Kaşğarinin lüğətində “burub qoparmaq” (9,III,s.340), V.V.Radlovun lüğətində “rədd etmək, geriyə göndərmək” (10,II,1,s.83) mənalarında izah olunmuşdur.

Qavzamaxfeili Dərələyəz, İrəvan dialektlərində “qaldırmaq”, Ağbaba dialektində “qaldırmaq, başını qaldırmaq, başını tərpətmək” mənalarında işlənilir: Əlindəki kərişi **qavzayıp** pərdinin üstünnən saldı (Dər.); Başını **qavziyif** üzmə baxammadı (Ağb.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə də işlənməmişdir: Baş **qavzadi**, açdı ləb duayə (1,s.58); Baş **qövza** olam sənənlə həmduş (1,s.72); Qol **qavzadi** başə çəkdi qalxan (1,s.133); Baş **qovzadi** xur misal Vərqa (1,s.168); Yusif Sərrac iynəsi əlində başın yuxarı **qovzadi**, gördü ki, bir əsas peyda oldu və əsla xəyalından keçirmədi ki, bu

əsas və tədarük onun üçündür (7,s.306) və s. Klassik ədəbiyyatda az işlənsə də, bədii dil nümunələrinin yaranması arasındakı böyük zaman kəsiyi bu feilin əsrlər boyunca ədəbi dildə işləndiyini sübut edir.

Qavzamax feili *qōūzamağ* fonovariantında cənub qrupu dialekt və şivələrində məhsuldar şəkildə işlənir. Bu feil Qərbi Azərbaycan şivələri ilə yanaşı (24,s.333; 12,s.150; 23,s.235; 18,s.117), Naxçıvan: "Tutacax isdi şeyləri qavzamaxçundu" Şahbuz, Şərur (17,s.288), Təbriz (25,s.258) dialektlərində də işlənir. M.Şirəliyev bu feili cənub qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik hesab edir (26,s.9). V.V.Radlovun lüğətində bu feilin bir sıra mənaları ilə yanaşı "*şişib qalxmaq*" (10,II.1,s.475) mənası da verilmişdir.

Qonqumax//qonqutmax feili Ağbaba, İrəvan, Göyçə dialektlərində "*aşağı çömbəlib oturmaq, yerə oturmaq*" mənasında işlədilir: *Nə qonquyuf oturufsañ burda, cahamat gözdüyür səni* (Ağb.); **Qonqudub** *oturup, heş qımıllanmır* (Kəv.).

Bu feil tarixən ədəbi dildə daha ilkin variantında, *qonmaq* şəklində işlənmişdir: *Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı, al şərabıñ itisindən içərlərdi* (13,s.34).

Dastanda işlənmiş *qonmaq* feilindən *qonqumax// qonqutmax* forması formalaşmışdır, həmin formadakı şəkilçi tərz bildirməyə xidmət edir. Apardığımız müşahidələrə əsasən, bu feilin Gəncə, Göygöl, Şəmkir ərazisində də işləndiyini müəyyənləşdirmişik.

Dialektoloji ədəbiyyatda bu feilin Qərbi Azərbaycan şivələrində (17,s.309; 23,s.252; 11,s.320; 12,s.160; 18,s.116) və Tərtər şivəsində (17,s.309) işləndiyi qeyd olunur. "Qədim türk lüğəti"ndə bu feil *qon* variantında "*enmək, oturmaq, məskunlaşmaq*" mənalarında, *qonyu* sözü isə "*məskunlaşma yeri, yaşayış yeri, oturma yeri*" (21,s.455) kimi izah olunmuşdur.

Hərəkətin icrasının dayandığını bildirən arxaik feillərdən biri əyləmək feilidir. **Əyləmək** feili şivələrdə işlənərək "*dayandırmaq, saxlamaq*" mənasını ifadə edir; *Bir maşın əylə, gedəx, yoxsam çatammarıx vaxdında* (Göy.);

Tarixən ədəbi dildə bu feil məhsuldar şəkildə işlənmişdir; *Çün hər gözündə əglənür insan bi`aynihi* (27,s.78); *Bucuq yil əglənəm gər çox olursam* (1,s.95); *Həmlə qıldı kim, əylədə anları* (1,s.126); *Ol sənəm əzmi-səfər etdi, könül, əylənmə kim* (3,s.34); *Anunçün əyləməz ahi bu canım rəhgüzarında* (3,s.44); *Onda mənə əyləyib nedirsən?* (1,II,s.159); *Könül əylənməsə qəmdə* (1,III,s.23); *Çünki getdin, bir zaman əylən, dolanım başına* (5,s.22); *Bir zaman əglən, sözüm, ey əbri-gövhərbar, eşit!* (1,III,s.149); **Əglənmədi** *bu üç ehtimalə* (1,III,s.47); *Ey Nişat, ox tək sözündən hər kimə səhm əglənir* (1,III,s.195); *Məhcuri-biçarədən gəzmə kənar, əylənmə, gəl* (1,III,s.220); *Əlhəmdilləh, mənim halımdan müttələ və xəbərdar, həqq rızası üçün mənə yola sal, əgləmə* (6,s.104); **Əglə** *bir yol kəcavəni, dur indi* (6,s.128); *Bahar gəldi, qar əylənməz* (1,III,s.284); *Dəli könül, gəl əylənmə qürbətdə* (1,III,s.300); *Bir hicabda, bir pərdədə əylənə* (15,s.47); *Heç əylənmə irəlində, gerdə, gəl* (15,s.81); *A gədə, Kərəməli, mən buları əyləmişəm, tez qaç qurtar* (7,s.287). *Yoldan ötdüyüm yerdə bular mənə qabaqlayıb əyləyiblər, istirdilər soyalar, çalışıb özümü soydurmamışam* (7,s.288) və s.

Əyləməx feili Cəbrayıl, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Şərur, Tovuz dialekt və şivələrində də eyni mənada işlənir (17,s.168). Azərbaycan dilinin dialektlərinə xas olan *aylan* leksemindən bəhs edən Q.Bağırov onun əsas mənası etibarı ilə “*bir şeyin ətrafında dolanmaq, dövrə vurmaq, dönmək*” mənaları ifadə etdiyini, türkməncədə *ajla*, türk, özbək dillərində *ajlanmaq*, başqırd dilində *əjləhəy*, tatar dilində *əjləhəy* sözlərinin bir-birinin eyni və ona çox yaxın mənalarda, qaraqalpaq dilində *ajlan – dolanmaq, dövr etmək, dövrə vurmaq* mənasından başqa bir də *dayanmaq, ləngimək* mənasında işləndiyini və bunun da müasir Azərbaycan dilində *əylənmək* felinin daşdığı mənanın eyni olduğunu qeyd edir (20,s.98).

Xalq dilinin və şivələrin tədqiq olunması dilçiliyin ən vacib məsələlərindən biri olmuşdur və hal-hazırda da bu sahədə öz həllini gözləyən xeyli sayda problemlər vardır.

Açar sözlər:Qərbi Azərbaycan, dialekt, şivə, arxaik elementlər, ədəbi dil, leksik vahid, grammatik vahid.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1.Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 səh.

2.Kişvəri. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 176 səh.

3.Xətai Ş.İ. Seçilmiş əsərləri. Çarşoğlu, 2006, 232 s.

4.Füzuli M. Əsərləri. 6 cild. II cild, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2005, 336 səh.

5.Qövsi T. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 328 səh.

6.Məhəmməd. Şəhriyar. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 216 səh.

7.XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxabatı. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 771 səh.

8.Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.

9.Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cild. I c., Bakı, “Ozan”, 2006, 512 səh.; II c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.; III c., Bakı, “Ozan”, 2006, 400 səh.

10.РадловВ.В. Опытсловарятюркскихнаречий. т.I, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; 1896, т.I, ч.2, 762 стр.; т.II, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.1, СПб, 1893, 968 стр.; т.III, ч.2, СПб, 1893, 968 стр.

11.Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvan-saray şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 362 səh.

12.Bayramov A., Bayramova A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, 2014, 280 səh.

13.Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.

14.Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 120 səh.

15.Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.

16.Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı, “Atilla”, 2001, 170 s.

17.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 səh.

18.Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti. I kitab. İrəvan çuxuru (Vedibasər, Gərnibasər, Zəngibasər mahalları və İrəvan şəhəri). Bakı, "Ağrıdağ", 2009, 192 səh.

19.Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). Bakı, "Orxan", 2016, 228 səh.

20.Bağirov Q. Ermənistan SSR Sisyan rayonu azəri şivələri. Filoloji elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1966, 326 səh.

21.Древнетюркский словарь. Л., Наука, 1969, 676 стр.

22.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Изд. Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1951, 447 стр.

23.Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 440 s.

24.Mirzəyev H. Dərələyöz mahalının toponimləri və şivə sözləri. Bakı, 2003, 360s.

25.Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı, Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1965, 320 səh.

26.Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры Азербайджанского языка. Изд. «Элм», Баку, 1983.

27.Bürhanəddin Q. Divan. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2005, 728 səh.

ARCHAIC UNITS AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE IN WESTERN AZERBAIJAN ACCENTS

Sevinj Sarhad Sadigova

doctor philosophy on philology, associate professor

Azerbaijan State Pedagogical University

sevincsadigova@gmail.com

050-301-06-26Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

Summary. The literary language is formed on the base of general language and gradually become rich. Local dialects and slangs are sources of enrichment literary language. There are number of archaical lexical and grammatical units and they are used in productive form in that language.

In this theme investigated lexical units in Western Azerbaijan accents. For example: "yü:rməx`, təpməx`, sunmax, qanrılmax, qavzaməx, qonquməx// qonqutmax, əyləməx" and ect.

Key words: Western Azerbaijan, dialects, accents, archaic elements, literary language, lexical units, grammatical units.

АРХАИЧНЫЕ ЕДИНИЦЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Севиндж Сархад кызы Садыхова

*доктор философии по филологии, доцент Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета*

sevincsadigova@gmail.com

050-301-06-26 Orcid ID: 0000-0001-8720-3262

Резюме . Литературный язык сформировался на основе общенародного языка и постепенно обогатился. Местные диалекты и говоры являются источником литературного языка. Ряд лексических и грамматических единиц, которые стали архаичными для литературного языка, до сих пор используются в говорах этого языка. В статье были исследованы лексические единицы, ставшие архаичными для литературного языка, но употребляющиеся в говорах Западного Азербайджана. Например: «*уй:rməx', tərmtəx', sunməx, qanrilməx, qavzadəməx, qonqutməx// qonqutməx, əylətməx'*» и др.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, диалект, говор, архаичные элементы, литературный язык, лексические единицы, грамматические единицы.

НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ СЛОВАРЕЙ

Бушуй Татьяна Анатольевна

*доктор филологических наук, профессор Самаркандского
государственного института иностранных языков*

tanya.bushuy@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada lug'atlarning yangi turlari, masalan: elektron tezauri, kompyuter va xalq leksikografiyasi tahlil qilinadi. Kengaytirilgan matnlar bilan ishlash xususiyatlari, lug'atni mutaxassislar tomonidan emas, balki ma'lum bir tilda so'zlashuvchilar tomonidan tuzish imkoniyati ochib berilgan.

Abstract. New types of dictionaries, such as: electronic thesauri, computer and folk lexicography are analyzed in the article. The features of working with an extended volume of texts, the possibility of compiling a dictionary not by specialists, but simply by native speakers of a particular language are revealed.

На протяжении XX–XXI веков наблюдается активное развитие словарного дела как в мировом масштабе, так и в отечественной науке. Закономерно, что новые методы порождают и новые виды словарей.

Примечательно, что особой популярностью пользуются электронные тезаурусы. Это различного рода словари писателей,

словари индивидуального диалектоносителя, словари литературного языка конкретной нации. В подобном ракурсе выполнены такие лексикографические источники, как: «Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире (80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека)» [3: 1032], «Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы» [5: 576], «Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы» [1: 864], «Словарь-тезаурус русских прилагательных, распределённых по тематическим группам» [4: 224] и др.

Многие из такого типа словарей имеют тематическую основу, содержат этимологическую и энциклопедическую информацию, а также лингвокультурологическую направленность. Для удобства пользования таким источником вводится система гиперссылок с названиями статей, последние можно развернуть для получения более подробной информации. Данные словари имеют обязательную последовательную нумерацию, сопровождающую словарные статьи. В связи с бурным развитием компьютерной лингвистики, как одного из наиболее востребованного направления, получила широкое применение компьютерная лексикография, обладающая солидным спектром возможностей. Она также опирается на разработку электронных словарей, которые отличаются от печатных бумажных типов своей оперативностью в нахождении запрашиваемого материала, возможностью изменения направления перевода, работы с расширенным объёмом текстов (языковые корпуса), осуществление лингвистической статистики или, скажем, создание текстовых лексикографических источников. Компьютерная лексикография связана с программными методами и средствами, применяемыми при составлении электронных словарей.

При сравнении двух видов словарей (электронного и книжного) выявлено, что этапы их составления значительно отличаются в пользу первого типа. Е.Ю. Чепик, исследующий проблемы компьютерной лексикографии как одно из направлений современной прикладной лингвистики, выделяет следующие этапы в составлении двух типов словарей: «1) Составление книжного словаря: составление словарного фонда словаря; составление картотеки примеров; написание словарных статей; составление рукописного варианта словаря; редактирование рукописи и печатание; авторские дополнения и урезания; повторное печатание и корректура; верстка; корректура; издание; словарь. 2) Составление электронного словаря: составление словарного ресурса; составление корпуса примеров (с использованием электронных корпусов текстов); написание словарных статей; копирование словарных статей в

информационную базу; корректура текста словаря в информационной базе; словарь» [6: 276].

Необычен тот факт, что на сегодняшний день выделилась народная лексикография, как возможность составления словаря не специалистами, а просто носителями того или иного языка. Именно обычный «рядовой носитель языка» предлагает на всеобщее обозрение своё мнение, которое может быть даже ошибочным. Однако такой подход представляет собой довольно спорное явление. Противники подобной тенденции подчеркивают, что подобного рода образования нельзя считать словарями. Это, скорее всего, любительская лингвистика. Здесь можно назвать такие источники, как: «Вашу мать, сэр! (Американский сленг)», «Он и она (Женско-мужской толковый словарь)», «Люди-XXI (Словарь смайлов, сокращений и сетевой лексики)», «IT Crowd (Язык компьютерщиков)» и др. Такие словари занимают по несколько web-страниц и порою целые сайты. Они выполняют либо переводную функцию, либо преследуют решение культуроведческих проблем.

Ср. примеры из типичного переводного «Женско-мужского фразеологического словаря»: *Можно задать тебе вопрос?..* – «Тебе конец!», *Ой, я же купила тебе пива!* – «Я купила себе новую кофточку», *Слушай, давай не будем отмечать мой день рожденья...* – «Я вся такая несчастная-разнесчастная!», *Сходи за хлебом.* – «Купи молока, масла, два десятка яиц, колбасы, сметаны, йогурт, картошки, морковки, луку, свеклы, капусты, сахару и чего-нибудь к чаю», *Тебе звонила какая-то мымра.* – «Тебе звонил человек, обладающий женским голосом», *Ты забыл, какой сегодня день!* – «Ты забыл, что сегодня семь месяцев со дня нашей свадьбы!», *Ты опять вчера заснул перед телевизором.* – «Слава Богу, хоть выпалась!», *Ты только посмотри, во что я с тобой превратилась!* – «Опять пыталась померить старые джинсы, которые носила на первом курсе», *Я быстренько!* – «Я столько, сколько надо» и др. [2: 3].

С точки зрения гендерной лингвистики мужчина не всегда понимает женскую психологию, ход мыслей. Женская логика порою не поддается объяснению с точки зрения мужского восприятия действительности и поэтому требует пояснения. Такого рода переводной словарь содержит толкование значения (в данном случае фразеологических единиц) без особого рода помет, которые обычно приводятся в толковых переводных словарях. Это небольшие по объему словарики. Народная лексикография культуроведческой направленности не только приводит в словарной статье эквивалент, но и делает упор на психологические несоответствия в кодах мужского и женского языка, на культурные различия между ними, особенности мировоззрения.

Ср.: Радость

Женский перевод: состояние между Задумчивостью и Счастьем, ближе ко второму. Мужской перевод: Р. женская – доподлинно неизвестно, см. Заморочки. Р. мужская – состояние, когда всё путём [7].

Анонимные пользователи принимают активное участие в создании такого рода словарей. Важно, что этот материал подвергается обработке со стороны редакторов, профессионалов, которые корректируют стихийные толкования. На страницах интернета появляются минисловарики, имеющие шуточный, иронический характер, что отражается даже в их названиях. Ср.: «Бестолковый словарь». Их редактирование происходит стихийно, но в то же время они несут новые представления о действительности. Это своеобразный интернет-фольклор, отраженный в народных словарях.

Таким образом, современная лексикография – это область лингвистики, которая идет в ногу со временем. Развитие новых технологий способствует появлению новых типов словарей, таких как народные интернет-словари, индивидуальные электронные тезаурусы, учебные толковые контрастивные словари, использующие мнемонические приемы и имеющие методическую направленность, компьютерная лексикография и др. Такого типа источники имеют антропоцентрическую направленность, они последовательно проводят курс на ориентацию речи носителя языка.

Литература:

1. Большой толковый словарь русских существительных: Идеографическое описание. Синонимы. Антонимы / под ред. Л.Г. Бабенко. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2008. – 864 с.

2. Женско-мужской фразеологический словарь / Газета «Ставропольская правда» / 1 октября 2002 г. - 3 с.

3. Русский идеографический словарь: Мир человека и человек в окружающем его мире (80 концептов, относящихся к духовной, ментальной и материальной сферам жизни человека) / отв. ред. акад. Н.Ю. Шведова. – М.: Азбуковник, 2011. – 1032 с.

4. Словарь-тезаурус русских прилагательных, распределённых по тематическим группам / [авт.-сост. Л.Г. Бабенко и др.]; под ред. Л.Г. Бабенко. – М.: Проспект, 2014. – 224 с.

5. Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / авт.-сост. Л.Г. Бабенко [и др.]; пер. на англ. и подбор эквивалентов С.В. Гусев; под ред. Л.Г. Бабенко. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2007. – 576 с.

6. Чепик Е.Ю. Компьютерная лексикография как одно из направлений современной прикладной лингвистики // Ученые записки Таврического нац. ун-та имени В.И. Вернадского. – Симферополь 2006. – Т. 19. – № 3-4. – С. 274-279.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА БУЛБУЛ ВА ГУЛ МЕТАФОРЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВА ПОЭТИК ТАБИАТИ

Г.У.Жуманазарова
ф.ф.н. (ЖДПУ)

Маълумки, лингвوماданий бирликлардан метафоралар ҳақида фольклор намуналарига бағишланган ишларда муайян мулоҳазалар билдирилган, махсус тадқиқотлар амалга оширилган. Тилшунослигимизда Фозил шоир достонлари тилидаги поэтик кўчимларнинг лисоний табиати, хусусан, метафораларнинг поэтик ва семантик моҳияти, лисоний вужуди, уларнинг грамматик ва стилистик хусусиятлари махсус тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилса-да, лекин улар ҳанузгача ўрганилмаган.

Достонлар тилидаги метафораларнинг лисоний табиати ва бажарган услубий вазифалари хилма-хил: предмет маъносини билдирган метафоралар асосан, аташ вазифасини бажарган; белги ва ҳаракат билан боғлиқ метафоралар эса экспрессивлик ва образлиликни ҳосил қилган. Метафораларнинг бадий вазифалари, асосан, иккита: *биринчиси* – достон сюжети оқимида дахлдор эпик воқеликка ёки қаҳрамонга хос хусусиятни бетакрор, фавқулодда тасвирлаш; *иккинчиси* – ана шу тасвир, ифода воситасидаги эпик воқелик ёки қаҳрамон фаолиятини баҳолаш, унга муносабат билдириш. Фозил Йўлдош ўғли ана шу икки мезонга амал қилган ҳолда юксак маҳорати ва бадихағўйлиги асосида метафораларнинг гўзал намуналарини яратган.

Метафоранинг поэтик моҳияти уста бахшининг достонлар ижросида услубига мос муайян эпик қаҳрамон, нарса, воқеа-ҳодиса, ҳаракат ва ҳолатни ўзига хос баҳо билан номлашида юзага чиқади. Бунда албатта янги ном “гапирувчи” [6:45] бўлиши зарур. Айни ном “гапирганда” ҳам, достон матни назм ёки наср ҳолатда бўладими, дўмбира жўрлигидаги ижро тарзида бўладими, энг муҳими, маънавий-эстетик истифода этилганда, бу иккиламчи номлаш барчага баробар тушунарли, образли ва таъсирчан бўлиши зарур. Демак, халқ достонлари тилида қўлланилган метафоралар ўхшашлик асосида номлари алмаштирилаётган икки нарса ва ҳодисанинг ўртасидаги боғлиқликнинг бадий тафаккур воситасида бахшиларнинг ижросида зухур бўладиган тасвирий восита сифатидаги лингвوماданий бирликдир.

Достонлар тилидаги метафораларнинг ичида предметлик хусусияти кучли бўлган отли (объектли) бирикмалардан иборат метафоралар қўлланишига кўра анчайин фаол. Улар турли хил ҳайвонлар ва жониворларни (*булбул, бия, суқсур, от, той, қўзи, шер,*

шунқор, лочин, қарчиғай, қуш, ғоз, қўзи, тулки, бўри, шақал каби); ўсимликлар ва уларнинг ҳосиласини (гул, гулзор, лола, чинор, япроқ, ғунча, олма каби); турли хил нарса ва қурооларни (дур, гавҳар, либос, адрас, кимхоб, маржон, қилич каби); эпик макон ва ўрин-жойларни (юрт, мамлакат, шаҳар, боғ, гулзор, лолазор, қир, адир, тоғ каби); осмон жисмларини (ой, офтоб, юлдуз каби); фасл ва пайт маъноларини (эрта, чошгоҳ, бугун, қирқ кун, шом, баҳор, куз, қиш каби); шахсларни ва эпик қаҳрамон номларини (ота, она, пари, чўри, паришта, дев, аждарҳо, қул, Мисқол пари, Гулнорпари, Гўрўғли, Авазхон каби) билдиради. Шунингдек, дилбар, жигарбанд, нуридийда, жон каби абстракт отлар ҳам халқ дostonларида метафора тарзида қўлланилган.

Дунёдаги ҳар бир халқнинг бадиий таффакури унинг тарихи, дунёқараши, яшаш шароити, ишонч-эътиқоди билан боғлиқ. Н.Маҳмудов таъбири билан айтганда, “халқнинг дунёни тасаввур этиши ва англашидаги ўзига хослик, яъни миллий маданий ва миллий-коннотатив маълумотлар” [2:10] бевосита лингвомаданий бирликларда ўз ифодасини топиши тайин. Шу маънода, турли хил лингвомаданиятларда муайян бир нарсага, масалан, ҳайвон ва жониворларга муносабат ҳар хил. Мутахассислар ҳақли равишда таъкидлаганидек, *мол (сигир, ҳўкиз)* ҳинд халқи орасида энг юмшоқ кўнгил, меҳр-муҳаббатли жонивор саналади ва иззат-ҳурмат билан қадрланади, кўпинча унга эътиқод қилинади. Шу боисдан ҳам ҳиндларда бу жонивор номига ижобий тавсиф берилади ва метафора сифатида танланади. Кўпчилик, бошқа халқларда, жумладан, туркий тилларда “*мол*” – “*бўшанг*”, “*лапашанг*”, “*бефорасат*” каби маънодаги метафорани беради [5:9]. Шубҳасиз, бундай тасаввур ва атамалар ўзбекларда ҳам мавжуд (масалан, муайян инсонга нисбатан оғзаки нутқда: *молдай одам, молдай юмшоқ, молдай бефорасат* каби). Лекин *мол*га нисбат берилган метафоранинг намунаси ўзбек халқ дostonлари тилида учрамади.

Дostonлардаги жониворлар номларидаги метадоралар эпик қаҳрамонларнинг у ёки бу хислатини янада бўрттириб кўрсатишга хизмат қилган. Муайян ҳайвонларга хос ижобий ёки салбий муносабатларнинг метадоралар орқали ифодаланиши халқимизнинг қадимий тотемистик эътиқодига ва ҳайвонлар культига бўлган ишончига асосланганлигидан келиб чиққан.

А.А.Потебня ҳар бир сўзнинг уч элементдан ташкил топишини таъкидлайди: а) ташқи маъно белгиси; б) тасаввур, яъни ички маъно белгиси; в) маънонинг ўзи. Сўз маъносида у берган тасаввурга нисбатан кўпроқ моҳият қарор топади. Сўз фикр учун таянч нуқтаси вазифасини ўтайди, холос [3:105]. Айтилган фикрларни далиллаш ва тўлдириш учун ушбу маъюлада *булбул* ва *гул* от метадорасининг лингвопоэтик табиатини кўздан кечирамиз.

Булбул. Тилимизга форсча тилдан ўзлашган бу сўзнинг кўчма маънолари изоҳли луғатларда ҳам берилган: “2. Кўчма. хушовоз

хонанда; моҳир нотик; 3. *Кўчма*. ошиқ, хуштор маъноларида ҳам қўлланиши мумкин (ЎТИЛ, I, 369). Олимларнинг таъкидлашича, сўфиёна адабиётда *булбул* ўзига хос мажозий образ сифатида “гулнинг чин ошиғи, рамзий ишқ соҳиби” сифатида; мумтоз адабиётда *булбул* “гўянда”, “эрксевар” ёки халқ ривоятларида *булбул* чин ошиқларнинг рамзий образи; халқ қўшиқларида *булбул* ошиқ ёр рамзи сифатида талқин этилади.

Достонлар тилидаги метафоралар ичида *гул* ва *булбул* сўзларининг қофиядошлиги баъзан *булбул* метафорасининг *гул* метафораси билан ошиқ-маъшуқ маъносида эмас, айтиб бериш хил маънода қўлланган ажойиб намуналари ҳам фаол учрайди. Масалан, “Нурани” достонида: ...*Қайси боғнинг гули экан, қайси чаманнинг булбули экан?*(125), “Насри мусажжаъ” [4:14] деб аташ мумкин бўлган ушбу матнда *гул* билан *булбул* сўзидаги оҳангдошлик бир образга – семантик учбурчак моҳиятини белгиловчи лисоний мезонга дахлдор объектга, яъни фарзандга нисбатан қўлланишига сабаб бўлмоқда. *Боғнинг гули* бўлишидаги *гулнинг* ҳолати (*гулнинг* ўсар жойи – боғи, ватани) *чаманнинг булбули* бўлишидаги *булбулнинг* ҳолати (*чаман*, яъни обод юрт, албатта, у ерда *булбул*, яъни фарзанд мавжуд) билан ўхшашдир. Ушбу талқинни, аниқроғи, семантик учбурчак тамойилига асосланган таҳлилни бахшининг бошқа достонларидан олинган метафоралар ҳам тўлиқ тасдиқлай олади. Эътибор берайлик: *Кўрар кўзим, менинг ёлғиз ўғлимсан, / Чаманда сайраган бир булбулимсан* (Л.М.:285); ...*Боғда очилган гулим, чаманда булбулим, Авазхон улим Торкистон шаҳрига — Малика париға бормоқ бўлди* (М.а.:12) каби. Келтирилган мисолларнинг аксариятида *булбул* метафорасига кўпинча эғалик қўшимчалари қўшилган: *булбули, булбулим* каби. Аслида ва мантиқан шахс (эпик қаҳрамон) ўзича *булбул* бўла олмайди. У фақат фарзандга нисбатан, уни меҳр билан ардоқловчиларга, ёқтирувчиларга, унинг севимли яқинларига нисбатан *булбул* сифатини олиши мумкин.

Булбул метафораси ҳақида гап борар экан, унга параллел равишда *гул* метафорасига ҳам эътибор бериш ва талқин этиш зарур. *Гул* сўзидаги лингвопоэтик хусусиятлар анъанавий ва стилистик формулаларга мос келиши ҳақида ўзбек филологиясида эътиборга молик фикрлар айтилган.

Фозил шоир достонлари тилида фаол қўлланилган от метафоралари ичида *гул* метафорасидаги *гулнинг фарзанд* тушунчасини англатишида *гулдаги* беғуборлик, гўзаллик, нозиклик, хушбўйлик, мукаммал мутаносиблик хусусиятлари алоҳида аҳамият касб этади. Муҳими, мослик ва ўхшашлик яна шундаки, фарзанд ҳам, *гул* ҳам шахс учун энг қадрли, бебаҳо неъмат. Шунинг учун ҳам халқ достонлари тилида фарзандга нисбатан *гулим* деб мурожаат қилинади: *Хазон бўлиб менинг гулим, / Жудо бўлган ёлғиз улим* (Л.М.:334) каби.

Халқ бахшиси дostonларининг бошқа баъзи матнларида гул метафорасининг ўрнига унинг синоними сифатида *лола, гулзор, нуридийда, бўта, қўзи* кабилар қўлланади: *Тоғда битган бу севикли лолам, деб, / Аҳволинг на бўлди, жоним болам деб (Л.М.:286); Бошинг олиб сен кетарсан гулзорим, / Нуридийдам, облога топширдим сени (З.:125); Тақдир қилса қиёматда кўрасан, / Бўтам, Аваз, борма Эрам шаҳрига (Б.:12); Хабар бергин, бўтам, қайдан келасан? / Қай шаҳарда, қайси шоҳнинг улисан? (Б.Г.:24; Ф.Ш.:205); «Болам Рустам, қўзим, бўтам!» деган довуш келди (Р.:390); Ҳасан эшит, менинг айтган сўзимни, / Сенга йўлдош қилдим Зевар қўзимни (З.:125); Бўтам, қандай кунлар кўрдинг? (Л.М.: 334); Ота, хафа қилдинг мендай қўзингни (Б.:13); Ҳали ётсанг, қўзим, беҳол бўлмагин (Л.М.:285); Сенсан менинг Аваз қўзим (М.а.:68); Қайтайин қўзимни сенга топширдим! (Н.:165); Қўзим бошимда бўлмади (Р.:385) каби.*

Хуллас, 1) дostonлар тилидаги метафоралар матнда мустақил ҳолатда келганда ҳам, шунингдек, аффикслар, лексемалар билан келганда ҳам, изофали, сифатловчи, ўхшатишли, фразеологик бирикмалар ҳосил қилиб келганда ҳам, сўз туркумлари асосида шаклланиганда ҳам кучли эмоционал-экспрессивликни ифодалайди; 2) метафоралар маъно нозикликлари билан бир-биридан муайян даражада фарқланади.

Шартли қисқартмалар рўйхати

2. Б. – Балогардон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

3. Б.Г. – Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

6. З. – Зевархон // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

7. Л.М.–Лайли ва Мажнун // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

8. М.А. – Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

9. Н. – Нурали. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

10. Р. – Рустамхон. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

11. Ф.Ш. – Фарҳод ва Ширин // Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.

13. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. –Тошкент: ЎзбМЭ, 1- жилд, 2006. – 680 б.; 2-жилд, 2007. – 688б.; 3-жилд, 2007. – 688 б.; 4-жилд, 2008. – 606 б.; 5-жилд, 2008. – 592 б.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

2. Маҳмудов Н., Худойберганаева Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013. – 319 б.
3. Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков: Изд. Потебни, 1905. – С. 19-21.
4. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. – Тошкент: Фан, 1978.
5. Сапарбоев Н. Метафоры в эпосе «Манас»: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1975. – с. 22.
6. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – 511 с.

INGLIZ TILI MATNLARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDA LINVOKULTURULOGIK ASPEKTNING AHAMIYATI

Hamroyeva Shahlo Mirdjanovna

filologiya fanlari doktori

Avezova Nigora Safarovna

Toshkent davlat jahon tillari universiteti katta o'qituvchi

Annotasiya. Bugungi jadal rivojlanishlar davri jamiyatda davlatlararo aloqalarni rivojlantirishda qiyosiy tarjimaning o'rni katta, jumladan inson tana a'zolari harakatini ifodalovchi fe'llar tarjimasini ingliz tili matnlaridan tarjima jarayonida qiyosiy tahlil qilish asosiy masalalardan biridir. Ushbu maqolada bir qancha harakat fe'llari qiyosiy va nazariy o'rganilgan.

Annotation. Our modern rapidly developing society requires to exchange the relationship around the world, a part of this in the sphere of comparative translation. As for the verbs indicating the part of the body used to make the movement is one of the huge parts of the language translation. In this article we are going to observe the translation system of English and Uzbek languages and the analyses of scientists of this sphere.

Аннотация. Наше современное быстро развивающееся общество требует расширить международные отношения в сфере сопоставительного перевода. Как части этого глаголы указывающих на части тела и их действия является один из больших частей языкознания. На этой статье мы рассматриваем их значения английских и узбекских языков и с анализами ученых этой сферы.

Kalit so'zlar- qiyosiy tarjima, asosiy ma'no, semantic tuzilish, tana a'zolari, harakat fe'llari, kuzatuv, semantic o'xshashlik, asl ma'no.

Key words- - comparative translation, main meaning, semantic structure, body parts, action verbs, observation, semantic similarity, original meaning.

Ключевые слова- сравнительный перевод, основное значение, семантическая структура, части тела, глаголы действия, наблюдение, семантическое сходство, исходное значение

Xalqimizning jahon adabiyoti namunalaridan bahramand bo'lishida o'zbek tarjima maktabining mehnati beqiyos. Xalqimiz mana shu tarjima matnlari orqali jahon adabiyotidagi estetik qarashlar, estetik zavqni his etadi, undan xabardor bo'ladi, jahon madaniyati bilan tanishadi. Jahonning nodir asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilish haqida M.Xolbekov shunday yozadi: "Jahon sivilizasiyasi tarixida XX asr – tarjima asri (P.F.Kaye) degan nom oldi. Nafsilambr, ming yillik tarixga ega bo'lgan o'zbek tarjimachiligi ham o'tgan asrda misli ko'rilmagan natijalarga erishdi, jahon adabiyotining shoh asarlari bilan xalqimizni tanishtirdi. Asr davomida Cho'lponning Shekspir ("Hamlet")dan, Usmon Nosirning Lermontov ("Demon")dan, Oybekning Pushkin ("Yevgeniy Onegin")dan, Erkin Vohidovning Gyote ("Faust")dan, Abdulla Oripovning Dante ("Do'zax")dan, Qodir Mirmuhamedovning Homer ("Iliada")dan qilgan tarjimalari adabiyotimiz tarixida muhim voqealar bo'ldi, qolaversa, yuqoridagi asarlarning tilimizdagi barqaror tarjimalariga aylandi"¹. O'zbek tarjima maktabi haqidagi gapirganda M.Xolbekovning mazkur tahliliy maqolasiga diqqat qaratmaslikning iloji yo'q. Zero, olim XX asr o'zbek tarjima maktabining yutuq va kamchiliklari haqidagi umumiy kartinani mazkur maqolada yaqqol gavdalantiradi. Ustoz tarjimashunos o'zbek tarjimachiligining yutug'ini to'g'ri baholadi. Yutuqlarimiz bisyor. Ammo bu yerda gap faqat dunyosha mashhur sanoqli asarlar tarjimasi haqida ketayotganiligin hisobga olsak, hali o'zbek tarjimachiligida qilinishi kerak bo'lgan ishlarning naqadar ko'pligini tasavvur ham qilolmaymiz. Qolaversa, o'tgan asr tarjimachiligi bizga bevosita tarjima va bilvosita tarjima masalalariga alohida e'tibor berish kerakligini ko'rsatadi. Asliyatdan bevosita tarjima qilish bilan bog'liq muammolar haqida ko'p tadqiqotchilarimiz baralla aytishgan. Jumladan, tarjimashunosligimiz jonkuyari M.Xolbkov shunday yozadi: "Yana bir gap. Jurnal sahifalarida asosan xorijiy adiblar asarlarining rus tilidagi nashrlaridan tilimizga o'girilgan tarjimalar chop etib kelinmoqda. Zero, bundan buyon "Jahon adabiyoti" bevosita asliyatdan qilingan tarjimalarni targ'ib qiluvchi nashrga aylanmog'i zarur. Masalan, o'tgan yillarda jurnalda o'rta asr fransuz shoiri Fransua Viyon, ingliz va amerika romantizm she'riyati yalovbardorlari Jorj Bayron va Edgar Allan Po ijodidan namunalar berildi. Asliyat va ruscha tarjima matnlaridan bexabar o'quvchi yuqoridagi tarjimalarni o'qib, Viyon, Bayron, Edgar Allan Po aslida shunday yozgan ekan-da, degan tushuncha hosil qilishdi. Biroq bu tarjimalarni asl nusxa va ruscha tarjima matnlari bilan solishtirganimizda, shoir-tarjimonlarimizning nechog'lik erkin harakat qilganliklarini, natijada, asl nusxadan naqadar uzoqlashib ketganliklarini kuzatamiz. To'g'ri, she'riyat tarjimasida tarjimon muallifning raqibiga aylanadi, degan naql bor. Bu degani tarjimon ona tilida asl nusxa matniga hamohang she'r yozsa bo'ldi-da, qabilidagi tushunchani bermaydi"². Bu yerda ustoz

¹ Холбеков М. Ўзбекистонда таржима ва таржимашунослик (1991-2016 йиллар) // Хорижий филология. №3, 2016. – 16-42-б.

² Холбеков М. Ўзбекистонда таржима ва таржимашунослик (1991-2016 йиллар) // Хорижий филология. №3, 2016. – 16-42-б.

tarjimashunos asliyatdan bilvosita qilingan tarjimada tug'ilgan umumiy (asosiy) muammolarni tilga oladi. Tadqiqotimiz obyekti doirasidagi kuzatishlarimiz asosida bu fikrning naqadar haqiqat ekanligiga yana bir bor amin bo'ldik. Shu bilan birga, bilvosita tarjimadagi xususiy muammolarni aniqlashga harakat qildik.

G'.Salomovning fikricha, "Tarjimon – bu tillararo aloqa vositachisi. Tarjimon asl manba bilan bir xil kommunikativ qiymatga ega bo'lgan, tarjima qilingan matn yordamida turli tillarda so'zlashuvchi kishilar axborot almashinish imkoniyat yaratib beradigan shaxsdir"³. Shunday ekan, asliyatdan tarjima bo'ladimi, bilvosita tarjima bo'ladimi, tarjimon ikki til o'rtasidagi axborot uzatishning optimal yo'lini tanlashi muhim. Quyida Artur Konan Doylning "Sherlok Xolms haqida hikoyalar" to'plamidan ingliz tilidan bilvosita (rus tilidan "Moviy karbunkul" V.Ro'zimatov tarjimasi) tarjima qilingan asar⁴ misolida tadqiq predmetimizni tahlil qilamiz.

*"The matter is a perfectly trivial one" – he **jerked** his **thumb** in the direction of the old hat – "but there are points in connection with it which are not entirely devoid of interest and even of instruction" // Ko'rib turibsizki, bu jo'ngina narsa, – u bosh barmog'i bilan eski shlyapani **nuqib** ko'rsatdi, – lekin bu hatto ibrat bo'lishga arzigulik bir maroqli hodisalar bilan bog'liq.*

Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlar qo'l harakatini ifodalovchi birlikdir. Ingliz tilidagi *he **jerked** his thumb in the direction of the old hat* gapi o'zbek tiliga *u **bosh barmog'i** bilan eski shlyapani **nuqib** ko'rsatdi* deb tarjima qilingan.

Jerk⁵_{verb} [I or T, usually + adv/prep]to make a short sudden movement, or to cause someone or something to do this: *The car made a strange noise and then jerked to a halt. "What's wrong?" she asked, jerking her head up.*

"Qisqa, to'satdan harakat qilish yoki biror narsani bunga majbur qilish" ma'nosini beruvchi **jerk** so'zi o'zbek tiliga *nuqib ko'rsatdi* birligiga to'g'ri kelyapti. Aslida, *jerk* bu bosh barmog'i sodir etgan harakatni ko'rsatgan. Asliyatdagi matnda muallif bosh barmoq harakati haqida fikr bildiriyapti. Tarjima matnida esa harakat bosh barmoq tomonidan sodir etilgan bo'lsa ham, asosiy urg'u uning nimani ko'rsatilayotganiga berigan: shlyapani nuqib ko'rsatish ifodalangan. Bu o'rinda yana bir narsaga e'tibor berish kerak: tarjimon umumiy kartinani ifodalash uchun bir harakatni bir leksema bilan emas, balki bitishuvli birikma bilan (*nuqib ko'rsatmoq*) ifodalagan. Bu o'rinda tarjimon o'zbek kitobxoniga matndagi axborotni yetkazish bilan birga, vaziyatning yorqin ifodasiga erishgan. Ko'rinadiki, *jerk* so'zini o'zbek tiliga bitta leksema bilan berish imkonsiz. Tarjima lug'atga murojaat qilamiz:

jerk_n qo'zg'alish, tasodifiy zarba⁶.

³G'.Salomovning

⁴ Дойл Артур Конан. Шерлок Холмс ҳақида ҳикоялар: Ўзрат ёшдаги мактаб болалари учун. – Т.: Юлдузча, 1989. – 448 б.

⁵ <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/jerk?q=jerked>

⁶ Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-o'zbekcha o'zbekcha-inglizcha lug'at (70.000 so'z va ibora). – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b. – 281-6.

Tarjima lug'atidagi izohdan ko'rinadiki, ushbu so'z o'zbek tiliga umuman boshqacha tarjima qilinadi. Agar tarjimon shu so'zni o'z ekvivalenti bilan berganda matn mazmuni batamom o'zgargan bo'lardi. Asliyat matnidagi maqsadni to'g'ri ilg'agan tarjimon *jerk* fe'lini bitishuvli birikma bilan ifodalashga erishadi. Bu o'rinda tarjimon bir xil kommunikativ qiymatga saqlab qoladi, ammo ifoda usulini tarjima tilning xususiyatidan kelib chiqib erkin tanlaydi.

*I seated myself in his armchair and **warmed** my hands before his crackling fire, for a sharp frost had set in, and the windows were thick with the ice crystals. // Men kresloga o'tirib, gurillab o't yonayotgan kaminga qo'limni **tutibisitaboshladim**. Kun qattiq sovuq, derazalarni qalin jimjimador muzli qirov qoplagan(45-b.).*

Mazkur matnda asliyatdagi axborotni hissiy-ekspressivlikka boyitish orqali tarjima qalish holati kuzatiladi. Asliyatdagi matnda "kresloga o'tirish va qo'lni olovda isitish" haqidagi axborot tarjima matnida faqat "qo'lni isitish" tarzida emas, balki o'zbek lisoniy manzarisiga mos ravishda "qo'lni olovga tutmoq, shu harakat orqali uni isitmoq" kompozitsiyasini ko'rish mumkin. O'zbek tilida shunchaki "qo'limni olovda isitdim" deyish mumkin, bu orqali faqat xabar beriladi. Ammo "qo'limni olovga tutdim" birikmasida badiiy uslubga xoslik, yorqin hissiy bo'yoqdorlik namoyon bo'ladi. Ko'rinadiki, tarjimon bu o'rinda ham bir so'zni uning ekvivalenti sanalgan bir so'z (to warm – isitmoq) bilan ifodalashdan yiroq bo'lgan. Tarjimon badiiy kartinani yetkazib berish uchun ko'chma ma'noli so'zlarni so'z birikmasi strukturasida qo'llagan.

*"No, no. No crime," said Sherlock Holmes, **laughing**. "Only one of those whimsical little incidents which will happen when you have four million human beings all jostling each other within the space of a few square miles. // Sherlock Xolms **kulib yubordi**. – Yo'q, yo'q, – dedi u, – bu jinoyat emas, to'rt million odam bir necha kvadrat milyadan iborat masofada ur-yiqit bo'lib yuradigan joyda hamisha yuz berib turishi mumkin bo'lgan juda mayda, kulgili epizod.*

Lab harakatni ifodalangan mazkur kontekstda bir so'z bilan ifodalangan axborot o'zbek tiliga to'la yetkazilgan, shu bilan birga harakatning to'satdan sodir etilishi ma'nosi qo'shimcha tarzda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi bilan berilgan. Natijada, *laughing*so'zi *kulib yubordi* deb tarjima qilingan. *"said Sherlock Holmes, laughing"* qurilmasi o'zbek tiliga *"... dedi kulib Sherlock Xolms"* tarzida tarjima qilinganida matn quruq axborotdan iborat bo'lib, ekspressiv bo'yoqdorlik yo'qolib ketardi.

Ko'z, oyoq va tananing umumiy harakati ifodalangan quyidagi matnda ekvivalentlik va adekvatlikning o'z o'rnida qo'llangani kuzatiladi.

*In front of him he **saw**, in the gaslight, a tallish man, **walking** with a **slight stagger**, and **carrying** a white goose slung over his shoulder. // Gaz fonar yorug'ida oldinda allaqanday bir novcha kimsaning oppoq g'ozni **orqalagancha** sal-pal **gandiraklabketayotganiniko'ribdi**.*

Saw soʻzi *koʻribdi* deb oʻz ekvivalenti bilan oʻgirilsa, *carrying* soʻzi tarjimasida soʻzma-soʻz tarjimadan chekinadi. *Carry* soʻzi tarjima lugʻatida quyidagicha beriladi:

carry⁷ 1. v 1) eltmoq, olib bormoq; 2) koʻtarib bormoq: ~ away olib (uchirib) ketmoq; - back; oʻtmishni eslatmoq; ~ forward oldinga surmoq (ishni): ~ off olib ketmoq; - on davom ettirmoq; - out oxiriga yetkazmoq; ~ over tashimoq; - through 1) oxiriga yetkazmoq; 2) yordam bermoq; 2. n bir joydan boshqa joyga olib borish.

Tarjima lugʻati izohlaridan koʻrinib turibdiki, mazkur soʻzning tarjimasi orasida “orqalamoq” leksemasi berilmagan. Ammo shu lugʻatning oʻzbekcha soʻzligi qismida “orqalamoq” leksemasi “carry onto one's back” predlogli feʼl bilan berilgan:

orqalamoq⁸ hoist onto one's back; **carry onto one's back.**

Demak, ushbu tarjimani optimoal ekvivalent tarjima deb baholash lozim.

Gapdagi “biroz tebranish bilan yurish” deb tarjima qilinadigan “walking with a slight stagger” konstruksiyasi oʻzbek tiliga “gandiraklab ketmoq” bitishuvli birikmasidagi tobe soʻz bilan ifodalangan. Koʻrinadiki, ingliz tilidagi butun boshli birikma oʻzbek tilida bitta mos leksema bilan berilishi mumkin. Bu esa oʻzbek tilining ham boy til ekanligini koʻrsatadi. Zero, tadqiqotchilar bilvosita tarjimalarni tahlilga tortar ekan, bu asarlarning ijobiy va salbiy tomonlarini quyidagicha koʻrsatib beradi: “Badiiy matnning pragmatik potensiali tilning pragmatik taʼsir kuchi sifatida gapiruvchi shaxsning (muallifning) lisoniy vositalardan oʻrinli va muayyan maqsadga yoʻnaltirilgan holda ifodali qoʻllashni taqozo qiladi. Bu badiiy matnning pragmatik mazmunini tashkil qiladi. Har qanday tildagi badiiy matn pragmatikasi fonografik, leksik, sintaktik, umummatniy lisoniy vositalar orqali ifodalanish bilan bir qatorda shu asar yozilgan tilga mansub verbal va noverbal, emosional ekspressiv va baholovchi funksiyalarni bajaruvchi milliy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, tarixiy axborotlarni oʻz ichiga qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan asliyat matnida ifodalanadigan bunday pragmatik xususiyatlarni qiyoslab oʻrganilishi qator fanlar uchun boy tadqiqot materiali boʻlishi mumkin. Shu oʻrinda chet el adabiyotidan oʻgirilgan aksariyat asarlar oʻzbek tiliga vositachi til – rus tili orqali oʻgirilganligi, bu jarayonda asliyatning koʻplab pragmatik xususiyatlariga putur yetkazilib kelinayotganligi ham masalani tarjimashunoslik nuqtai nazardan oʻrganilishiga asos boʻla oladi”⁹. Bizningcha, bu bilvosita tarjima qilingan barcha asarlarga tegishli emas. Aksariyat hollarda bilvosita tarjimada ham muvaffaqiyatli holatlar koʻp.

⁷ Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha lugʻat (70.000 soʻz va ibora). – Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b. – 81-6.

⁸ Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-oʻzbekcha oʻzbekcha-inglizcha lugʻat (70.000 soʻz va ibora). – Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b. – 688-6.

⁹4-6.

Ko'z harakatini ifodalovchi leksemalarning turlicha tarjima qilinishi holatlari e'tiborimizni tortdi.

1. *"I can **see** nothing," said I, handing it back to my friend.*

Tarjimasi: – Men unda hech narsa **ko'rmadim**, dedim shlyapani Sherlok Xolmsga qaytarib.

2. *"On the contrary, Watson, you can **see** everything.*

Tarjimasi: Yo'q, Uotson, siz hamma narsani **ko'rib turibsiz**.

3. *You fail, however, to reason from what you **see**.*

Tarjimasi: Ammo **ko'rib turgan** narsalaringiz ustida bosh qotirgingiz kelmayotibdi.

Yuqorida keltirilgan 3 ta misolda **seeso'zi** ishtirok etgan, hammasi bir ma'noda kelgan, o'z ma'nosida. Bular orasida 2 ta misolda "ko'rmoq" leksemasi bilan emas, "ko'rib turmoq" ko'makchi fe'li bilan tarjima qilingan. Bu o'rinda tarjimon ko'makchi fe'l yuklaydigan qo'shimcha ma'nodan foydalangan: "ko'rmoq" yetakchi fe'lga qo'shilgan "turmoq" ko'makchi fe'li harakatning holatini – davomiyligini ifodalashga xizmat qilgan.

Quyidagi misolda tana a'zolari harakatini ifodalovchi frazeologik birlikning tarjimasini tahlil qilamiz.

*"Then, pray tell me what it is that you can infer from this hat?" He picked it up and **gazed at** it in the peculiar introspective fashion which was characteristic of him.*

Tarjimasi: Xolms shlyapani qo'liga olib, uning yolg'iz o'zigagina xos bo'lgan sinchkov nazar bilan **ko'zdan kechira boshladi**.

Asliyat matnidagi **gazed at** so'zining tarjimasini tahlil qilamiz.

gaze¹⁰ [geiz] 1. n tikilib (diqqat bilan) qarash; to stand at - diqqat bilan qaramoq; 2. v tikilib (diqqat bilan) qaramoq: (at, on, upon): at (on) the first ~ birinchi ko'rishda.

"Tikilib (diqqat bilan) qaramoq" ma'nosini beradigan **gazed at** so'zi lug'atdagi ekvivalenti bilan emas, balki **ko'zdan kechira boshladi** frazeologik birligi bilan ifodalangan. Bu yerda tarjimonning o'zbek tili lingvomadaniy xususiyatlarini namoyon etganligini ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Холбеков М. Ўзбекистонда таржима ва таржимашунослик (1991-2016 йиллар) // Хорижий филология. №3, 2016. – 16-42-б.

2. Турдиева Н. Таржима: лингвистик назариядан когнитив модель сари йўл // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк. Халқароилмий-амалийанжуманматериаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2019. 360 бет. – 44-46-б.

3. Джаббарова Ш. Реалияларнинг таржимада берилиши. (миллий хусусияти) // Таржима, ахборот, мулоқот – сиёсий ва ижтимоий кўприк.

¹⁰ Butayev Sh., Irisqulov A. English-uzbek uzbek-english dictionary (70.000 words and expressions) / Inglizcha-o'zbekcha o'zbekcha-inglizcha lug'at (70.000 so'z va ibora). – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2009. – 848 b. – 229-б.

Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2019. 360 бет. –198-200-б.

4.ЎТИЛ, 5 жилдлик, 4-жилд, 315-б.

5.<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/examine>

6.<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cry>

7.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – 608 б. – 489-б.

O'ZBEK TILIDA IZOFA VA UNING TURLARI

Avazova Hilola

TerDU talabasi. Ilmiy rahbar: f.f.f.d (PhD) Amonturdiyev Nurali

Annotatsiya: ushbu maqolada o'zbek tilidagi izofali birikmalar haqida fikr yuritiladi. Badiiy, tarixiy asarlar, og'zaki nutqda uchraydigan o'zbekcha, fors-tojikcha va arabiy izofalar qiyosi asosida ularning o'xshash hamda farqli jihatlarini izohlandi. Izofalar tarkibida kelgan bog'lovchi vositalarning izofali birikmalar strukturasiidagi roli ko'rsatib berildi.

Kalit so'zlar: Izofa, turkey izofa, qaratqichli birikma, tegishlik, lafziy izofa, ma'naviy izofa

Izofa termini arabchadan o'zlashgan bo'lib, “*qo'shish, orttirish*” degan ma'nolarni ifodalaydi. Izofali birikma arab, fors-tojik va turkey tillar grammatikasida aniqlanmish+aniqlovchi yoki aniqlovchi+aniqlanmish munosabatini ko'rsatib turadi.

Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatda birors haxs, predmet yoki tushunchaga qarashligi ko'rsatiladi. Ikki ot o'rtasidagi bunday munosabat ifodalanadi: tobe so'zda qaratqich kelishi qo'shimchasi-**ning**, hokim so'zda egalik affikslari **(-i)m, -(si), -(i)miz, -(lar)i** bo'ladi [1; 68]. Izofada hokim so'z qaysi shaxsni ko'rsatsa, tobe so'z ham leksik manosiiga ko'ra o'sha shaxsga ishora qiladi. Shuning uchun ham izofa birikmasi moslashuv aloqasining bir ko'rinishi hisoblanadi [8; 1].

Qator yozma manbalar, shuningdek, og'zaki nutqda ham qaratqich-qaralmish munosabatida 3 xil usul mavjudligi kuzatiladi. 1. Izofa birikmasining har ikki qismi belgisiz bo'ladi: *turkb odun, turk kiap* – “*tuzning qopi*”, *qirg'izcha, suu*– “*kirning suvi*” (*kiyim manosida*). Bunday birikmalar turkey tillardagi izofalarning eng qadimgi ko'rinishi. Bu tipdagi izofaviy birikmalar **qumiq tilida** ko'p kuzatiladi.

2. Izofa birikmasining biron qismi belgisiz bo'ladi: *turkboduni xak. Con cargizi* “*xalq so'zi*”, *qirg'iz, avgust o'rtusi* “*avgust o'rtasi*”. *chuvl* “*aramepisatetel*” *yo'zuvchisi rafiqasi*”, *tat kayenurmam*” *qayin o'rmoni*”. Bu tipdagi izofali birikmalar **chuvash tilida** ko'p kuzatiladi.

3. Izofa birikmasining Har ikki qismida qo'shimchalar mavjud bo'ladi.

Turkiy izofa ikki otning aniqllovchi va aniqlanmish aloqasiga kirishuvdir. Odatda, birinchi ot aniqllovchi, keying ot esa aniqlanmish bo'ladi: Bunday aniqllovchi va aniqlanmish hozirgi zamon o'zbek tilida bir-biriga ma'lum formal belgilar orqali bog'lanadi [2; 45]. Aniqllovchi qaratqich kelishigi qo'shimchasini, aniqlanmish egalik qo'shimchasini oladi. (Namanganning olmasi) yoki bu qo'shimchadan biri ifodalanmaydi. (Namangan olmasi, bizning qishloq), yoxud xar ikki ot qo'shimchasiz keladi (Namangan olma, Qoqon arava, Chust do'ppi).

Qadimgi turkey tilde turkey izofaning ko'proq uchinchi turi (belgisiz shakli) qo'llangan.

Turk budun – turk xalqi

Kultigin qoyilqa yetiyg'girmi kurdi.

Kultegin qo'yyilining o'n yettisida o'ldi.

Ekinara-ikkisining orasida

Turkiy izofaning ikkinchi turi (aniqllovchining belgisiz kelishi) kamroq uchraydi: **eltorusu** – elning qonun-qoidalari; **bodun bog'zi** – xalqning bo'g'zi.

Aniqllovchining belgisi bo'lib, aniqlanmishning belgisiz kelishi ham uchraydi: **maning bugunki kun** – mening bugungi kunim; **bizningsu** – bizning qo'shin.

Turkiy izofaning aniqllovchi va aniqlanmishning belgisi kelishi qadimgi turkiytilda ham qo'llaniladi: **turk bodu ninelin torusun**-turk xalqining elini va qonun-qoidalari

Qadimgi turkey tilde tojikcha va arabcha izofalar uchramaydi. Faqat tojikcha izofaga o'xshash birikmalar (aniqllovchi aniqlanmishdan so'ng keladi) borki, ular keying davrlarda ishlatilmaydi: *qalmish bodun - xalqning qolgani* [3; 46].

Yuqorida turkey izofaga G'.Abdurahmonovning "Qadimgi turkey til" kitobida keltirilgan ma'lumot asosida ta'rif berildi. Bundan kelib chiqadiki, turkey izofa bugungi o'zbek tilida so'z birikmasidagi moslashuvga to'g'ri keladi.

Fors tilida izofa deb aniqlanmish va aniqllovchi o'rtasidagi munosabatani ifodalovchi **i** tovushiga nisbatan aytiladi.

Hozirgi zamon o'zbek tilida ham ko'plab izofali birikmalar uchraydi. Masalan, dardi bedavo, dardisar, tarjimayi hol, nuqtayi nazar kabi.

Fors-tojik tilga xos izofaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Bular quyidagilar: 1) izofali birikma tarkibidagi so'zlarning tartibi o'zbek tilidagidek emas. Bunday birikmada aniqlanmish oldin keladi, aniqllovchi esa keyin keladi. O'zbek tilida avval aniqllovchi, so'ngra aniqlanmish keladi.

Eski o'zbek yozuvida aksariyat hollarda forsiycha izofa aks ettirilmaydi, ya'ni izofa yozuvda biror bir belgi bilan ko'rsatilmaydi. Agarda aniqlanmish undosh harflardan biri bilan tugallanmagan bo'lsa, izofa **zir** belgisi bilan ifodalanadi va **I** tarzida talaffuz qilinadi. Fors tilida esa **e** tarzida talaffuz etiladi. **Zir** belgisi yozuvda tushib qoladi, lekin har doim talaffuzda saqlanadi: **birodari aziz**. Agar aniqlanmish **a** unli tovushi bilan bo'lsa, izofa **hamza** belgisi orqali ifoda etilib, talaffuzda bir **y** tovushi ortadi: *validayimuhtarama* [8; 1].

Fors tilida aniqlovchi vazifasida ot, sifat, ravish yoki olmosh ishlatilishi mumkin: *daftar-e xub-yaxshi daftar, daftar-e Akram-Akramningdaftar, daftar-e man-mening daftarim*[5; 58] kabi.

Arab tilida qaratqich z li birikma ega likma`nosiniifodalovchiva keng qo`llaniluvchi morfologik-sintaktik tushuncha hisoblanadi.Qaratqichli birikma arab tilida “izofa” deb nomlanadi.Ushbu arabiyizofa 2 qisimdan iborat:

1. Muzof.

2. Muzifilayhi (qaratqich va qaralmish).

Mustafa G`alayinniy“izofa –ikk iso`zo`r tasidagi munosabat bo`lib, ikkinchi so`z doim qaratqich kelishigida keladi”, - deb aytadi.

Ahmad al-Hashimiy: “izofa – birotning boshqasi bilan egalik munosabati bo`lib, boshqasi doim qaratqichkelishigidakelishidir”, - deb yozadi.Muhammad al-Anbariyesa: “Izofa necha ma`noda bo`ladi: biri (-ning, qarashlik), ikkinchisi (oidlik) dir” deydi.

Izofaning 4 turi mavjud. Bo`linish qanday ma`no ifodalanishiga ko`ra sodir bo`ladi. Bular:1) tegishlilik; 2) oidlik; 3) makon va paytgga oidlik; 4) o`xshashlik.

1. Tegishlilik– egalikma`nosinibildiradi. Bu kabi izofali birikmalar o`zbek tili sintaksisiga ham ta`sir qilgan: *Bu ot Alinikidir.*

2. Oidlik – izofaning bu turibir jism ikkinchibirjisimdanishlanganligi, bir jism ikkinchi bir jism tarkibiy qismi ekanlig iifodalaydi: *Bu yog`och (-dan ishlangan) eshikdir.*

3. Makon va zamonga oidlikni ifodalovchi izofaning bu turishuma`noni anglatuvchi ko`makchilaribildiruvchima`nobilanbixilvazifani, ma`noni ifodalaydi.

4. O`xshashlik ma`nosini ifodalovchi izofaning bu turi *kabi, yanglig`* ko`makchilari bajargan vazifani bajaradi: *gul yanglig`orazda,marvarid kabi yoshlartar qaldi.*

Shuningdek, izofa maqsadiga ko`ra yana 2 turga bo`linadi.1.Ma`naviy izofa. 2. Lafziy izofa.

Ma`naviyizofa–oidlik, tegishlik ma`nosini ifodalaydi.Masalan: *hovli kaliti, insonlar ozuqasi.*

Lafziy izofadan ko`zlangan maqsad qaratqichli birikmani yengillashtirishdan iborat bo`lib, bu yengillashtirishi kkilik va to`g`ri ko`plikdagi morfologik ko`rsatkich hisoblanuvchi ʻ ni tushirib qoldirish bilan bo`ladi.

Atabtilida (-dan boshqa, emas), (ikkala), (harbir, hamma), (barcha), (birnecha) so`zlari o`zidan keyin kelgan so`z bilan qaratqichli birikma hosil qilib, bu so`zlarning o`zi muzof (qaralmish) vazifasida keladi.

Ma`nolariaynan o`zbek tili kabi qaratqichli aniqlovchi ma`nosida bo`lmasligi ham mumkin. Bu esa arab tilining o`ziga xosliklaridan hisoblanadi.

Xulosa o`rnida aytish kerakki, o`zbek tilida izofali birikmaning qaysi tilga oidligiga ko`ra 3 turi yoritiladi. Bular turkiy, forsiy va arabiy izofalardir. Bu uch tildagi izofali birikmalarning o`xshash tamoni shundaki, har uchala tilde hosil bo`lgan birikmalarning struktur tomoni bir xil, ya`ni keng ma`noda so`z

birikmasiga teng keladi. Ikki ot (ism)ning tobe va hokimlik munosabatiga kirishuvchi hisoblanadi. Farqli jihati esa turkey qiz ofa hozirgi o'zbek tilidagi moslashuvliso'z birikmasisanaladi. Ushbu birikma tarkibi qaratqich+qaralmish shaklida bo'ladi. Forsiy izofada esa so'z birikmasiqaralmish+qaratqichqolipida. Arabiy izofada so'z birikmasidagi so'zlarba'zan so'zma-so'z tarjimada to'g'ri kelmay qolishi mumkin: *gul yanglig 'ozarda marvaridid* kabi yoshlar tarqaldi.Orazning guli ustida ko'z yoshning marvaridi tarqaldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1.AbdushukurovB. Qadimgi turkey til. "Navoiyu niversiteti" nashryotmatbaauyi, -Toshkent, 2019, 150 b.

2.АбдурахмоновҒ. Қадимги туркий тил. -Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1989, 161 б.

3.Абдурнов Ғ., РустамовА. Қадимги туркий тил.-Тошкент, "Ўқитувчи" нашриёти, 1982, 168 б.

4.Маҳмуд Зиёд. Араб тилининг енгиллаштирилган ва соддалаштирилган шаклдаги қоидалари (1-қисм). -Тошкент. 2014, 638 б.

5.Қуронбеков А., Воҳидов А., ЗияеваТ. Форстили. "Муסיқа" нашриёти, -Тошкент, 2006, 278 бет

6.www.ziyo.uz.com.kutubxonasi.

7.www.arabic.uz

8.<https://fayllar.org.forsizofasi>

O'ZINIKI BO'LMAGAN KO'CHIRMA GAPLARDA OLMOSHLARNING QO'LLANILISHI

Siddiqova Shoxida Isoqovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

(siddikovajizzac1975@gmail.com)

Annotatsiya.Ushbu maqolada o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda olmoshlarning qo'llanilishi xususida fikr yuritiladi. Xususan, o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda personaj ichki kechinmalari tasvirini berishda olmoshlarning faol qo'llanishi kuzatiladi.

Kalitso'zlar: o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar, personaj ichki kechinmalari,olmoshlar,badiiy matn.

Annotatsion.This article discusses the use of pronouns in sentences that are not their own. In particular, pronouns are actively used to describe the character's inner experiences in quotes that are not his own.

Key words: quotations that are not one's own, character's inner experiences, pronouns, artistic text.

Badiiy matn boshqa matnlardan farqli ravishda nafaqat tinglovchiga muayyan axborotni yetkazish vazifasini, balki uning ruhiyatiga ta'sir etish vazifasini ham o'z zimmasiga oladi, u, avvalo, shunisi bilan boshqa matn turlaridan farq qiladi. Uning bu xususiyati esa badiiy matndagi turli poetik vositalar, xususan, sintaktik ifodalar, figuralar orqali namoyon bo'ladi. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarning badiiy matnning estetik vazifasini yuzaga chiqaradigan, uning ta'sirchanligini ta'minlaydigan badiiy tasvir vositalaridan biri ekanligi filologiya ilmda e'tirof etilgan haqiqatlardan biridir[1.93].

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarning asosiy belgilari bu grammatik belgilar hisoblanadi. Rus va ukrain tillari bo'yicha kuzatishlar olib borgan A.A.Andrievskaya o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarga muhim uslubiy vosita sifatida qarab, fe'lga xos kategoriyalarning o'zgaruvchanligi, kirish va modal so'zlar, yuklamalarning o'rinal mashishi xarakterli ekanligini qayd etadi [2.23]. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarning grammatik usullari muallif hikoyachiligiichida yuzaga keluvchi qarshilantirish, ya'ni hikoya qilish jarayonida matnga kiritilgan va o'z uslubiy bo'yoqdorligiga ko'ra birgina muallifgagina emas, balki bir vaqtning o'zida ikki subyekt nutqiy maydoniga – ham muallifga, ham personajga birday taalluqli bo'lgan leksik birliklarga asoslanadi. Keyingi holatda muallif tomonidan o'ylangan predmet personaj subyektiv qarashlarini yoki uning nutqiy manerasini ko'rsatuvchi ta'sirchan uslubiy bo'yoqdorlikka ega so'zlar vositasida ifodalanadi. Bunday hollarda predmet to'g'risida muallif tomonidan berilgan ma'lumot o'zga nuqtayi nazarni ifodalaydi va, tabiiyki, boshqa so'zlar yordamida yuzaga chiqadi. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar ifodalanishida deysis va "egotsentriklik" unsurlari muhim ahamiyat kasb etadi. Tildagi egotsentri kunsurlar deyilganda so'zlovchi nutqiga havola qilinadigan so'zlar va qurilmalar tushuniladi. Y.V.Paducheva unsurlarga faqatgina deytik so'zlar va unsurlarni emas, balki subyektiv modallik deb yuritiluvchi kirish so'zlarni; eksplitsitillokutiv vazifadagi gaplarni; so'zlovchi tomonidan o'ylangan modal so'zlar va yuklamalarni ham kiritadi [3.258]. Tilning egotsentrik unsurlari deysis subyekt, nutq subyekt, ong subyekt, idrok subyekt bo'lgan so'zlovchi roli bilan chambarchas bog'liq. Bu unsurlarni ko'rib o'tamiz.

O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplar tarkibida so'z turkumlarining qo'llanish darajasi bir xil emas. Bu ham lisoniy birliklarning kommunikatsiya jarayonidagi pragmatik tabiati bilan bog'lanadi. Nutq ifodalashda ma'lum bir voqea-hodisa yoki narsa-predmetni alohida ajratib ko'rsatishi, ta'kidlashi so'zlovchidan olmoshlarni, ruhiy holat ifodalashda fe'llarni, subyektiv munosabat bildirish zarurati esa modal ma'noli so'zlarni qo'llashni taqozo qiladi. Shuning uchun o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda bu so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari boshqa so'zlarga nisbatan bo'rtib turadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, kommunikatsiya jarayoni o'ta murakkab bo'lib, uning qanday amalga oshishi muloqotchilar tomonidan til birliklarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq.

Shunday ekan, muloqot jarayonida ishtirok etuvchi har bir til birligi, u fonetik, leksik, frazeologik yoki grammatik birlik bo'ladimi, bundan qat'iy nazar, muayyan uslubiy vazifani bajaradi. Til birliklarining nutqiy vaziyatga mos kelishi hamda so'zlovchi ko'zlagan maqsadiga erishishidagi ishtirokinutqning emotsional-ekspressivligini ta'minlaydi. Til birliklarining, shu jumladan, munosabati ifodalashda faol qo'llaniluvchi olmoshlarning muomalaga kiritilis hiaholining milliy-tarixiy turmush vatafakkurtarzidan, xalqan'analarivaurf-odatlari bilan hambarchas bog'liq. Erkaklar nutqiga xos bo'lgan qat'iylik, ma'lum darajada o'zigaxosdag'allik, cho'rtkesarlik, xotin-qizlar nutqiga xos bo'lgan soddalik, shirinso'zlik, xushmuomalalik, ta'sirchanlik kabi xususiyatlar kishilar o'rtasidagi munosabatlarning me'yori va mezonlaridan hisoblanadi.

Og'zaki yoki yozma nutq jarayonida so'zlovchi yoki yozuvchi ma'lum bir mavzuhaqidafikryuritgandao'zitasvirlamoqchibo'lgan birorshaxs, predmet, belgi, miqdor haqida yozar yoki gapirar ekan, shupredmet, hodisa, miqdor yoki belgining nomini bildiruvchi so'zni takrorlay berishdan qochadi. Ana shu takrorlashdan qochish zarur atiularnima'nodoshboshq aso'zlar bilan almashtirishga imkonyaratadi. Shunday hollarda ko'pinchaot, sifat, sonlarning ekvivalenti sifatida olmoshlar qo'llaniladi va ular so'zlovchi yoki yozuvchining fikrifodalashida qulaylik tug'diradi. "Ergash ega pli qo'shma gaplarda ergash gapning biror bo'lagi bildirgan narsaning boshgapning biror bo'lagi orqali ifodalangannarsa bilan aynan bir xil ekanligini (boshqacha emasligini) ta'kidlashdaboshgaptarkibidahammavaqtshuolmoshiishlatiladivabunormalho lathisoblanadi. Bunday paytda bu olmoshi qo'llanilmaydi". O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda personajich kechinmalari tasvirini berishda olmoshlarning faol qo'llanishi kuzatiladi.

Quyidagi matnda muallif asar qahramoni Yusufning xarakter-xususiyatlarini yoritishda muallif hikoyachilik yo'linitanlamaydi. U fikri fodalashningichkinutqusuliniqo'llab, qahramonningo'zinigapirtiradi, unio'ylashga, o'zxatti-haraktlarini tahlil etishga, jamiyat faolityaiga baho berishga yo'naltiradi. Bunda muallifki shilik va o'zlik olmoshlaridan mohirona foydalanganligi seziladi:

Birdan Yusufning xayoliga alamli o'ylar bostirib keldi. Tavba, tavba, men o'z qornimni boqolmayapmanku, oilamni, o'g'limni qanday oyoqqa qo'yar ekanman?.. Otam bizga – beshovlono'g'liga berganni men bor-yo'g'i bittagina jigarbandimga in'om qilolganim yo'q. Nega, axir?..Men chindanam omadsizmanmi yokibuning boshqa sababi bormi?(U.Hamdam "Muvozanat")[4.138].

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ladiki, olmoshlarning pragmatik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatida qo'llanilishidagi o'ziga xosliklar ularning badiiy asar tilida qanday maqsadda ishlatilishiga bog'liq bo'ladi. Yozuvchi olmoshlarni badiiy asar tilida muomalaga kitar ekan, ularga ma'lum bir uslubiy vazifa yuklaydi, ularni o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gaplarda badiiy-estetik ta'sirchanlikni ta'minlovchi vositaga aylantiradi. Badiiy matnda o'rinli

qo'llanilgan o'ziniki bo'lmagan ko'chirmagaplar ta'sirchanlik, jozibadorlik, ohangdorlik kabi xususiyatlarga ko'ra, insonni turli ruhiy holatlarga soladi, xayolotolamigaolibkiradi, mushohadalarniaqlko'zgusidano'tkazib, uning estetik tafakkurini yanada kengaytiradi. O'quvchi yoki tinglovchi ular vositasida ta'sirlanadi hamd abadiiy matnning quvvatini his etgan holda voqelik faktlariga obrazlilik nuqtayi nazaridan munosabat dabo'ladi va baho beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.I.Siddiqova "O'zga gaplar tadqiqi" monografiya. Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2021. B.93.

2. Андриевская А. А. Несовершенно-прямая речь в художественной прозе Луи Арагона. – Киев: Изд-во Киев, ун-та, 1967. С.23.

3. Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). – М.: Школа "Языки русской культуры", 1996. С.258.

4. Улуғбек Ҳамдам. "Мувозанат". Роман. "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош тахририяти. Тошкент – 2007. В.138.

МИЛЛИЙ ТИЛ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФАНИНГ МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА

Атаджанов Мамиржон Юсупович

психология фанлари номзоди, доцент

tamurjon9697@mail.ru Фарғона давлат университети

Аннотация: Национальный язык является первым и важнейшим способом передачи этнокультурной информации из поколения в поколение, формировании национального психологического образа. Язык – великое богатство и бесценное достояние нации, совершенствование межэтнических отношений, рост национального и интернационального самосознания народов требует всестороннего развития национальных языков.

Abstract: The national language is the first and most important way of transferring ethno-cultural information from generation to generation, forming a national psychological image. Language is a great wealth and invaluable asset of the nation, the improvement of interethnic relations, the growth of national and international self-awareness of peoples requires the comprehensive development of national languages.

Этник маданиятнинг миллий психологик қиёфани шакллантирувчилик функцияси унинг авлоддан авлодга узатиш жараёни ва усуллари билан бевосита боғлиқдир. Этномаданий ахборотни авлоддан-авлодга узатишнинг энг биринчи ва муҳим усули бу миллий тил ҳисобланади. Тилнинг миллийликнинг муҳим белгиси сифатидаги аҳамиятини инкор этмаган ҳолда шуни қайд этиш керакки, тил битта

миллатнинг ягона белгиси, деган тушунча нисбий тушунчадир. Чунки, битта миллатга мансуб бўлган одамлар турли диалект, шева, лаҳжаларда гапиришлари, баъзан улар бир-бирининг тилларини тўла тушунмасликлари ҳам мумкин. Масалан, немислар ва хитойларда шимолий, шарқий ва жанубий гуруҳлар бир-бирларини тушунмайдилар, шунга ўхшаш жанубий қирғизлар билан Олой қирғизлари ўртасида тил соҳасида тушунмовчиликлар мавжуд. Шунинг учун ҳам, этноснинг асосий белгиси сифатида "Тил умумийлиги" олинадиган бўлса, бирданига кўплаб гуруҳлар этник чегарадан ташқарида қолиб кетади.

Тилнинг этник белги сифатидаги функцияси ана шу белгини идрок қилиш жараёни билан боғлиқ. Одатда тил тўла, бир бутун, бир хил мазмунда идрок қилинади. Чунки, ҳар бир тил нисбатан доимий ва ўзаро "мустаҳкам" боғланган қисмларнинг бир бутун тизими сифатида ифодаланади. Шу билан бирга турли қисмлар ўртасидаги бундай мустаҳкам боғлиқлик, тилни дарров таниш имконини беради. Шунинг учун ҳам тилни мукамал билмай туриб ҳам уни эшитган захоти қайси этник гуруҳга мансублигини аниқлаб олиш мумкин. (4:157.)

Юқорида таъкидлаганимиздек, тил миллий ахборотни узатиш функциясини бажаришдан ташқари, миллат бирлигини, миллий ўзига хосликни таъминлаб, миллий психологик қиёфа ва характер компонентларининг барқарор сақланишига шароит яратади. 1989 йил 21 октябрда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида" қонунида ёзиб қуйилганидек, "Тил миллатнинг улкан бойлиги ва бебаҳо мулкидир... миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, халқларнинг миллий ва байналминал ўзлигини англашнинг ўсиши миллий тилларни ҳар томонлама ривожлантиришни тақозо этади".

Илмий адабиётларда миллий тил, унинг грамматик тузилишининг миллий таъсири ҳақида кўплаб қимматли фикрларни учратиш мумкин. Илмий доираларда шундай фараз шаклланганки, тил грамматик жиҳатдан, атамалар тизими бўйича қанчалик мураккаб ва мукамал бўлса илмий таълимотлар яратилиши учун шунчалик кўплаб замин мавжуд бўлади. Масалан, Кант немис тилида эмас айтайлик эскимос ёки Хитой тилида бутунлай бошқача фалсафий таълимотни яратиши мумкин эди. (Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Учпедгиз, 1957; Брутян Г. А. Гипотеза Сепира-Уорфа. Ереван: Лупс, 1968). Шунга ўхшаш Алишер Навоий бошқа тилда "Ҳамса"ни фалсафий-бадий мукамаллик даражасига кўтаролмаган, Форобий, Ибн-Синолар бошқа тилда жаҳон фалсафий фикрининг энг мукамал тизимларини яратолмаган бўлишарди. Чунки турк тили бадий поэзия учун қанчалик бой бўлса, араб тили фалсафий тафаккур учун шунчалик қулай ҳисобланади.

Яна шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, фикрнинг мазмуни сўзнинг шаклида ва оҳангида ифодаланган бўлади. Тил бўйича ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, маълум тарихий-ижтимоий

шароитларда сўзларнинг шакли, гапнинг грамматик тузилиши ҳам ўзгариб боради. Ҳар қандай фикр сўзда ифодаланиши, тафаккур тарзи миллий психологик қиёфанинг негизини ташкил қилишини эътиборга олсак, сўзларнинг шакли ва оҳанги бевосита миллий психологик қиёфанинг кўрсаткичларидан бири бўлиб хизмат қилади, деган асосга эга бўламиз. Шу ўринда "Ўткан кунлар" романининг тили ҳақида фикр юритмоқчимиз. Маълумки, ўзбек тилида қ, ғ, ҳ каби чуқур тил орқа товушлари бўлиб, бу товушлар талаффуз қилиниши қийин товушлар ҳисобланади. Лекин айти пайтда бу товушлар сўз талаффузини мулоимлаштиради, сўзга қандайдир қўшимча жаранглилик беради. Гапнинг мазмунида шу товушлар воситасида буйруқ, шиддатдан кўра кўпроқ мулоимлик, илтимос, тавозе, хоксорлик мазмуни англашилади. "Ўткан кунлар", шунингдек "Меҳробдан чаён" романларининг тилида сўзларда айнан шу товушлар кўпроқ қўлланилганлигини учратиш мумкин. "Тўғриси ҳам ул дадаси томонидан сўзланган ҳалиги қонунга қарши чиқиш учун лозим бўлган кучка молик эмас." "Унинг бу галги Марғилон йўлига қўзғалиши ортиқча бир оғирлиқ билан, иккиланиш билан ўралган эди". (12: 136-137). Ўзбекона лутф, андиша, одобни шу асардаги ота ва бола ўртасидаги суҳбат эпизодида кўриш мумкин.

"Анчагина сўзсиз ўлтирғандан сўнг ҳожи мулоимона сўз очди.

- Ўғлим, ҳали сан эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз санинг устингдан бир иш қилиб қўйдиқ...

Отабек маълумки, уларнинг "қилиб қўйган ёки қилмоқчи бўлган ишларини" албатта билар эди. Шундоғ ҳам бўлса билмаганга солинди:

- Ақллик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари албатта номаъқул бўлмас,-деди.

Ҳожи ўғлининг бу жавобидан ерга қаради ва нима, деб давом қилишни билмай қолди".

"Бу кунгача биз сизни марҳум мулла Муҳаммад Ражаббекнинг шогирди бўлганлигиниз учун эҳтиром қилмадиқ, - деди жавобан Султонали Мирзо, - балки сизнинг истеъдодингизни ҳурмат қилдиқ. Мундан сўнг ҳам бош мирзолигинизни эмас, мирзо Анварлигинизни эҳтиром қилармиз" (13: 453).

Сўзлашишнинг бу услуби ҳақида Абдулла Қодирийнинг изоҳи диққатга сазовор. "Бу кунгача фарғона ўзбекларида ҳам (айниқса қишлоқларда) юмшоқ "нг" ўрнида қалин "нғ" ишлатиш кўп эшитиладир. Ҳозирғи ислоҳ қилинган ҳарфимизда бу қалин "нг" нинг махсус шакли йўқдир. Ёзғанда (н-ғ) ҳарфларидан бир товуш ясалса ҳам бироқ ўқуғанда ҳар ким буни ўз махражидан чиқаролмас, янглиш ўқур. Бу қалин "нг" ўзбекча бир неча сўздагина ишлатилмай кўп (эллилаб) сўзда истеъмол қилингани учун, манимча, алоҳида бир шакл қабул қилиш эҳтиёжи ҳис этиладир. Масалан, машҳурлари: занғ, панғ, ланғ, даранғ, қаланғи-қасанғи, данғ, тўнғуз, шанғи, тўнғилламоқ, тўнғ, тўнғуч ва анғиз, тинғ бошқалар... Эски "нинг" "нг" равишида ислоҳ қилинган. Бу йўғон "нғ" ҳам

“ғ” ҳарфининг устига уч нуқта қўюлуб ёзилсамикин...”

Ўзбеклар миллий психологик қиёфаси ва характерининг тарихий динамикаси нуқтаи назаридан олиб қараганда, тилимизда мулойимликдан кўра шиддат, илтимосдан кўра буйруқ, тавозедан кўра беписандлик оҳанглариининг кўпайиши тилимизнинг, охир-оқибатда психик хусусиятларимизнинг шаклан бузилганлигини англатади.

Шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки сўз фикрнинг бевосита мазмунидан ташқари яна "қўшимча" ахборот ҳам беради. Сўзнинг шакли, унда иштирок этаётган товушлар ана шу қўшимча ахборот манбаи ҳисобланади. Айнан бир хил предметни ифодаладиган сўзларнинг турли шаклларда бўлиши ана шу қўшимча ахборотнинг яққол мисоли. Масалан, ўзбек тилидаги бойчечак рус тилида "подснежник", немис тилида "schneeglöckchen", инглиз тилида "snowdrop", француз тилида "perceniege" тарзида ёзилади. Рус тилидаги бу гулнинг номи унинг эрта баҳорда қор тагида пайдо бўлишига, вақт-факторига ишора қилса, немис тилида "қор кўнғироқчаси" – унинг шаклига ишора беради, инглиз тилидаги "қор томчиси" – унинг ташқи белгиси – томчига ўхшашлигига ишора беради, француз тилида "қорни ташувчи ёки қорни ёрувчи" – ҳаракатга ишора беради. Ўзбек тилида эса "бойчечак" – чечак – гулни англатса, бой – катта, улуғлик, фаровонлик мазмунига ишора беради. Демак, тилнинг шакли унинг мазмунини, айна пайтда фикр, тафаккур тарзи ва психологик қиёфа мазмунини белгилайди.

Ушбу фикримизнинг яна бир далилини миллий маънавий меросимизнинг компонентларидан бири бўлган халқ топишмоқлари мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Топишмоқлар миллий тафаккур маҳсулотларидан бири ҳисобланади. Асрлар давомида яратилган тафаккур дурдоналарида миллийлик, бадийлик, сухандонлик, мантиқийлик, сўз тежами ўз ифодасини топган. Топишмоқнинг бошқа жанрлардан фарқи шундаки, у ниҳоятда кам сўз билан кенг маъно ифодалайди, нутқнинг соддалигини, эмоционаллилигини таъминлайди.

Топишмоқларнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унинг мазмунидан, унда қўлланилган сўзларнинг фонетикаси, лексик маъноси, гапнинг қурилиш услуби, диалект ва шеваларини қиёслаш воситасида шу топишмоқ яратилган географик ҳудудни аниқлаш мумкин. Топишмоқда географик ҳудудда яшовчи кишиларнинг касб кори, машғулоти, ҳайвон ва паррандалари, рўзғор буюмлари, экин турлари ҳақидаги маънолар ифодаланган бўлади. Масалан: чип-читир чийдан чўтир (гилам), кўнг-кўнг кувачам, кунгирадор кувачам (кукнори), дум думалоқ жажжи ой, чақиб есанг ғиж-ғиж мой (ёнғоқ) каби топишмоқлар ҳунар, боғдорчилик, деҳқончилик қаерда ривожланган бўлса, ўша ерда яратилганлигини кўрсатади. Чунки мантиқан пишиқ топишмоқ яратиш учун ўша нарса ва ҳодисалар ҳақида бой тасаввурлар зарур. Юқорида айтганимиздек топишмоқ сўзларининг фонетикаси, лексик маъноси, гапнинг қурилиш услуби, диалект ва шеваларни текшириш, қиёслаш орқали унинг

географик келиб чиқиш жойини аниқлаш мумкин. Масалан чип-читир, чийдан чўтир топишмоғида оҳангдорлик, музикийлик етарли, унда аллитерация белгилари мавжуд, яъни тўрт сўздан тузилган топишмоқнинг ҳар бир сўз бошида “ч” товуши аллитерацияни юзага чиқарган. Читир, чўтир сўзлари қофияланган. Топишмоқдаги чип, читир, чий сўзлари уни қадимда Бухоро вилоятида яшовчи гилам тўқувчилар томонидан айтилганини тасдиқлайди. Чип, читир, чий сўзлари лексемалари архаиклашган. Топишмоқ метофорик усул билан тузилган. Чип сўзи лексемаси, ёпишқоқ нарсаларнинг кўчишидан чиқадиган тақлидий товуш (чили) – яъни гилам тўқиётгандаги чиққан товушга ишора. Читир ипак қуртига пилла ўраш учун солинадиган бир йиллик ёввойи ўсимлик, гилам ипини тараш асбобига ишора. Чўтир-ғадир-будир, ўнқир-чунқир – гиламнинг орқа томонига ишора.

Ҳамма топишмоқларда у нарсани бу нарсага, бу ҳаракатни у ҳаракатга қарама-қарши қўйган ҳолда (тазод) қатор белгилар яширин, сирли берилади. Топишмоқнинг маъноси топувчини доғда қолдиришга мўлжалланади, айтиувчининг ақлий жиҳатдан устун келиши кўзда тутилади. Топишмоқлар бадий қурилиши жиҳатдан қанчалик мукаммал бўлса, улар яратилган ҳудудда яшовчи этник гуруҳлар миллий тафаккурининг шунчалик ривожланганлиги, миллий психологик қиёфа қурилмаси мукаммаллигини кўрсатади.

Демак, миллий психологик қиёфа ва характернинг манбаларидан ва айна пайтда маҳсулларида бири сифатида топишмоқлар ҳам муҳим аҳамиятга молик илмий манба сифатида хизмат қилиши мумкин.

Илмий хабар мазмуни, баён қилинган илмий мушоҳадалар асосида айрим хулосалар қилиш мумкин:

1. Миллий менталитет, маданият ва характер билан бир қаторда миллий тил нафақат этномаданий ахборотни узатувчи, балки айна пайтда миллат психологик қиёфасини шакллантирувчиси ҳам бўлиб ҳисобланади;

2. Психологик таъсирнинг асосий воситаси сифатида тил таълим ва тарбия жараёнида шахс хусусиятларини шакллантирувчи омил вазифасини бажаради;

3. Миллий тилнинг бойлиги ва мукаммаллиги қадриятлар тизимини сақлаш ва авлодлараро ворислилигини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 Б;

2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 5-жилд. – Тошкент. Ўзбекистон, 2020. – 456 Б.

3. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1998.

4. Атаджанов М. Ю. История становления и развития психологической мысли в Узбекистане. – 1991. MLA
5. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М. Изд. "Наука". 1983.
6. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. VII-XII вв. М., 1960. 330 с.
7. Кайковус. Қобуснома. (Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси, тўлдирилган иккинчи нашри, Т., Истиқлол. 1994.)
8. Культура жизнеобеспечение и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (На материалах армянской культуры). Ереван, 1983.
9. Народы Средней Азии и Казахстан Т.1.М., Наука. 1962.Т.2. Наука. 1963
10. Отажонов, М. Ю. "Миллий психологик кийёфа ва характерни ўрганишнинг назарий ва методологик асослари." Илмий хабарлар N-1 19: 19-21. АРА
11. Рогов Е.И. Психология общения.-М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2001. - 336с.: ил.- (Азбука психологии).
12. Қодирий А. Ўткан кунлар.Т., 1994. 136-137 б.
13. Қодирий А. Меҳробдан чаён. Т., 1994, 453 б.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ДЕРИВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АНГЛИЙСКОЙ НЕОЛОГИИ В ЭПОХУ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО БУМА

Фалеева Екатерина Вадимовна

*преподаватель Самаркандского государственного института
иностранных языков
faleevaekaterina6@gmail.com*

Annotatsiya. Maqolada ingliz neologizmlari muammolari leksik qatlam shakllanishidagi yangi tendentsiyalarni aniqlash nuqtai nazaridan, shuningdek, derivativ jarayonlar sohasida ko'rib chiqiladi.

Abstract. The article deals with the problems of English neologisms from the perspective of revealing new trends in the formation of the lexical layer, as well as in the field of derivational processes.

Проблема изучения неологизмов становится одной из актуальных проблем современного языкознания. В настоящее время неологизмы исследуются в следующих направлениях: а) в ракурсе раскрытия новых тенденций в формировании лексического пласта (тематическая классификация, терминологическая база [4: 1182-1186]); б) в области деривации (частотные способы образования) [5: 90-92]; в) под призмой анализа когнитивных и прагматических особенностей (метафорические трансформации, концепты) [1: 99-102]; г) в плане исследования места и роли неологии при составлении лексикографических источников

(электронные словари, способы построения онлайн словарных статей, тематические словари) [3: 1473-1479] и т.д.

Язык как социальное явление отражает историю и культуру этноса. Поэтому закономерно, что процессы, происходящие в мире, отражаются в языке. Английский язык также отражает эти изменения. Причем он зачастую отличается большей гибкостью, чем многие другие языки. Доказательством этому служат факты массового появления английских неологизмов. Прежде всего, причиной послужил статус английского языка как языка международного общения. Кроме того, факт достаточно быстрого развития информационной системы в современном мире также стал причиной стремительного пополнения лексического уровня новыми словами и выражениями.

Появляется потребность общества в специальных новых терминах, а также сленгизмах. Это в первую очередь новая компьютерная лексика. Ср. также: *cyberbullying* – использование электронных писем или сообщений в соцсетях, с целью кого-либо запугать или расстроить (*cyber- + bullying*); *cookies* – (первоначальное значение – печенье) файл для хранения персональных данных и настроек пользователя, посетившего определенный сайт; *bitcoin* – цифровая валюта, интернет-валюта; *bug* – (дословно жук/насекомое) ошибка в программе; *E-quaintance* – знакомый только по интернету; *cybercafe* – кафе с компьютерным оборудованием, где можно получить доступ в Интернет, (*cyber- + cafe*); *webinar* (*web + seminar*) – онлайн-мероприятие в режиме реального времени; *overshare* (*over- + share*) – делиться информацией в социальных сетях с излишними подробностями, *to tweet* – разместить короткое сообщение на сайте Twitter; *digital nomad* – (цифровой кочевник) человек, выполняющий работу онлайн. Данные новообразования могут быть связаны с различными социальными группами: молодежный сленг (ср.: *unfriend* – удалить из списка друзей в соцсети), неологизмы, образованные представителями различных субкультур: панки, хиппи, готы, хикикомори, брейкеры, рокеры, байкеры, брони, эмо, рэперы и др. В неологизмах отражается их социально-культурная специфика жизни.

Однако не все неологизмы остаются в языке. Пройдя путь от окказионализма до неологизма, слово может иметь короткую жизнь, а может остаться в системе языка. Согласно определению В.С. Виноградова неологизмы – это «закрепляющиеся в языке новые слова или значения, которые называют новые предметы мысли» [2: 121].

Новые слова и выражения, появившиеся в интернете, начинают широко использоваться в речи и даже становятся «словом года». Так, по данным Oxford English Dictionary в 2004 году статус «слово года» получила лексема *chav* (ср.: рус. гопник – шпанá), в 2008 – словосочетание *credit crunch* (кризис ликвидности), в 2011 году стали популярными такие аббревиатуры как *OMG* (Oh my God!) –

«О, мой Бог!», *LOL* (laughing out loud) - «Ржу не могу». В 2013 «словом года» становится всем сейчас хорошо известное *selfie*. Однако возникло оно гораздо раньше, в 2002 году. В 2013 году также появились такие новые термины, как *binge-watch* (смотреть телевизор запоем); *twerk* (ср.: рус. тверкинг – танец с использованием откровенных движений ягодицами и бедрами); *schmeat* (синтетическое мясо). В 2021 г. «словом года» Oxford English Dictionary назвал *vax* – сокращенное слово, обозначающее «вакцинирование» (ср.: сущ. *vaccination*, прил. *vaccinated* и глагол *to vaccinate*). В 2020 году стали популярными такого рода новые слова: *to adult* (от сущ. *adult*, *adulthood*) – взрослеть, начинать «умничать»; *adorkable* (от прилаг. *adorable* + сущ. *dork*) – очаровательный в своей нелепости; *follicly challenged* – лысеющий. А в 2022 году появился неологизм *makerspace* – совместная мастерская, которая предоставляет оборудование и технологии, такие как 3D-принтеры, паяльные инструменты, промышленные швейные машины.

Интерес представляет также неологизм *daycation*, который обозначает «однодневную поездку или короткий отпуск, с возвращением домой в тот же день». Появление неологизма связано с изменениями, происходящими в плане отпусков, манеры и отрезков времени на их проведение.

Подобно этому неологизму в состав новой лексики английского языка вошли *staycation*, *holistay*. Неологизм *staycation* образован путём стяжения двух слов *stay* (прибывание) и *vacation* (отпуск) и формирует значение «отдых дома или в родной стране». В данном случае первый компонент полностью сохраняет свою форму в составе нового слова, в то время как второй компонент подвергается усечению начальной части слова, т.е. происходит инициальное усечение. Ср. модель *staycation* = stay + ~~vacation~~ [8]. *Holistay* в свою очередь является аналогом к *staycation* в британском варианте английского языка.

Рассмотрим подробнее модель образования данного слова: *holistay* = holiday (отпуск) и stay (пребывание). В данном примере наблюдается иной порядок в следовании структуры. Так, первое слово подвергается финальному усечению части ~~day~~, а второй компонент сохраняется в исходной форме (*stay*). Ср.: «.. tourists love Port Zante at the circus snapping pictures of The Clock Independence Square, relaxing like they not going back feel so at home, have to encourage them go somewhere for a visit, take a trip outside Basseterre or a daycation ...» [7].

В данную тематическую группу (domestic tourism, vacation) вошёл также неологизм *nearcation*, т.е. «отпуск в месте, относительно близком к дому». Таким образом, проводя параллель в образовании неологизмов в различных вариантах английского языка можно установить тенденции в частом использовании приёмов стяжения в современной английской неологии. Подобного рода слова также называются словами-портмоне (словами-бумажниками).

Названия современных диет, появление новых продуктов питания и напитков (алкогольных и безалкогольных), способов приготовления сильно обогатило активный и пассивный словарный состав английского языка за последние годы. Так, многозначное существительное неологизм *flexitarian* обозначает в первом значении «человека, придерживающегося преимущественно вегетарианской диеты, но иногда употребляющий в пищу мясо или рыбу», а во втором – «относящийся к флекситарианству» [6]. В образовании неологизма *flexitarian* задействовано два слова *flexible* (гибкий) + *vegetarian* (вегетарианский). В отличие от *staccation* данный неологизм задействует усечения сразу в двух словах. Финальное усечение в первом слове и инициальное – во втором. Ср.: «If you were feeling pleased with yourself because you have just turned vegetarian, or flexitarian, or vegan, then stop» [6].

Современная английская неология характеризуется масштабными изменениями в лексическом составе языка, существенными изменениями в номинативных процессах. Большой пласт неологизмов связаны с понятием слово года, включенных в разные лексикографические источники. Конец XX начало XXI в. – время бурного подъема появления новых слов и новых значений в английском языке. Прежде всего, наметились направления, занимающиеся выделением различного рода тематических групп с подобного рода словами и фразеологизмами. Некоторые исследования направлены на выявление новообразований в речи носителей языка в процессе экспериментов и опросов.

Литература:

1. Авдеева Ю.А. Неологизмы в английском языке: опыт когнитивного анализа // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – Майкоп: МГТУ, 2009. – №1. – С. 99-102
2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
3. Петухова Н.М. Неологизмы в современном английском языке. – Москва: Электронная наука, 2021. – С. 1473-1479
4. Сидоренко Ю.Н., Калашникова Ю.М. Неологизмы в английской биржевой терминологии // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Изд. Грамота, 2021. – №4. – С. 1182-1186
5. Чигина Н.В., Десятова Д.В. Неологизмы в английском языке // Символ науки. – Уфа: «Омега сайнс», 2016. – №10-3. – С. 90-92
6. Collins English Dictionary Online. Режим доступа: <http://www.collinsdictionary.com/>
7. Educalingo Dictionary Online Режим доступа: <https://educalingo.com/>
8. Macmillan English Dictionary for Advanced Learners Online. Режим доступа: <https://www.macmillandictionary.com/>

СУФФИКСАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ СПОСОБОВ ОБРАЗОВАНИЯ ЭКСПРЕССИВНЫХ СЛОВ В TELEGRAM-КАНАЛАХ

*Хамидуллаева Гаухар Атаниязовна,
преподаватель Чирчикского государственного педагогического
университета
hamidullaeva0494@gmail.com*

Аннотация. В статье рассматривается суффиксация как один из основных способов образования экспрессивных слов в Telegram-каналах, а также слова образованные этим способом.

Ключевые слова: экспрессивные слова, Telegram-каналы, суффиксация.

При образовании экспрессивных слов в Telegram-каналах реализуются все законы словообразования. Широкое распространение в среде экспрессивного словообразования имеет суффиксация. Рассмотрим слова образованные этим способом:

1) SMMщики ← SMM + щик

(словообразовательный суффикс -щик- образует существительные, которые обозначают лицо по его занятию, роду деятельности, профессии. Такие слова образуются от имен существительных или глагольных основ)

2) Показуха ← показ + ух

(-ух- это словообразовательная единица, выделяющаяся в именах существительных женского рода, которые обозначают предмет, действие или явление, характеризующиеся тем или отношением к тому, что названо словами, от которых соответствующие имена существительные образованы)

3) Рёдановцы ← Рёдан + ов+ц

(-ец- это словообразовательная единица, образующая имена существительные, которые являются названиями лиц мужского пола - носителей признака, заключенного в мотивирующем слове: лицо, характеризующееся отношением к тому, что названо мотивирующим именем существительным)

4) Вайнер ← вайн+ ер

(суффикс действующего лица: выделяется в существительных со значением действующего лица)

5) Фальшивка ← фальшив + к

(суффикс -к- образует существительные, обозначающие «предмет - результат действия»)

6) Валютчик ← валют + чик

(суффикс -чик- образует существительные со значением "лица по роду деятельности" (переводчик)

7) Застройщик ← застрой + щик

(суффикс -щик- образует существительные, которые обозначают лицо по его занятию, роду деятельности, профессии. Такие слова образуются от имен существительных или глагольных основ)

10) Люксовый ← люкс + ов

(суффикс -ов- при добавлении к основе неодушевлённых имен существительных образует прилагательное со значением «имеющий какое-то отношение к предмету, понятию, названному производящим словом»)

11) Пиццатая ← пицца + ат

(суффикс -ат- образует прилагательные, называющих части тела человека или животного, внешних качеств человека, аксессуаров его внешности)

12) Маккофить ← Маккоф + и

(суффикс -и- имеет значение действия)

13) Креативить ← креатив + и

(суффикс -и- имеет значение действия)

14) Бомбические ← бомб + ическ (суффикс-ическ образует имена прилагательные с общим значением свойственности то му, характерности для того или связанности с тем, что названо образующими словами, в качестве которых выступают нарицательные имена существительные, обозначающие область науки, искусства, литературы, а также отвлеченные понятия)

15) Порожняк ← порожн + як

(-як- это словообразовательная единица, образующая разговорно-просторечные синонимы мотивирующих имен существительных)

16) Джихадисты ← джихад + ист

(суффикс -ист образует существительные со значением лица по принадлежности к учреждению, профессии, определенному общественному направлению)

17) Хайпануть ← хайп + а + ну

(происходит интерфиксация -а)

(-ну- это глагольный суффикс, наиболее употребительный в разговорной речи, обозначающий однократность действия)

18) Лайковая ← лайк + ов

(суффикс -ов- при добавлении к глаголам образует прилагательное со значением «предназначенный для действия, названного производящим словом, каким-то образом относящийся к нему»)

19) Шантажистка ← шантажист + к

(суффикс -к- образует существительные, обозначающие лиц женского пола)

20) Шумиха ← шум + их

(при добавлении к основе образует существительное женского рода, обозначающее связанный с этим действием предмет, явление или лицо)

21) Фейковый ← фейк+ов

(суффикс -ов- при добавлении к основе неодушевлённых имен существительных образует прилагательное со значением «имеющий какое-то отношение к предмету, понятию, названному производящим словом»)

22) Контрабандый ← контрабанда+н

(суффикс -н образует прилагательные со значением: признака или свойства, относящегося к предмету, явлению, действию, месту, времени или

23) Пранкер ← пранк + ер

(суффикс действующего лица: выделяется в существительных со значением действующего лица)

24) Кадыровец ← Кадыров + ец

(-ец- это словообразовательная единица, образующая имена существительные, которые являются названиями лиц мужского пола - носителей признака, заключенного в мотивирующем слове: лицо, характеризующееся отношением к тому, что названо мотивирующим именем существительным)

25) Вагнеровцы ← Вагнеров + ец

(-ец- это словообразовательная единица, образующая имена существительные, которые являются названиями лиц мужского пола - носителей признака, заключенного в мотивирующем слове: лицо, характеризующееся отношением к тому, что названо мотивирующим именем существительным)

26) Отмазки ← отмаза + к (происходит усечение -а)

(суффикс -к- образует существительные, обозначающие «предмет - результат действия»)

Таким образом, большинство экспрессивных слов, образованных суффиксальным способом, являются именами существительными, которые обозначают:

1) лиц, принадлежащих к какому-нибудь общественно-политическому течению;

2) лиц по занятию, роду деятельности, профессии;

3) действие;

4) предмет-результат действия.

Список использованной литературы:

1) Гридин В.Н. Экспрессивность. [Электронный ресурс]: tapemark.narod.ru//

2) Земская Е. А. Словообразование как деятельность. - М., 1992. - 222 с.

SATIRA VA YUMORNING TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O'RNI

Zaripova Ziyodajon Rustam qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
nemis tili kafedrası o'qituvchisi
Tel:911661897
E-mail: z.zaripova@cspi.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada satira va yumor haqida tushunchalar vamisollar asosida tushuntirib berilgan. Bundan tashqari olimlarning ta'riflari, fikrlari va misollari o'rin olgan.

Kalit so'zlar: Komikslar, intensivlik, lingvistik vosita, giperbola va grotesk

Abstract: This article explains the concepts of satire and humor based on examples. In addition, there are definitions, opinions and examples of scientists.

Key words: Comics, intensity, linguistic device, hyperbole and grotesque

Komikslar toifasini o'rganishda yuzaga keladigan qiyinchiliklardan biri ma'no jihatidan o'xshash juda ko'p atamalarning mavjudligidadir: kulgili (die Komik, das Komische), hazil (der Humor), aqlli (die Weisheit), kulgili (das Lächerliche), kulgili (das Lustige, das Drollige) va boshqalar. Ko'pincha "hajviy" va "kulgili" bir xil tushunchalar sifatida tushuniladi, ammo ularning barcha o'xshashliklariga qaramay, bu mutlaqo to'g'ri emas. Bunday hollarda kulish psixofiziologik tartib hodisasi bo'lsa, hajviy o'zining estetik tabiati va ijtimoiy xarakteri bilan ajralib turadi: "Kulgili komiksdan kengroq. Komiks - bu kulgililarning go'zal singlisi.[1:10]

"Yumor" va "hazil" o'rtasidagi farqni aniqlashga harakat qilganda, qanday tushunchalar chalkashligi yuzaga keladi. Yu.G.Tamberg yumorga "hajviyning har qanday ijodi, hazil, hazil, satiraning "yaratish harakati" deb ta'rif beradi. Shunga ko'ra, yumor "ijod qilish harakati" sifatida idrok etuvchini emas, balki so'zlovchini tavsiflaydi. satira, o'z navbatida, idrok etuvchining "komiksni tushunish" intellektual qobiliyatidir¹¹.

Komiks toifasini o'rganayotganda shuni yodda tutish kerakki, ko'plab asarlarda komiks turlari (hazil, ironiya, satira), uning janrlari (hazil, epigram, karikatura va boshqalar) va komik effekt yaratish usullari (o'yin) aralashadi.

Shu munosabat bilan M. R. Jeltuxina to'g'ri ta'kidlaydi: "Shuni yodda tutish kerakki, komiks turlari birinchi navbatda baholash yo'nalishi (belgi, intensivlik) turiga ko'ra farqlanadi. Komiksning janrlari va texnikasi ifoda shakli bilan bog'liq. Janr og'zaki shakl bilan belgilanadi. Texnikalar turli janrlarda qo'llaniladi. Komiksning har bir turi turli janrlarda amalga oshirilishi mumkin. Komik qurilmalar ham o'ziga xos, ham universal bo'lishi mumkin.

Hazil, istehzo va satira an'anaviy ravishda komiksning klassik turlari (shakllari) hisoblanadi. Hazil, tevarak-atrofdagi komikslarni payqash, tushunish va qadrlash qobiliyati sifatida hajviyaning eng qiyin shakllaridan biri hisoblanadi. Yumorning obyekti odatda individual kamchiliklardir.[2:109]

Hazilning o'ziga xosligi jiddiylikni kulgi bilan ifodalash, undagi ahamiyatsiz va kichikni ko'ra bilish, aksincha, ahamiyatsiz va ahamiyatsiz narsada muhim va chuqurni kashf eta olishidadir.»[3:229]

Satira hajviy asarning o'ziga xos turi sifatida hayotning salbiy tomonlarini masxara qiladi va fosh qiladi, ularni u yoki bu aniq ijobiy idealga qarama-qarshi qo'yadi. Satira hayotni to'g'ri takrorlash va ishonchlilikka intilmaydi. U xarakterni buzadi va kengaytiradi, mubolag'a holatlari, shu sababli uning namoyon bo'lishining asosiy lingvistik vositalari giperbola va groteskdir. Satiraning o'ziga xos xususiyati sifatida uning dolzarbligini (eng hayajonli va muhim ijtimoiy illatlarni masxara qilish) ta'kidlash kerak. Ushbu ish doirasida komiksning faqat bitta turi - yumor ko'rib chiqiladi.

Hayotimizni hazilsiz tasavvur qilish qiyin. Hazillar, latifalar, o'yinlar har birimizga bolalikdan hamroh bo'ladi. Internetda komediya spektakllari, dasturlar, seriallar, filmlar va kulgili videolar juda mashhur. Bularning barchasi hazilning

shaxs hayotida ham, butun jamiyat hayotida ham alohida rol o'ynashi bilan izohlanadi.

Bu yerda biz satira va hazil o'rtasidagi farq haqidagi savolga keldik. Agar shartli ravishda bu ikki tushuncha haqida gapiradigan bo'lsak, satira kulgining tabiati va ma'nosi bilan hazildan tubdan farq qiladi. Qachonki kulgi hazil uchun o'z-o'zidan maqsad bo'lsa, demak, satira uchun kulgi kamchiliklarni yo'q qilish vositasi, insoniy illatlar va ijtimoiy yovuzlik ko'rinishlarini kaltaklash vositasidir. Agar hazil odatda o'z mavzusiga nisbatan noaniq munosabatni o'z ichiga olsa, chunki masxara qilingan narsa ijobiy va go'zal bo'lishi mumkin, keyin satira o'zining so'zsiz rad etilishi bilan ajralib turadi.

Vaholanki, satirik asar haqida gap ketganda shuni yodda tutish kerakki, satira va hazil kulgi tabiati turlicha bo'lishiga qaramay, ular tanganing ikki tomoni kabi bir-biridan ajralmasdir. "Satirada kaustik istehzo, inkor, mulohazakorlik va insoniy rahm-shafqat hissi, engil istehzo va inson qalbi sirlariga chuqur kirib borish, zavq va qayg'u, mayinlik va qat'iy xolislik, lirik pafos va ilmiy tahlil g'alati tarzda uyg'unlashgan", deydi Ershov. Shuning uchun ham, uning fikricha, satira va hazilni tarkibiy elementlarga ajratishga intilayotgan tadqiqotchilar uchun bu tushunchalarning ichki mazmuni va o'ziga xosligi tushunarsiz bo'lib qolmoqda. Chunki hodisaning o'zagi, deb yozadi Ershov. Bu satirikda buni tushunish muhimdir.

Hazil, kinoya va satira bir toifadan ikkinchisiga o'tish qobiliyatiga ega. Komiksning modifikatsiyasi sifatida bu estetik kategoriyalar ijtimoiy hayotda turli xil yumorlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Shuning uchun, satira va satira o'rtasidagi farq haqidagi savolga qaytsakhazil, biz yana bir bor ta'kidlaymizki, satirani hazildan tashqarida

qurish mumkin emas. Komiksni satira qurish usuli sifatida inkor etib, biz uni tanqid, umuman inkor bilan aniqlashga kelamiz va keyin u shunchaki satira bo'lishni to'xtatadi.

Quyida ba'zi misollarni ko'rib chiqamiz.

Ich bin froh darüber, dass die Ferien endlich vorbei sind und dass die Schule wieder beginnt. Endlich hat es ein Ende, den ganzen Tag zu nichts verpflichtet zu sein und nur Dinge zu unternehmen, die Vergnügen bereiten. Auf das Wiedersehen mit einigen Lehrern freue ich mich besonders. Ich schätze ihre humorlose und langweilige Art, den Unterricht zu führen. Dass sie manche Schüler benachteiligen und bisweilen sehr ungerecht sind, macht mir nichts aus.

Bu misoldan satirada noxush holatlar va odamlarni buzib ko'rsatishini ko'rish mumkin. Shuning uchun satira ko'pincha istehzoli bo'ladi, chunki satirik ideal va haqiqat o'rtasidagi ayanchli kontrastni ko'rsatishga harakat qilib, nimani nazarda tutayotganini aytmaydi. Istehzo ba'zan o'z o'rnini qashshoqlik va istehzoga bo'shatib beradi. Satira ham odamlarni xafa qilishi mumkin.

Amerikalik yozuvchi Mark Tven Germaniya bo'ylab sayohat qilishni yaxshi ko'rardi, tom ma'noda mamlakatning uzunligi va kengligini kezib, Germaniyada "Sagenfeld afsonasi" ni yozgan va til ("Dahshatli nemis tili" hikoyasi) va nemislarning o'zlari haqida ko'plab hazillar bilan chiqqan. Nemis hazillari haqida u shunday dedi: "Nemis hazillari kulish uchun emas." Shunga qaramay, nemis tilida Tvenga bag'ishlangan bir nechta latifalar mavjud va ulardan biri:

Ein Professor sitzt beim Mittagessen in der Mensa. Ein Student nimmt ungefragt ihm gegenüber Platz. Verärgert fragt der Professor: "Adler va Shvayn va Tischni nima qilish kerak?" Darauf der Student: "Auch gut, dann flieg ich eben weiter..."

Professor universitet choyxonasida tushlik qilyapti. Professorning ro'parasida talaba so'ramay o'tiradi. Professor asabiylashib so'radi: "Burgut va cho'chqa qachondan beri bir dasturxonda ovqatlanadi?" Talaba javob beradi: "Yaxshi, keyin men uchdim"

Im Hörsaal wurde über zwei Garderobehaken ein Schild angefertigt: "Nur für Dozenten!" Am darauffolgenden Tag klebt ein Zettel daneben: "Man kann auch Mäntel aufhängen!"

Sinf xonasida ikkita ilgak o'rtasida belgi qo'yilgan: "Faqat o'qituvchilar uchun!" Ertasi kuni uning yonida yozuv paydo bo'ldi: "Paltolarni ham osib qo'yish mumkin".

Wanstehen Studenten auf? Um sieben Uhr. Warum? Die Geschäfte schließen um acht Uhr *Talabalar qachon uyg'onadi? 7:00 da. Nega? Do'konlar soat 8 da yopiladi (Germaniyada ko'pchilik do'konlar soat 20:00 gacha ochiq)*

Ko'rib turganingizdek, nemislar hazil qilishni ham bilishadi. Anekdotlar matnni o'qish va tushunishni o'rgatish uchun juda yaxshi, chunki ular kichik va

tushunarli bo'lib, qahramonlarning dialoglari sizning so'z boyligingizni boyitadi va Germaniya aholisi bilan suhbatda o'z aql-zakovatingizni ko'rsatishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Боров Ю.Б. Комическое. М.: Искусство, 1970. С. 10
2. Салыгина Э.В. О соотношении и средствах языкового воплощения категорий оценки и комического в тексте англоязычного газетного фельетона // Стилистические стратегии текстообразования: Сб. науч. тр. / под ред. Бордуковой Д.Г. Вып. 339. М.: МГЛУ, 1992. С. 109
3. Тураев С.В., Тимофеев Л.И., Вишневский К.Д. [и др.]. Литература: Справочные материалы: Кн. для учащихся. М.: Просвещение, 1989. С. 229
4. Дземидок Б. О комическом. М.: Прогресс, 1974. 224 с

МАҲМУД ҚОШҒАРИЙ ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИК АСОСЧИСИ

Тўйчиева Зулайҳо Ҳамрақуловна

Ўқитувчи

zulayxot775@gmail.com

Гулистон Давлат университети

: Ушбу мақолада тиллар таснифига кўра бир гуруҳга мансуб туркий тилларнинг ривожланиш қонуниятларини ўрганиш, умумлаштириш ва қиёслаб таҳлил этиш кўзда тутилган.

Калит сўзлар: қиёсий-тарихий тилшунослик, лексикага эга истиоралар тизими ва нутқ воситалари, фонетик, лексик, морфологик жараён, сўз ясовчи қўшимчалар.

Одатда тилнинг хусусиятини чуқур ва изчил ўрганишда бир оилага кирувчи тилларни бир-бири билан солиштириб, чоғиштириб ўрганиш деярли катта аҳамият касб этади. Шунинг учун умумтилшуносликда “қиёсий-тарихий тилшунослик”нинг афзалликлари ҳақли равишда қайд этилади. Бироқ, тарихий-қиёсий тилшуносликка асос солувчи асарлар XI асрнинг биринчи чорагида майдонга келди деб қўрсатилади. Унинг асосчилари сифатида эса немис тилшуноси Франс Бопп (1791-1867), даниялик тилшунос Расмус Раск (1787-1832), германиялик Якоб Гримм (1785-1863), россиялик А.Х. Востоков (1787-1864)лар тан олинади. Ваҳолангки, бу мактабга Ўрта Осиё тилшунослиги жуда аввал асос солган эди.

XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Қошғарий томонидан бу масала жуда изчиллик билан амалга оширилган. Бу туркий халқлар тарихидаги энг салмоқли ва бебаҳо асарни бошлашдан аввал Қошғарий “Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухоро, ҳозирги Шимолий Афғонистонга қадар чўзилган” туркий ўлкаларни, шаҳарлар, қишлоқ ва яйловларни кезиб чиқди, шу аснода турли шева ва лаҳжа хусусиятларини

ўрганди, уларни адабий тил билан чоғиштирди, ўз иши учун ниҳоятда бой манба тўплади. Луғат тузишда араб тилшунослари яратган анъанадан унумли фойдаланган ҳолда, ишга ижодий ёндашди, туркий тил қонуниятларини биринчи навбатда инобатга олиб, китоби — “Девону луғотит турк”га тартиб берди.

Маҳмуд Қошғарий туркий тилнинг амалдаги лексик имкониятларини кўрсатиш учун турк қавмлари ичида бирма бир юриб, уларнинг тилларидаги умумий ва ўзига хос томонларини аниқлашга ҳаракат қилди. Бу ҳақида у шундай ёзади: “Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг қишлоқ ва шаҳарларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тилдаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлашга ҳаракат қилдим” [1: 18].

Маҳмуд Қошғарий туркий қабилалар орасида узоқ муддат айланиб юриб, дарҳақиқат, уларнинг тиллари ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатларини етарли далиллар асосида кўрсата олди. Шу тариқа тилшуносликда янги саҳифа очди.

Қорахонийлар даврида туркий тилдаги адабиёт жадал тараққий этди. Маҳмуд Қошғарий туркий тиллар шеваларини тадқиқ қилувчи асари орқали мумтоз туркийадабиёт ва шеърят, халқ оғзаки ижоди равнақи учун замин ҳозирлади, туркий халқлар адабий тилини ишлаб чиқди, унга сайқал берди. Натижада туркий шеърятнинг асосий жанрлари шаклланди, ривожланган шеърый лексикага эга истиоралар тизими ва нутқ воситалари туғилди. Маҳмуд Қошғарий жаҳонда туркий тилнинг ижтимоий лингвистикаси асосчиси, деб тан олинishi бежиз эмас.

Бунга биргина фикрни келтиришнинг ўзиёқ асословчи манба бўлади. Яъни дунё илм-фани, жумладан, филологик соҳанинг тилшунослик тармоғи бешиги ва энг илғор тилшунослик методи яратилган сарҳад тан олинган. Европаликларга нисбатан Маҳмуд Қошғарий саккиз аср аввал қиёсий-тарихий тилшуносликка асос солган буюк энциклопедист олимдир. “Девону луғотит турк” туркологиянинг дастлабки (тўнғич) илмий фонетикаси, илмий лексикологияси, илмий этимологияси, илмий лексикографияси, илмий услубияти, илмий диалектологияси, этнографияси ва илмий морфологиясидир.

Асарда олим лексикологиянинг объекти бўлган маънонинг кўчиши, торайиши ва кенгайиши, зид маъноли сўзлар, шаклдош, маънодош сўзлар каби масалалар бўйича маълумот беради. У маънонинг торайиши ҳақида фикр юритар экан, **сабан** сўзи илгари қўш ва омочларнинг ҳаммаси маъносида қўлланган бўлса, сўнг фақат омочга хосланганлигини кўрсатади. Метонимия йўли билан маъно кўчишига ҳам мисоллар келтириб, ўғузлар қий- гўнгни оғил дейишларини, бош сўзи ўрнида соч сўзини ишлатишларини таъкидлайди. Шунингдек, сўзларнинг ўхшашлик

асосида маъно кўчиши ҳақида ҳам мисоллар беради. Масалан, **туғмоқ** сўзи илгари фақат одамга нисбатан ишлатилган бўлса, кейинчалик ҳайвонларга нисбатан қўллана бошланганлигини айтади[1: 20].

Полисемия грекча *poli* – “кўп”, *semia* – маъно сўзларидан олинган бўлиб кўп маъноли демакдир. Полисемия моносемия (грекча *mono* – “бир”, *semia* – “маъно”) зидланади.

Кўп маъноли сўзларда маъно қанчалик кўп бўлса ҳам, лекин у бир сўз ҳисобланаверади. Худди шу ҳолат омонимдан фарқ қилади. Омоним сўзлар бир неча мустақил сўзнинг алоҳида шароит натижасида бирлашишидан иборат бўлса, бир сўзнинг тил тараққиёти қонунларига мувофиқ янги мазмун ва оттенкалар билан бойишининг натижасидир. Шунинг учун ҳам кўп маъноли сўзларда маъноларнинг бири тўғри маъно (ўз маъно) қолганлари кўчма маъно бўлади. Кўчма маънолар нутқ таркибида бошқа сўзлар билан боғланганда намоён бўлади. Нутқ таркибидан ажратилганда эса тўғри маъноси асосий маъно бўлиб қолади. Кўринадики, полисемантик сўзлар нафақат тил бойлиги нуқтаи назардан ҳам ғоят аҳамиятли экан. Шу боис полисемантик сўзлар жуда кўпчиликнинг эътиборини тортган. Чунончи, М.Миртожиев ҳозирги ўзбек тилидаги полисемантик сўзларни ўрганар экан, уни тўртта махсус бобга ажратиб таҳлил қилади:

1. Полисемия ва унга ёндош сўзлар.
2. Полисемиянинг юзага келиши.
3. Полисемия классификацияси.
4. Полисемия сўз структураси [2: 13].

Кўринадики, ушбу тадқиқот ҳозирги ўзбек адабий тилидаги полисемантик сўзларга бағишланган. Т.Алиқуловнинг “Ўзбек тилидаги от туркумига оид сўзларда полисемия” [3: 6] деб номланган диссертацияси асосан от туркумига оид полисемантик сўзларни вужудга келтирувчи лексик маъноларнинг ҳосил бўлиши ҳақидаги тадқиқотдир. М.Содиқованинг ранг-тус билдирувчи сўзларга бағишланган номзодлик диссертациясининг биринчи бобида шу сўзларни семантик структураси таҳлил қилинади [4: 25]. Д.Х.Бозорованинг диссертациясида маълум даражада сўзларнинг кўчма маъно ҳосил қилиши ҳақида гап бориб, унда умуман туркий тиллардаги тана аъзоси номлари ва уларнинг кўчма маъноси таҳлил қилинган [5.1].

Маҳмуд Кошғарий лексикография соҳасида дунё тилшунослигида юксак чўққига кўтарилди. У XI асрдаёқ туркий сўзларнинг изоҳли луғатини тузди. Олим луғат тузишда ўзига хос йўлдан борди. Бу ҳақида муаллифнинг ўзи шундай ёзади: “Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим, қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида қўллайдиган,

кийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдик. Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим. Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб берди. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинма – кейин кўрсатдим. Китобни тузиш олдидан Ҳалил ибн Аҳмаднинг “Китобул айн” асарида тутган тартибни қўллаш истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда туғилган эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим. Истеъмолдан чиққанларин ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир” [1: 16].

Дарҳақиқат, Маҳмуд Қошғарий тўғри башорат қилган эди. У тутган йўл, луғат тузиш принципи бутун дунё лексикографларини ханузгача ўзига ром қилиб келмоқда.

Дарҳақиқат, буюк олим йигирмата туркий тилни:

фонетик жиҳатдан қиёслайди.

а) унли ва ундошларнинг ҳар бири тилга муносабатини белгилайди;

б) унли товушлардаги чўзиқлик ва қисқаликнинг тиллардаги тафовутини белгиловчи бир мезон эканлигини қайд этади;

в) турли туркий тиллар сўз ичида хилма-хил фонетик жараёнлар бўлиши ва уларнинг тил қонуниятига асосида юз беришини изоҳлайди;

г) туркий тилларда мавжуд бўлган сингармонизим қонуниятини қиёсан шарҳлайди.

Лексик жиҳатидан қиёслайди.

а) ҳар бир туркий тил лексикасидаги ўз ва ўзлашган қатламга муносабат билдиради;

б) сўзларда кўп маънолиликлнинг пайдо бўлиш сабаблари ва уларнинг турли туркий тилдаги истеъмол чегарасини белгилайди;

в) тўплаган мақолларнинг қиёсий шарҳини беради.

Морфологик жиҳатидан қиёслайди.

а) сўз ясовчи қўшимчаларнинг тиллараро муносабатини белгилайди;

б) шакл ясовчи қўшимчалар кам туркий тилларнинг ҳар бирида баъзан ўзаро қай бир жиҳатидан фарқ қилишини таъкидлайди;

в) сўз туркумлари ҳам тўлиқ равишда қиёсан шарҳланади. Ҳар бир туркий тилнинг бу соҳадаги ўзига хос жиҳатлари атрофлича изоҳланади.

II. Маҳмуд Қошғарийдан сўнг бу масала ҳазрат Алишер Навоийтомонидан янгича талқинда давом эттирилади. Алишер Навоий, ўз навбатида, икки оилага - туркий тиллар оиласига кирувчи ўзбек ва эрон тиллар гуруҳига мансуб форс тилини “Муҳокаматул-луғатайни”да солиштириб ўрганди ва ўзхулосаларини баён этди:

Ўзбек ва форс тилининг фонетик хусусиятларини бир-бирига солиштирди.

а) Ҳар иккитилдаги “вов” ҳарфи билан ифодаланадиган унлиларни қиёслаш асосида ўзбек тилида унинг турли хил ҳолатда кела олиш имкониятини кўрсатади;

б) “Ёй” ҳарфининг ўзбек тилидаги уч хил
ҳолати нитаъкидлайди ва уни форстилидаги “ёй” ҳарфи билан солиштирадиг;
в) “Вов” ва “Ёй” ҳарфлари билани фодалана диғантовушларнинг ўз
тилида алоҳида жанр-түюқ жанрдаги имкониятларини изоҳлайди.

2. Ўзбек ва форс тиллари лексик жиҳатидан солиштирилади.

- а) ҳар икки тилдаги қавм-қариндошлик атамалари;
б) уй ҳайвонлари номлари;
в) баъзи от гуруҳи сўзлар;
г) иккитилдаги айрим феъллар ўзаро қиёсланилади.

3) Ўзбек ва форс тилларини морфологик жиҳатдан солиштиради.

4) **Услубиятнуқтаи-назарданбуиккитилсолиштирилиб, уларнингўзига хос жиҳатлари ҳақида илмий хулосалар чиқарилади.**

II. Заҳриддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да уч оилага кирувчи бир неча тилни солиштириб ўрганишнинг ажойиб намунасини кўрсатиб, дунё тилшунослигида янги назариянинг асосчиси сифатида майдонга келди. Чунончи, Ҳинд–Оврупа тиллари оиласига мансуб бўлган икки гуруҳ Ҳиндистонни тиллари гуруҳига кирувчи ҳинди, эрон тиллари гуруҳига кирувчи форс ва афғон; хом-сом тиллари оиласига мансуб бўлган сом гуруҳига кирувчи араб тилларини туркий тиллар оиласига мансуб бўлган ўзбек тили билан солиштиради.

1. Қайд этилган тиллар лексик жиҳатидан чоғиштирилади:

- а) жуда кўп жой номлари қиёсан шарҳланган;
б) ўсимлик ва дарахт номлари кенг изоҳланган;
в) қуш номлари ўзининг қиёсий тавсифини олган;
г) фасл номлари чоғиштирилган;
д) кун, ҳафта номлари ҳам бирма- бир қиёслаб чиқилган.

2 “Бобурнома»да тиллар ўзаро морфологик жиҳатидан ҳам ўзининг чуқур қиёсий шарҳини олган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, тарихимизни, бой меросларимизни синчиклаб ўрганиш асосида жаҳонда қиёсий - тарихий тилшунослик асосчилари аслида Маҳмуд Қошғарий (XI), Алишер Навоий (XV), Заҳриддин Мухаммад Бобур (XVI) лар эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Кошғарий М. Девону луғотит турк, I, II, III томлар. Тошкент, “Фан”, 1960-1963.

2. М.Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия. Т.: 1975 й. (13-бет)

3. Т.Алиқулов. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореферат канд.дисс., Т.: 1966.

4. М.Соди́кова. Слова обозначающая цвет и окраску в узбекском языке. Автореферат кан.дисс.

5. Д.Х.Базарова Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках. Автореферат кан.дисс., Т.: 1976.

6.Khamrokulovna, T. Z. (2018). Literature revealing the truth of life. *Проблемы педагогики*, (7 (39)), 77-78.

7.Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАХҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 304-307.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI ONGIDA ANTONIMLARNI O'RGANISHNING LISONIY JIHATLARI

Xusanova Gulruxsor To'lg'in qizi

FarDU o'qituvchisi

Annotatsiya: Boshlang'ich sinf o'quvchilariga antonimiya hodisalarini o'rgatish va bunda bir qator usullardan foydalanishni talab qilinishi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitsiya – ya'ni bilish jarayoniga bo'lgan qiziqishlari ko'p jihatdan ta'lim jarayoniga bog'liq bo'lishi.

Kalit so'zlar: Til, antonim, kognitsiya, kognitiv qiziqish, lisoniy bilish, antonimik paradigma, kognitiv yondashuv.

Olamni bilishni tilsiz tasavvur qilish qiyin. Atrof-olamdagi bor narsa va hodisalar, voqealarni anglash, ular haqida tinglovchilarda tasavvur hosil qilish uchun lisoniy vositalar, ya'ni so'zlar, iboralar, gaplar va ularning birikmalari xizmat qiladi. Har qanday so'z inson bilgan narsalarga nom beradi.

Nomsiz ob'ekt inson bilgan va kashf etgan olam uchun sanoqli va bundaylari noma'lum deyish ham mumkin. Inson bolasi so'zni bilishi mumkin lekin ularning barchasini ilk davrlardayoq ob'ektlar bilan bog'lay olmaydi. Ya'ni u so'zni biladi, ammo so'z o'zi nima ekanligini anglamaydi. Demak, uni real olam haqiqatlari bilan bog'lay olmaydi. So'z nafaqat nomlaydi, belgilaydi, balki umumlashtiradi. Tildagi leksik-semantik tizim ob'ektlarini ko'rib chiqishga lingvokognitiv yondashuv olamga alohida qarashni shakllantirmaydi, chunki uning ob'ektlari tadqiqotchining diqqatini jalb qiladigan so'zlardir. Lingvokognitiv yondashuv lisoniy vositalarning xususiyatlarini emas, balki insonning ob'ektiv olamni ular yordamida ongida qanday aks ettirishi va uni o'z nutqida til vositalaridan foydalanib qo'llashga bo'lgan urnishini tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Shuning uchun ham inson yer yuzida mavjud boshqa tirik mavjudotlar orasidagi o'ziga xos mavqeyini anglab yetgan paytdan boshlab, o'ziga quyidagi savollarni berishda davom etmoqda: Inson tafakkuri qanday tashkil topgan; fikrlash jarayoni qanday amalga oshiriladi; inson tafakkuri atrofidagi dunyo haqidagi ma'lumotlarni qanday idrok etishi va qayta ishlab chiqarishi mumkin? Bu kabi savollarga javob topish bilan nafaqat falsafa, mantiq, psixologiya, biologiya fanlari, balki tilshunoslikning kognitiv tilshunoslik kabi yo'nalishi ham shug'ullanadi.

Kognitiv qiziqishning rivojlanish darajasi bolaning ta'limdagi muvafaqqiyatiga bog'liq. Agar bola nima uchun u yoki materialga muhtojligini tushunmasa, uni tushunishni istamasa, uni shunchaki o'rgatish imkonsiz. A.K.Markovning fikricha, qiziqish – bu motivatsion sohadagi turli xil jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan murakkab shaxsning shakllanishi. Kognitiv qiziqish o'quv faoliyatining asosiy motivlaridan biri bo'lib, uning shakllanishi nafaqat vosita, balki o'quv jarayonining maqsadi hamdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kognitsiya – ya'ni bilish jarayoniga bo'lgan qiziqishlari ko'p jihatdan ta'lim jarayoniga bog'liq. Aynan shu yoshdagi bolalar uchun kognitiv qiziqishning muhimligi shundan iboratki, o'quvchi uchun faol ijodiy fikrlash va faoliyatni talab qiladi. Kognitiv qiziqish ta'sri ostida o'quvchilarning ta'lim olish jarayoni samaraliroq davom etadi. Kognitiv qiziqish motiv sifatida o'quvchilarni mustaqil ijodiy faoliyatga undaydi. Shuningdek, bola o'z faoliyatini asta-sekin tashkil qilishni o'rganadi. O'quvchilarda yangi bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan chanqoqlikni qondirish usul va yo'llari ta'lim jarayonining mazmunini tashkil etadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan bolalarning kognitiv qiziqishini rivojlantirishning bir necha bosqichlarini ajratib ko'rsatishadi:

- qiziquvchanlik;
- kognitiv qiziqish;
- barqaror kognitiv qiziqish;

Qiziqish –eng elementar bosqich. Bunda o'quvchilarning e'tiborini eng g'ayrioddiy va kutilmagan holatlarga jalb qilishi mumkin. Qiziqish bola shaxsining juda muhim holati bo'lib, u ko'rgan narsasining chuqurligiga kirib borish, ko'proq tushunish, kengroq ma'lumot topish istagi bilan tavsiflanadi. Bu bosqichda bola hayrat yoki quvonch his-tuyg'ularini ifodalaydi. Keyinchalik, bola kognitiv qiziqish bosqichiga o'tadi, u yerda u faol mustaqil faoliyatini namoyon qiladi, bunda asosiy o'rinni kognitiv motivlar egallaydi. Ular bolaning bilim olishi uchun yordam beradi. Kognitiv qiziqishni shakllantirish jarayoni albatta bolaning ona tilini o'zlashtirish jarayoni bilan ham chambarchas bog'liqdir.

V.Z.Demyankov ushbu ilmiy yo'nalishga quyidagicha ta'rif beradi: kognitivizm “insonni axborotni ishlash tizimi sifatida o'rganish kerak bo'lgan qarashdir va inson hatti-harakati insonning ichki holatlari nuqtai nazaridan tavsiflanishi va tushuntirishi kerak” [V.Z.Demyankov, 1994,17.]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. V.Z. Dem'yankov // Kognitivnaya lingvistika kak raznovidnost' interpretiruyushego podxoda 1994. №4, 17-33
2. Akramjonovna, S. R. (2022). BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI “TILGA E'TIBOR-ELGA E'TIBOR” RUHIDA TARBIYALASH. INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 2(18), 833-836.

3. Khusanova, G. T. K. (2021). VERBAL CALCULATION AND MENTAL ARITHMETIC IN PRIMARY SCHOOL. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(11), 34-37.

4. Хусанова, Г. (2022). Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar so'z boyligini oshirishning pedagogik-psixologik asoslari. Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире, 1(4), 232-235.

5. GULRUXSOR, X. TO 'QIN QIZI.

6. Akmaljonovna, A. Z. (2023). EDUCATION CREATION TRAINING MULTIMEDIA–MEANS. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 1777-1784.

BILINGVIZM PSIXOLOGIK TARAQQIYOTNING MEZONI SIFATIDA

Pulatova Gulnoza Murodilovna

Farg'ona Davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi.

e-mail: gulnozaxon 689@prof.fardu.uz

Zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda bilinguizmni o'rganish muammosi so'nggi paytlarda ayniqsa dolzarbdır. Nutq faoliyati har bir millatning o'zini ifoda etish va o'zini o'zi tasdiqlash vositasi bo'lib, xalqning milliy ruhini, milliy o'ziga xosligini ifodalash vositasidir. Bilinguizm milliy to'siqlarni bartaraf etishga imkon beradi, ko'p tilli jamiyatning barcha a'zolari o'rtasida bir vaqtning o'zida nutq aloqalarini ta'minlaydi.

Ko'pincha "bilingualism" so'zining ma'nosi "ikki tilli" iborasining ma'nosiga tenglashtiriladi, ya'ni bu ikki so'zlar ko'pincha sinonim ma'noga ega tushunchalar sifatida ishlatiladi

Bilingvizm, Ikki tillilik — 2 tilni yoki muayyan adabiy til va uning dialektini mukammal bilish.

Bu ijtimoiy talab yoki biror sabab bilan yuzaga keladi. Uning tabiiy vujudga kelishiga bir davlat hududida ikki va undan ortiq xalq vakillarining jips yashashi ham sabab bo'ladi.

Bilingvist odam miyasi bir nechta sezilarli afzalliklarga ega bo'ladi. Ba'zilarini hattoki ko'rish mumkin: kulrang moddaning ko'proq zichlikka ega bo'lishidir. Bundan tashqari ikkinchi tilni ishlatganda miyaning ba'zi bir qismlarining faollanishining ko'payishi kuzatiladi. Buni miyani charxlash deb aytishimiz mumkin.

Hozirgi kunda bilingvizmning kognitiv afzalligi juda tushunarli ko'rinadi. Ammo o'z vaqtida bu ekspertlarni lol qoldirgan. XX asrning 60-yillarigacha ikki tillilik, tillar orasida doimiy o'tishga kerak bo'lgan energiyani sarflagani uchun, bola rivojlanishni sekinlashtiradigan to'siq deb hisoblangan. Ushbu nuqtai nazar birinchi navbatda noto'g'ri bo'lgan ilmiy ishlarga asoslangan edi. Oxirgi paytdagi tadqiqotlar bir necha til bilish insonning qaror qabul qilish, vazifalar

o'rtasida o'tish, e'tiborni jamlash kabi fazilatlarini rivojlanishiga olib kelishini tasdiqlab berdi.

O'zbek mumtoz adabiyotining (O'rta asrlar) ko'pgina vakillari ham o'zbek, ham fors tilini yaxshi bilganlar. Masalan, Alisher Navoiy o'z ona tili — turkiy til bilan bir qatorda fors tilini ham juda yaxshi bilgan. Bu tildagi asarlarini to'plab devon ("Devoni Foni") tuzgan. Bu devoni forsiy til shoirlar, xususan, Jomiy tomonidan yuksak baholangan.

Ikki tilda ijod qiladigan adiblar hozir ham uchraydi. Jumladan, mashhur qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatov qirg'iz va rus tillarida erkin ijod qiladigan yozuvchidir. Umuman ikki tillilik ijtimoiy hodisa sifatida tillarning boyishi, rivojlanishi, umumbashariy madaniy saviyaning oshishiga muhim ta'sir etuvchi omildir. Tillarning bir-biriga har qanday ta'sir ko'rsatishi bilingvist odamlar bo'lishini talab etadi. O'zbekiston Respublikasida rus tili keng o'rganiladi va mamlakat hayotida o'z mavqei va o'rniga ega. Mamlakat aholisining katta qismi o'zbek va rus tillarini bilgani bois, ularni bilingvistlar deb atasak bo'ladi. Rus tili bilan birga boshqa chet tillari ham o'rgatilinmoqda. (o'zM).

Bilingvizmning ijobiy natijalari aks ettirilgan ilk tadqiqot 1962-yilda chop etilgan. Elizabet Pill va Uolles Lambert Monrealda ingliz va fransuz tilida so'zlashadigan hamda faqatgina fransuz tilida so'zlashuvchi bolalarni taqqoslab tadqiqot o'tkazdi. Ular tadqiqot to'g'ri olib borilganda bilingv bolalar og'zaki bo'lmagan vazifalarni monolingv bolalar kabi bajara olishini, og'zaki topshiriqlarni esa monolingv bolalarga qaraganda yomonroq bajarishini taxmin qildi. Biroq dastlabki prognozlardan farqli bilingv bolalar barcha imtihonlardan yaxshi o'tdi.

Bilingvizm atamalarining ma'nosini sharhlashga kelsak, biz ular haqidagi ta'riflarini turli manbalarda topishimiz mumkin. Masalan, ta'riflardan birida, bilingualizm ikki tilni yaxshi bilishdir va bu ikkala til ham haqiqatan ham tez-tez aloqa qilish uchun ishlatiladi [1]. Shunday qilib, U.Vaynreyx bilingualizmga ikki tilning navbatma-navbat amalda ishlatilishini tushuntiradi [2].

A.D. Shvaytserning ta'kidlashicha, birinchi til ona tili, ikkinchisi esa ona tili emas, u yoki bu milliy jamoat tomonidan keng qo'llaniladi. Ikki tilni bilish darajasi bir xil bo'lmasligi mumkin, og'zaki va yozma muloqotda tildan foydalanish darajasida farqlar bo'lishi mumkin, ya'ni bir tilda yaxshiroq gaplasha oladi va ikkinchisidan esa birinchi tildek muloqot qila olmaydi. [3].

V. Yu.Rozenzvaygning aytishicha, ikki tilni bilish nafaqat ikki tilni bilish darajasi, balki kommunikativ vazifa asosida bir tildan ikkinchisiga o'tish qobiliyati hamdir [4]. R.K.Minayar-Beloruhev ikki tilni bilish bu "Bilingvizm" hamdir deb biladi [5].

L. L. Nelyubin bilingualizmni ikki tilda ekvivalent bilim deb ta'riflaydi [6]. Bilingualizm, shuningdek, butun etnik guruhning ehtiyojlarini, shuningdek ushbu etnik guruh a'zolarini alohida-alohida xizmat qilishga mo'ljallangan ikki tilning faoliyati deb ham ataladi.

Bilingvizm - bu ona tili bilan bir darajadagi ikkinchi tilni oddiy bilish emas, balki har bir tildan tegishli hayot sharoitida etarli darajada foydalanish [7].

Boshqa ta'rifda bilingualizm ikki xil tilni yoki bir tilning dialektal shakllarini muloqot qilish uchun etarli darajada bilish va psixologik va ijtimoiy yondashuvlar nuqtai nazaridan bilish darajasida tushuniladi. Ikki tilni ham odamlar guruhi, ham individual tarzda yaxshi bilishi mumkin. Agar "bilingualizm" tushunchasining ma'nosini tor ma'noda ko'rib chiqsak, bu ikki tilni mukammal darajada teng bilish, keng ma'noda esa - ikkinchi tilni bilish darajasi nisbiy va uni muayyan aloqa vaziyatlarida qo'llash qobiliyatini nazarda tutadi.

Ikki tilli yoki bilingualizmning turlari psixologik jihatdan har tomonlama tahlil qilinadi.

Demak, N. V. Imedadze o'z tadqiqotida bilingualisimning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatgan: dominant - muvozanatli bilingualism, bu tipologiya ikki til tizimining miqdoriy nisbatiga asoslangan; va qo'shma yoki aralash ushbu ikki tilli tilning negizida - ikki tilning avtonom foydalanish darajasi yotadi [16]. Har bir tilda nutqning fikrlash bilan o'zaro bog'liqligiga ko'ra, aloqaning bevosiya va belvosita xususiyati ajralib turadi va shunga ko'ra, biz fikrni ifodalash, fikrning to'g'riligi va diskursiv nutq qobiliyatlari haqida gaplashmoqdamiz [17]. Amalga oshirilgan harakatlar soniga ko'ra retseptiv, reproduktiv (reproduktiv) va mahsuldor (ishlab chiqaruvchi) ikki tillilik ajralib turadi [8]. Ikki nutq mexanizmining o'zaro bog'liqligiga ko'ra, sof va aralash ikki tilli til ajralib turadi [14]. I. L. Medvedeva, A. A. Zalevskaya bilingualizmning quyidagi turlarini ajratadilar: tabiiy va sun'iy.

Vujudga kelish shartlariga ko'ra, ikki tilli tilning tabiiy va sun'iy turlari farqlanadi.

Tabiiy bilingualizm ko'pincha bolalik davrida ko'p tilli muhit ta'sirida ro'y beradi: masalan, oila tatar yoki boshqird tillarida gaplashadi, ammo hovlida rus tilini eshitish mumkin.

Ba'zi hollarda, bola deyarli bir vaqtning o'zida ikkita tilni o'rganadi: ikkita til bir-biriga qo'shilib ketmasdan, parallel ravishda rivojlanadi. Sun'iy bilingualizm, o'rganish natijasida paydo bo'ladi, ikkinchi til birinchisiga, ona tiliga nisbatan bo'ysunuvchi holatda bo'lsa, ona tili tizimi ikkinchi tilni egallashga ta'sir qiladi, ya'ni ona tilining tovush tizimi, grammatik shakllari ikkinchi tilning mos keladigan vositalariga ta'sir qiladi, xatolarga va aksentlarga olib keladi.[18].

Bilingvlarning til o'rganishi — ancha mushkul masala. Agar bola ikki va undan oshiq tilda so'zlashiladigan oilada o'ssa, u ikkala tilni ham bimalol o'rgana oladi va ushbu tillarda ravon so'zlashadi.

Shu bilan birga, bilingv bir paytning o'zida ikki tilda so'zlashadi, shunga ko'ra buni kamchilik deb atab bo'lmaydi. Demak, uyda ikki tilda so'zlashuvchilar tarbiyasi ostida katta bo'lgan bolalar muammosiz ikkala tilni ham baravariga o'rganadi.

Savodxonlik borasida esa bilingvlar ancha oqsoqlanadi. Ikkala tilni savodli o'rganish uchun ikki til yozuvi bir xil tizimda bo'lishi lozim. Agar farqlanadigan bo'lsa, bu bola tillarning har birida qanday ta'lim olganiga bog'liq bo'ladi.

Demak, psixologiyada bilingualizm kognitiv jarayonlarning usuli va vositasi deb ayta olamiz, chunki u zamonaviy aloqa va shaxs madaniyati tuzilishining zaruriy elementidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Zherebilo T.V Lingvistik atamalar lug'ati. / T.V.Jerebilo. - Ed. 5, to'l. va qo'shim. - Nazran: Pilgrim, 2010. - 486 b.
2. Vaynreyx U. Bir tilli va ko'p tillilik / U. Vaynreyx // Tilshunoslikda yangi: til aloqalari / ed. V. Yu Rozensvayg. - M.: Progress, 1972. - Nashr. 6. - P. 25-51.
3. Shveytsar A. D. Zamonaviy sotsiolingvistika: nazariya, muammolar, usullar / A. D. Shvaytser. - M.: Nauka, 1976. - 176 b.
4. Rozensvayg V. Yu. Til aloqalari nazariyasining asosiy savollari / V. Yu. Rozensvayg // Tilshunoslikda yangilik: til aloqalari / ed. V. Yu Rozensvayg. - M.: Progress, 1972. - Nashr. 6. - P. 5-24.
5. Minar-Beloruchev R.K. Qanday qilib tarjimon bo'lish mumkin? / RK Minyar-Beloruchev. - M.: Gotik, 1999. - 176 b.
6. Nelyubin L. L. Izohli lug'ati / L. L. Nelyubin. - 3-nashr. - M.: Nauka, 2003. - 320 b.
7. Burikin A. A. Mentalitet, lingvistik xulq-atvor va milliy-ruscha ikki tillilik [Elektron resurs] / A. A. Burikin // Ruscha so'z olami. - Kirish rejimi: <http://abvgd.russian-russisch.info/articles/10.html>.
8. Vereshchagin EM Bilingualizmning psixologik va uslubiy xususiyatlari (bilingualizm) / EM Vereshchagin. - M.: Moskvaning nashriyoti. Universitet, 1969. - 159 b.
9. Mechkovskaya N.B. Ijtimoiy tilshunoslik / N. B. Mechkovskaya. - 2-nashr, Rev. - M.: Aspect Press, 2000. - 206 b.
10. Leontiev A. A. Psixolingvistik birliklar va nutq talaffuzi avlodi / A. A. Leontiev. - 3-nashr, Stereotip. - M.: KomKniga, 2005. - 312 b.
11. Bochenkova M. Yu. Ikki tilli muhit va ikki tilli muhit ijtimoiy-madaniy va psixologik-pedagogik hodisa sifatida / M. Yu. Bochenkova // Kontsepsiya. - 2016. - T. 2. - S. 591-595.
12. Desheriev Yu.D. Ikki tilli va ko'p tilli o'rganishning asosiy jihatlari / Yu.D. Desheriev // Ikki tilli va ko'p tilli muammolar. - M.: Nauka, 1972. - S. 26-42.
13. Zimnyaya I.A. Maktabda chet tillarini o'qitish psixologiyasi / I.A. Zimnyaya. - M.: Pedagogika, 1991. - 222 b.
14. Shcherba L. V. Til tizimi va nutq faoliyati / L. V. Shcherba. - L.: Nauka, 1974. - 427 b.
15. Lyubimova N. A. Fonetik shovqin va ona tilida bo'lmagan muloqot (Finlyandiya-rusiyadagi ikki tilli material bo'yicha eksperimental tadqiqotlar): dis. ... Doktor Filol. Fanlar / N. A. Lyubimova. - L., 1988. - 195.

THE PROBLEM OF UNUSUAL COMPOUNDS IN LINGUISTICS

Akbarova Munira Shavkatovna

Teacher of the primary education department of QDPI

Gmail: akbarovamuniraxon30@gmail.com

E-mail: akbarovam1989@mail.ru

Abstract: In this article, the main units of expressive syntax in linguistics, language levels expressing syntactic expressiveness, including unusual combinations, their role in expressive syntax are explained. Examples of unusual combinations found in works of art are presented and their linguopoetic features are revealed. It is shown that syntactic structure features have a special place in the study of text construction of unusual combinations.

Key words: expressive syntax, linguopoetic actualization, oxymoron, unusual combinations.

Undoubtedly, one of the most complex and unique main sections of the language is its syntactic level. The essence, nature, mechanisms of interconnection and communication of language units at the syntactic level are studied as the central topic of the science of language, specifically, issues of syntax. Although there are some general, close points in linguistics in the explanation of most of the units in syntactic construction and their interaction, there is a difference in the matter of unusual combinations that have a special place at this level, as in other linguistics. In uzbek linguistics, a definite conclusion has not yet been reached. For example, A.Abdullayev, while thinking about the expression of expressiveness through the syntactic method, uses syntactic gradation, syntactic synonymy, the special use or non-use of conjunctions, antithesis, monologue, silence, inversion, rhetorical questioning, repeated sentences, etc. lists events. [1, 8] M. Yoldoshev, speaking about expressive syntax units, mentions a number of phenomena such as syntactic parallelism, inversion, gradation, and oxymoron. [3, 39] Let's comment on the term oxymoron. An oxymoron is a combination of incompatible words, a combination of two mutually exclusive concepts, a paradox. The term comes from two Greek words that can be translated as "sharp" and "foolish". It is worth noting that writers often use this method when coming up with the title of a work. Therefore, in order to perfectly describe and describe the communicative-syntactic structure of the language, more precisely, the syntax of the text, it is absolutely impossible to ignore the topic of unusual combinations. Moreover, unusual combinations are of particular importance in studying the syntax of artistic speech. Naturally, the perfection of the language of the artistic text, the full manifestation of the artistic-aesthetic purpose in it is not only the ability of the creator to use lexical tools, the ability to choose words, but also the syntactic construction of speech, the use of syntactic units. it is also related to being able to fully reflect specific aspects. Unusual combinations are

of special importance for writers as one of the syntactic tools that are very rich in the possibilities of artistic image and aesthetic effect. It can be said that in today's Uzbek literary language, unusual combinations are used quite actively and as one of the unique complex syntactic phenomena that help to express information in a more complete and aesthetically effective way, both semantically and grammatically. is one of the actual theoretical problems that should be studied from a linguopoetic point of view. The leading scientist of Uzbek linguistics, professor Nizomiddin Mahmudov, in his manual "Word Aesthetics" focused on the term "unusual combination", explained its meaning and gave various examples of its usage. taste For the creator of an artistic work, which is an aesthetic whole, it is not the "strict, bare essence of things" but their high artistic expression, a holistic image that is important. With this goal, the creator seeks new opportunities from the language. One of these opportunities is to create different subtleties of meaning, expressiveness, emotionality, etc. We conventionally call such combinations in artistic speech "unusual combinations" [2, 40].

In artistic speech, the laws of connecting words with each other create a number of deviations from those in the literary language. Words expand the boundaries of their communication. Because in artistic speech, the level of using figurative meanings of words is very high. With the use of words in such a figurative sense, the hiccups in their connection almost disappear. For example, if the words in the combinations bitter wind, twisted speech, weak beauty, brave beauty, and jealous fate are understood in their meaning, how illogical these combinations seem. But they are more logical and figurative when viewed from the point of view of artistic speech. Until we arrived in Namangan, the air was nauseating and a bitter wind was blowing. The cold was so bad that it was unbearable without hiding somewhere. (S. Ahmad's work "The morning left in the eyelash"). Hearing this, Anwar said, "Curse the father of the nation, who is the father of this man!" said. At first, the colleagues next to him did not like the core of this twisted statement. Then they understood and laughed. (T. Malik "Shaitanat") "May God protect me from the evil eye, my God does not give such a blessing to anyone, He gives it to His beloved servant. This is not a weak beauty, but a brave beauty." Today "jealous" fate tried to spoil this brave beauty. But it didn't work. (S. Ahmad's work "The morning left in the eyelash").

The poplar leaves are still rustling outside. The river roars. In this noisy silence, a heart-shaking anguished cry is heard: "Ilhaq, Is-haq!" (The story "Swan" from O'.Hashimov's "Works of the World") The author used contradiction in creating the combination of the noisy silence here.

To make noise - to make a "noise" sound; silence – none absence of sound; it expresses content such as silence. As it can be seen, although the conflict in the meaning of these two words is clearly manifested, the writer tries to increase the resonance of the meaning by creating a combination of these two words, and at the same time, to the artistic effectiveness in expressing the

situation at that moment. intended to achieve. The stars twinkled mysteriously, the moon as thin as a golden eye made mysterious crevasses, the breeze whispered mysteriously, the earth gave off a mysterious smell with sadarayhon, the sky and the earth were full of secrets. ...When I remember my childhood, warm summer nights come to my mind. I don't know, maybe it was on those white, moonlit nights that my mother held a pen in my hand for the first time (the story "White, Moonlit Nights" from O. Hoshimov's "Works of the World").

When reading the mysterious wink of the stars, the reader gets a special idea, that is, the stars are considered to be one celestial body, and although it is clear as day that they do not have eyes, the eyes are dead.

The night sky is filled with twinkling stars. In fact, it shows how skillfully the artist can use words. The combination of white and moonlit nights has a completely different meaning. Night is the part of the day from dusk to dawn; night It can be seen that night is dark, its color can be compared to black. But why does the author use the words "white" and "moon" before the word "night"? In fact, the whole story is like this: the function of the combination used with the words "white, bright" is to indicate how bright, bright, innocent moments the author's nights spent with his mother were, how pure they were.

In the art of literature, the creator uses language materials so skillfully to create his creative product that he combines language materials semantically and grammatically in such a way that as a result, the reader witnesses how unique this work of art is.

Unusual combinations are one of the most important syntactic tools that increase the linguopoetic value of an artistic text. In this respect, the role of unusual combinations in expressive syntax is incomparable. Unusual combinations are not always equal to all the words in the text in terms of linguopoetic value in the literary text, the linguopoetic value of unusual combinations is significantly higher.

References:

1. Abdullayev A. Expression of expressiveness in the Uzbek language. - Tashkent: Science, 1983.-p.8.
2. Kh. Abdurahmonov, N. Mahmudov "Word aesthetics", - Tashkent, "Fan" publishing house, 1981, - 59 p.
3. Yuldashev M.M. Linguopoetic study of the literary text: Philol. science. doc. ... diss. autoref. - Tashkent, 2009.-p.39.
4. Akbarova, M. (2022). LINGUOPOETIC CHARACTERISTICS OF UNUSUAL COMBINATIONS FOUND IN ARTISTIC TEXT. Comparative Turkish Dialects and Literatures, 1 (2), 25-31.
5. Shavkatovna, A. M. (2023). G'AYRIODATIY BIRIKMALARNING BADIY MATNDA LINGVOPOETIK AKTUALLASHUVI. *Journal of Integrated Education and Research*, 2(3), 129-132.

TIL O'RGANISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O'RNI VA AHAMIYATI

Mo'minov Davronjon Marifjon o'g'li
FarDU, Psixologiya kafedrası o'qituvchisi
davronmominov02@gmail.com

Hozirgi kunda til o'rganishga bo'lgan e'tibor har qachongidan ham yuqori saviyaga, o'ringa chiqib ulgurdi. Yoshlarimiz chet-ellarda o'zlarini qiziqtirgan faoliyat turi bo'yicha samarali ishlar olib borishmoqda. Buning uchun albatta chet tillami mukammal darajada bilishlari talab qilinadi. Davlatlararo aloqalarni o'rnatishda o'zaro maqsadli kelishuvlarni amalga oshirishda o'sha davlat madaniyatini, dunvoqarashini va albatta tilini bilish talab qilinadi.

Shu kabi masalalarni hal etishda davlatimiz birinchi Prezidenti I. A. Karimovning 2012-yil 10-dekabrdagi "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida"gi qarori bunda yangi imkoniyatlarni ochdi. Unga ko'ra, 2013-2014 o'quv yilidan boshlab mamlakatimizning barcha hududida chet tillarni, asosan, ingliz tilini o'rganish umumta'lim maktablarining birinchi sinflaridan o'yin tarzidagi darslar va og'zaki nutq darslari shaklida, ikkinchi sinfda esa alifbo, o'qish va grammatikani o'zlashtirish bosqichma-bosqich yo'lga qo'yildi. Chet tilini o'rganishga bo'lgan talabni inobatga olgan holda OAV ham bu sohada o'zlarini turli hil dasturlarini yaratib xalqimizni savodhonligini oshirib bormoqdalar.

OAV dagi bunday dasturlarni foydali tomonlari qanday?- degan savolga javob topadigan bo'lsak, birinchi navbatda OAV ni keng tarqalganligi va barcha xonadonga kirib borganligidir. Hozirgi kunda yer yuzida TV ko'rish o'rtacha 7 soatni tashkil qilar ekan. Insonlarni 7 soat band qilib turgan bu kuchdan oqilona va samarali foydalanish uchun barchamiz birdek mas'ulmiz, albatta. Shuning uchun ham biz bu ilmiy maqolamizda OAVni til o'rganishdagi ro'lini tahlil qilib chiqdik. Birinchi navbatda OAVni insonga ta'sir doirasini ko'rib chiqsak. Inson tashqi muhitni anglashida vizual idrok yuqori o'rinda turishi va qabul qilayotgan malumotlarni 80% ni ko'rish, sezgisi orqali qabul qilishini nazarda tutadigan bo'lsak, OAV imkoniyatlarini yuqori baholashimiz mumkun bo'ladi. Misol uchun birgina televideniyei oladigan bo'lsak, unda uch tomonlama ta'sir etish xususiyati bor. Bular ko'rish orqali, eshitish orqali va mantiqiy tahlil orqali ta'sir eta olish -imkonyati mavjud. Bunday imkonyatdan o'sib kelayotgan yosh avlodni nutqini o'stirish va til o'rganishga bo'lgan ehtiyojini qondirishi mumkun. Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davr nutqning jadallik bilan o'sish davri hisoblanadi. Bolaning nutqi u 1,5 yoshga yetgungacha birmuncha sekinlik bilan rivojlanadi. Bu davr ichida u 30-40 ta so'zdan. to 100 tagacha so'zni o'zlashtiradi, lekin ularni amaliyotda juda kam qo'llaydi. 1,5 yoshdan boshlab esa, uning nutqi jadal rivojlana boshlaydi. Endi bola predmetlarning nomlarini aytishlarni so'rabgina qolmay, balki bu so'zlarni o'zi talaffuz etishga ham harakat qiladi. Nutqining rivojlanish darajasi jadallashadi. 2 yoshlarning

oxirlariga borib bola 300 tagacha, 3 yoshlarning oxirlariga borib esa, 500 dan to 1500 tagacha soʻzni oʻz nutqida ishlata oladi. Shuningdek, soʻzlarni ham aniq talaffuz elib. jummalarni toʻgʻri tuza oladilar. 1,5 -3 yoshlar nutqning rivojlanishi uchun senzitiv davr hisoblanadi. Bola bilan soʻzlashayotganda kattalar soʻzlarni aniq talaffuz etishlari va boladan ham aniq talaffuzni talab etishlari lozim boʻladi. Bu borada OAVni oʻrni beqiyosdir, chunki ommaviy axborot vositalarida badiiy soʻzlardan foydalanishni talab etiladi. Bizga maʼlumki televideniya orqali olib borilayotgan efirlar orasida chel tillarini oʻrganish uchun tashkillangan dasturlar ham mavjud. Bunday koʻrsatuvlar nafaqat yosh bolalarga balki, til oʻrganishni istagan barchaga qoʻl keladi.

Birinchidan- OAV orqali olib boriladigan oʻquv darslarida yuqori malakaga ega boʻlgan, oʻz ishini ustalari dars beradilar. Ikkinchidan- bunday turdagi darslar maʼlum bir hisob kitoblarga asoslangan oʻqish texnikasi asosida olib boriladi. Uchinchidan- bu kabi oʻquv darslaridan barcha birdek, ortiqcha sarf harajatlarsiz chet tillarini oʻrganishlari mumkun boʻladi. Toʻrtinchidan-OAV jamiyatimizni barcha yerlariga, barcha tarmoqlariga kirib borganligi, har bir xonadonda mavjudligi tufayli yuqori samara beradi.

Yuqoridagi fikirlarimizni tasdiqlash maqsadida Fargʻona viloyat Qoʻsh tepa tumani xalq taʼlim boʻlimiga qarashli 15-umum oʻrta taʼlim maktabining 6-sinflarida kichik soʻrovnoma oʻtkazildi. Bu soʻrovnomamizda 58 ta oʻquvchi ishtirok etishdi. Ularga OAVga aloqador 20 ta savoldan tashkil topgan soʻrovnoma berildi. Soʻrovnoma natijasiga koʻra 65% ishtirokchilar televizor koʻrishni foydali, 25% ishtirokchilar zararli, 10% ishtirokchi netral fikir bildirdilar.

Yuqoridagi maʼlumotlarni inobatga olgan holda har bir xonadonga kirib borgan OAV ni va undagi qiziqarli dasturlarni tomosha qilayotgan bolajonlarni nutqini rivojlanishidagi oʻrni beqiyos ekanligini koʻrishimiz mumkun boʻladi. Buni yorqin koʻrinishini qiziqarli reklama yoki multilim qahramonlarini soʻzlarini baralla baland ovozda qaytarib yurgan bolajonlarni kuzatgansiz.

Xulosa qilib shuni aytamizki bolalar nutqini rivojlanishida va til oʻrganishda OAVni roli juda katta ahamiyatga ega. Yani OAVni jamiyatning barcha nuqta va jabhalariga kirib borganligi, taʼsir doirasini kengligi bilan ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Муминов Д. Психологические и психолого-педагогические аспекты человеческого капитала и социальной безопасности //Uzbek Scholar Journal. – 2022. – Т. 4. – С. 60-62.

2. Муминов, Даврон. "Психологические и психолого-педагогические аспекты человеческого капитала и социальной безопасности." *Uzbek Scholar Journal* 4 (2022): 60-62.

3. Муминов, Д. (2022). Психологические и психолого-педагогические аспекты человеческого капитала и социальной безопасности. *Uzbek Scholar Journal*, 4, 60-62.

4. Marifjon o'g M. D. et al. THE BREADTH OF INFORMATION AND ITS MANIPULATIVE EFFECT ON THE HUMAN MIND //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 7. – С. 17-21.

5. Marifjon o'g, Mo'minov Davronjon, and Davlatov Iqboljon Sharofiddin o'g'li. "THE BREADTH OF INFORMATION AND ITS MANIPULATIVE EFFECT ON THE HUMAN MIND." *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal* 10.7 (2022): 17-21.

6. Marifjon o'g, M. M. D., & Sharofiddin o'g'li, D. I. (2022). THE BREADTH OF INFORMATION AND ITS MANIPULATIVE EFFECT ON THE HUMAN MIND. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(7), 17-21.

7. Мўминов Д., Давлатов И. ШАХСЛАРАО МУНОСАБАТЛАРДА ИЖТИМОЙ СТЕРЕОТИПЛАРНИНГ РОЛИНИ ЎРГАНИШ //Conference Zone. – 2023. – С. 360-368.

8. Marifjon o'g M. D. et al. IJTIMOYIY MUNOSABATLARDA MANIPULYATIV TA'SIRLARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI //O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – Т. 2. – №. 13. – С. 818-822.

9. NURIDDINOV R. BO 'LAJAK O 'QITUVCHILAR RUHIY SALOMATLIGINING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK OMILLARI //Journal of Pedagogical and Psychological Studies. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 59-62.

10. Nuriddinov R. S. INFORMATION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM //Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества. – 2020. – С. 380-382.

MODERN TRENDS IN COLLOQUIAL LAYER OF AMERICAN, AUSTRALIAN, BRITISH AND CANADIAN ENGLISH

Faleeva Anastasiya Vadimovna

Teacher of Samarkand State Institute of Foreign Languages

faleyevanastya97@mail.ru

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilining Amerika, Avstraliya, Britaniya va Kanada variantlaridagi so'zlashuv va slangizmlarning ba'zi xususiyatlari ochib berilgan. Muallif so'zlashuv so'zlari va iboralarning yashirin ma'nosini shakllantirishga madaniy va hududiy omillarning ta'sirini o'rganadi.

Аннотация. В статье раскрываются некоторые особенности коллоквиализмов и сленгизмов американского, австралийского, британского и канадского вариантов английского языка. Автор исследует влияние культурологических и территориальных факторов на формирование скрытого смысла разговорных слов и выражений.

The study of the spoken layer of the English language is becoming one of the urgent problems of modern linguistics. Colloquialisms (coll.), slangisms (sl.)

and vulgarisms are actively introduced into the speech of young people. Regardless of the variants of the English language, the spoken layer is constantly enriched with new words and expressions. Cp.: a) American (Am.) sl.: *yap* in the meaning “hillbilly” (“The poor yep was made a fool”) [1: 512.], *Aunt Tabby* – “conservative woman” [1: 36.] with dictionary label derog. – derogatory. Sl. and coll. can be classified depending on the frequency of usage in the active vocabulary. Words with the most rare cases of use are marked in the dictionary with the tag *rare*. Cp. Am. coll. word: *accouche* – rare. usage, “help to produce” [1: 24.]. In the formation of coll. in Am. and other varieties of English, hidden themes of color terms, fruits, vegetables, food products, proper names, geographical objects, gender markers, national and cultural concepts, household items, external characteristics of a person, swear words, professional activities, animals, birds, flora, etc are often used. The hidden meaning allows you to decode the pragmatic, cognitive features of the described realities. Moreover, it allows researchers in this sphere to display the linguistic picture of the current state of the English spoken language, including the activation of the anthropocentric approach. Cp.: *banana belt* – “winter resorts with a mild climate” [1: 42.]. The thematic group of the hidden meaning of fruits is used in this example. Bananas grow in countries with a warm climate, so when describing the semantic load “winter resorts with a mild climate”, a *banana* was chosen to highlight the sign of “warmth”. However, in view of the various characteristics invested in the description of this fruit (taste, color, tactile parameters), colloquial expressions with other meanings can be formed. In this case, other related concepts are disclosed according to context. It may lead to the implementation of a metaphorical transfer of meaning. Cp.: *banana-bender* – Australian (Aus.) sl. that is used for description of Queenslander, *banana skin* – British (Br.) coll. “slippery situation”, *banana truck* – Am. sl. “crazy” [1: 42.].

b) Aus. sl.: *yarra* in the meaning “crazy” [1: 512.]. Having investigated Aus. English, we can conclude that words with stylistically reduced coloration are often found in this variant. Based on the history of the issue, socially dangerous people were taken to Australia. For this reason, Aus. English originally included a large amount of sl. lexis. Some examples also refer to taboo lexis that is aimed to denote concepts that are forbidden in usage. Cp.: *abo* is Aus. taboo, sl. with the meaning “Aus. aborigine” [1: 22.]. Particular attention should be paid to the spelling of coll. and sl. The difference in terms of spelling of a word can correspond to the fixed spelling norms of a certain variant of English in both standardized and non-standardized English. However, many linguistic factors should also be taken into account (the phenomenon of polysemy, homonymy, the ambiguity of the presentation of coll. and sl. in different versions of dictionaries, the author's approach, situational use, etc.). To illustrate this theoretical approach, we should analyze the spelling of a polysemantic word in four variants of the English language, i.e. Am., Aus., Br. and Canadian (Can.) English. So, there is an identity in the spelling in the Br. and Aus. English for sl.

(arse), which is related to the taboo lexis in the meaning of “1. bum, 2. fool” [1: 34.] and its counterpart for Am. and Can. English (ass).

c) Br. sl.: *Harry flakers* or *flaked out* in the meaning “exhausted, tired” [1: 236.]. In connection with the conditions of dramatic changes in the composition of words used in informal situations, there is often a process of transition of some coll. and sl. into obsolete vocabulary. Cp. the Br. exclamation sl. with dictionary label *obs.* – the shortening of obsolete: *watcher* [1: 510.], which refers to greeting. Some colloquial words can replace the names of medical and other terms in specific area. Cp.: *yuppie flue* Br. col. (Br. coll.) in the meaning “myalgic encephalomyelitis” [1: 514.].

d) Can. sl.: *Yankeeism* in the meaning “Americanism” [1: 512.]. The sl. *yankeeism* is derived from the colloquial noun *yankee* from Am. English. Thus, there is a formation of a new colloquial noun through a suffixal way of formation with a transition to another variant of the English language, i.e. from Am. to Can. sl. *Yankee* coll. itself is an example of a linguocultural word denoting a specific locality. For instance, *Yankee* is related to a resident of the northern or north-eastern United States. “She was a Yankee newly come to Texas” [1: 512.], etc.

Some colloquial words and expressions are actively used in several variants of the English language at once, which is due to various reasons. Cp.: the processes of globalization, the strengthening of the position of the active presence of the Am. variant of the English language in various English-speaking countries, etc. Cp:

1) The presence in Am. and Aus. variants of the English language: *worrywart* in the meaning “a person who worries about trifles” [1: 510.], *attitude* – “misconduct” [1: 36.]. The hidden meaning of coll. and sl. in different variants of the English language may differ in positive, negative connotations. Cp.: *aggro* in Am. sl. has positive meaning “great”, but in Aus. sl. the hidden meaning of this word is connected with negative semantics “aggressive” [1: 26.].

2) The presence in Am. and Br. variants of the English language: *zit* esp. in the meaning “acne” with a mark *sl.* (“their zit is not as big as they think it is”) [1: 514.]. Some colloquial combinations in different variants of the English language may not coincide, but have a structure and lexical design inherent in this particular variant. So, *Archie Bunker* means “spiritual middle-class layman” [1: 32.] in Am. English, while *Alf Garnet* is used in Br. English. It should be noted that in this case, the implicit meaning of proper names is used, selected from situational comedies that were filmed in the USA and Britain. The selection of proper names with this semantic load is not carried out by chance. Alf Garnet is the name of a character in the American television sitcom “All in the Family”. The personal qualities and lifestyle of this character served as the basis for the symbolic meaning (“the soulless middle-class layman”) in the territory of America. In a similar way, the choice of the Br. variant of the sl. combination is carried out. Alf Garnet is a character in the British situation comedy “Till Death

Us Do Part” who has similar family and social characteristics to his American counterpart. Thus, a trend is established in the choice of analogues in the spoken language based on identical sources. This may be a similar parallel in terms of etymological characteristics (selection of examples from works of art, products of the film industry, historical events) on the territories of certain countries (i.e. fixing sl. within the geographical framework), phonetic features, linguocultural content, etc.

3) The presence in Am. and Can. variants of the English language: *zinger* in the meaning “joke, anecdote” with a mark *sl.* (“You used to ask a million questions. They were real zingers”) [1: 514.]. Cp. also another example, which presents the phenomenon of polysemy: *yo-yo* esp. in the first meaning – “fool” and in the second – “indecisive person” [1: 514.].

4) The presence in Aus. and Br.: *zizz* in the meaning “snooze” [1: 514.] with a mark *col.* Cp. also other examples: *aggro* – “(street) fight” [1: 26.].

5) The presence in Br. and Can. variants of the English language: *bad books* (/in sb.’s *bad books*) in the meaning “viewed as a threat” [1: 40.].

6) The presence in Am., Aus. and Can.: *bad-mouth* in the meaning “defame someone”. Cp. “He didn’t want to bad-mouth his former landlady” [1: 40.].

7) The presence in Aus., Br. and Can. variants: adjective *bonkers* with mark humor in the meaning “crazy” (“I think he just went bonkers”) [1: 68.].

Quasi-suffixal morphemes, addition the bases of two words or more words, blending acquire an important place in the formation of colloquial lexis of the English language. These morphemes contribute a certain semantic load. They merge so much with the word that they acquire an integral structure. For example, the colloquial words with suffix *-holic*, *-hood* (*coffeeholic* – someone addicted to drink a lot of coffee). It is well-known fact that compounding very actively implements in spoken English the tendency towards an emotional, effective way of expressing a nominative designation of various constructions. Of course, such word formation not only names an object or phenomenon, but also expresses the corresponding subjective assessment, which helps to understand the specifics of real communication. Cp.: *basehead* – Am. sl. “cocaine addict” [1: 46.]. In this case, the first word in the construction reflects the features as an amplifier or concretizer of the meaning of the second word. The reduplication is used in the formation of colloquial layer of the English language in order to enhance the effect, focus on the gradation of a certain feature, state. Cp.: *boo-boo* – “(make) a stupid mistake” [1: 68.]. Thus, the particularities of interpenetration and isolation of colloquial structures in the variants of the English language reflects the current state of coll. and sl. in synchrony and diachrony. In conclusion, it is preferable to note that this kind of lexis is drawn up in the latest electronic and printed lexicographic sources with a special codification status. Such words and expressions are correlated with informal style, that is, colloquial-reduced speech deviating from the existing norm.

List of used literature:

1. Матюшенков В.С. Dictionary of Americanisms, Canadianisms, Britishisms and Australianisms. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 520 с.

THE VALUE OF COMPRESSION IN THE TRANSLATION OF LITERARY TEXTS

RazakovaShahnozaDusmamatovna,
Teacher of Chirchikstate pedagogical university
E-mail: sh.razakova@cspi.uz

Abstract: The theoretical significance of the data is based on the fact that it introduces a specific input and the study of the linguistic situation of the creation of the divine text, as well as the development technology of the display of the content of the text and the translated language, the application of the obtained results in all areas of humanitarian and technical knowledge, and the use of data for scientific development theme.

Key words:compression, deformation, ellipsis, conceptual.

ЗНАЧЕНИЕ КОМПРЕССИИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация :Теоретическая значимость данной статьи состоит в том, что она вносит определенный вклад в изучение языковой ситуации сжатия художественного текста, а также разработку технологии передачи содержания текста на переводимом языке, применение полученных результатов во всех области гуманитарно-технических знаний, и их использование для научной разработки данной темы.

Ключевые слова:сжатие(компрессия), деформация, эллипсис, концептуал.

BADDIY MATNLAR TARJIMASIDAKOMPRESSIYANING O`RNI

Annotatsiya: Ushbu maqolaning nazariy ahamiyati shundan iboratki, u adabiy matnni siqishning lingvistik holatini o'rganishga, shuningdek, matn mazmunini o'rganilayotgan tilda uzatish texnologiyasini ishlab chiqishga ma'lum hissa qo'shadi. olingan natijalarni gumanitar va texnik bilimlarning barcha sohalarida qo'llash va ulardan ilmiy tadqiqotlar uchun foydalanish.usshbu mavzuni ishlab chiqish.

Kalit so'zlar: siqish (siqish), deformatsiya, ellips, kontseptual.

KIRISH. Zamonaviy tilshunoslik adabiyotlarini tasvirlash shuni saqlashadiki, matn tilshunosda ikkita “keng” va “tor” ma'noda kompressiyasi mavjud. Keng ma'nodagi kompressiyani umumiy uslubiy nazardan ko'rib

chiqiladi va tilning ishlashidagi asosiy yo'nalishlaridan biri sifatda belgilanadi, u dorasi b o'yicha moslab qo'yiladi, lekin har xil o'ziga xos kommunikativ harakatlarda ko'proq yoki kamroq darajada intensiv ravishda funksional ko'rinadi.

Tor ma'noda kompressiya – bu barcha tillar darajasida kengayishda kompressiyani amalga oshirish uchun xizmat qilgan o'ziga xos vositalar to'plamidir. Zamonaviy ingliz tilida kompressiyaga so'zlarni shakllantirgan modellari matnni siqish (kompressiya) mexanizmida samarali vositalarga qarama-qarshilikdan, ular bu joyga qarashdan to'liq o'rganilmagan. Bularning barchasi to'liq mavzuni til fanida rivojlan deb atashga asos bo'ladi va rivojlanishiga hissa qo'shiladi.

Ligvistik kompressiyani semantik va kommunikativ funksional jihatlarining etarli darajasida rivojlanmaganligi, olimlar orasidagi kompressiya mohiyati bo'yicha qarashlarda bir xillikning yo'qligi bilan belgilanadi. Bundan tashqari, maqolaning dolzarbligi jamiyatning ahvoli bilan bog'liq bo'lib, unda axborot o'qimining doimiy o'sishi tilshunoslarni qayta-qayta ma'lumot olish osonlashtiriladigan nutq signalini eng tejamkor usullarini o'zgartirishga undaydi materialning aniqligi, ochilmaganligi va ob'ektivligiga juda zarurat to'g'iradi.

Kompressiyani matnda qo'shish maqsadlariga erishish uchun qo'yidagi muammolarni tuzatish kerak:

- lingvistik kompressiya tabiati, kelib chiqish tarixi va tarixiy diqqatga sazovor joylarni ko'rib chiqish;

- kompressiya va u bilan bog'liq bo'lgan joylarda joylashgan o'zgarishlararo joylashuvni kuzatish;

- badiiy asarlarni matnlarini modellashtirish jarayoni va harakatga asoslanib, kompressiyali soz shakllanishining turli modellarini ko'rib chiqish;

- kompressiya turlari, usullari va vositalarini aniqlash.

Qo'yilgan vazifalarga qarab qo'yilgan vazifalari belgilandi

- bir tilda boshqa til orqali olingan axborotni uzishning maqbul usulini aniqlash.

Qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun qo'yidagi usullardan foydalanildi:

Tariflash usuli – yordamdan – yordam – lingistik ko'zatish va tavsiflash usullari, taqsimlash usullari – bu nutq va kontekst elementlarni taqsimlash, shakllantirish, qiyosiy, taqqoslash usullari, zamonaviy va sifatli hayotdan foydalanish, matnda qidirish. Kompess matnni tarjimasida qo'llab-quvvatlash qo'yidagi metodologik tamoyillariga asoslandi:

- 1) ma'lum bir tilni o'rganishga tizimli yondashuv;

- 2) bitta funksional uslubda belgilash;

- 3) tarjimani sinxronligi;

- 4) ekstralingvistik omillarni olish;

Maqolaning ilmiyligi , unda birinchi muammoga tizimli yondoshuvini amalga o'shirilganligi bilan izlanadi, bu esa lingvistik kompressiya turlari, vositalari va usullarining o'zaro bog'liqligini va o'zaro boshqaruvini aniqlashga

imkon beradi. Bizning ishimizda barqaror bo'lgan tizimli asosli kompressiya yaratishning yana uslubiy o'zgarishi uchun mustahkamlab beradi.

Badiiy adabiyot tilida okkazion sifatda gapirish va badiiy asarlarning ijrosi nutqini individual uchun ishlab chiqaradigan teleskopik so'zlarni ishlab chiqarishda o'n yil davomida so'z hosil qilishning eng samarali usullaridan biri yaratiladi. Badiiy asarlarda mualliflik shakllari sifatda ham kelishi mumkin. Qisqartmalarning asosiy vazifalari atash (ot), zarurat funksiyasi qismi, yuqori yorqin va esda qolarli ismni izlashdir. Bundan tashqari qisqartmalar markerlar insonni ma'lum bir jamiyatga chiqadi, stilistik rolini muvofiqlik bilan bajaradi. Shuningdek, qisqartmalar qisqa so'zlarni o'zaro mos keladigan o'rinni bosuvchi vazifalarni ham bajaradi. Bunda tuzilmalarni yaratish mexanizmlaridan farq: victory — v, birikma transformatsiyasi harakat — siqilgan birlik aniqlovchi narsa bilan birlashtiriladi, buning natijasida asosiy leksema (soz) hosil bo'ladi.

Badiiy adabiyotda fraziologik birlik asosda ham kompressiya mumkin, agar bitta soz qismlari bilan tuziladi. Mazkur turdagi shakllantirilishlarning paydo bo'lishi bilan ingliz tilidagi analitik tendentsiyalar bilan, ayniqsa gapdagi so'z tartibining o'sib borishi bilan- sintaktik pozitsiyasi bilan- sintaktik pozitsiyasi individual leksik birliklarning, baliq butun ifodalarining atrebutivligini belgilaganda.

Siqish voqeasi yashirin (implitsitnost) tushunarli bo'lishi, ob'ektlar va voqelik hodisalari bilan bog'liq bo'lgan voqea-hodisalarning bir qismi bo'lgan jumlar bilan bog'liq bo'lgan qismlar va grammatik tuzilishdagi ma'lumotlar, ushbu mavzu bo'yicha. Ortiqchalik ma'lumotlariga qarashdan, ishlanishda va olishdagi va qo'shimcha ma'lumotlarning tarkibiy qismi siqiladi.

Badiiy matnlarni eng xil qilish ikki badiiy adabiyot tilida siqish sintaktik va leksik siqishlar keng tarqalgan degan xulosaga shartnomaizga yordam beradi.

Badiiyning matni sintaktik siqilishi bitta qo'shilgan gaplarni keng qo'llab-quvvatlash, yarayon va uni atashda, almashish xarakterini boshqarish va olgi qismga to'liq yo'naltiruvchi yordamchi so'zlarni yaratishda (xususan, qo'shimchalar, qo'shimchalar, qo'shimchalar) paydo bo'ladi.

Badiiy adabiyot tilidagi elepsis nutqning kuchayishi, bo'lishini kuchaytirish, voqealarni giperebolizatsiyasi va boshqa uslubistik vositalarni amalga oshirishda xizmat ko'rsatishi mumkin.

Leksik siqishning mohiyati fikrni kamroq so'zlar bilan bog'lash. Leksik siqilish matnda, alohida dialogda keng tarqalgan. Badiiy matnni leksik jihatdan siqish deganda, so'z umumiyashtiruvchi ma'noga ega bo'lib, turli hil nutq birliklarini sodda gapdan gaplar majmuasiga chalingan hajmda amalga oshirish olishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Абрамова Г.А. Медицинская лексика: основные свойства и тенденции развития / Г.А. Абрамова. Краснодар: Куб ГУ. Общество любителей российской словесности, 2003. 246 с.

2.Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. Москва: Международные отношения, 1975. 240с

3.Белоусова А.Р. Субстантивные терминологические сочетания в языке английской научной литературы: автореферат диссертации кандидата филологических наук: 10.02.04 / А.Р. Белоусова. Москва: МПГУ, 1989. 18 с.

4.Гринев С.В. Введение в терминоведение/ С.В. Гринёв. Москва: Московский лицей, 1993. 309 с.

5.Дроздова Т.В. Типы и особенности многокомпонентных терминов в современном английском языке: на материале терминологии производства искусственного холода: автореферат диссертации кандидата филологических наук: 10.02.04 / Т.В. Дроздова. Москва, 1989. 24 с.

6. Закатей А.Ф., Шарипова Д.М. // Иностранный язык для специалистов: психологические, методические, лингвистические аспекты. Москва: Наука, 1990. С. 127-134.

7.RazakovaSh.D Tarjimadapaydobo'ladiganmuammolar «UzAcademia» ilmiyjurnalining № 1 soniuchun 31.07.2020

8.RazakovaSh.DTarjimadauchraydiganasosiyxatolar. Main errors in translation. Central Asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS) Google Scholar ISSN:2181-2454 www.carjis.org VOLUME 1 | ISSUE 4|.

ERKIN VOHIDOV IJODIDA MAQOLLARNING SHE'R SEMANTIKASIGA TA'SIRI

Eshdavlatova Aziza Ubaydulla qizi

Qarshi davlat universiteti Filologiya fakulteti Adabiyotshunoslik kafedrası doktoranti. Qarshi. O'zbekiston Respublikasi eshdavlatova1991@mail.ru

Аннотация: ushbu maqolada Erkin Vohidov ijodida maqollarning qo'llanishi, ularning she'r semantikasiga ta'siri tahlil etilgan. Shu bilan birga shoirning hajviy she'rlarida xalq og'zaki ijodi motivlari qo'llanishi tadqiq etilgan.

Аннотация: В статье анализируется использование пословиц в творчестве Эркина Вахидова, их влияние на семантику поэзии. В то же время изучается использование народных устных мотивов в юмористических стихотворениях поэта.

Annotation: This article analyzes the use of proverbs in the work of Erkin Vahidov, their impact on the semantics of poetry. At the same time, the use of folk motifs in the poet's humorous poems has been studied.

Kalit so'zlar: irsoli masal, maqol, Erkin Vohidov, tazod, motiv, Lutfiy, yumor, Matmusa.

XX asrning 60- yillarida Erkin Vohidov ko'ngil novdalariga ezigulik mujdalarini bayroq qilib, hamal quyoshidek yoqimli ,iliq misralari bilan she'riyat maydoniga kirib kelgan edi. Bugun shoirning ijod namunalari oltin xazinaga aylanib, uning ijod tomirlari ulkan chinor yang'lig' hamon yashnab turibdi. Biz bu chinorning katta shoxlarida o'z yurtining "men"i – xalq og'zaki ijodi namunalarini topamiz. Ayniqsa, satrlarda maqollarni o'rinlatib qo'llashda E.Vohidovga yetadigani kam. Maqollardan she'riyatda foydalanish mumtoz adabiyotimizda ham mavjud an'anaviy hodisa bo'lib, –irsoli masal san'ati deb nomlangan. Bu san'atning juda go'zal namunalarini Erkin Vohidov lirikasida ham ko'plab uchratish mumkin. Irsoli masal san'atining qoidalariga ko'ra xalq maqollari bir necha usulda qo'llanadi: birinchidan, maqollar aynan, o'zgarishsiz iste'foda etiladi. Ikkinchidan, maqollar mazmuni she'rlarning qatiga, mazmuniga singdirib yuboriladi. Har ikki holatni ham Erkin Vohidov ijodidan topa olamiz:

Do'st bilan obod uying, gar bo'lsa u vayrona ham,
Do'st qadam qo'ymas esa vayronadur koshona ham.

Ushbu baytda maqolning aynan o'zi hech qanday o'zgarishlarsiz keltirilgan. Maqollar millat fenomenining o'zagini tashkil etadi. O'quvchi ham oddiy so'zlardan ko'ra maqollarni chuqurroq anglaydi,qalbida iliq,allaqanday tanish hislar kechadi. Albatta, tarjimada biroz murakkablik tug'diradi, ammo bu alohida mavzu.

Yaxshidir achchiq haqiqat,
Lek shirin yolg'on yomon,
Ul shirin yolg'onga mendek
Aldanib qolg'on yomon . (2, 27)

Bu misralar mazmuniga "to'g'ri-rost, haq gap achchiq bo'ladi" yoki "To'g'ri gap tuqqaningga yoqmaydi" mazmunidagi xalq maqoli singdirib yuborilgan. Ayni shu baytda shoir yuksak mahoratini namoyon qilgan, ya'ni , irsoli masal san'ati bilan birga bir necha badiiy san'atlarni qo'llab, fikrlarini mahorat

bilan ifodalagan. Tazod – qarshilantirish san'ati (yaxshi-yomon, haqiqat-yolg'on, achchiq-shirin) uch marta qo'llangan. Birinchi misraning mazmuni ikkinchi misra

mazmuniga qarshilantirish natijasida to'rtinchi tazod san'ati ham hosil qilingan.

Ikkinchi usulda esa xalq maqollari mazmuni saqlangan, ammo shakli qisman o'zgargan holda mazmunga singdirilgan. Masalan,

Umrini oshiq hamisha
O'tkazar orzu bilan.
Oyning o'n beshi qorong'u,
O'n beshi yog'du bilan . (1, 175)

Bu baytda mazmuni keltirilgan maqol xalqimiz nutqida aslida “Oyning o’n beshi qorong’u, o’n beshi yorug’” shaklida ishlatiladi. Ushbu parchada qo’llangan, maqol she’rning semantik mohiyatini aniq va yaxlit tarzda ochib bermoqda. Misrada yoki baytda irsoli masal san’ati qo’llanganligiga ishora qiluvchi “Masaldurki”, “Bu masal mashhur erurkim”, “Filmasal” kabi so’z va iboralar qo’llanishi ham odat tusini olgan. Erkin Vohidov ijodida ham aynan shu holatni kuzatishimiz mumkin.

Ko’p nasihat tinglab Erkin
Qilmadi hech tarki ishq.
Bor masalkim, ish yurishmas
Sohibi gar bo’lsa koj . (1, 138)

Turkigo’y shoirlar orasida alohida maqtovg’a sazovor bo’lgan Mavlono Lutfiy “Ayoqingg’a tushar har lahza gisu...” (3, 237) deb boshlanuvchi besh baytli g’azalini boshdan oxirigacha irsoli masal san’ati bilan bezatganligini juda yaxshi bilamiz. Erkin Vohidov ham “Masal borkim...” deb boshlanuvchi g’azalining boshdan-oyoq har baytida bittadan, ya’ni beshta maqol qo’llagan. Ajab, vaslingga men endi, yetishganda ko’rindi moh,

Masal borkim, **og’iz oshga, burun toshga tegibdir,**
Voh! Kulib yurgay elim bir vaqt o’qib Majnun jununidan,
Degaylar, **o’zga din kulma, o’zingdan bo’lmayin ogoh.**
Seving, deb she’r bitib avval, o’zim bo’ldim asiri ishq,
O’zi tushgay emish oxir, birovga kimki qazgay choh.
Parivash zulmidan bo’ldi, ko’ngil mulki parishonhol.
Demishlar: **mulk vayronidir, agar zolimlik etsa shoh.**
Bo’libsan oshiq, Erkin, uz umid jondin, o’kinch qilmay,
O’zingga, deydilar, dushman, keyin chekkan pushaymon, oh . (1, 204)

Shoirning bir qator she’rlarida folklor syujetlari, motivlari asosida yaratilgan namunalarini uchratamiz. O’zbek xalq ertaklari orasida “Uch yolg’ondan qirq yolg’on” nomli motiv bor. Erkin Vohidov shu mavzuni asos qilib,

olib —“Bir yolg’ondan qirq yolg’on” she’rini yozgan (2, 293-296). Bu she’r bolalarga atab yozilganligi bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki voqeaband she’r syujeti chaqaloq tilidan hikoya qilinadi. She’r odatdagidek juda yengil o’qiladi. Kitobxonda katta qiziqish uyg’otadi. She’rning mazmunidan ko’rinib turibdiki, shoir bolalar uchun go’zal she’rlar yozishda mahorat ko’rsatgan.

Kaminai kamtarin –
Falonchiev Falonchi.
Men bir o’zim rostgo’yman.
Qolgan hamma - yolg’onchi.
Yoshimni so’rasangiz,
Yuz oylik chaqoloqman.
Qotmadan kelgan daroz,
Pakana baqoloqman...

Erkin Vohidov sheʼriyatida salmoqli oʻrinni hajviy ruhdagi sheʼrlar egallaydi. Eʼtiborga loyiq jihati shundaki, aynan shunday sheʼrlarda folklorga xos

xususiyatlardan foydalanilgan. Masalan, shoirning “Donishqishloq latifalari” turkumidagi sheʼrlarini keltirishimiz mumkin (2, 168-210). Bu turkumga kiruvchi yigirmaga yaqin sheʼrlarning bosh qahramoni Matmusa, garchi muallif qahramonini Aldarkoʻsa deb eʼtirof etgan obraz boʻlsa ham folklordagi Nasriddin Afandining aynan oʻzginasi. Matmusaning foydasidan zarari koʻproq yumushlarni qoyillatib bajarishi, hatto bu ishlarini donolik darajasida baholashi oʻquvchida samimiy tabassum uygʻotadi. Yengil yumor bilan sugʻorilgan bu sheʼrlarni oʻqir ekanmiz, oramizda yashab yurgan afanditabiat zamondoshlarimiz koʻz oʻngimizda gavdalanadi. Beixtiyor yuzimizga tabassum yuguradi. Mazkur turkumdagi ayrim sheʼrlar ham folklor namunalari asosida yaratilganligini koʻrishimiz mumkin.

Erkin Vohidov ijodida fonetik takrorlar juda samarali qoʻllanilgan. Shoir sheʼriyatida fonetik takrorlarning bir necha turlaridan foydalanilgan. Mana shunday takrorlar sirasiga alliteratsiya, assonans kabi uslubiy vositalarni kiritishimiz mumkin. Bunday uslubiy vositalarning har birida nutq tovushlarining oʻziga xos takrori kuzatiladiki, bu maʼlum bir uslubiy vazifa bajaradi va sheʼrning badiiyatini taʼminlashga qaratilgan boʻladi.

Alliteratsiya (lot. al – ga, da; littera – harf) – sheʼrda, jumlada, bandda va qisman nasriy asarlarda ham bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi. Alliteratsiya fonetik-stilistik usul sifatida badiiy nutqning intonatsion ifodaviyligini va ohangdorligini kuchaytiradi

Adabiyotshunos U.Toʻychiev sheʼriyatda tovushning takror qoʻllanishi haqida fikr bildirar ekan, shunday yozadi: “Tovush takrori poeziyaning, xususan bolalar adabiyoti va qoʻshiq matnlarining muhim fazilatidir. U sheʼr musiqiyiligini kuchaytiradi, biroq ritmni hosil etolmaydi, ammo bezaydi. Agar undosh tovushlar alliteratsiya priyomini yuzaga keltirsa, unli tovushlar assonans nomli tovush takrorini tashkil qiladi”.(6, 347) Erkin Vohidov sheʼriyatida alliteratsiya turli shaklda kelib, turlicha uslubiy vazifa bajargan va badiiylikni taʼminlagan. Sheʼrning biror misrasidagi soʻzlarda maʼlum bir tovush takrori yuzaga keladi:

Qaro qoshing, qalam qoshing,
Qiyiq qayrilma qoshing, qiz.
Qilur qatlimga qasd qayrab
Qilich qotil qaroshing, qiz.
Qafasda qalb qushin qiynab,
Qanot qoqmoqqa qoʻymaysan.
Qarab qoʻygil qiyo,
Qalbimni kizdirsin quyoshing, qiz.

Ushbu bandda dastlabki misradagi barcha soʻzlar q tovushi bilan boshlangan. Bunda qundosh tovushi bilan yonma-yon kelgan a, o va u unli tovushlari takrori ham yuzaga kelgan. Sheʼrda fonetik takrorlar – alliteratsiya

holda takror qo'llangan bo'lib, ular q-q-q-q shaklida qaytarilgan. She'rdagi sifatlash san'atidan unumli foydalanilgan.

Xulosa qilib aytganda, Erkin Vohidov ijodidagi folklor namunalari katta radiusdagi mazmunni va sodda anglashiladigan mohiyatni ifodalab beradi. Bunday she'rlarda o'quvchi xalq donishmandligiga "tan" beradi, shoirning maqollar bilan aniq nishonga urishidan hayratlanadi. Ma'lum syujetli, yumorga boy she'rlarni o'qiganimizda Matmusaning "donoligi" shoirning hajvida yashirin ekanligi ko'rinadi va qalbimizga o'zgacha zavq hissini ulashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov Erkin. Asarlar. 1-jild. Bahor tarovati. – T.: Sharq, 2015. – B.144-145
2. Vohidov Erkin. Asarlar. 3-jild. Kuz saxovati. – T.: Sharq, 2016. –B.51.
3. Vohidov E. She'r dunyosi. Saylanma, 2-jild. – T.: Sharq, 2001. – B.120-128
4. Lutfiy. Devon. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2012. – B.412 .
5. Yo'ldoshev Q. So'z yolqini. –T., G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2018. – 504 bet.
6. Тўйчиев У. Бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Т.: «Шарқ», 2007. 347- б

NEMIS TILIGA FRANSUZ TILIDAN O'ZLASHGAN SO'ZLAR

Berdiyeva Maftuna, Bo'riyeva Marvarid

CHDPU, Turizm fakulteti 2-bosqich talabalari. Ilmiy rahbar: Kuvonov Z.M.

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda o'zlashmalarning ta'rifi, nemis tilida lug'ati tarkibida o'zlashgan so'zlar va nemis tiliga fransuz tilidan kirib kelgan so'zlarning struktural-semantik tadqiqi berilgan. Fransuz tilidan o'zlashgan so'zlarning o'zlashish yo'llari, sabablari maqolada o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar. o'zlashma, lug'at tarkibi, nemis tili, fransuz tili, struktura, semantika

Аннотация. В данной статье дается определение ассимиляции в языкознании, структурно-семантическое исследование слов, ассимилированных в немецкой лексике, и слов, вошедших в немецкий язык из французского языка. В статье отражены пути и причины приобретения слов из французского языка.

Ключевые слова. приобретение, словарный запас, немецкий, французский, структура, семантика

Abstract. This article provides a definition of borrowed words in linguistics, a structural-semantic study of words that have been borrowed in the German vocabulary and words that have entered the German language from

French. The ways and reasons for the acquisition of words from the French language are reflected in the article.

Keywords. borrowed words, german vocabulary, German, French, structure, semantics

Hozirgi kunda nemis adabiy tili tarkibida o'zlashgan so'zlar salmog'i anchayin. Ayniqsa bugungi kunda fan va texnologiyaning jadal rivojlanishi dunyodagi deyarli barcha tillari lug'ati tarkibiga yangidan yangi so'zlarning o'zlashishiga sabab bo'lmoqda. O'zlashayotgan so'zlarning ko'pchiligini ingliz tilidagi so'zlarni tashkil etayotganligi e'tiborga molik. Chunki ingliz tili bugun butun dunyoda muloqot tiliga aylangan. Lekin nemis tili so'z boyligida ko'p uchraydigan o'zlashgan so'zlar bu fransuz tilidan o'zlashmalardir.

Fransuz tilidan so'zlarning kirib kelishi ma'lum bir tarixiy jarayonlar asosida yuz bergan hodisa hisoblanadi. Xususan ushbu tildan so'zlarning o'zlashishini tilshunos olimlar uch davrga bo'lishadilar. [1: 67] Ulardan birinchisi XI-XII asrlarda boshlangan. O'sha davrda Fransiya o'zining ritsarlik madaniyati, she'riyati, shoirlari, adabiyoti, saroy etiket qoidalari, yangi modaning rivojlanishi va oshxona san'ati bilan o'rta asrlarda o'rnak bo'ladigan davlat bo'lgan. Tabiiyki bu o'zidan ortda qolgan davlatlar madaniyati va tiliga ta'sir etmasdan qolmaydi. Ayniqsa ritsarlik she'riyati judayam rivojlandi. Ritsarlar o'z suyuklilariga ushbu she'rlarni o'qib berishgan. Ana shunday she'rlarning dastlabkisi Fransiyada paydo bo'lgan. Tez orada Germaniyada ham gullab yashnagan lirik davr boshlandi. Jumladan, quyidagi shoirlar Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg va Walther von der Vogelweide o'z asarlarida iloji boricha mamlakatning barcha hududlari uchun tushunarli bo'lgan asarlar yozishga harakat qilgan. Buning natijasidan shimolliklar tushuna olmaydigan yoki aksincha janubliklar tushuna olmaydigan barcha so'zlardan voz kechishgan. Ritsarlar va yana oddiy xalq ham bu tilda gaplashishmagan. Lekin bu til zodagonlarning tiliga aylangan. Natijada o'rta asr nemis adabiy, lirik tili dunyoga keldi. Shu sababdan o'rta nemis adabiy tiliga qadimiy fransuz tilidan so'zlar kirib kela boshladi. Hozirgi kunda nemis tilida ishlatiladigan **Turnier** so'zi ham o'sha davrda o'zlashgan. (qadimgi fransuz tilidagi fe'ldan yasalgan - "turnier" ya'ni "turnirda qatnashmoq") Bundan tashqari ritsarlar musobaqasida uchrab turadigan holatlardan biri bu ritsarlar kurashda nayzasi bilan bir-birini yiqitishi kerak bo'ladi ammo ba'zi bir hollarda ular bir-biriga tegmasdan o'tib ketadi. Ushbu holat uchun fransuzlar *failir* oborasidan foydalangan. Bu so'zni nemis ritsarlari ko'p eshitgan va tez orada o'rta nemis adabiy tiliga shaklini o'zgartirib (vælen shaklida) o'zlashtirilgan. Natijada hozirgi kunda nemis tilida qo'llaniladigan **fehlen** fe'li kelib chiqqan. [2: 383] Bundan tashqari nemis tiliga ba'zi musiqa asboblari nomlari ham fransuz tilidan o'zlashgan. Masalan, **Posaune** (*mhd. busine, altfr. buisine*), **Flöte** (*mhd. vloite, altfr. flaute*). Fransuz tilidan o'zlashmalarning birinchi davrida qurilish va me'morlik sohasidan ham so'zlar o'zlashishini ko'rishimiz mumkin. **Palast, Pavillon, Turm** kabi so'zlar shular

jumlasidandir. Ushbu davrda nemis tiliga nafaqat soʻzlar kirib kelgan balki aniq bir soʻz yasaliş elementlari ham kirib kelgan. Bularga **-ieren**, **-ei**, **-lei** suffikslarini kiritishimiz mumkin. Bunga sabab tariqasida fransuz tilidagi soʻzlarning oxirgi qismidagi qoʻshimchalarini (**-ier** va **-ie**) keltirishimiz mumkin. Masalan yuqorida keltirilgan misol **Turnier** soʻzidan **turnieren** soʻzi kelib chiqdi. Soʻngra bu holat lotin tilidan kirib kelgan soʻzlardan feʼl yasashda qoʻllanila boshlandi. Masalan, **disputare lat. disputieren** kabi. **-ei** suffiksi ham fransuz tilidan oʻzlashgan suffiks boʻlib hozirda nemis tilida aynan ushbu qoʻshimcha bilan tugaydigan soʻzlarni uchratishimiz mumkin. Yana bir oʻzlashma qoʻshimcha bu **-lei** (*einerlei, dreierlei, mancherlei*). Bu suffiks fransuz tilidagi *ley* yaʼni “tur” degan soʻzdan oʻzlashgan. Ushbu suffiks oʻrta nemis adabiy tilida birikmalarda qoʻllanilgan. *aller leie* “allerlei”, *meneger leie* “macherlei” cingari.

Fransuz tilidan oʻzlashmalarning ikkinchi davri nisbatan kechroq XVII-XVIII asrlarda kuzatilgan. Aynan shu davrda ikki davlat oʻrtasidagi 30 yillik urush tugagan boʻlib, unda Fransiyaning qoʻli baland kelgan edi. Urush asoratlari nemislarning maʼnaviy va madaniy hayotiga putur yetkazgan edi. Mamlakatda ilm-fan va sanʼat uchun qiziqishga izn berilmadi. Bu davrga kelib Fransiya mutlaq monarxiyasi, fransuz jamiyati, sanʼati, adabiyoti va harbiy sohasi Gʻarbiy Yevropada yana yetakchi davlatga aylandi. Fransuz tili jamiyatning yuqori qatlamlari uchun, nemis tili esa oddiy fuqarolar, hunarmandlar va dehqonlarning tili boʻlgan. [3: 43] Natijada bu jarayon Fransiya feodal zodagonlari boshqa Gʻarbiy Yevropa davlatlariga namuna boʻlishiga xizmat qildi. Boshqa zodagonlar fransuz zodagonlarining urf-odatları, modasi va etiketiga taqlid qilishgan, jumladan, nemislar ham. Germaniya feodallari boshqalarga qaraganda Fransiya taʼsirida boʻlgan. Fransuzlardan nima kirib kelsa u moda va til boʻlgan. Bu davr Germaniya madaniyatining rivojlanishida “*a la mode Zeit*” deb nomlangan.

Fransuz tilidan soʻzlar oʻzlashishining uchinchi davri XVIII asrning ikkinchi yarmida kuzatildi. Bu davrda fransuzlar revolyusiyasi yana Yevropada namuna darajasigacha koʻtarildi. Yangicha siyosiy qarashlar butun Yevropa boʻylab keng muhokamaga sabab boʻldi. Bu jarayon esa fransuz tilidagi soʻzlarni boshqa tillarga oʻzlashishiga asos boʻlib xizmat qildi. Ushbu davrdagi oʻzlashmalarning asosiy qismini siyosat sohasidagi soʻzlar hisoblanadi. Ushbu soʻzlardan bugungi kunda siyosiy jarayonlarda nafaqat nemis tilida balki dunyoning bir qancha tillarida foydalanilmoqda. Ushbu soʻzlarga misol qilib quyidagilarni keltiramiz. **Revolution, Konstitutsion, Demokrat, Bürokratie, Komitee, Nationalhymne va b.**

Xulosa oʻrnida shu taʼkidlash lozimki fransuz tilidan oʻzlashgan soʻzlarning miqdori nemis tili lugʻati tarkibida koʻpchilikni tashkil etadi. Kelib chiqishi fransuz tili boʻlgan soʻzlarni jahonnig koʻpgina tillarida koʻrishimiz mumkin. Buni yuqoridagi tarixiy hodisalar isbotlab turibdi. Fransuz tilidan nafaqat soʻzlar balki soʻz yasaliş elementlari ham oʻzlashgan. Ushbu

elementlar yordamida yasalgan soʻzlarni bugun nemisabon insonlar oʻz muloqotlarida qoʻllamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Arakeljan S. Lexikologie des Deutschen. Universität Jerewan, 2017.
2. Duden: Fremdwörterbuch. Dudenredaktion. Mannheim, 2005.
3. Brokartaite I. Entlehnungen im Deutschen. Kursbuch, Universität Siala.
4. Kuvonov, Z. (2022). NEMIS TILSHUNOSLIGIDA FRAZEOLOGIZMLARNING OʻRGANILISHI. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(3), 381-389.
5. Kuvonov, Z. (2021). Nemis tili lugʻati tarkibidagi oʻzlashmalarning lingvistik va ekstralingvistik mohiyati. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 1(4), 31-38.

LEXICOGRAPHY AS AN ART OF DICTIONARY COMPILATION

Jannatoy Abdurazakovna Karimova

Student, Chirchik State Pedagogical University

jannatoykarimova@gmail.com

Scientific adviser: Diana Valeryevna Abduramanova

Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT. Lexicography is a technique that includes theoretical and practical lexicography. Lexicographic study combines theory and practice. Lexicographic research aims to provide new theoretical language models for practical lexicographic products. The dictionary covers many fields of science and technology, from the interpretation and semantic rationalization of a phrase to the correct spelling and translation of one language into another, reflecting civilizations, people, families, and scientifically innovative or orthodox thought. Materials and procedures. In many fields of linguistics, but notably in the rapidly increasing subject of lexicography, there exist disagreements over the latest and oldest lexicographic "cultures." That's expected. Technology and its sectors face new challenges in a globalized world. Of course, when choosing a new technique, strategy, or concept, it must show its superiority and advantage over its predecessors, and its performance and implementation in the language society may be assessed. The aforementioned dictionaries are instructional materials or products for learning theoretical lexicography as a discipline, which covers theoretical difficulties of assembling a dictionary, lexicography records, and dictionaries already constructed.

Keywords: lexicography, theoretical lexicography, dictionary compilation, dictionary, information system, language issue, language description, borrowings.

INTRODUCTION. Recently, numerous specialised system and brand dictionaries have been published. Lexicography studies dictionaries. The dictionary contains numerous statistics, including a medical description of the language, its history, its current state, rationalisations of borrowed, seldom-used, and archaic phrases, as well as a systematisation of comprehension, a profound understanding of reality, records, and the culture of the people who speak a particular language. Dictionary entries that concisely capture the lexical diversity of a language capture the ancient memory of its bearers, the humans. [1] The reader frequently establishes an objective for himself when using dictionaries: if the pressure is effective, if the interpretation is accurate, if a synonym or antonym should be selected, etc. Today, dictionaries and lexicography serve many purposes, ranging from the translation and instruction of local and foreign languages to life-essential computerised data retrieval systems. Many lexicographers have written about the first dictionaries in Sumerian civilization, China, Ancient Egypt, and the second and third centuries A.D., when Yu. Pollux's "Onomasticon" and the Sanskrit dictionary "Amarakosha" (meaning "Amara's treasury") were created.

Even though the word "lexicography" contains the classical Greek elements *lexico* (adj. from *lexis* "phrase" and *graph* "to write"), it is not a Greek word. Henri Estienne uses the French word *lexicographie* in his 1578 work "Deux dialogues du nouveau langage francophone, Italianisé" after encountering it in the *Etymologicum Magnum*, an unpublished work on lexicography from the XI-XII centuries AD in the form of *lexikographos* "writing a dictionary."

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. Sir Thomas Eliot produced the first Latin-English dictionary in 1538. Many scholars believe that English medical lexicography began with Samuel Johnson's dictionary in 1755, French with D. Diderot's *Encyclopaedia* of 1765 and P. Larousse's (*Grand Dictionnaire universel du XXe siècle*), and German with the Brothers Grimm's *German Dictionary* in 1852.

Lexicography—the science of making, reading, and utilising dictionaries—is a part of linguistics. Phrase semantics, functions, and interpretation. Lexicography became "lexicography" when? "Lexicography" is not usually in the "Encyclopaedic Dictionary of Brockhaus and Efron" (1896). However, we found "lexicology" as a synonym for "dictionary technique" in connection with "dictionary" in which "lexicography" exists.

The concept of lexicography involves studying: the quantity, content, and form of the concept; genres and types of dictionaries; factors and parameters; the fundamentals of lexicographic layout and the possibility of computerization; familiar vocabulary materials; and making dictionaries.

Dictionaries are educational, systematising, reference, and normative. Lexicography must follow seven rules: - relativity and attention on the addressee; standardisation; economy; simplicity; completeness of content; efficiency principle; semantic step-by-step description principle.

DISCUSSIONS AND RESULTS

The demand for dictionaries led to a new educational lexicography, whose concepts are explored in "Essays on Russian Lexicology and Educational Lexicography" and "Foundations of the Theory of Educational Lexicography." Bilingual translated or contrasted lexicography has been around for a long time. The problems of building multilingual dictionaries have mostly been highlighted in translation compilations and huge translation dictionary introductions. Thus, L.V. Shcherba's introduction to the Comprehensive Russian-French Dictionary is usually considered a generalisation of bilingual dictionary compilation principles. The initial monographic path was turned into a textbook using V.P. Berkov's "Bilingual Lexicography" [2].

Dictionaries are "temporary" because language changes. Modern and historical (etymological) dictionaries define a language at a certain time. The dictionary usually reflects new demands, a new audience, and contemporary linguistic viewpoints. Lexicographic works are continually current. Dictionary modernism is anachronistic. The lexicographic fixation of linguistic innovations usually happens too late for language growth and life's logical progression. —A dictionary is a picture of an ever-changing and evolving language, a cycle of acquired and lost words.

CONCLUSION. Lexicography is a discipline comprising theoretical and practical aspects. Lexicographic research integrates theory and practice. Lexicographic studies focus on developing new theoretical language models for realistic lexicographic products.

The principle of lexicography includes: attention to the volume, content, and shape of the idea of lexicography; training about genres and brands of dictionaries; realistic lexicography plays some functions: description of language vocabulary; interethnic communication; clinical evaluation of language vocabulary. Lexicography's foundation: rationalization and demonstration. Spelling, ideographic, etymological, and translation dictionaries demonstrate their functions.

REFERENCES:

1. Abduramanova, D. V., Ruzikulova Sh. (2022). The problem of ethnic lexicography. Academic Research in Educational Sciences, 3(4), Uzbekistan, pp. 1072-1075.
2. Abduramanova, D. V., Rustamova, M. R. (2022). Communicative approaches of teaching foreign languages. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), Uzbekistan, pp. 156–160.
3. Абдураманова, Д. (2023). Эпос и роман: явление жанровой модификации. Til va adabiyotta'limi. –Toshkent, №1. P. 28-30
4. Sherba L.V. Predislovie k Bolshomurussko-frantsuzskomuslovari // Yazikovayasistemairecheyayadeyatelnost. - M.: Nauka, 1974. - S. 304-312
5. Morkovkin V.V. Uchebnaya leksikografiya kak osobaya lingvo metodicheskaya distsiplina. 1987, S. 30.

CHALLENGES AND DEMAND IN TRANSLATION STUDIES: A FOCUS ON SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS

Kodirov Jasurbek

Student Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan

research advisor ZeraShabidinova

z.shabidinova@cspi.uz

Annotation: This article discusses some aspects of translation. The study of translation in language has been and remains one of the urgent tasks of linguistic science. Translation as an activity consisting in the re-expression of a text has several different variants. The forms of translation can be divided into oral and written.

Key words: translation, oral, written, actual.

ПРОБЛЕМЫ И ЗАПРОС В ПЕРЕВОДЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ: АКЦЕНТ НА НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ ТЕКСТЫ

Аннотация: В данной статье рассматриваются некоторые аспекты перевода. Изучение о переводе в языке было и остаётся одной из актуальных задач лингвистической науке. Перевод как деятельность, заключающаяся в пере выражении текста, имеет несколько различных вариантов. В качестве форм перевода можно выделить устную и письменную.

Ключевые слова: перевод, устный, письменный, актуальный.

TARJIMA IQTISODIYOTIDAGI MUAMMOLAR VA TALAB: ILMIY VA TEXNIK MATNLARGA E'TIBOR

Izoh: Ushbu maqolada tarjimaning ba'zi jihatlari muhokama qilinadi. Tildagi tarjimani o'rganish tilshunoslik fanining dolzarb vazifalaridan biri bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Matnni qayta ifodalashdan iborat faoliyat sifatida tarjima bir necha xil variantlarga ega. Tarjima shakllarini og'zaki va yozma shakllarga bo'lish mumkin.

Kalit so'zlar: tarjima, og'zaki, yozma, dolzarb.

This article discusses some aspects of translation. The study of translation in language has been and remains one of the urgent tasks of linguistic science. Any language that is used to transfer knowledge to students has an impact on the target language and national culture.

What is a "translation" in our everyday understanding, a text created in one language, paraphrased by means of another language, we call translation. Thus, the role of the translator increases significantly. The choice of a translation strategy is influenced by many factors: the translator's education,

the purpose of the translation, national culture, norms of the target language, etc. However, the main factor is the purpose of the translation. In order to make a quality translation, the translator must use a more flexible approach of A.V. Fedorov believes that translation is the ability to express correctly from one language what has already been expressed previously by means of another language [A. Fedorov, 400].

V.M. Komissarov interprets the term "translation" as opposed to the term "translation practice" and covers any concepts, provisions and observations related to translation practice, methods and conditions for its implementation, various factors that have a direct or indirect impact on it.

With this understanding, the "theory of translation" coincides with the concept of "translation studies". In a narrower sense, "translation theory" includes only the theoretical part of translation studies and is opposed to its applied aspects [V. Komissarov, 136].

L.S. Barkhudarov considers the concept of translation as an interlingual transformation, the transformation of a text in one language into an equivalent text in another language [L. Barkhudarov, 339].

Translation as an activity consisting in the re-expression of a text has several different variants. The forms of translation can be divided into oral and written. They can also be divided into types: oral-oral, written-oral, oral-written, written-written. Interpreting is the type of translation that people need the most. The translator translates by ear 1-2-3 phrases or one paragraph of the oral text, which is spoken by the speaker and immediately after these few phrases are spoken. The task of a sequential interpreter is to memorize the meaning of a significant piece of text and then reproduce it in another language, preserving not only the complete information, but also, if possible, the style of the speaker, as well as emotional information, i.e., those emotions that the speaker puts into his speech. Because of this, the translator needs to have a developed memory, the ability to navigate the style on the go, and have some acting skills. The mandatory requirements in interpreting include its high speed. On average, this speed should be at the upper limit of the speed of perception of oral speech. If the speaker speaks quickly, it should be equal to the speaker's speech, if he speaks slowly, the translator must speak much faster than the speaker when translating. Pauses between the speaker's speech and the interpreter's speech should be kept to a minimum. The easiest version of consecutive interpreting for an interpreter is the translation of an official report, letter, message or speech. In this case, as a rule, you can get the text of the entire report in advance, or at least find out its topic, meaning. The translator has the opportunity to study the text of the report, get acquainted with the special literature on the topic. However, even in this case, the translator is not immune from surprises, because the speaker can shorten or expand the text of his report during a speech, evade the topic, or even completely change it. Therefore, an interpreter needs to have the skill of psychological readiness for the most unexpected turn of events during

translation. Most often, the translator is directly next to the speaker, so he can see his facial expressions and gestures, which helps to correctly understand the meaning of what was said. However, sometimes the interpreter is out of sight of the audience, in the booth or behind the stage, and perceives speech through headphones, in which case the ability to observe the speaker, even from a distance, is very important. It helps with the translation of this material.

Such translation is an activity that consists in variative re-expression, it is a creative process of translating information from one language into another language. The translator is obliged to convey not only the information of the speaker, but the same feelings and the same mood of the speaker.

References

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М., 1975. – 339 с.
2. Комиссаров В.М. Общая теория перевода. – М., 2003. – 136 с.
3. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1968. – 400 с.
4. Shabidinova, Z. (2022). DIE JUGENDSPRACHE IST EIN LINGUISTISCHES PHÄNOMEN. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 454-460.
5. Шабидинова, З. И. (2022). МОЛОДЕЖНЫЙ ЯЗЫК И УПАДОК ЯЗЫКА. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 10, 446-448.
6. Шабидинова, З. И. (2022). Грамматические и лексикологические особенности сленга современной немецкой молодёжи. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(8), 74-81.
7. Shabidinova, Z. I. (2023). Genetic analysis of neosemantism of German youth. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 03 (119), 201-204.
8. Zera I. Shabidinova.(2023). GENETIC ANALYSIS OF NEOSEMANTISM OF GERMANYOUTH. *MentalEnlightenmentScientific-MethodologicalJou-rnal*, 4(03), 264–270.

MODERN BRITISH PRONUNCIATION NORM,ITS VARIATIONS, AND THE CHALLENGES

Abdukhakimova Malika

Student, Chirchik State Pedagogical University

abdukhakimovnamalika@gmail.com

Scientific adviser: Diana Valeryevna Abduramanova

Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT. This article examines the modern British pronunciation standard. It examines the evolution of British pronunciation over time, its influencing factors, and the establishment of a standard pronunciation norm. The essay also addresses the significance of appreciating and comprehending linguistic diversity within the context of contemporary British society. The

essay analyses the current state of British pronunciation, its variations, and the difficulties in defining a single standard through a literature review and methodology. The findings and conclusions highlight the need for a flexible and inclusive approach to pronunciation standards, which promotes linguistic comprehension and acceptance.

Keywords: British pronunciation, norm, linguistic diversity, standardization, variation, modern society.

INTRODUCTION. The pronunciation of the English language in Britain has undergone significant changes over the course of history, as a result of societal changes, linguistic evolution, and cultural interactions, among other factors. These modifications have contributed to the formation of a modern British pronunciation standard.

This essay intends to investigate the concept of the modern British pronunciation standard by analysing its evolution, the factors that have shaped it, and the implications it has for contemporary British society. Language and pronunciation are inherently dynamic, ever-changing to reflect the shifting social and cultural landscape.

In the context of British English, there have been notable variations in pronunciation norms over time. Historical events such as invasions, migrations, and the expansion of the British Empire have left indelible imprints on the English language's pronunciation patterns.

Furthermore, regional accents and dialects have been instrumental in shaping the British pronunciation topography.

The diverse linguistic traditions of the British Isles have resulted in distinct regional pronunciations, each with its own distinctive characteristics and historical origins. These regional variations continue to flourish, adding to the nation's complex tapestry of linguistic diversity.

It is crucial to employ an inclusive approach to pronunciation standards in light of the diverse linguistic landscape of contemporary British society. Recognizing and appreciating pronunciation differences can cultivate a sense of cultural pride, promote mutual understanding, and advance linguistic diversity. Acceptance of this diversity fosters a society that is more inclusive and tolerant, where individuals are free to express their linguistic heritage without prejudice.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. **British pronunciation fascinates linguists, phoneticians, and sociolinguists.** British pronunciation literature covers historical phonetic changes, regional dialects, societal attitudes towards pronunciation, and the impact of globalization on language standards. Historical studies have analyzed British pronunciation from Old English to the present, tracing phonetic changes. The Norman Conquest, Great Vowel Shift, and English language colonialism are examined in these studies.

Regional accents and dialects study has helped us understand British linguistic variety. Sociolinguistic studies have examined regional accents'

prevalence, history, and variance within communities. Social views on pronunciation have studied dialect stereotypes. These research have shown linguistic prejudice, social identity, and how dialect affects one's life.

British pronunciation research uses many methods to identify trends and standards. Acoustic, perceptual, and sociolinguistic surveys are examples. Acoustic analysis evaluates speech-generated sound waves. Spectrography and formant analysis let academics study accents and dialects' phonetic patterns. Acoustic analysis compares regional and social pronunciation trends objectively.

Perception study involves asking observers about accents and pronunciations. These studies examine respondents' speech variation preferences, attitudes, and perceptions. Perception studies reveal how people judge speech in different social circumstances.

Sociolinguistic surveys use interviews, questionnaires, and observations to understand how social variables affect pronunciation variance. These studies study language, identity, linguistic attitudes, and societal incentives for sustaining or changing pronunciation conventions. These methods can help researchers understand British pronunciation standards, their variances, and their causes. The literature analysis and techniques shed light on British pronunciation and lay the groundwork for understanding the present norm.

RESULTS AND DISCUSSIONS

Literature and techniques shed light on the current British pronunciation. Regional dialects, historical influences, and globalisation demonstrate the complexity and diversity of British pronunciation.

The British Isles have numerous regional accents and dialects with distinct pronunciations. The regional pronunciation of British English is evident in the accents of Scotland, Wales, and Northern Ireland, as well as within English regions. The pronunciation of British English has been affected by invasions, migrations, and cultural exchanges that occurred throughout history. These factors have influenced regional pronunciations and accents.

Globalisation and Non-Native Influences: Globalisation and mobility have introduced non-native accents to the British language. Multicultural groups, the media, and global communication have contributed to the assimilation of various dialects and the diversification of British pronunciation norms.

Social perceptions of pronunciation impact language norms. Accents can affect self-esteem, social relationships, and opportunities. According to perceptual evaluations, listeners might favour distinct accents.

CONCLUSION. The results indicate that the current standard of British pronunciation is not established. It consists of regional accents, historical influences, and foreign accents. Therefore, British society must value linguistic diversity.

Regional dialects are historically and culturally wealthy; therefore, standardising British pronunciation would disregard them. Instead, it is

essential to have a flexible strategy that embraces distinctions. This strategy encourages linguistic diversity, tolerance, and comprehension.

Current British pronunciation norms are complex and in flux, to conclude. This essay has addressed the evolution of British phonology, the challenges of establishing a standard, and the significance of linguistic diversity. Instead of emphasising a rigid standard, we should promote a flexible approach that accepts and supports British Isles pronunciations. This will promote inclusion, comprehension, and respect for the history of the British language.

REFERENCE:

1. Abduramanova, D. V., Kenjali E. (2022). The development of speaking in the context of teaching English as a foreign language. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(3), Uzbekistan, pp. 1138-1143.

2. Abduramanova, D. V., Ruzikulova Sh. (2022). The problem of ethnic lexicography. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(4), Uzbekistan, pp. 1072-1075.

3. Abduramanova, D. V., Rustamova, M. R. (2022). Communicative approaches of teaching foreign languages. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(11), Uzbekistan, pp. 156–160.

4. Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press. P.201

5. Jenkins, J. (2000). *The phonology of English as an international language: New models, new norms, new goals*. Oxford University Press. P. 108

WORD ACQUISITION AS THE ABILITY TO LEARN AND UNDERSTAND A LANGUAGE

Rakhmatulla Abdullaevich Saidakbarov

Student, Chirchik State Pedagogical University

saidakbarov002@gmail.com

Scientific adviser: Zera Ismetovna Shabidinova

Teacher, Chirchik State Pedagogical University

z.shabidinova@cspi.uz

ABSTRACT. The article examines the process of word acquisition, which is the capacity to acquire and comprehend language-specific words. It investigates cognitive abilities, social interactions, and environmental exposure, among other variables that influence word acquisition. Additionally, the essay addresses the significance of word acquisition in language development and communication. In addition, it examines specific methodologies used in the study of word acquisition, such as experimental designs, language evaluations, and observational studies. Word acquisition is influenced by cognitive processes, social interactions, and environmental

factors, as revealed by an examination of the relevant literature. The implications of these findings for educational strategies, parental involvement, and policy initiatives are discussed. Understanding word acquisition is ultimately necessary for optimizing language acquisition and facilitating effective communication.

Key words: word acquisition, language development, cognitive abilities, social interactions, environmental exposure, experimental designs, language assessments, observational studies, educational strategies, parental involvement, policy initiatives.

INTRODUCTION. Word acquisition is a crucial aspect of language development because it allows individuals to learn new words and comprehend their meanings within a given language. This essay intends to investigate the multifaceted process of word acquisition by analyzing the influential factors and research methodologies used to study this phenomenon. By obtaining a comprehensive comprehension of word acquisition, researchers, educators, and carers can implement effective strategies to facilitate language learning and enhance communication.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. In order to obtain a deeper understanding of word acquisition, researchers have conducted extensive research in linguistics, cognitive psychology, and education. These studies use a variety of methods to investigate the complex process of word acquisition and its influencing factors. Various experimental designs have been used to investigate the effect of particular variables on word acquisition. Controlled studies involve manipulating variables, such as instructional methods or environmental conditions, in order to observe their effects on word acquisition. Randomised controlled trials make it possible to compare the efficacy of various interventions or strategies for promoting word acquisition. These experimental designs yield useful information for elucidating the causal relationships between factors and word acquisition. Frequently, language evaluations are used to measure word acquisition proficiency. To evaluate the scope and depth of a person's vocabulary knowledge, researchers utilise vocabulary tests, comprehension assignments, and language production assessments. These evaluations provide quantitative data that enables the evaluation of word acquisition skills across age groups, populations, and linguistic contexts. Observational studies provide insight into the function of social interactions and environmental factors in vocabulary development. The purpose of observing and analysing real-world language interactions, such as parent-child conversations and classroom activities, is to determine how these interactions affect word acquisition. By analysing the dynamics of communication, the effects of joint attention, scaffolding, and feedback on the acquisition of new words can be clarified. Observational studies also evaluate the impact of environmental factors on word acquisition, such as exposure to

literature, media, and multilingual environments. Combining experimental designs, language evaluations, and observational studies enables researchers to acquire a thorough understanding of word acquisition. These methodologies contribute to the development of evidence-based strategies for promoting word acquisition in educational settings by providing valuable data.

In conclusion, the literature review and methodology utilized in the study of word acquisition entail a variety of approaches. The use of experimental designs permits researchers to manipulate variables and investigate causal relationships, whereas language assessments provide quantitative measures of word acquisition proficiency. Observational studies cast light on how social interactions and environmental factors influence word acquisition. Researchers can advance our understanding of word acquisition and contribute to the development of effective educational strategies and interventions by employing these methodologies.

RESULTS AND DISCUSSIONS. The results of the literature review indicate significant findings regarding word acquisition. Several influential factors have been identified in the process of acquiring and comprehending a language's vocabulary. These factors include cognitive abilities, social interactions, and exposure to the environment.

It has been demonstrated that cognitive abilities such as memory, attention, and executive functions play a crucial role in word acquisition. Memory-capable individuals can encode and retain new words more effectively, fostering vocabulary expansion. Attentional processes permit individuals to concentrate on pertinent linguistic information, thereby facilitating word recognition and comprehension. Facilitating effective communication, executive functions contribute to the flexible and appropriate use of language in a variety of contexts. In early infancy, social interactions have emerged as a significant influence on word acquisition. Conversations with carers, peers, and educators provide essential exposure to a wide variety of words and language structures. These interactions facilitate vocabulary acquisition through shared focus, scaffolding, and feedback. Joint attention directs the focus of individuals to particular words, emphasizing their significance within a conversation. Scaffolding entails providing contextual signals and assistance to aid in comprehending and appropriately employing new words. Feedback reinforces proper word usage, strengthening vocabulary acquisition. Creating environments that are abundant in language and encourage meaningful interactions can significantly improve word acquisition and language development.

Exposure to the environment also plays an important role in word acquisition. Reading has been designated as an effective method for enhancing vocabulary and fostering word acquisition. Individuals exposed to books, stories, and other written materials are exposed to a wide variety of words and linguistic structures. Multimedia, such as television programmes, interactive

applications, and digital media, can provide engaging and interactive language experiences that support vocabulary development. In addition, exposure to linguistic diversity, such as multilingual environments, provides opportunities for cross-linguistic transfer and vocabulary expansion.

The significance of these findings is considerable. Educators are able to design instructional strategies that prioritize the development of cognitive abilities, encourage social interactions, and foster language-rich environments. Educators can enhance students' word acquisition by integrating activities that stimulate memory, focus, and executive functions. Social interactions can be improved by encouraging collaborative learning, providing opportunities for meaningful dialogues, and instituting vocabulary-building exercises. Incorporating reading materials and multimedia resources into educational settings can also improve vocabulary development and comprehension. The development of inclusive and diverse linguistic environments facilitates the word acquisition of individuals from diverse linguistic backgrounds.

The literature review's conclusions emphasize the significance of comprehending word acquisition for effective language development and communication. Educators, parents, and policymakers can facilitate optimal word acquisition in individuals of all ages by identifying influential factors and employing strategies supported by research. Improving word acquisition improves language proficiency, academic achievement, and overall communication abilities.

CONCLUSION. In the final analysis, word acquisition is a complex process that is affected by cognitive abilities, social interactions, and environmental exposure. For effective language development and communication, it is essential to comprehend the factors that contribute to successful word acquisition. Educators, parents, and policymakers can implement strategies that improve word acquisition and encourage language learning in individuals of all ages by employing appropriate methodologies and contemplating the findings of extensive research.

REFERENCE

1. Khayitov, J., Abduramanova D.V. (2023). Lexical meaning of the word and its types. *Quality education – the foundation of Uzbekistan's development*, 4(3), 531-535.
2. Abduramanova, D. V., Ruzikulova Sh. (2022). The problem of ethnic lexicography. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(4), Uzbekistan, pp. 1072-1075.
3. Gathercole, V. C. M. (2014). Word Learning in a Digital Age: A Literature Review. *British Journal of Educational Technology*, 45(4), 710-725.
4. Hoff, E. (2013). Interpreting the Early Language Trajectories of Children from Low-SES and Language Minority Homes: Implications for Closing Achievement Gaps. *Developmental Psychology*, 49(1), 4-14.

5. Nation, K., & Snowling, M. J. (2004). Beyond Phonological Skills: Broader Language Skills Contribute to the Development of Reading. *Journal of Research in Reading*, 27(4), 342-356.

RELATIONSHIP BETWEEN SOCIOLINGUISTICS AND LINGUISTICS

Samadova Gulnoza

Chirchik State Pedagogical University Faculty of Tourism Foreign languages and literature Student

Supervisor: Shahnoza Razakova Dusmamatovna

E-mail: sh.razakova@cspi.uz

Abstract: Sociolinguistics is that branch of linguistics which studies just those properties of language and languages which require reference to social, including contextual, factors in their explanation. This article discusses about these two type of terms briefly.

Key words: context, sociolinguistic, linguistics, linguo, analyzing, attitudes, Multilingualism, stereotypes, metaphor, poetics.

ОТНОШЕНИЕ МЕЖДУ СОЦИОЛИНГВИСТИКОЙ И ЛИНГВИСТИКОЙ

Аннотация: Социолингвистика – это тот раздел языкознания, который изучает как раз те свойства языка и языков, которые требуют обращения к социальным, в том числе контекстуальным, факторам в своем объяснении. В этой статье кратко обсуждаются эти два типа терминов.

Ключевые слова: контекст, социолингвистика, лингвистика, лингво, анализ, установки, многоязычие, стереотипы, метафора, поэтика.

IJTIMOIIY LINGVISTIKA VA LINGVISTIKA O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR

Kalit so'zlar: kontekst, sotsiolingvistika, tilshunoslik, lingvo, tahlil, munosabat, ko'ptillilik, stereotiplar, metafora, poetika.

INTRODUCTION. Sociolinguistics is the study of how language and society interact. It investigates the relationship between language and social factors such as age, gender, ethnicity, social class, and cultural norms. Sociolinguists examine how language varies and changes in different social contexts and how language reflects and shapes social identities and relationships:

1. Language variation: Sociolinguists analyze how language varies across different social groups, regions, and speech communities. They investigate linguistic features such as accents, dialects, language registers, and language styles that may be associated with specific social groups or contexts.

2. Language attitudes and ideologies: Sociolinguistics explores the attitudes and beliefs that people hold about different languages and language varieties. This includes investigating language stereotypes, language prestige, and language policies that may influence language use and perceptions.

3. Multilingualism and language contact: Sociolinguists study the use of multiple languages in communities and individuals' language repertoires. They examine issues related to code-switching (shifting between languages), language borrowing, language maintenance, and language shift in multilingual contexts.

4. Language and identity: Sociolinguistics explores how language is intertwined with social identities, including gender identity, ethnic identity, and cultural identity. It investigates how language choices, dialect use, and language practices contribute to the construction and negotiation of individual and group identities.

5. Language and social interaction: Sociolinguistics examines how language is used in different social contexts and how social factors influence communication patterns. It investigates conversational styles, politeness strategies, discourse markers, and other linguistic features that reflect social norms and power dynamics.

6. Language change: Sociolinguists study how languages evolve and change over time. They examine factors that drive language change, such as social factors, language contact, and language planning, and investigate processes like language variation, language shift, and language revitalization.

Sociolinguistics draws on theories and methods from linguistics, sociology, anthropology, and other related disciplines. It provides valuable insights into the complex relationship between language and society, shedding light on how language both reflects and shapes social structures, identities, and interactions.

Linguopoetics is an interdisciplinary field that combines the study of linguistics and poetics to explore the aesthetic and creative aspects of language. It focuses on the expressive and poetic dimensions of linguistic forms and structures, examining how language is used artistically to evoke emotions, convey meaning, and create aesthetic experiences.

1. Stylistics and literary analysis: Analyzing the stylistic features of literary texts, such as poetry, prose, and drama. Linguopoetics examines how linguistic devices such as imagery, figurative language, sound patterns, rhythm, and syntax contribute to the aesthetic effects and meanings of literary works.

2. Poetic language and creativity: Exploring the ways in which poets and creative writers use language to generate artistic effects. Linguopoetics investigates the innovative use of language, wordplay, metaphor, ambiguity, and other poetic devices that enhance the expressive and imaginative qualities of literary texts.

3. Cognitive poetics: Examining the cognitive processes involved in the interpretation and reception of poetic language. Linguopoetics explores how

readers engage with and make sense of poetic texts, focusing on cognitive mechanisms such as conceptual blending, imagery, narrative structure, and reader response.

4.Sound symbolism and phonosemantics: Investigating the relationship between sound and meaning in language and poetry. Linguopoetics explores how certain sounds or phonetic patterns can evoke specific semantic associations or emotional responses, contributing to the aesthetic qualities of poetry.

5.Translation and poetic transformation: Considering the challenges and strategies involved in translating poetic texts across different languages and cultures. Linguopoetics examines how the aesthetic and linguistic features of poetry are preserved or transformed in the process of translation.

Linguopoetics aims to uncover the intricate ways in which language is used artistically, emphasizing the creative potential of linguistic forms and structures. It draws on principles and methods from linguistics, literary theory, cognitive science, and aesthetics to analyze and appreciate the aesthetic dimensions of language, particularly in the realm of poetry and literary expression.

Psycholinguistics is the interdisciplinary field that combines the study of psychology and linguistics to understand how language is processed, produced, and acquired by individuals. It explores the cognitive processes and mechanisms underlying language use and comprehension, as well as the psychological factors that influence language development and performance.

1.Language acquisition: Psycholinguists investigate how children acquire language, examining the cognitive processes involved in learning grammar, vocabulary, and the rules of language. They study language development milestones, language acquisition in bilingual individuals, and the role of environmental and social factors in language learning.

2.Language production: Psycholinguistics examines the processes involved in generating and producing language, including speech planning, word retrieval, and syntactic processing. It investigates how speakers formulate and organize their thoughts into coherent linguistic expressions.

3.Language comprehension: Psycholinguists study how listeners and readers understand and interpret spoken or written language. This includes investigating processes such as parsing sentences, resolving ambiguities, and accessing meaning from context. They explore how linguistic and non-linguistic cues are integrated to comprehend language.

4.Language and memory: Psycholinguistics explores the interaction between language and memory processes. It investigates how information is stored, accessed, and retrieved in the mental lexicon (vocabulary store), as well as how working memory and long-term memory influence language processing and comprehension.

5.Neurolinguistics: Psycholinguists examine the neural basis of language processing and production. They use techniques such as neuroimaging (e.g.,

fMRI, EEG) to investigate the brain regions and networks involved in language functions, and to understand how language disorders and impairments manifest in the brain.

6. Language and cognition: Psycholinguistics investigates the relationship between language and other cognitive processes, such as attention, perception, reasoning, and problem-solving. It explores how language interacts with broader cognitive abilities and how language influences cognitive processing.

Psycholinguistics uses a combination of experimental methods, computational modeling, and theoretical frameworks to study the psychological aspects of language. By understanding the cognitive mechanisms and processes underlying language, psycholinguistics provides insights into how language is processed and produced by individuals, as well as the factors that shape language development and use.

REFERENCES

1. Kratkiy politicheskislovar' [Concise political dictionary] (1987). M.: Politizdat (in Russian).

2. Pavlovskaya, A.V. (1998). Rossiya i Amerika. Problemy obshcheniya kultur [Russia and America. The problems of cultures' interaction]. M.: Izd-vo MGU (in Russian).

3. Rogov, E.I. (2006). Obshchayapsikhologiya. Kurslektsiy [General psychology. The course of lectures]. Rostov: Izd-vo "Vlados-Press" (in Russian).

4. Razakova Sh. DTarjimadapaydobo'ladiganmuammolar «Uz Academia» ilmiyjurnalining № 1 soni uchun 31.07.2020

5. Razakova Sh. DTarjimada uchraydigan asosiy xatolar. Main errors in translation. Central Asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS) Google Scholar ISSN: 2181-2454 www.carjis.org VOLUME 1 | ISSUE 4|.

ANALYSIS OF FUNCTIONS, PATTERNS, AND THE SIGNIFICANCE OF AFFIXES WITH A NEGATIVE MEANING IN THE ENGLISH LANGUAGE

Sevinch Rejamat qizi Juraeva

Student, Chirchik State Pedagogical University

Jurevas.19@gmail.com

Scientific adviser: Diana Valeryevna Abduramanova

Senior teacher, Chirchik State Pedagogical University

diana1207saliyeva@gmail.com

ABSTRACT. This survey analyses English affixes with negative connotations. Affixes are meaning-modifying morphemes applied to the beginning (prefixes) or end (suffixes) of words. Numerous affixes in the English language have negative connotations, lending hues of negativity to the root words. The purpose of this paper is to investigate various instances of these

negative affixes, analyse their functions and patterns, and discuss their significance in the English language.

Keywords:English, affixes, negative meaning, prefixes, suffixes, language.

INTRODUCTION. Language is complicated and ever-changing, and affixes are interesting. Words are modified via affixes. English affixes add negativity to base words. Negative affixes shape language and indicate different levels of negativity.

To understand English, you must master negative affixes. These negative affixes reveal how language expresses emotions, attitudes, and views. Understanding negative affixes also enhances our vocabulary and communication skills.

This article covers negative English affixes. Affixes' functions, patterns, and English linguistic relevance will be examined. Doing so will help us understand how affixes shape language's meaning and expression.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. Affixes are one of the fascinating features of language, which is a complex and ever-changing communication system. Affixes are morphemes that are added to words in order to alter their meaning or grammatical function. Numerous affixes in the English language convey a negative sense or connotation, thereby imbuing the root words with shades of negativity. These negative affixes play a vital role in defining vocabulary and expressing varying degrees of negativity.

The study of English affixes with negative connotations is crucial for understanding the language's subtleties and nuances. By examining the functions, patterns, and significance of these negative affixes, we can gain insight into the manner in which language conveys emotions, attitudes, and opinions. Additionally, understanding negative affixes enhances our vocabulary comprehension and utilization, allowing us to express ourselves with greater precision and accuracy.

This article examines English affixes with negative connotations. We will analyze the functions and patterns of various affixes and discuss their significance in the English language. By doing so, we hope to acquire a deeper understanding of the intricate ways in which affixes affect the meaning and expression of a language.

RESULTS AND DISCUSSIONS. The analysis of English affixes with a negative connotation revealed a number of significant findings and patterns. The examination of these negative suffixes yielded the following findings and discussion.

a) "Un-": This is one of the most common negative prefixes in the English language. It indicates the absence or opposite of the meaning of the root word. For instance, "happy" becomes "unhappy," signifying the absence of contentment.

b) "Dis-": This prefix typically indicates negation, reversal, or deprivation. It suggests the opposite or negation of the meaning of the root word. Examples include "agree" and "disagree," or "like" and "dislike."

2. Prefixes indicating negation or lack: a) "In-" and "Im-": These indicate negation or absence. They frequently precede words of Latin origin. Examples include "active" and "inactive," as well as "perfect" and "imperfect."

b) "Non-": This prefix indicates the absence or exclusion of the quality denoted by the root term. For example, "fiction" becomes "nonfiction," signifying the absence of fictional elements.

a) "-Less": This suffix signifies the absence or deficiency of something. It is frequently added to nouns and adjectives to create words that convey a sense of lack or absence. Examples include "care" and "careless," as well as "fear" and "fearless."

b) "-Ful": This suffix suggests the presence or profusion of the quality denoted by the root term. It frequently converts nouns and adjectives into adverbs indicating richness or completion. For instance, the word "wonder" becomes "wonderful," signifying awe or astonishment.

These findings illustrate the various ways in which negative affixes alter the meaning of English root words. Prefixes such as "un-" and "dis-" negate or invert the original connotation, whereas "in-," "im-," and "non-" imply absence or deficiency. Similarly, suffixes such as "-less" indicate the absence of a characteristic, whereas "-ful" suggests its presence.

The observed patterns in the use of negative affixes illustrate the systematic nature of English word formation. These patterns enable language learners to decipher the meanings of unfamiliar words and expand their vocabularies. Negative affixes also contribute to the richness and expressiveness of the English language, allowing for nuanced communication and the expression of negative ideas and emotions. Notably, the usage of negative affixes in English is not restricted to the examples given above. Over time, new words with negative suffixes may emerge as the language evolves. To remain apprised of any evolving patterns and linguistic shifts, it is necessary to conduct additional research and exploration in this field.

CONCLUSION. The study of English affixes with negative connotations provides a deeper understanding of how language communicates negativity and affects the meaning of words. The analysis of negative affixes, such as prefixes and suffixes, reveals consistent patterns and functions that improve our language proficiency and communication abilities.

Negative affixes contribute substantially to the richness and versatility of the English language. They allow us to express negativity, communicate nuanced nuances of meaning, and improve our language skills. By exploring the complexities of negative affixes, we obtain a deeper understanding of how language influences our understanding and expression of the world around us.

REFERENCE

1. Abduramanova, D. V. (2021). Methods of teaching English as a foreign language. Academic research in educational sciences, 2(8), 260-263.
2. Abduramanova, D., & Rasulmetova, S. (2020). Understanding the relationship of language culture and society. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1262-1265.
3. Abduramanova, D. V., Юсупова H. The significance of linguistic information in the English language classroom. Academic research in educational sciences, Volume 3, Issue 3, Uzbekistan, pp. 478-482.
4. Abduramanova, D. V., Ruzikulova Sh. (2022). The problem of ethnic lexicography. Academic Research in Educational Sciences, 3(4), Uzbekistan, pp. 1072-1075.
5. Abduramanova, D. V., Kurtameroва, Z. (2022) The role of enhancing reading skills in the context of teaching English as a foreign language. Academic Research in Educational Sciences, 3(11), Uzbekistan, pp. 150–155.
6. Crystal, D. (2008). A dictionary of linguistics and phonetics. Wiley-Blackwell.
7. Bauer, L. (2003). Introducing linguistic morphology. Edinburgh University Press.
8. Marchand, H. (1969). The categories and types of present-day English word-formation: A synchronic-diachronic approach. Beck.

LINGVOKULTUROLOGIYA TUSHNCHASI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATI

Xusanova Mo'tabar

*Talaba, Chirchiq davlat pedagogika universiteti,
O'zbekiston*

Ilmiy rahbar: Zaripov Ziyodajon Rustam qizi

E-mail: z.zaripova@cspi.uz

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada Lingvokulturologiya va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida batafsilroq yoritib berishga harakat qilingan va misollar asosida tushuntirib berilgan. Bundan tashqari olimlarning ta'riflari, fikrlari va misollari o'rin olgan.

Tayanch so'zlar: Lingvokulturologiya, so'z, til, lisoniy shaxs, maqol va matallar, lingvistik vosita.

THE CONCEPT OF LINGUOCULTUROLOGY AND ITS FEATURES

ANNOTATION. In this article, an attempt was made to explain cultural linguistics and its specific features in more detail using examples. In addition, there are definitions, opinions and examples of scholars.

key words: Language culture, word, language, language personality, proverbs and sayings, language tool.

Hozirgi kunda barcha sohalar singari tilshunoslik ham rivojlanib bormoqda. So'ngi yillarda tilshunoslikda yangi yo'nalishlar paydo bo'la boshadi. Ushbu yo'nalishlardan biri lingvokulturologiyadir.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XXasrning 90-yillarida vujudga keldi. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; kultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan[1] Lingvokulturologiyaning yuzaga kelishiga sabab- mamalakatlar o'rtasidagi aloqalar, xalqaro-madaniy jarayonlar tillarning o'zaro munosabati va til madaniyatidir.

N.Alefirenko lingvokulturologiyani quyidagicha tavsiflaydi: - lingvokulturologiya tilshunoslik va madaniyatshunoslik bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u sintezlovchi xususiyatga ega; - lingvokulturologiyaning asosiy e'tibori tilda izohlanadigan madaniy dalillarga qaratiladi; - lingvokulturologiya tilshunoslik fanlariga kiradi, shuning uchun uning tadqiqot natijalaridan ona tili va chet tillari o'qitish jarayonida amaliy foydalanish mumkin; - lingvokulturologiya tadqiqotlarining asosiy yo'nalishlari:

a) lisoniy shaxs;

b) til madaniy qadriyatlarning semiotik gavdalantirish tizimi hisoblanadi[2, c.21].

"Madaniyat" lotincha "qolere" so'zidan olingan bo'lib, "ishlov berish, tarbiyalash, rivojlanish, hurmat qilish, ibodat" manolarini anglatadi. XVIII asrdan boshlab "madaniyat" atamasi inson faoliyatining mahsuli bo'lgan barcha narsalarga nisbatan qo'llanila boshlagan. Bu manolarning barchasi "madaniyat" so'zining qo'llanilishida saqlanib qolgan, ammo aslida bu so'z "insonning tabiatiga maqsadli ta'siri, tabiatning inson manfaatlari uchun o'zgartirilishi, ya'ni yerga ishlov berilishi" (qishloq xo'jalik madaniyati) degan ma'noni anglatgan. Keyinchalik "madaniyat" atamasi bilimdon, marifatli, yuksak tarbiyali insonlarni tariflashda ham ishlatila boshlagan. Hozirga kelib "madaniyat" atamasining fan va amaliyotning turli sohalarida 500 dan ortiq variantda ishlatilishi ma'lum [3].

Xar bir xalqning madaniyati ularning muqobilsiz leksika va lakunalarida, mifologiyalashtirilgan til birliklarida, maqol va matallar fondida frazeologik, birliklarida, o'xshatishlar, ramzlar, stereotiplarida o'z ifodasini topadi.

Maqol va matallar fondini xalq durdonalaridan tuzilgan va uning madaniyatidan mustahkam o'rin olgan javohir sandig'i deyish mumkin. Ma'lumki, maqol va matallar folklorshunoslikda janr matnlari sifatida keng o'rganilgan. Ularni tilshunoslikda, xususan, lingvokulturologiyada o'rganish endi boshlanmoqda. Biroq har qanday maqol va matal ham lingvokulturologik

tadqiqotlarning predmeti bo'lovermaydi. Bu o'rinda faqat muayyan xalq yoki etnosning tarixi, madaniyati, turmushi, ma'naviyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan maqol va matallar o'rganilishi lozim bo'ladi. Masalan, Andijonda mehmon kelgan xonadonga hurmat yuzasidan qo'shnilar dasturxon chiqazishadi. Shuningdek, o'zbek xonadonlarida qo'shnilar o'rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo'yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so'rashadi, taniq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan maqoli ana shu odatning ta'siri tufayli yuzaga kelgan. Ba'zan muayyan bir tilning realiyalari ana shu tilning maqollarida ham o'z aksini topib majoziy ma'no kasb etadi. Masalan, Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar maqolida o'zbek milliy kiyim-kechaklarining atributi bo'lgan do'ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: "Kishi uchun eng zarur narsa, eng katta boylik – tanisog'lik. Sog'lik bo'lsa, boshqa hamma narsani topish mumkin, ammo hech bir narsa bilan sog'likni topib bo'lmaydi" degan ma'noni ifodalash uchun qo'llaniladi.

Tilning frazeologik fondi ham xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma'lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlari, ma'naviyati, axloqi haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo'ladi[4, c.52]. Masalan, ko'rpa-siga qarab oyoq uzatmoq "imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq", tanobini tortmoq "faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo'ymoq".

Xulosa qilib aytganda lingvokulturologiya tili o'rganilayotgan xalqlarning milliy madaniyatlarini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. O'z xalqining milliy madaniyatlarini saqlab qolgan holda qiziquvchi va o'rganuvchilarga yetkazib berish muhim va har bir xalqning vazifasidir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа "Языки русской культуры", 1996

2. Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка. Учебное пособие. М.: Флинта, Наука, 2010.

3. Слышкин Г.Г. От текста к символу. Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании дискурса. –М.: Издательский центр «Академия», 2000.

4. Худойберганаева З.Н. "Таржиманинг лингвомаданий масалалари". -Тошкент, 2016

5. Zaripova Z. R. CONCEPT OF SATIRE AND HUMOR IN GERMAN //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2022. – T. 10. – C. 442-445.

WORD ACQUISITION AS THE ABILITY TO LEARN AND UNDERSTAND A LANGUAGE

Rakhmatulla Abdullaevich Saidakbarov

Student, Chirchik State Pedagogical University

saidakbarov002@gmail.com

Scientific adviser: Zera Ismetovna Shabidinova

Teacher, Chirchik State Pedagogical University

z.shabidinova@cspi.uz

ABSTRACT. The article examines the process of word acquisition, which is the capacity to acquire and comprehend language-specific words. It investigates cognitive abilities, social interactions, and environmental exposure, among other variables that influence word acquisition. Additionally, the essay addresses the significance of word acquisition in language development and communication. In addition, it examines specific methodologies used in the study of word acquisition, such as experimental designs, language evaluations, and observational studies. Word acquisition is influenced by cognitive processes, social interactions, and environmental factors, as revealed by an examination of the relevant literature. The implications of these findings for educational strategies, parental involvement, and policy initiatives are discussed. Understanding word acquisition is ultimately necessary for optimizing language acquisition and facilitating effective communication.

Key words: word acquisition, language development, cognitive abilities, social interactions, environmental exposure, experimental designs, language assessments, observational studies, educational strategies, parental involvement, policy initiatives.

INTRODUCTION. Word acquisition is a crucial aspect of language development because it allows individuals to learn new words and comprehend their meanings within a given language. This essay intends to investigate the multifaceted process of word acquisition by analyzing the influential factors and research methodologies used to study this phenomenon. By obtaining a comprehensive comprehension of word acquisition, researchers, educators, and carers can implement effective strategies to facilitate language learning and enhance communication.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. In order to obtain a deeper understanding of word acquisition, researchers have conducted extensive research in linguistics, cognitive psychology, and education. These studies use a variety of methods to investigate the complex process of word acquisition and its influencing factors. Various experimental designs have been used to investigate the effect of particular variables on word acquisition. Controlled studies involve manipulating variables, such as instructional methods or

environmental conditions, in order to observe their effects on word acquisition. Randomised controlled trials make it possible to compare the efficacy of various interventions or strategies for promoting word acquisition. These experimental designs yield useful information for elucidating the causal relationships between factors and word acquisition. Frequently, language evaluations are used to measure word acquisition proficiency. To evaluate the scope and depth of a person's vocabulary knowledge, researchers utilise vocabulary tests, comprehension assignments, and language production assessments. These evaluations provide quantitative data that enables the evaluation of word acquisition skills across age groups, populations, and linguistic contexts.

Observational studies provide insight into the function of social interactions and environmental factors in vocabulary development. The purpose of observing and analysing real-world language interactions, such as parent-child conversations and classroom activities, is to determine how these interactions affect word acquisition. By analysing the dynamics of communication, the effects of joint attention, scaffolding, and feedback on the acquisition of new words can be clarified. Observational studies also evaluate the impact of environmental factors on word acquisition, such as exposure to literature, media, and multilingual environments. Combining experimental designs, language evaluations, and observational studies enables researchers to acquire a thorough understanding of word acquisition. These methodologies contribute to the development of evidence-based strategies for promoting word acquisition in educational settings by providing valuable data.

In conclusion, the literature review and methodology utilized in the study of word acquisition entail a variety of approaches. The use of experimental designs permits researchers to manipulate variables and investigate causal relationships, whereas language assessments provide quantitative measures of word acquisition proficiency. Observational studies cast light on how social interactions and environmental factors influence word acquisition. Researchers can advance our understanding of word acquisition and contribute to the development of effective educational strategies and interventions by employing these methodologies.

RESULTS AND DISCUSSIONS. The results of the literature review indicate significant findings regarding word acquisition. Several influential factors have been identified in the process of acquiring and comprehending a language's vocabulary. These factors include cognitive abilities, social interactions, and exposure to the environment.

It has been demonstrated that cognitive abilities such as memory, attention, and executive functions play a crucial role in word acquisition. Memory-capable individuals can encode and retain new words more effectively, fostering vocabulary expansion. Attentional processes permit individuals to concentrate on pertinent linguistic information, thereby facilitating word recognition and comprehension. Facilitating effective

communication, executive functions contribute to the flexible and appropriate use of language in a variety of contexts. In early infancy, social interactions have emerged as a significant influence on word acquisition. Conversations with carers, peers, and educators provide essential exposure to a wide variety of words and language structures. These interactions facilitate vocabulary acquisition through shared focus, scaffolding, and feedback. Joint attention directs the focus of individuals to particular words, emphasizing their significance within a conversation. Scaffolding entails providing contextual signals and assistance to aid in comprehending and appropriately employing new words. Feedback reinforces proper word usage, strengthening vocabulary acquisition. Creating environments that are abundant in language and encourage meaningful interactions can significantly improve word acquisition and language development.

Exposure to the environment also plays an important role in word acquisition. Reading has been designated as an effective method for enhancing vocabulary and fostering word acquisition. Individuals exposed to books, stories, and other written materials are exposed to a wide variety of words and linguistic structures. Multimedia, such as television programmes, interactive applications, and digital media, can provide engaging and interactive language experiences that support vocabulary development. In addition, exposure to linguistic diversity, such as multilingual environments, provides opportunities for cross-linguistic transfer and vocabulary expansion.

The significance of these findings is considerable. Educators are able to design instructional strategies that prioritize the development of cognitive abilities, encourage social interactions, and foster language-rich environments. Educators can enhance students' word acquisition by integrating activities that stimulate memory, focus, and executive functions. Social interactions can be improved by encouraging collaborative learning, providing opportunities for meaningful dialogues, and instituting vocabulary-building exercises. Incorporating reading materials and multimedia resources into educational settings can also improve vocabulary development and comprehension. The development of inclusive and diverse linguistic environments facilitates the word acquisition of individuals from diverse linguistic backgrounds.

The literature review's conclusions emphasize the significance of comprehending word acquisition for effective language development and communication. Educators, parents, and policymakers can facilitate optimal word acquisition in individuals of all ages by identifying influential factors and employing strategies supported by research. Improving word acquisition improves language proficiency, academic achievement, and overall communication abilities.

CONCLUSION. In the final analysis, word acquisition is a complex process that is affected by cognitive abilities, social interactions, and environmental exposure. For effective language development and communication, it is essential to comprehend the factors that contribute to successful word

acquisition. Educators, parents, and policymakers can implement strategies that improve word acquisition and encourage language learning in individuals of all ages by employing appropriate methodologies and contemplating the findings of extensive research.

REFERENCE

1. Khayitov, J., Abduramanova D.V. (2023). Lexical meaning of the word and its types. Quality education – the foundation of Uzbekistan's development, 4(3), 531-535. Clark, E. V. (2009). First Language Acquisition. Cambridge University Press.
2. Abduramanova, D. V., Ruzikulova Sh. (2022). The problem of ethnic lexicography. Academic Research in Educational Sciences, 3(4), Uzbekistan, pp. 1072-1075.
3. Gathercole, V. C. M. (2014). Word Learning in a Digital Age: A Literature Review. British Journal of Educational Technology, 45(4), 710-725.
4. Hoff, E. (2013). Interpreting the Early Language Trajectories of Children from Low-SES and Language Minority Homes: Implications for Closing Achievement Gaps. Developmental Psychology, 49(1), 4-14.
5. Nation, K., & Snowling, M. J. (2004). Beyond Phonological Skills: Broader Language Skills Contribute to the Development of Reading. Journal of Research in Reading, 27(4), 342-356.

TIL JAMIYAT TARAQQIYOTINING NEGIZIDIR

Pranova Dilfuza Sattorovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti 4-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Abdirimova Intizor Kamilovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilning jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqligi, ijtimoiy tarmoqlardagi savodxonlik, unga bo'lgan e'tiborning qanchalik muhimligi, asosiy sabablari, muammolarga yechim masalalari, davlatimizda o'zbek tilining rivojiga qaratilayotgan e'tibor bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Abstrakt, til, jamiyat, ijtimoiy hodisa, orfografik, punktuatsion qoidalar, dialekt.

Har bir mamlakatning taraqqiyoti, yutuqlari, xalq farovonligi yosh avlod qo'lida ekanligi barchamizga ma'lum. O'zbekistonda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri yoshlar masalasidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev yoshlarga qilgan murojaatlaridan birida shunday deydi: "Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat".

Shunga javoban yoshlar, shiddat bilan rivojlanayotgan zamon bilan birga harakatda, izlanishda bo'lishlari zarur. Jamiyatning shakllanishida tilning roli beqiyos. Til jamiyatsiz mavjud bo'la olmaydi til insonlarni jamiyat sifatida jipslashtirib turuvchi buyuk ne'mat. Til taqdiri jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liq. Jamiyat a'zolari tilning yashashi, rivojlanishi uchun mas'uldirlar. Shu munosabat bilan, o'tgan asrning 70-80-yillardagi o'zbek tilining ahvolini eslash o'rinlidir.

Bu davrda o'zbek tilining faoliyat ko'rsatish doirasini jildatorayib, butunlay yo'qolib ketish xavfi paydo bo'ldi. Ona tilimizni saqlab qolish maqsadida qilingan amaliy harakatlar natijasida 1989-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berish haqidagi qonun qabul qilindi. Aytish mumkinki, bu qonunning qabul qilinishi istiqbol tomon qo'yilgan ilk qadamlardan biri bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida shunday deyilgan: "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir". "Davlat tili" tushunchasi boshqa davlat ramzlari qatorida qonun asosida davlat himoyasiga olingani, til bilan bog'liq masalalar davlat darajasida hal qilinadi, deganidir. Til taqdiri jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liq.

"Til jamiyat taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy hodisa sifatida paydo bo'ladi (boshqacha aytganda, "tug'iladi", taraqqiy etadi, "o'sadi"), bir jamiyat yo'q bo'lishi bilan til ham asta – sekin iste'moldan chiqib boshlaydi va davrlar o'tishi bilan o'lik til bo'lib qoladi. Masalan, lotin, sug'd, qadimiy Xorazm tillari kabilar bunga misol. Biroq tilning paydo bo'lishi ("tug'ilishi") taraqqiy etishi ("o'sishi") va iste'mol qilinmay qolishi ("o'lishi") biologic jarayon emas, balki jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Shuning uchun til qonunlarini, uning taraqqiyot yo'llarini jamiyat tarixi bilan va shu tilni yaratgan xalqning tarixi bilan bog'liq holda o'rgatgandagina masalani to'g'ri hal qilish mumkin"[2, B. 9].

Til aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisa. Ijtimoiy munosabatlarning yangis hakllari, albatta, birinchi navbatda yoshlarga ta'sir qiladi, Shu bilan birga, lingvistik kompetentsiya va nutq madaniyati asosan tilning boshqa ijtimoiy tizimlarining rivojlanish yo'nalishi bilan belgilanadi, shuning uchun ham tilga alohida e'tibor berish lozim.

Prezident O'zbek tilini yanada rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Prezident farmoniga asosan 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillantirish konsepsiyasi hamda asosiy yo'nalishlari tasdiqlandi. Yangi O'zbekistonda o'zbek tilining taraqqiyotiga yangicha yondashilmoqda desak ham bo'ladi. Ammo tanganing ikki tarafi bo'lganidek til va savodxonlik bilan bog'liq bo'lgan rivojlanishlar qatorida muammolar ham yo'q emas. Til – ijtimoiy hodisa. Til jamiyat taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan. Til - tabiiy, biologic hodisa emas ;tilning mavjud bo'lishi va uning taraqqiyoti tabiat qonunlariga bo'ysunmaydi. Til butun jamiyat tarixi jarayonidagi tadrijiy davrlarning mahsuli sifatida umuminsoniy manfaatga xizmat qiladi .[3,B.5]

Bugungi kunda biz yoshlar tilimizga va savodxonligimizga qanchalik e'tabor qaratayapmiz, ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarda-chi?! Ulardan keng

foydalanayotgan bir davrda xabarlarni yozayotganda xatolarga e'tibor beryapmizmi, o'zbek tilining jozibasini namoyon eta olyapmizmi, ona tilimizning o'sishida qanchalik hissadormiz? Yozilgan xabarlarga nazar soladigan bo'lsak, ijtimoiy tarmoqlardagi o'zaro muloqotlarda orfografik, punktuatsion qoidalariga e'tibor berilmayapti. Nega bu holat yuzaga keldi? Bunga sabab yalqovlikmi, ya'ni u yoki bu so'zning to'g'ri yozilishi qanday ekanligiga ortiqcha bosh qotirmaslik, yoki umuman qanday yozilishini bilmaslikmi? Hozirgi kunda aynan shu masalani dolzarb muammolar qatoriga kiritishimiz kerak. Umumiy hisobda internet tarmoqlaridan yosh qatlam ko'proq foydalanadi, aynan ular shu xatolarga yo'l qo'yishmoqda. Misol tariqasida turli xil qisqartmalarni "ch" o'rniga "4", "sh" o'rnigaesa "w" yozilishi, so'zlardagi unli harflarning tushirilib qoldirilishi, "siz" o'rniga "sz" kabi, hamda adabiy tilni chetga surib, xuddi og'zaki usulda mavjud bo'lgan dialektda yozishni keltirish mumkin. Ijtimoiy tarmoqlardagi mavjud yozuvdagi xatoliklardan misollar keltirish mumkin. "Bugin 8-sentyabr xalqoro savodhonlik kuni bn ham mezni tabrikleman!" Agarda bu holat uzluksiz tarzda davom etadigan bo'lsa bu oddiy bir holatga aylanadi, biz xatolar bilan yozishda davom etamiz va bunga o'rganib ham qolamiz. Eng achinarli tarafi shundaki, bu muammo o'zbek tilidan boshqa tillarda uchratish anchamushkul. Ba'zida internet tarmoqlarida ruslar bilan bo'lgan o'zaro muloqatlarda biron bir so'zimizda xatolikka yo'l qo'ysak, ular bunga, albatta, e'tibor berishadi va "*" yulduzcha belgisini qo'yib bu so'zning to'g'ri variantinisizga yozib ko'rsatadi va bu belgi qayta tiklangan so'z oldidan qo'yiladigan belgi hisoblanadi. Agarda siz ingliz tilida xato yozsangiz, ular sizni umuman tushunishmaydi. Hattok ikompyuterda ham rus va ingliz tillarida yozganingizda xato yozilgan so'ztagiga qizilchiziqli chiziladi. Xo'sh, boshqa tillarda savodxonlikka bu qadar e'tibor kuchli ekan, nega biz o'ztilimizga e'tiborsizmiz? Katta reklama peshtaxtalarida xato yozilgan so'zlarga ko'zimiz tushadi. Bugun bunga e'tibor berilmasa, bunga yechim izlab, tashabbus kiritmasa tilimiz taqdirida katta ko'ngilsizliklar ro'y berishi mumkin. Buning uchun til bo'yicha dunyo miqyosida peshqadam bo'lgan davlatlar tajribasidan foydalanish mumkin. Masalan, Finlandiya davlatida tarmoqlarda xabar yozganda ma'lum bir miqdorgacha xatoga yo'l qo'yilsa, o'sha shaxsning sahifasi bloklanadi. Bu singari ko'p yechimlarni izlashimiz kerak. Axborot texnologiyalari yuksak darajaga yetgan zamonda yashamoqdamiz. Tilimizda, yozuvimizda bu kabi xato yozishlar, savodsizlik bizga yarashmaydi. Til inson va xalqsiz, binobarin, jamiyatsiz bo'lmaydi. Til jamiyat uchun xizmat qiladi va uning a'zolari muloqot qilishini ta'minlaydi. Til jamiyat tarixidan darak beruvchi buyuk vosita bo'lib, insonning ma'naviy va ma'rifiy shakllanishi va rivojlanishi uchun zarurdir. Til, inson va jamiyat bir-birisiz bo'lmaydi. Til inson tafakkuri, ruhiyati, madaniyati, urf-odati va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liqdir. [4, B.6].

Shunday ekan, tilimizga e'tiborli bo'lib, kelajak avlodga go'zalligi, betakrorligini saqlagan holda yetkazishimiz kerakligi burchimiz ekanligini unutmaylik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O'zbekiston, 2016.
2. Azizov O. "Tilshunoslikka kirish" T., 1996, -B. 9.
3. Xolmanova Z.T. Tilshunoslikka kirish. T.: O'zbekiston milliy universiteti, 2007, -B. 5.
4. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.(Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlari talabalari uchundarslik). – T.:Sharq, 2010,- B..

ADABIYOTSHUNOSLIKNI TAKOMILLASHTIRISHNING DOLZARB MASALALARI

ƏLİŞİR NƏVAININ "MİNACAT" ƏSƏRİ

(Minacat - "Allaha dua" və ya "Allaha yalvarışlar" deməkdir)

Almaz Ülvi (Binnətova)

Filologiya elmləri doktoru

Əlişir Nəvainin bu əsəri 1499-1500-cü illərdə yazdığı nəzərdə tutulur. Bəzi tədqiqatçılar isə əsərin yazılma tarixinin məlum olmadığını qeyd edirlər.

"Minacat" qısa cümlələrlə Allaha dua etmək, Allaha xitab – yalvarış, Ondan imdad, dilək istəmək tərzində yazılıb. Bu əsər "mənsur "yalvarış"ların ən gözəllərindəndir. Əlişir Nəvainin mənsur əsərləri arasında da dil və üslub cəhətdən ən mükəmməli sayılır. "Topqarı və Fateh kitabxanalarındakı əlyazma nüsxələrinin başında olan nüsxələrdən biridir" (Ağah Sırrı Levend). Şərq ədəbiyyatındakı ənənəvi "ədəbi təsnifata" görə əsərlər tövhid Allaha minacat və Peyğəmbərin nəti ilə başlayır.

Əlişir Nəvai də bütün əsərlərini klassik ənənəyə uyğun olaraq tövhidlə, minacatla, nətlə başlayıb.

Haqqında bəhs edəcəyimiz əsəri isə hər hansı bir əsərinə yazılmış ön söz kimi nəzərdə tutmayıb. Əsər Allaha yalvarış kimi ifadələrdən ibarət olub, məzmun və ifadə tərzı baxımından gözəl bir duyğu yaşantısıdır. "Minacat"ın dili, ruhaniyyət aləminin dərinliklərinə varan şairin insanlara tövsiyəsi, nəfs toxluğu, insani hisslərin daim üst qatda yer alması və s. kimi mənəvi duyğuların aşılmasıdır. Əsər "Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə" ("Bismillahir-rəhmanir-rəhim") başlayır və bu hissəni əsərin girişı olaraq nəzərdə tutsaq, cəmi doqquz cümlədir.

"Minacat" nəsr əsəri üç bölmədən – Tövhid (Həmd), Minacat və Nətdən ibarətdir:

Tövhid (Həmd) – Şükür, təşəkkür, minnətdarlıq mənasını daşıyır. Dilimizdə, dinimizdə "Allaha həmd olsun" – deyirik. O halda Həmd-səna ancaq Allaha üz tutularaq ona şükür edilən və ondan yardım, imdad umulan ifadə tərzidir. Əlişir Nəvai tövhidlə Allahın vahidliyi, əzəli və əbədililiyini vurğulayıb, iki aləmin sahibi, yerin-göyün yaradanı kimi Ona baş əyir.

Əsərin tövhid (həmd) bölümünü “İlahi, əzəmət və qüdrət sənin şənindədir və mülkü hökmranlıq səndədir – sənin hökmü-fərmanının, əzəliyyətinin və əbədiyyətinin hədd və sonu yoxdur”, “Allaha oxşayan bir kimsə (bir şey) yoxdur”, “O, doğmayan və doğulmayandır” və s. kimi ifadələrlə başlayır.

Əsərin *tövhid (həmd)* bölməsində yazılan bu cür “yalvarışlar” on bir cümlədən ibarətdir. “Qurani-Kərim” kitabımız da “Fatihə” surəsi ilə açılır. “Əl-Fatihə surəsinin məzmunu: 1) *Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. 2) Həmd və sitayiş aləmlərin (mələklər, insanlar, cinlər, heyvanlar və cansız əşyalar aləminin) idarə edəni, yaradaraq nəzmə salanı və mütləq hökmdarı olan Allaha məxsusdur. 3) Rəhmət və mehribanlıığı bu dünyada hamıya, axirətdə isə yalnız möminlərə şamil olan) rəhmli və mehriban Allaha. 4) Cəza gününün sahib və hökmdarına. 5) (Pərvərdigara!) Yalnız Sənə ibadət edir və yalnız Səndən kömək diləyirik. 6) Bizi (əqidə, elm, əxlaq və əməllərdə) doğru yola hidayət (və həmin yolda dayanıqlı) et! 7) (Peyğəmbərlər və onların həqiqi ardıcılları kimi) nemət verdiyin kəslərin - (Sənin) qəzəb(in)ə düşər olmamış və azmamışların yoluna!*

Nət– “Adəm Ata su ilə torpağın birləşməsində olan dövrədən mən (Həzrəti Məhəmməd (s) nəzərdə tutulur – A.Ü.) var idim” cümləsi ilə başlayır. “Məndə Allah ilə birgə olmaq üçün vaxt var” kimi ifadələrlə Peyğəmbərin (s) qüdrətindən və müqəddəsliyindən bəhs edilir. Onun yaxşı sifətləri mədh edilir. Müəllif Allahın salamları və rəhmətləri o zata, pak ailə üzvlərinə və yeni sahiblərinə olsun” – deyərək nəti tamamlayır. Nət bölməsi cəmi dörd-beş cümlədən ibarətdir.

Minacat – Allah təriflənir və şair ondan kömək diləyir. “İlahi, sən uluların ulususan, mən isə günahkaram”. “İlahi, sən rəhimlilərin rəhimlisən, mən isə bəxti qarayam”, – deyərək yalvarışlı ifadələrlə Minacat bölməsi başlayır.

Əsərin bu bölümündə “İlahi” xitab başlığı ilə Allaha üz tutularaq altmış altı müraciət (minacat, dilək, yalvarış) var.

Allaha müraciət dərgahında insan aciz, günahkar, ondan başqa üz tutacağı bir məkan olmadığını dilə gətirir.

“İlahi!” – deyərək Allaha yalvarışları onun ömrü boyu bir insanın etdiyi xətalara, günahlarına bağışlanmağını;

“İlahi, səndən özgə kimsəm yoxdur”;

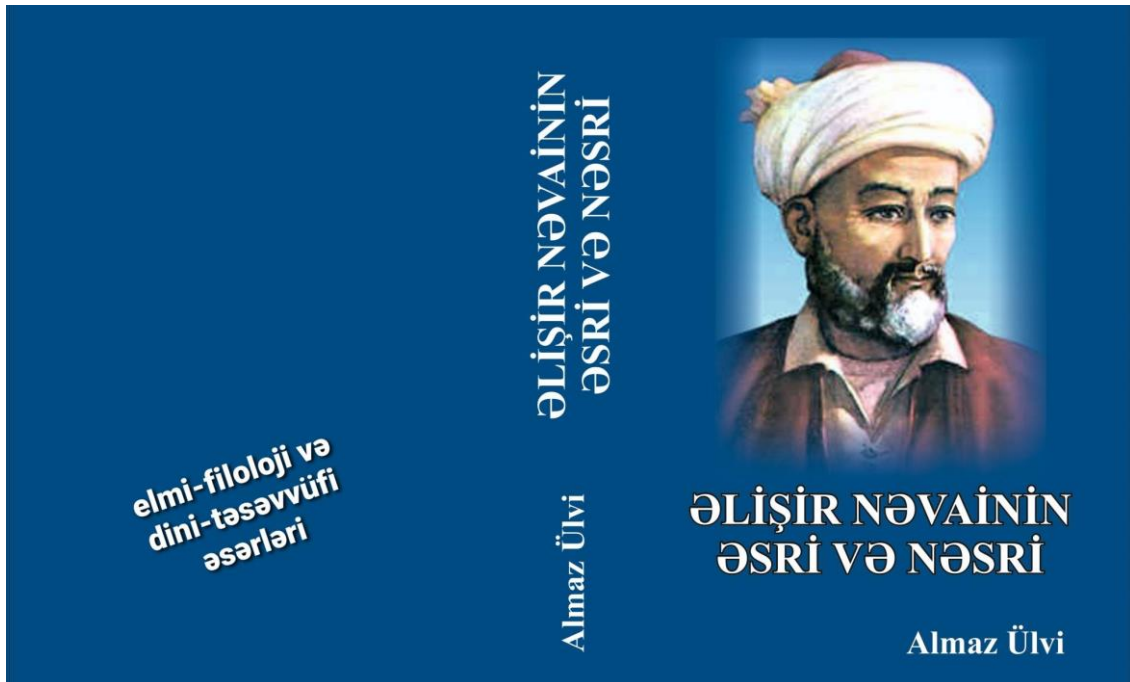
“İlahi, dərdimi kimsəyə desəm, o da rədd eləsə, sənə üz tutaram, sən də rədd etsən, nə edərəm, kimə, hara üz tutaram?!”;

“İlahi, qəflət yuxusundayam, sən oyat məni”;

“İlahi, könlümün ağrısını şövqi-məhəbbətin ilə ovut, gözümə işıq gətir” – bu kimi Allaha pənah gətirən sözləri qələminə, dilinə gətirir.

Bu imdad diləkləri o qədər ürəkdən yazılıb ki, sanki iki-üç bənddən sonra özün də bu diləklərin təsirində Allaha yalvarış ruhunda ekstaz vəziyyətdə olursan və birnəfəsə axıracan bütün Minacatın təsirinə düşürsən. “Minacat”ın sonu belədir: “İlahi, sən İslam padşahının (Sultan Hüseyn Bayqara nəzərdə tutulur – A.Ü.) başını daim uca elə, yəni bəndələrinin üstündə daim saxla, ta şaha dualar etmiş olaq, vəssalam”.

“Minacat” əsərinin mahiyyətində Haqq vəslinə təşnə, ariflik məqamına yetişən aşiqin xüsusiyyətləri özündə əks olunub. Ömrünün ahıl – müdriklik çağında yazıldığını nəzərə alsaq, onun Allah-Təaladan günahlarının bağışlanması üçün əfv diləyidir. İslam ensiklopediyasında “Topqapı Saray Müzeyində və Fateh kitabxanalarındakı “Külliyyat nüsxələrinin başında yer alan “Minacat”ın hansı tarixdə yazıldığı məlum deyil. Bu əsərin əlyazmasını katiblər “Ön söz” kimi qeyd edirlər”. “Minacat” Dərviş Məhəmməd Takinin (1495/ 1496(97) özü tərəfindən şairin əlyazma nüsxəsini yaradarkən əvvəlində vermişdir. Bəlkə də, ön söz – giriş olması buradan qaynaqlanıb. Amma özbək nəvəişünaslarının, xüsusən Suyima Ğəniyevanın (məkanı cənnət olsun) qənaətinə görə, əsər şairin ömrünün son günlərində Allaha üz tutaraq axirət qəmini, tövbə məqamına ehtiyac duyduğu zamanında yaranıb.

Agah Sırrı Ləvənd “Minacat” əsərini elə Əlişir Nəvainin dilində, sadəcə transfoneliterasiya edərək latın qrafikasında (saitləri də yerinə düzərək) “Əlişir Nəvai” əsərinin IV cildində təqdim edib.

Azərbaycanda isə ilk dəfədir ki, əsər tədqiqata cəlb olunaraq haqqında yazılır.

Elçin İBRAHİMOV^{*12}

Ozərbaycanda ashug adabiyotshunosligi

Xulosa

Ozərbayjon og'zaki adabiyotining qadimiy (eski) va boy tarmoqlaridan biri ashulachilik (adabiyot)dir. Adabiy adabiyot — an'anaviy ozarbayjon adabiyotining soz jo'rligida kuylangan, xalq tili va bo'g'in o'lchovida yaratilgan she'rlardan iborat bo'limi. Adabiy adabiyot, yugurish, doston, samoiy, kalenderi, Ustadnoma va boshqalar she'r turlaridan iborat.

¹²Prof. Dr. Azərbaycan Diller Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezinin Müdürü, e-posta: elchinibrahimov85@mail.ru, ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>

2009 yilda Oshiqlik an'anasi YuNESKOning nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan. Ozarbayjon kompozitsiya maktabining me'mori, unga asos solgan Uzeyir Hajibeyov "oshik" so'zini "ishq" (arab) bilan bog'laydi. Prof.dr. Mehmethuseyn Tehmasip "ash" so'zining oz qo'llanilgan vee ski turkcha "ash" so'zidan kelib chiqqanligini aytdi. Darhaqiqat, "aş" o'zagidan olingan "emlash" fe'li hozir ham qo'llanilmoqda. Katta ehtimol bilan, "acc" ildizi "qo'shiq", "qo'shiq" ma'nolarida ham ishlatilgan, chunki u "singdirish" - "o'qish" degan ma'noni anglatadi. Hozirgi o'zbek turk tilida "ashulachi" "qo'shiqchi, qo'shiqchi" ma'nosini bildiradi.

Ma'lumki, "agar bor bo'lsak" so'zi "ishq she'ri" yoki "ishq qo'shig'i (havo)" ma'nosida qo'llangan. "ash-u-la" yoki "ash-i-la" o'zagidan olingan bo'lsa kerak. " - "aş" bo'lib, ozarbayjon turkchasining imlo qoidalariga ko'ra "ik" qo'shimchasi bilan qo'shilib faxriy ism - unvon shaklini olgan. Faxriy ism (unvon) kabi "Oshiq" ham hozir XII asrdan ma'lum va biz Bu orolni ilk bor turk tasavvufiga poydevor qo'ygan shoir Ahmet al-Yasevi ijodida uchratgan.

Tadqiqotchilarning aksariyati Ozarbayjondagi oshiq adabiyotining birinchi davrini XI-XVII asrlar, ikkinchi davrini XVIII-XIX asrlar, uchinchi davrini XX asr, to'rt davrini esa mustaqillik davri deb tasniflagan. Ushbu maqolada biz Ozarbayjonda ashula adabiyotiga oid tadqiqotlar tarixi haqida keng to'xtalamiz.

Tayanch so'zlar: Adabiy adabiyot, Ozarbayjon, og'zaki adabiyot, xalq tili, madaniy meros.

Ashug Literature Studies in Azerbaijan

Summary

One of the ancient (old) and rich branches of Azerbaijani oral literature is minstrel art (literature). Minstrel literature is a branch of traditional Azerbaijani literature, which consists of poems sung in the accompaniment of saz, created in folk language and syllabic meter. Minstrel literature, running, epic, semai, kalenderi, Ustadname etc. consists of types of poetry.

In 2009, the Âşıklık Tradition was included in UNESCO's Intangible Cultural Heritage List. The architect of the Azerbaijan school of composition, Uzeyir Hajibeyov, who laid the foundation for it, connects the word "ashik" with "love" (Arabic). Prof. dr. Mehmethüseyn Tehmasip stated that the word 'ash' derives from the little used vee ski Turkish word root 'aş'. In fact, the verb "vaccinate", derived from the root "aş", is still used today. Most likely, the root of "acc" was also used in the sense of "singing", "singing", because it means "to inculcate" - "to read". In contemporary Uzbek Turkish, "aşulaçi" means "singer, singer".

As we know, the word "if we exist" is used to mean "love poem" or "love song (air)". It is probably derived from the root of "aş-u-la" or "aş-i-la" - "aş" and took the form of honorary name - title combined with the suffix "ik" according to the spelling rules of Azerbaijani Turkish. Like the honorary name (title), "Âşık" is now known from the XII century and we first come across this

island in the works of the poet Ahmet el-Yasevi, who laid the foundation stone of Turkish mysticism.

Most of the researchers classified the ashik literature in Azerbaijan as the first period as the XI-XVII centuries, the second period as the XVIII-XIX centuries, the third period as the XX century, and the four periods as the Independence period. In this article, we will talk extensively about the history of researches on the minstrel literature in Azerbaijan.

Key Words: Minstrel literature, Azerbaijan, oral literature, folk language, cultural heritage.

Ашугская Литературоведение в Азербайджане

Резюме

Одной из древних (старых) и богатых ветвей азербайджанской устной литературы является менестрельное искусство (литература). Литература менестрелей — это ветвь традиционной азербайджанской литературы, которая состоит из стихов, исполняемых под аккомпанемент саза, созданных на народном языке и силлабическом размере. Литература менестрелей, бег, эпос, семай, календари, устаднаме и т. д. состоят из видов поэзии.

В 2009 году традиция *Âşıklık* была включена в Список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Архитектор азербайджанской школы композиции Узеир Гаджибеков, положивший ей начало, связывает слово «ашик» с «любовью» (араб.). Проф. др. Мехметусейн Техмасип заявил, что слово «ясень» происходит от малоиспользуемого корня турецкого слова *vee ski* «аш». На самом деле глагол «прививать», происходящий от корня «аш», используется и сегодня. Скорее всего, корень «акк» употреблялся и в значении «поющий», «поющий», потому что он означает «внушать» — «читать». На современном узбекско-турецком языке «ашулачи» означает «певец, певец».

Как известно, слово «если мы существуем» употребляется в значении «любовная поэма» или «песня о любви (воздух)». Вероятно, оно образовано от корня «аш-у-ла» или «аш-и-ла». "-аш" и принял форму почетного имени - титула в сочетании с суффиксом "ик" по правилам правописания азербайджано-турецкого языка. Как и почетное имя (титул), "*Âşık*" известно сейчас с XII века и у нас Впервые этот остров встречается в произведениях поэта Ахмета эль-Ясеви, заложившего краеугольный камень турецкого мистицизма.

Большинство исследователей относят ашугскую литературу в Азербайджане к первому периоду как к XI-XVII векам, второму периоду к XVIII-XIX векам, третьему периоду к XX веку и четырем периодам к периоду Независимости. В этой статье мы подробно расскажем об истории исследований литературы менестрелей в Азербайджане.

Ключевые слова: литература менестрелей, Азербайджан, устная литература, народный язык, культурное наследие.

Genel olarak ozan sözleri, resimsel özellikleri ve iç boyutları bakımından bir sanat örneği olarak dikkat çekmekte ve “11. yüzyıl halk sanatı ile birlikte ozan söyleyişlerinin izlerini ve betimlemelerini Anadolu’da görmek mümkündür. Bazı yazılı anıtlar hakkında Kaşgarlı Mahmut “Türk Divanı”nda (XI yüzyıl) kullanmış ve onlarla örnek vermiştir (Nebiyev 121).

Bize göre eski kopuz, on birinci yüzyıldan önce vardı. Önde gelen halkbilimcilerden Azad Nebiyev bu konuda şöyle yazıyor: “Dolayısıyla X-XI. yüzyıllarda kutsal bir müzik aleti düzeyine yükselen kopuzun tarihinin çok daha eski olduğunu varsayabiliriz. Milattan önce 2. yüzyılın başında - 2. yüzyılın sonu ve 3. yüzyılın başında ortaya çıkması daha olasıdır (Nebiyev 121).

Bazı araştırmacılar kopuz yerine sazın (Fuad Köprülüzade) geçmesini 16. yüzyıla tarihlendirmektedir. Daha mantıklı olan ise gopuz yerine sazın yerinin 12. yüzyıldan sonra olması. Sazın daha çok tel ve perdeye sahip olması menzilin ve kabiliyetini arttırmakta, gelişim alanını genişletmektedir (Nebiyeva, 11).

Kopuzun saz haline dönüşmesi, âşıklık sanatının ortaya çıkış, oluşum ve gelişim aşamaları ile doğrudan ilişkilidir. Hece ağırlıklı şiir etkinliğini ilk kez Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda yaşamış olan “Divani-luğat-it-Türk” adlı eserinde görmekteyiz. 11. yüzyılda 6, 7, 8, 10 heceli şiirlerin olduğunu bu eserden biliyoruz” (Halilov 5). Yazar, tüm bunların “koşku”, “çift” kelimesinden türetildiğini yazıyor.

Ozan-âşık sanatının kadimliğini dile getiren Prof.Dr Hamid Araslı da “Bu şiirin en eski örneklerini XI. yüzyıla ait bu anıtta (“Divani-luğat-it-Türk”) görmektedir” (Araslı, 14).

Tasavvuf-Derviş hareketi (XIII-XV yüzyıllar), özellikle Alevi-Bektaşî ve Safevi eğilimleri, esas olarak yönetici siyasi çevrelere gizli veya açık ve mevcut sanat tezahürlerine - müzik, şiir, tiyatro-koreografik törenlere karşı çıktılar. İyi karşılanmadılar, bu yüzden kaçınılmaz olarak zulüm gördüler, tehdit edildiler ve taciz edildiler. Tasavvuf kültürü ve onun organik bileşimi olarak ilahi aşk yolunu izleyen derviş-âşıklar, sembolik imgeleri, tasavvuf sembolizmi ve alt metin ipuçlarının arkasına saklanarak dikkatleri başka yöne çekmeye çalışsalar da o tarihi dönemler acı kaderlerine uğramaktan kurtulamamışlardır (Kasımlı 21).

Safevi hanedanının resmi etkinliklerinde âşıkların askeri-politik ve devlet törenlerinin ana ilham verici propaganda aracı olarak özel bir yeri vardı. Âşıklar bu törenlerde askeri üniformalarla sahne alırlardı. Safevi sonrası dönemde devletin simgesi olan askeri üniformayı askeri törenlerde ve düğünlerde bile giyen âşıklar, üniformayı geleneksel bir âşık olarak korumuşlardır. Âşık, âşık sanatı ve edebiyatı, Afşar ve Gacar hanedanları döneminde ilham verici bir propaganda aracı olarak yaygın olarak kullanılmıştır. Ancak Azerbaycan âşık sanatı ve onun yarattığı edebiyat, hayatının en parlak dönemini Safeviler döneminde yaşamıştır (Kasımlı)

Âşık edebiyatında önceki edebî-tarihî geleneğin kaynak olarak kullanılması çeşitli şekillerde kendini gösterir:

- a) Kam-şaman ve şairin şiirsel biçimlerinin kullanılması;
- b) Ozan (sözlü uygulama) destan geleneğinden yararlanılarak âşık destanlarının oluşturulması;
- c) Klasik Doğu poetikasında ve divan edebiyatında imgelerin, sanatsal figürlerin ve şiirlerin ve destan motiflerinin kullanımı;
- d) Tasavvuf sembolizminin ve tasavvuf-derviş felsefesinin kullanımı (Kasımlı 21).

Bu hükümleri ayrı ayrı açıklama gereğini ciddi olarak düşünmeden, âşık sanatının dolaylı olmasına rağmen, kendinden öncekilerin, yas tutanlarının ve şairlerinin repertuarına ait birçok manzum imge ve vasıtayı kasten kullandığı genel kanaatini belirtelim. Dede Korkut'taki şiir dilinin sanatsal ve üslup araçları ile Gurbani, Abbas Tufarganlı ve Âşık Alesker gibi usta âşıkların hitap ettiği şiirsel imgeler arasında böylesine önemli bir farkın olmaması bunun açık bir göstergesidir. Bu noktadan hareketle, "dağ" imajına yapılan çağrıyı, şair; "Dede Korkut"un dilindeki şiirsel konuşma dizeleri ve âşık edebiyatındaki yüzlerce şiir ile karşılaştırmak yeterlidir.

Şairlerin sözlü geleneği, âşık destanlarında destansı bir gelenek olarak devam eder. "Dede Korkut" ve "Köroğlu" şubeleri arasında birçok benzerlik vardır. Bu tarihsel-anlamsal bağlar, özellikle destan anlatım üslubundaki benzerlikler, "Âşık Garib", "Aslı ve Kerem", "Şah İsmail ve Gülzar", "Tahir ile Zühre" başta olmak üzere onlarca destanın dilidir. "Dede Korkut"tan çok sonra ortaya çıkmıştır. Üslubu, anlatım tarzını ve şiir sistemini de gözlemlemek mümkündür.

En eski devirlerden günümüze kadar saz sanatının sahipleri ozan, uzan, varsak, dede, kam, ata ve daha niceleri olarak bilinmektedir. Yaratıcı faaliyetlerinde sadece tarihi olayları ve günlük yaşamı nesillerin, kabilelerin ve halkların tarihi hafızasına dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda bilge danışmanlar, yaşlılar ve eski müminler olarak hareket etmişlerdir. XI-XVII yüzyıllar Azerbaycan halk edebiyatının en eski yazılı eseri olan Kitabı-Dada Korkut, XI-XII yüzyıllara aittir. Eserin ilk nüshası 19. yüzyılın başlarında Almanya'daki Dresden kütüphanesinde bulundu. O kütüphanenin kataloğunu derleyen Fleischer, eserini el yazması üzerine bir nota dayandırmış ve onu 16. yüzyıl kataloğuna dahil etmiştir. 1815'te oryantalist Heinrich Friedrich Von Diez, el yazmasının kapağını çıkardı ve Berlin Kütüphanesi'ne getirdi ve burada Boyun Gözü'nü Almanca tercümesiyle yayınladı. XVIII-XIX yüzyıllarda Âşık Ali - XIX yüzyılın Azerbaycan âşık şiirinin temsilcilerinden biri XVIII-XIX yüzyıllarda Azerbaycan ve Gürcü şiiri yakın etkileşim içinde gelişmiştir. Azeri şair ve şarkıcılar Gürcistan'a gitmişler, uzun süre orada yaşamışlar, Gürcü şair ve Azerice bilen âşıklarla tanışmışlar ve onlar üzerinde belli bir etki bırakmışlardır (Nebiyeva 12).

Bu etkinin bir sonucu olarak Gürcü şair ve âşıkları da mukhammas, mustazad, tajnis, bayati, geraylı, kushma, dudaksız, gazel ve diğer şiir türlerini kullanmışlardır. Bu süreç özellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yoğunlaştı. Bunun ana nedeni, Kafkasya'da âşıklık sanatının güçlü

gelişimi, Azerbaycan destanının Gürcistan'da yaygınlaşmasıydı. Gürcü şair ve bilgin İosif Grişaşvili şunları yazdı: “Gerçek âşıklardı ve Gürcüce, Azerice ve Ermenice olmak üzere üç dilde şarkı söylediler. Bu âşıkların bir kısmı Tiflis'ten (Tiflis), bir kısmı Erivan, Gence, Şamahı ve Astrahan'dan” (Nebiyeva 12).

“18. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve yaratılmış olan Sayat Nova'nın Gürcü alfabesi ile yazdığı 27 şiir 1880'lerde bulunmuştur. Bu şiirler onun Azerbaycan âşık sanatının inceliklerini bildiğini göstermektedir. “Köroğlu” atmosferi, Londra'da yayınlanan “Fars Halk şiirinin örnekleri” kitabında yer alan Âşık müziğinin ilk kayıtlı örneği sayılabilir. Azerbaycan'ın sözlü müzik mirasının ilk notaları XIX yüzyılda Rus folklorculara aittir.

Gilan'da Rus konsolosu olarak görev yapan Aleksander Khodzko, 1842'de Azeri âşıkların seslendirdiği “Köroğlu” destanını yazmış ve Londra'da Köroğlu ezgilerinden oluşan bir derleme olarak “Fars halk şiirinden örnekler” başlığı altında İngilizce olarak yayınlamıştır. Bu derleme 1856 yılında SSPenn tarafından Rusça'ya çevrilerek ayrı bir kitap olarak ve Qafqaz gazetesinin sayfalarında “Köroğlu bir Doğulu şair ve milli kahramandır. Biyografisi dahil tüm okumalarının eksiksiz bir derlemesi” başlığıyla yayımlanmıştır.

XX yüzyılın ilk yıllarında, 1928'de Azerbaycan âşıklarının ilk kongresi yapıldı. Azerbaycan Devlet Konservatuvarı'nda 1932 yılında kurulan İlim-Araştırma Halk Müziği Kabinesi, Azerbaycan âşık müziğinin derlenmesinde ve kayıt altına alınmasında önemli rol oynamıştır. 1938-40 yıllarında Azerbaycan'ın farklı bölgelerine yapılan folklor ve etnografik keşif gezileri sırasında bilginlerin yani âşıkların, söz sanatının temsilcilerinin canlı performanslarından kaydedilmiştir. Azerbaycan âşık sanatının yabancı kültür alanındaki yerini kaybetmesi ile birlikte, 1920'lerin ve 1930'ların Azerbaycan'ın ünlü sloganlarında ifade edilen nihilist eğilim, âşık sanatının sosyal statüsünü giderek zayıflattı. Âşık sanatının ilkel bir sanat olduğu görüşü Azerbaycan toplumunda 1970'li yıllara kadar güçlenmeye başlasa da toplumun belirli bir kesiminde âşık sanatının popülaritesini azaltmamıştır (Nebiyeva 12).

1961'de, III. Âşık Kongresi arifesinde akademisyen Hamid Araslı, “Âşık yaratıcılığı” başlıklı bir monografi yayınladı. Bu, âşık sanatının incelenmesi alanında ilk girişimdi. Kongreyi takip eden yıllarda âşık sanatının incelenmesi ve araştırılması yaygınlaşmıştır. Demir Perde döneminden sonra (1970-1980) 1970'lerin başında UNESCO himayesinde SSCB'de, 1971'de Moskova'da, 1973'te Almatı'da, 1978'de ve 1983'te Semerkant'ta uluslararası festivaller canlanmada rol oynamıştır. Batı için Sovyet Doğu'nun geleneksel müziğinin yanı sıra özgün bir müzik kültürü olarak Azerbaycan âşık sanatının sanatıdır (Nebiyeva 12).

Haydar Aliyev'in 1972 yılında Âşık Alasgar'ın 150. yıldönümünü kutlamak için imzaladığı emir, Batı Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel mirasının Azerbaycan halkına resmi beyanı ve bu mirasa sahip çıkmanın bir işaretiydi. Bu karar, sadece Âşık Alasgar'ın mirasının değil, aynı zamanda Batı Azerbaycan'daki âşık çevresinin ve önde gelen temsilcilerinin şiirsel mirasının toplanması ve araştırılmasında istisnai bir rol oynadı (Miskin Abdal, Ağa Âşık, Âşık Ali, Novras

İman, şair Memmedhuseyn, vb.). 1972-1973 yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi, Âşık Alasgar'ın edebi mirasını kapsayan iki ciltlik bir kitap hazırlayıp yayınladı, 1975'te Âşık Ali'nin eserleri ve 1976'da Zodlu Abdulla'nın eserleri ilk kez kitap halinde yayınlandı. O yıllarda, özellikle Batı Azerbaycan'ın âşık çevresi olmak üzere, âşık sanatının incelenmesi üzerine birçok tez yazılmıştır. O yıllarda Güney Azerbaycan âşık edebiyatının önde gelen temsilcilerinin eserleri toplanmış ve yayınlanmıştır. 1979 yılında yayınlanan ve Azerbaycan folkloruna geniş yer ayıran Varlıg dergisi, Sahand'ın "Dada Korkut" motiflerine dayanan "Dedeyi Anma", "Dedenin Kitabı", "Deli Domrul" şiirleri ve Güneyli şairlerin diğer eserlerine yer vermiştir. O zamanlar Kuzey Azerbaycan'da güçleniyor. Milli fikirlerin Güney Azerbaycan'ın edebi ve kültürel ortamı üzerindeki temel etkisini gösterir (Nebiyeva, 12).

1970-80 yıllarında Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde saz okulları, âşık toplulukları, âşık müzeleri kurulmuş ve folklor festivalleri düzenli hale gelmiştir. 1978 yılında Cebrail'de düzenlenen "Kurban Bayramı" özellikle unutulmazdı. 1979'da Gence'deki ünlü "Çeşma" halk tiyatrosu, 1980'de ilk kez âşık kızları topluluğu "Aygün" etkinliğine başladı. Televizyon ve radyolarda "Ozan", "Bulag", "Odlar yurdu", "Ocak", "Elin sazy - elin sözü" programları ile destan ve milli-ahlaki değerlerin tanıtımı yapılmıştır. O yıllarda Cumhuriyet Sarayı'nda "Köroğlu'ya Dönelim" adlı âşık akşamları düzenlenirdi. 1979'da folklor topluluğu "Miras" kuruldu.

1982 yılında Halk Şairi Hüseyin Arif'in girişimiyle Azerbaycan Âşıklar Birliği Düzenleme Kurulu kurulmuştur. Âşık Kamandar Efendiyev, Süleyman Alasgarov, Vagif Valiyev, Mecnun Göyçalı, Aydın Çobanoğlu, Garajan Borçalı (Karimli), Aziza Caferzade, İmran Hasanov ve Ahmed Şirvanlı'dan oluşan heyetin bir sonraki IV. Azerbaycan Devlet Filarmoni Orkestrası. Birlik 1984'ten 19 Haziran 1991'e kadar Kültür Bakanlığı'nın bir parçasıydı (Nebiyeva, 12).

Bağımsız Azerbaycan Dönemi Uluslararası Âşık Festivali Azerbaycan'ın SSCB'den bağımsızlığını kazanmasından sonra Azerbaycan kültürünün dünyaya tanıtılması mümkün hale gelmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan âşıkları Azerbaycan devleti tarafından desteklenmekte ve dünya çapında turlar düzenlenmektedir. 2000'li yıllarda "Azerbaycan halk müziği: âşık sanatı" (2002), "Azerbaycan klasik âşık havası" (2009), "Köroğlu âşık havası" (2010) ders kitapları yükseköğretimde öğretmen ve öğrenciler tarafından yaygın olarak kullanılmıştır. Bu ders kitapları ayrıca müzikoloji ve etnomüzikoloji öğretiminde öğrencilerin teorik-analitik bilgilerinin oluşmasına hizmet eden âşık havasının çeşitli açılardan teorik analizini detaylı olarak içermektedir (Nebiyeva, 12).

2009 yılında Azerbaycan âşık sanatı UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesine dâhil edilmiştir. Aynı yıl Strasboursg'da 500 seyircinin katıldığı bir etkinlikte 15 âşık sahne aldı. İlk Uluslararası Âşık Festivali'nin açılış töreni, Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Azerbaycan Âşık Birliği tarafından düzenlenen Haydar Aliyev Vakfı'nın desteğiyle 22 Ekim 2010'da Bakü'de yapıldı. 2013 yılında Azerbaycan âşık sanatına ilişkin ilk temel ders kitabı

yayınlandı. Klasik âşık havalarından bayatı, geraylı, kuşma, tecnis və digərleri şiirsel biçimlərlə dayanır. Âşık havasının “Kerami”, “Afşari”, “Kurdu”, “Dilgami”, “Yanık Keremi” kimi fərqli çeşitləri vardır.

Kaynakça

Araslı, Hemit. Aşık Yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960.

Nəbiyev, Azad. Azərbaycan Aşık Məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004.

Nəbiyeva, Almara. Azərbaycanda aşık yaradıcılığının təşəkkül və inkişaf tarixindən, http://bao.az/ww/product_subcategories_azerbaycan-medeniyyet/product_5509125949 (i.t. 2021)

Qasımlı, Məhərrəm. Aşık Sənəti. Bakı: Ozan, 1997.

Qəniyev, Soltan. Aşıqlar və El Şairləri/Toplayanı və Tərtib Edəni. Bakı: ADPU, 1993.

Xəlilov, Nizami. Aşık Sənətinin Təşəkkülü. Bakı: BDU-nun nəşri, 1982.

YUSİF BALASAQUNLUNUN “KUTADQUBİLİQ”ƏSƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT VƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Böyükəğa Mikayılı

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi,
“Məktəbəqədər və ibtidai təhsil” elmi-metodik jurnalının
baş redaktor əvəzi*

Annotasiya. Məqalədə türk dünyasının XI əsrdə yaşamış böyük mütəfəkkiri Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” (“Xoşbəxtlik bəxş edən elm”) (ASE, 1976) əsərinin ideyası, yazılması tarixi, onun adı və məzmunu haqqında irəli sürülən mülahizələr araşdırılır. Azərbaycanın və bir sıra xarici ölkə tədqiqatçılarının “Kutadqu biliq”lə bağlı araşdırmalarına diqqət yetirilir. Əsərdə adı keçən qəhrəmanların əxlaqi-mənəvi dünyası, onların cəmiyyəti düşündürən vacib problemlərə münasibəti əsərin əsas ideyası kimi qeyd edilərək, təhlil olunur. Eyni zamanda, Yusif Balasaqunlunun yaşadığı dövr, onun əsəri qələmə alma səbəbləri, böyük mütəfəkkirin formalaşdığı ədəbi, fəlsəfi mühit haqqında tədqiqatlara müraciət edilir. Məqalədə elmin, biliyin, təhsilin insan həyatında vacibliyi, ədalətlik, doğruluq, mənəvi bütövlük, insanın mənəvi yüksəliş yolları “Kutadqu biliq”in irəli sürdüyü əsas ideya kimi təqdim edilir, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının fundamental əsasları tədqiq olunur.

Açar sözlər: “Kutadqu biliq”, Törə, Kut, İrfan, Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş, Odqurmuş, “Səadət biliyi”

Giriş. Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” əsərinin araşdırılması sahəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində fundamental işlər görülüb. Bu əsər ayrı-ayrı aspektlərdə tədqiqata cəlb olunub, əsərin mahiyyəti üzərində ciddi

təhlillər, müzakirələr aparılıb. Əsərin adı, qələmə alındığı dil, hansı türk soyuna mənsubluğu ilə bağlı fikir ayrılıqları, müxtəlif nəzər nöqtələri, baxışlar, mübahisələr yaranıb. Bununla belə, tədqiqatçılar bu fikirlə razılaşıblar ki, əsər ümumilikdə türk dünyasına məxsusdur və türk mütəfəkkirinin zəka məhsulu olub, türk həyat tərzini, adət-ənənələrini, düşüncələrini, dünyagörüşünü, mənəvi dəyərlərini, arzu və istəklərini, gələcəyə baxışlarını əks etdirir.

Dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da “Kutatqu biliq” əsəri araşdırılıb. Hələ 1994-cü ildə tədqiqatçılar Kamil Vəliyev və Ramiz Əskər “Kutadqu biliq”i Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, geniş ön sözlə “Yusif Balasaqunlu. Qutatqu-Bilig – xoşbəxtliyə aparan elm” adı ilə elmi ictimaiyyətə təqdim ediblər. Bu, Azərbaycanda “Kutadqu biliq”in gələcək araşdırmaçıları üçün baza rolunu oynayıb. Müəlliflər əsəri Türkiyə və özbək türkcəsindən istifadə etməklə, xaqaniyyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə çeviriblər. Kitab 2006-cı ildə yenidən nəşr edilib. Tədqiqat işində təhlilə cəlb olunan beytlər məhz bu əsərdən götürülmüşdür. Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk “Kutadqu biliq”in poetik tərcüməsini həyata keçirib. Tədqiqat zamanı müraciət etdiyim digər Azərbaycan mənbələrindən pedaqogika üzrə elmlər doktoru Kamal Camalovun “Balasaqunlu Yusif Xas Hacibin “Qutatqu Bilig” əsərində ailə qurmaq və ailə tərbiyəsi məsələləri”, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məhəmməd Məmmədovun “Yusif Balasaqunlunun “Qutatqu Bilig” əsərində Tanrı və Törə” adlı məqalələrini də göstərmək olar. “Kutadqu biliq” əsərinin araşdırılması tarixinə diqqət yetirdikdə görmək olar ki, Türkiyə və Orta Asiya, eləcə də qərb, Çin, Amerika, Rusiya tədqiqatçıları bu əsəri yüksək qiymətləndirərək, onu fərqli cəhətlərdən araşdırıblar. Əsər qeyd etdiyim coğrafiyalarda mənəvi-əxlaqi, sosial-pedaqoji, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, eləcə də dilçilik, publisistik və s. baxımdan təhlil olunub, eyni zamanda müxtəlif dillərə tərcümə edilib. Bütün bunlar, şübhə yoxdur ki, zəngin türk mədəniyyəti haqqında geniş məlumatların dünyaya yayılmasında önəmli rol oynayıb, eyni zamanda türk dünyası tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, adət-ənənələrinin yeni-yeni araşdırmalarına istiqamət verib. “Kutadqu biliq” əsərinin məzmununu əhatə edən əxlaqi məsələlər müasir dövr üçün aktualdır və insanın kamillik yolu kimi görünən bu məsələlərin müasir dövrün insanlarına təqdim olunması vacibdir. Əsərdə yer alan əxlaqi fikirlər, “Kutadqu biliq”in tədqiqatçısı Rəşit Rəhməti Aratın yazdığı kimi, quru nəsihətlərdən ibarət deyil, insan həyatının mənasını, onun dövlət içindəki vəzifəsini təhlil və təyin edən həyat fəlsəfəsidir. Məhz bu konsepsiyaya istinad edərək “Kutadqu biliq”in məzmunundakı elm, bilik, təhsil, əxlaqi dəyərlər üzərində qurulmuş zəngin ideyaları öz nöqtəyi-nəzərimizdən təhlil etməyə, mənəvi dəyər ehtiva edən fikirlərin ruhunu araşdırmağa başladıq. “Kutadqu biliq” əsərinin mənəvi potensialı orada yer alan qəhrəmanların ideya və fikirlərinin dərin sosial-ictimai, əxlaqi-mənəvi dəyəri ilə qiymətləndirilir. Geniş tədqiqat işinin bir hissəsi olan məqalədə bu məsələlərə diqqət yetirilir.

Əsas hissə. “Kutadqu biliq” türk xalqlarının pedaqoji fikir tarixinin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin, mədəniyyətinin, təhsilinin, elminin qədim köklərə

bağlandığını, onların türk insanının kamilliyindən bəhrələndiyini göstərən ən qiymətli mənəviyyat abidələrindən biridir. Bu əsərin ehtiva etdiyi dəyərlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, onlar yalnız türk xalqlarına məxsus düşüncənin, təfəkkürün dərinliklərindən süzülüb gəlir. Əsər 6645 beytdən ibarətdir. Başlangıçda müəllifə aid olmayan, sonradan əlavə edilmiş 38 sətirlik nəsr və 77 beytlik mənzum iki əlavə, sonunda isə 6425 beytdən ibarət, müəllifin öz dövrünü anladan bir fəsil, nəhayət, müəllifin nəsihətləri yer alır. Bu beytlərin hər biri özündə dərin mənəvi-əxlaqi, ictimai-sosial, psixoloji-pedaqoji mənə daşımaqla, türk insanının, türk cəmiyyətinin malik olduğu dəyərlərin zənginliyindən soraq verir. Əsərin əvvəlində müəllif kitabın məziyyətlərindən bəhs edərkən vurğulayır ki, bu əsər hamı üçün faydalıdır. Kitabla tanış olduqca müəllifin bu fikirlərinin təsdiqi ilə qarşılaşırıq. “Kutadqu biliq” özündə ehtiva etdiyi elmi biliklərlə həyatın ən vacib suallarına cavab verir. Onun təhlil etdiyi ən mühüm məsələ isə insan şəxsiyyəti, onun əxlaqı, mənəvi tərbiyəsi, əqli, fiziki inkişafı ilə bağlıdır. Müəllifin təbirincə desək, bu kitab bir çox məmləkətləri gəzmiş, ağıllı, zəkalı insanların dərin rəğbətini qazanmışdır. Bu rəğbətdən irəli gələrək, hər ölkədə ona fərqli adlar vermişlər. Yusif Balasaqunlu bu ehtiramı belə ifadə edir: Çinlilər ona “Ədəbül-müluk” adı verdilər. Maçın məliklərinin həkimləri onu “Ayinül-məmləkət”, moşriqlilər “Zinətül-üməra” dedilər. İranlılar “Şahnameyi-türki”, bəziləri də “Pəndnameyi-müluk” adlandırırlar. Turanlılar isə “Qutatğu bilig” dedilər. (“Qutatğu-Bilig”, 2006)

Tədqiqatçılar – professor Kamil Vəli Nərimanoğlu və Ramiz Əskər tərcümə etdikləri “Kutadqu biliq” əsərinə yazdıqları ön sözdə əsərin məzmununu təhlil edərkən vurğulayırlar: “Gündoğdu adlı bilikli, fəzilətli, adil bir hökmdar var imiş. Aydoldu adlı zəkalı, ədalətli bir adam tərəfini eşitdiyi Gündoğdunun yanına gəlib, onun xidmətində dayanmaq istədiyini bildirir. O, bu işi görərək xidməti və fəziləti sayəsində Gündoğdunun vəziri olur. Hökmdarla vəzir arasında həyat, dövlət, idarəçilik haqqında söhbətlər gedir. Bu dialoqlarda anlaşılır ki, Gündoğdu – ədalət (eyni zamanda, yüksək səviyyədə bilikli şəxsiyyət kimi xarakterizə olunur. B.M.– “Ağılın qiymətini ağıllı bilər, Alimin satdığı biliyi ağıllı adam alar. (“Qutatğu Bilig”, 2006”), Aydoldu – səadət, xoşbəxtlik rəmzidir. Təəssüf ki, hər bir səadətdə olduğu kimi, Aydoldunun da ömrü uzun deyil. Vəzir xəstələnib vəfat edir. Vəfatından əvvəl oğlu Öydülmüşə nəsihət edir. Vəzir dövləti və xalqı ədalətlə idarə etməyin yolları haqqında nəsihətlərini yazıb hökmdara təqdim edir. Var-dövlətini xalqa dağıdıb dünyadan köçən Aydoldunun böyük dövlət vəzifəsini oğlu Öydülmüş yerinə yetirməyə başlayır. Gündoğdu və Öydülmüş arasındakı söhbətlər ağıl, elm, zövq, bəylik, ədalət, mərdlik və siyasət haqqındadır. Hökmdar və onun ətrafı, vəzirin şəxsiyyəti, sərkərdələrin kim olması haqqında dialoq-məsləhətlərdə elçi, qapıçı, katib, xəzinədar, hətta aşpazın belə vəzifələrindən söhbət gedir. Dövlət və idarəçiliyi təfərrüatı, detallı ilə izləyən bu dövlət başçıları gündəlik, müasir həyatı deyil, dövlətə əbədiyyət qazandıran dəyərləri təhlil edirdilər. Söhbət əsnasında ağıl rəmzi olan Öydülmüş qohumu Odqurmuşdan bəhs edir.

Adi bir zahid olan Odqurmuş qənaət və gözütöxlük rəmzidir". ["Qutatğu-Bilig, 2006"].

Professor, dr. Sait Başer "Kutatqu bilig" in araşdırılması sahəsində zəngin təcrübəyə malikdir. S. Başer "Kutadgu-Bilig" də Kut və Törə" adlı kitabında türk mədəniyyətinin qaynaqlarına baş vuraraq, "Kutatqu bilig" əsərini kultürün zəngin mənəvi dünyasından süzülüb gələn qiymətli bir mənbə kimi təhlil edir. O yazır: "Kutadgu-Bilig" də dörd qəhrəman var. Onlardan birincisi Törədir. İkincisi Kut, üçüncüsü Ögdülmüş (ağıl), dördüncüsü Aqibət, müasir anlamda ifadə etsək, İrfandır. Yusif Balasaqunlu min il öncə bu mücərrəd anlayışlarla fikir bina etmək, mücərrəd anlayışlara insani don geyindirərək onları qarşılaşdırmaq, danışdırmaq yolu ilə mükəmməl bir əsər yaratmışdır. "Kutadgu-Bilig" dən sonra Şeyx Qalibin "Hüsnu-əşk" əsərində belə bir süjet xətti ilə qarşılaşırıq. "Kutadgu-Bilig" də Törə (Törənin əsl mənası *Tanrının qoyduğu nizam* deməkdir). Törə ilahi nizam olduğu üçün Tanrı insana öz nizamına uyğun kut verməkdə, yəni onu özünə yaxınlaşdırmaqda, törə istiqamətindəki davranışlarının mükafatı olaraq, xeyirxahlıqla təltif etməkdir. Beləcə, Tanrının kut verməsi insanı sağlam bir həqiqətə qovuşdurur. "Kutadgu-Bilig" də *Kut, Ağıl və İrfan* anlayışları arasındakı münasibətlər təhlil edilir. Bu təhlillərdə məqsəd nədir? Məqsəd Törəni tanımaqdır. "Kutatqu bilig" kut qazanmaq bilgisidir. Kut qazanmaq bilgisi nədir? Bu, Törədir. "Kutadgu bilig" 1069–1070-ci illərdə adət-ənənələrin yox olması təhlükəsi baş qaldırdığı üçün məşhur Qaraxanlı hökmdarı Tavğac Buğra xanın göstərişi ilə yazılmış, yəni adət-ənənələrin yaddaşlarda özünə yer tutması üçün qələmə alınan bir əsərdir. Əsərin mayasında türk millətinin adət-ənənələri dayanır. Y. Balasaqunlu o dövrdə cəmiyyətdə mövcud olan adət-ənənələri qələmə almışdır. Yusif Balasaqunlunun yerli və əcnəbi tədqiqatçıları, təəssüflər olsun ki, adlandırmaya diqqət etmədən qəhrəmanların şəxsləndirilmiş rolları üzərindən, "Kutadgu bilig" də hökmdarın özəllikləri deyərək qələmə alırlar, vəzir, yaxud digər adlardan bəhs edirlər. Əslində isə belə deyil. "Kutatqu bilig" də vəzir dedikləri ya kutdur, ya da ağıldır. Digər bir xüsusiyyət isə bundan ibarətdir ki, Y. Balasaqunlu qəhrəmanlarına bu adları verərkən, anlayışları seçərkən onlara ayrıca adlar vermişdir və demişdir: "...sözümü Törə, Kut, Ağıl və İrfan üzərindən söylədim. Törəyə *Gündoğdu*, Kuta *Aydoldu*, Ağıla *Öydülmüş*, İrfana (həqiqət bilgisi) *Odqurmuş* adı verdim. Əsərdə bu adlarla danışirlar, anlayışlar bu adlarla təmsil olunur." [S. Başer, 1990].

Yusif Balasaqunlunun təvəllüdü, əsas etibarilə, 1018-ci il göstərilir. [S. Dönmez, Ş. Koçak, 2018]. O, Qaraxanlılar dövlətinin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Balasaqun şəhərində, əsl-nəcəbətli bir ailədə dünyaya göz açıb.

A. Dilaçar yazır: "İslama inam bağları güclü olan ata-anası Yusifin doğru yolda formalaşmasına çalışırdılar. Çalışqan olduğu qədər də ağıllı olan oğulları hər şeyə maraqla göstərər, qısa bir zamanda ensiklopedik biliklərə sahib oldu. Ana dilindən, ərəbcədən, farscadan, məmləkətində hələ də danışılmaqda olan orta fars dillərindən, soğdacadan başqa, geniş dil və yazı bacarıqları əldə etdi.

Firdovsinin “Şahnaməsi”ni, Fərabinin və İbn-Sinanın ərəbcə fəlsəfə kitablarını oxudu, əfsanələrlə maraqlandı, ərüz vəzninə, bəlağət sənətinə, kəlama, islam bilgilərinə, türk atalar sözlərinə, folkloruna, dövlət quruluşuna, fəlsəfəyə, buddizmə, əxlaqa, sosiologiyaya, riyaziyyata, astronomiyaya, tibb elminə, yuxu təfsiri sənətinə yiyələndi. Bunlarla yanaşı, oxatma, ovçuluq, quşçuluq kimi türk idman növlərini də öyrəndi, şahmat və çövkən oyunlarına da biganə qalmadı”. Bütün bunların həqiqət olduğunu “Kutadgu-Bilig”i oxuyarkən dərk etmək mümkündür. Dünyagörüşü, düşüncəsi, xüsusi strateji baxış tərzini olan Y.Balasaqunlunun öyrənmə mənbələrini dəqiq bilməsək də, onun əxlaq, fəlsəfə və sosiologiya sahəsində müasiri olan iki türk filosofunun fikir və düşüncələrini diqqətlə oxuyub mənimsədiyini söyləmək mümkündür. Bunlardan biri Əbu Nəsr Məhəmməd ibn əl-Fərah **əl-Fərabi** (870?-950), digəri isə Buxaranın Efşənə kəndində doğulmuş Əbu Əli Hüseyn ibn Abdullah Həsən ibn Əli **İbn Sina** (980-1037) idi. Yusif Balasaqunlu dünyaya gəlməzdən 50-60 il əvvəl Fərabini dünyadan köçmüşdü. İbn-Sina isə hələ yaşamaqda olub, Yusifin doğulduğu zaman, yəni 1018-ci ildə Xəzər dənizinin cənub-şərq hissəsində, İranın Curcanşəhərində yaşayırdı.

Yusif Balasaqunlunun həqiqətən də İbn-Sinanın şagirdi olub-olmadığını bilməsək də, onun Fərabinin yazılarını oxuması və onların görüşlərini mənimsəməsinə şübhə yeri yoxdur”. “Fuat Köprülü də “Kutadgu-Bilig”də ciddi şəkildə İbn-Sina təsiri olduğunu vurğulayır. [Gulnisa Jamal, 2016]; [A.Dilaçar, 1995]. A.Dilaçarın fikrincə, Yusif Balasaqunlu “Kutadgu-Bilig”i türk xaqanına təqdim etdiyi zaman sağlamlığı sarsılmış, gözləri zəifləmiş, yaşı əllini keçmişdi. Onun bundan sonra çox yaşamadığını güman etmək olar. Xaqan Hasan Buğra xanın 1103-cü ilə qədər hakimiyyətdə olduğunu nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Yusif Balasaqunlu məhz onun hakimiyyəti dövründə dünyasını dəyişmişdir. Onun Kaşğarda, yaxud məmləkəti Balasaqunda dəfn edildiyi bəlli deyil. [A.Dilaçar, 1995].

“Kutadqu bilig” haqqında fundamental araşdırmalar aparmış, Türkiyədə bu əsərin ən yaxşı tədqiqatçısı kimi tanınan Rəşit Rəhmeti Arat yazır: “Yusif inanclı bir şəxsiyyət olmuşdur. O, Allahın varlığına və birliyinə könüldən inanmışdır. Yusif zəmanəsinin ən böyük alim və mütəfəkkiri səviyyəsinə yüksəlmişdir”. [Rəşit Rəhmeti Arat, 2005].

“Kutadqu bilig” əsərinin adı, bu adın mənası haqqında yazılan fikirlərə diqqət yetirək. Bu fikirlərin müəlliflərinin hər biri əsərin elm və biliyin vacibliyi ideyası üzərində qurulduğunu vurğulamaqla, Y.Balasaqunlunun məhz elmin və biliyin insana xoşbəxtlik, səadət gətirdiyinə inandığını qeyd edirlər. Tədqiqatçılar Kamil Vəliyev və Ramiz Əsgər yazırlar: “*Qut*– türkcə *səadət, xoşbəxtlik, uğurlu* tale deməkdir. “*Qutatgu bilig*” xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik deməkdir (*qut*– *xoşbəxt, ad* – *etmək* mənalı, adlardan feil düzəldən şəkilçi, *gu* – feildən isim düzəldən şəkilçidir; *bil* (mək) feilin kökü, *ig* – feildən ad düzəldən şəkilçidir).” [Kamil Vəliyev, Ramiz Əsgər, 2006]. “Yusif Balasaqunlu XI əsrin böyük dilçi, lüğətçi alimi Mahmud Kaşğarının müasiri və həmyerlisidir. Y.Balasaqunlunun “Kutadqu bilig” əsərinin adını dilimizə “səadət biliyi”,

“bəxtiyarlıq sənəti”, “xoşbəxtliyə aparan elm” kimi çevirirlər. “Kut” səadət, xoşbəxtlik deməkdir. “Əsər kaşqar-xaqaniyyə ləhcəsində yazılmışdır. “Qutatgu bilig” Qaraxanilərin hakimiyyəti illərində dövlət dili kimi sabitləşməyə başlayan ədəbi dilin kamil örnəyi kimi diqqət çəkir. Bu yeni Orta Asiya türk ədəbi dili grammatik sabitliyi və normativliyi ilə, lüğət tərkibinin dolğunluğu, zənginliyi ilə meydana çıxır. Bu epik əsər türk dilinə şüurlu münasibəti ilə seçilən əsərlərdən biridir. Əsərdə dogma dilə, dövlət dilinə o qədər böyük bir sevgi var ki, heyrlənməyə bilmirsən və istər-istəməz anlayırsan ki, dövlət və Vətən sevgisi elə ana dilindən başlayır. Ana dilinə dövlətçilik ölçüləri ilə yanaşma, dəyərləndirmə milli təfəkkürün başında gəlir”. [Kamil Vəli Nərimanoğlu, 1998].

Əsərə türk tədqiqatçılarının verdikləri adlar da diqqət çəkir və “Kutadqu bilig”in malik olduğu mənə yükünün açıqlanması baxımından onların bəzilərinə diqqət yetirməyi vacib hesab edirəm. “*Kutatgu Bilik*sözünün mənasını “saadetli kılan bilgi” və ya “dövlət qazandıran bilgi” kimi başa düşə bilərik. [Silahdaroğlu U., 1996]. “Bu durumda *Kutatgu Bilik*– *xoşbəxtlik verən elm* anlamına gelir. Yerinə görə, *xoşbəxt edən elm, məsud edən elm, ikbal və dövlət sahibi yapan bilgi, sürəkli rifah bəxş edən elm, gönenç (firavanlıq) yollarını göstərən elm* və biraz fərqli bir ifadəylə “mutluluk bilgisi” anlamlarına gəlməkdədir. [Çağbayır Y., 2003]. *Kutatgu Bilik*, qısaca, *kutluluk bilgisi* [Silahdaroğlu U., 1996], “*Ketli bilgelik və ya devlet yönetme bilgisi*” diyə açıqlana bilər. [Küken G, 2001]. “Kişileri her iki dünyada saadete eristirmeye yarayan bilgi [Silahdaroğlu U., 1996], “mutlu olma bilgisi” də deyilə bilər”. [Dönmez S., 2018].

Professor, dr. İbrahim Kafesoğlu ““Kutatgu Bilig və Kültür tariximizdəki yeri” kitabında əsərin adı ilə bağlı araşdırmalara bir qədər geniş aspektdə yanaşır: “KutadguBilig” adının mənası üzərində də tam bir fikir birliyinə varılmamışdır. Müəllif Y. Balasaqunlu “Kitaba “Kutatgu Bilig” adını koydum, oxuyanı kutlu etsin və ona yol göstərsin” deməklə kifayətlənmiş, əsərin adı ilə bağlı başqa bir məlumat verməmişdir. *Bilig* –*bilgi* deməkdir. *Kut+ad+gu* = “kutlu olma” deməkdirsə də, sözün kökündəki “kut”un mənası açıq deyildir. Vambéry, Radloff, V.Tomson “kut” sözünü “səadət” deyə qeyd etmişlər. Bartholda görə, *Kutatgu Bilig* “xoşbəxtlik elmi”, “şahlara layiq elm” mənasında olub, “səadət” və “bəxt”, “kut” ifadəsi bu əsərdə “majeste” (*haşmetmeab,əzəmətli* – B.M.) anlayışını bildirməkdədir. M.M.Köprülü də *kutadgu bilig* ifadəsini “səadət verən”, “şahlara layiq” kimi açıqlamışdır. R.R.Arataın fikrincə, adın mənası “kutlu və xoşbəxt olmaq” olub, “əsər hər iki dünyada səadət nəsim etmək yolunu getmək üçün insana istiqamət vermək məqsədi ilə qələmə alınmışdır. Pedaqogika üzrə elmlər doktoru Kamal Camalov əsərin adına azərbaycanlı tədqiqatçıların yanaşmalarını ümumiləşdirərək yazır: ““Qutatgu bilig” əsərinin sətri tərcüməsi müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif şəkildə izah edilir. Məsələn, mötəbər ədəbiyyat sayılan ASE-nin I cildində “Kutadqu bilig” (“xoşbəxtlik bəxş edən elm”), “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə (toplayanı və tərtib edəni Əziz Mirəhmədov) “Kutatqu bilig” –

“xoşbəxtlik bağışlayan kitab”, akademik Hüseyn Əhmədovun “Avrasiya xalqlarını məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər” adlı dərsliyində “Qutatqu bilik” – “xoşbəxtlik verən elm”, Rüşad Hüseynzadənin “Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir” dərsliyində “Kutatqu bilik” – “xoşbəxtlik verən bilik” və ya “xoşbəxtliyə aparan elm”, Fərrux Rüstəmovun “Pedaqogika tarixi” dərsliyində “Kutatqu bilik” – “xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm” kimi tərcümə edilmişdir”. [Kamal Camalov, 2021]. Göründüyü kimi, Azərbaycan alimlərinin hər biri əsərin adına yanaşmada eyni mövqe, eyni fikir nümayiş etdirmişlər. Filologiya elmləri doktoru, professor Kamil Vəli Nərimanoğlunun “Kutadqu biliq” adı ilə bağlı qələmə aldığı bir xatirə də diqqət çəkir: “Bir dəfə Türkiyədə mənə “Qutatqu biliy”in son tərcümələrindən birini bağışlamışdılar. Və mən əlimdə kitab dayandığım zaman böyük türk alimi, mərhum Bahəddin Ögəl əlimdəki kitabın adını soruşdu. Mən dedim: “Qutatqu bilik” – “Xoşbəxtliyə aparan kitab”. O, gülümsəyərək dedi: – Yox, oğlum, o kitabın adı “Dövlət kitabı”dır. Türk dövləti fəlsəfəsi, düşüncəsi haqqında ən böyük söz də bu kitabdadır. Azərbaycanın bu kitaba ehtiyacı çoxdur. Müdrik alimin sözlərindəki həqiqəti inkar etmək mümkün deyil”. [Kamil Vəli Nərimanoğlu, 2003].

Görkəmli türk aliminin ifadə etdiyi kimi, “Dövlət kitabı” – “Kutadqu biliy”in adı ilə bağlı ən sərrast ifadələrdən biri kimi qəbul edilə bilər, çünki əsərdə bir dövlətin formalaşması üçün lazım olan bütün amillərlə bağlı fundamental fikirlər irəli sürülür. Elm insanı xoşbəxt edə, bilik insanı səadətə çatdırar bilər, lakin bunların hər biri dövlətin səadəti üçündür. Dövlətin səadəti olarsa, onun vətəndaşlarının da xoşbəxtliyi, səadəti olacaqdır. Deməli, insanlar səadətə çatdıqca dövləti, dövlət səadətə çatdıqca insanları yüksəldir. “Kutadqu biliq”in adının ifadə olunması ilə bağlı Bahəddin Ögəlin yanaşması tamamilə fərqlidir. O, “Kutadqu biliy”in iç dünyasından çıxış edərək onu “Dövlət kitabı” adlandırır. Gözəl olan hikmətin rununda yaşayan mənədir. Dipsiz dəniz olan insan könlünün dərinliyinə dalıb, oradakı inciyə varmaqdır kuta çatmaq... “Kutadqu biliq” məhz həmin dərinliyə dalmaq elmidir. Hələ 1870-ci ildə H. Vambery yazırdı: “İlk dəfə olaraq bizə türklərin içtimai və idari durumlarına nəzər salmaq imkanını verən əsər” deyərək təqdim olunan “Kutadqu biliq” əsərinə hakim olan ruh, böyük ölçüdə islam mülahizələri, yaxud şərq düşüncəsini özündə ehtiva etmək baxımından türk anlayışının yer aldığı bir əxlaqi təlimdir. Vaxtilə əsərin Çin və ya fars dilində bir kitabdan tərcümə, yaxud uyğunlaşdırma edildiyini düşünmüşdüm. Fəqət yaxından incələdiyim zaman onun türk məhsulu olduğu nəticəsinə vardım.” [İbrahim Kafesoğlu, 1980].

Tədqiqatçıların fikirlərindən “Kutadqu biliy”in xoşbəxtlik, səadət aşılaman kitab olduğu anlaşılır və əsərlə tanış olduqda da bu qənaətə gəlmək mümkündür, yəni əsərin adı onun məzmununu tam ifadə etməklə, insanlara elmin, biliyin əldə olunması yollarını göstərir və xoşbəxtliyin elmdə, bilikdə olduğu fikri aşılır. Fikrimcə, “Kutadqu biliq” ruhun, insanın iç dünyasının elmlə zənginləşməsi missiyasını daşıyır. Bu əsər ədəbi abidə olmaqla, həm də ruhun tərbiyə olunması haqqında kitabdır. Kutlanmaq ruhun tərbiyəsi ilə

mümkün olduğu üçün Y.Balasaqunlu bu kitabı kuta doğru gedən elm yolu kimi qələmə alıb. Nəticə etibarlı ilə ruha xoşbəxtlik gətirən əsər meydana gəlib.

Yusif Balasaqunlu türk insanını mənəviyyatca inkişaf etmiş bir şəxsiyyət kimi görmək istəyirdi. Onun fikrincə, cəmiyyətə faydalı olan insan elmi, təhsili, mədəniyyəti, əxlaqı ilə bərabər, özündə sosial bacarıqları da birləşdirməlidir. İnsanın elmi onun ünsiyyət mədəniyyəti ilə daha da zənginləşir. “Kutadqu biliy”ə daxil olan bəhslərin məzmunundan da bunu görmək mümkündür. Elmə, biliyə sahib olmaq, əcnəbi dil öyrənmək, gözəl danışmaq, bir sözlə – dünyəvi elmlərə malik olmaq, müəllifin fikrincə, şəxsiyyət zirvəsinə ucalmaq deyil. “Kutadqu biliy”in təlqin etdiyi ən mühüm ideya elm, biliklə yanaşı, saf mənəviyyata da malik olmaqdır. Saf mənəviyyat insanın şəxsiyyət kimi kimliyini müəyyənləşdirir, insanı öz soy-kökünə, milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə bağlayır, onu törəsindən ayrı düşməyə qoymur.

Ey Elik, dinlə gör, biliyi dəniz nə deyir:

Biliklə hərəkət et, üzün gülsün. (5199)

Bu gün hamının yaxşı olmasını istəsən,

Birinci özün yaxşı ol, ey ölkə hakimi. (5200)

Bütün bulanıqları durultmaq istəsən,

Öz ruhunu təmizlə, onda xalq da durular. (5201)

Yusif Balasaqunlu bu beytlərdə mühüm əxlaqi, ictimai-sosial problemlərə toxunur. İnsanlar tərbiyə üçün öz şəxsi nümunələrini seçdikdə, daha effektiv nəticə almağa nail olurlar. Əgər insanın özünün əxlaqi keyfiyyətləri olmasa, başqalarına əxlaqi dəyərlər barədə danışması tamamilə qeyri-real görünəcək. Bu, tərbiyə olunanda ikrah hissi yaradacaq, bununla yanaşı, o insanları sonradan inandırmaq və tərbiyədə səmərəli nəticə əldə etmək çətin olacaq. Yetişməyən meyvə, çiy qida orqanizmə zərərli olduğu kimi, kamil olmayan söz də insanın ruhuna ziyan verir. Bulanıqlıq – hələ kamilləşməmək deməkdir. İnsan kamilləşəndən sonra fikirləri, məqsədləri, hərəkətləri aydınlaşır, cəmiyyət üçün faydalı fərdə çevrilir. Ağac böyüyəndən, insan isə kamilləşəndən sonra bar verir. Yusif Balasaqunlunun fikrincə, cəmiyyətin yaxşı insanlardan təmsil olunmasının başlıca yolu hər kəsin öz ruhunu təmizləməsidir. Cəmiyyətin mənəvi saflığının açarı ayrı-ayrı insanların mənəvi saflığındadır. İnsanlar mənəviyyatca saflaşdıqca, cəmiyyətin mənəvi ab-havası təmizlənir.

“Kutadqu biliy”in ideyası elm və təhsilin bütün zamanlarda aktual olduğunu aşılamaqdır. Y.Balasaqunlunun elm, bilik və təhsilə yanaşması həyatımızın bütün sahələrində elm və təhsilin əhəmiyyətini əsaslı şəkildə meydana qoyur. Böyük mütəfəkkir insanın təxəyyülünü və məntiqi gücünü yüksək qiymətləndirir, elmin köməyi ilə insanın həqiqətə doğru addımlayacağına inanır və ona uyğun olan yolu göstərirdi. Xoşbəxtlik və səadət də buradadır. Məhz buna görə də, müəllif elmi həqiqətlərdən bəhs edən ədəbi abidəsini “Kutadqu biliq” adlandırır. Bu bilik insanın mənən saflaşması yolu ilə ruhuna, zehninə yazdığı, bununla insanlığa, bəşəriyyətə faydalı ola biləcəyi bilikdir. “Kutatqu biliy”in özündə ehtiva etdiyi konsepsiya saxtakarlığı,

riyakarlığı, şəxsi mənfəət güdənləri qəbul etmir. O, mənəvi saflığı əks etdirən fikri, düşüncəni “öz bətnində yoğuraraq dünyaya gətirir”. “Kutadqu biliq” insanın mənəvi yüksəkliyini onun elmi, zəkası ilə nail olduğu ucalıqda görür. Törənin nizamı ilə biliklənib kuta çatmış insan durulmuş su kimidir. Əsərin baş qəhrəmanlarının – dövlət rəhbərlərinin Günəşə, Aya bərabər tutulması rəhbər şəxslərə, eləcə də bilikli, ağıllı insanlara cəmiyyətin verdiyi yüksək dəyər kimi səciyyələndirilə bilər.

“Kutadqu biliq” böyük şərq mütəfəkkirinin elmi, fəlsəfi, ədəbi, pedaqoji görüşlərinin məhsulu olsa da, bəşəriyyətin arzu və istəklərini, mənəvi qayğılarını ifadə edən bir abidədir. Onun özündə ehtiva etdiyi ideyalar qərb, şərq, ümumilikdə insanlıq üçün hər zaman aktualdır. Bu aktualıq, xüsusilə onun elm və təhsilə, ailəyə, mənəvi dəyərlərə yanaşmasında daha çox diqqəti cəlb edir. Yusif Balasaqunlu əsərdə ədaləti, səadəti, elm və təhsili, irfanı bəşəri dəyərlərin təməli kimi xarakterizə edərək insanlığın, həyatın mənəvi mahiyyətini açır. O, ədaləti dünyanı aydınlaşdıran günəş kimi görür və hesab edir ki, əgər ədalət olmazsa, insanlar arasında münasibətlər sistemi pozular, bəşəriyyətin mənəvi məhvəri dağılar, həyat öz mənasını itirər. Ədalət yüksək mənəvi dəyər olmaqla yanaşı, ayrı-ayrı fərdləri və bütünlükdə cəmiyyəti yaşadan, insanlığa “nəfəs verən” qüvvədir. Ədalətli, mərhəmətli, humanist hökmdar obrazı insanların düşüncəsində hər zaman mövcud olub. İnsanlar ədalət arzuladıqları, ədalət sorağında olduqları üçün təxəyyüllərində ədalətli rəhbər obrazı yaradıblar. Bu obraz təxəyyüldən süzülərək bədii yaradıcılıq nümunələrində yer alır. Yusif Balasaqunlu əsərdə ədalətliliyi dövlətin nizamının qorunmasında mühüm, əhəmiyyətli amil hesab edərək qəhrəmanın dilindən yazır:

Sən bu qədər xalqın yükünü çəkirsən,
Ayıq ol, qafil olma, düşünüb hərəkət et. (5163)
Bir sürü ac qurd ətrafına yığılıb,
Ey qəhrəman Elik, qoyunları yaxşı qoru. (5164)
Ölkədə bir adam bir gecə ac qalsa,
Tanrı onu səndən soruşacaq, gözünü aç. (5165)

Yusif Balasaqunlu hökmdarı qəflət yuxusundan oyanmağa çağırır. Onun dövlətin idarə olunmasında yol verdiyi kiçik bir səhvin belə böyük fəlakətlərə yol açə biləcəyindən narahatlığını ifadə edir. Hökmdarın səhvi dövlətin və insanların faciəsi ilə nəticələnmə bilər, bu, labüddür. Ədalət hissini heç vaxt itirmək olmaz. Ədalətli olmaq idarə edənin bəzəyidir, onun mənəvi simasını gözəlləşdirmək üçün ən mühüm yoldur. Müdrik alim hökmdara tövsiyə edir: dövlətin işləri elə nizamlanmalıdır ki, heç kəs, bir gün də olsa, ac qalmasın. Burada hökmdarın ədalətliliyi özünü göstərir. Ədalət – əxlaqın bir üzüdür. Əgər sən ədalətin varsa, sən idarə etdiyin dövlətdə heç kəs ac qalmayacaq. Deməli, sən törəyə əməl edirsən və sən kutun tamamlanıb. Fikrimcə, Yusif Balasaqunlu “ac qalmaq” ifadəsini yalnız insanın yemək, içmək, qida ehtiyaclarının ödənilməsi mənasında işlətmir. Onun bu ifadə ilə anlatmaq istədiyi həqiqət daha böyükdür. Böyük mütəfəkkir hökmdara izah edir ki,

insanların ruhunun, mənəvi dünyasının ac olmasına yol vermək olmaz. İnsanın ruhunun, mənəvi dünyasının qidası elm və bilikdir. Doğrudur, insanların maddi ehtiyaclarının ödənilməsi də vacibdir, amma mənəviyyatsız toxluq insanın heç də həmişə ruhən diri olması demək deyil.

Yusif Balasaqunlu vurğulayır ki, dövləti yaxşı idarə etməyin yollarından biri də doğruluqdur. “Bəyliyin təməlini möhkəmlətmək istəsən, hökm edərkən həmişə doğruluq yolunu tut” (5172). Doğruluq əxlaqın digər bir üzüdür. O, ədalətli qərar vermək üçün təməl rolunu oynayan amillərdən biridir. Doğru, dürüst insan olmasan, ədalətli ola bilməzsən. Odur ki, Gündoğdu Aydılduya deyir:

Doğru ər odur ki,

Düşündüyü ilə söylədiyi bir olsun. (862)

Onun içi dışı kimi, dışı isə içi kimidir,

Doğru və dürüst insan belə olur. (863)

İnsan könlünü çıxarıb ovcuna qoyaraq,
Adamların qarşısında utanmadan gözə bilməlidir. (864)

Səadətin yüksəlməsi üçün insana doğruluq lazımdır,
İnsanlığın doğruluğun adıdır, buna inan. (865)

İnsan nadir deyildir, insanlıq nadirdir,

İnsan az deyil, doğruluq azdır. (866).

Bu beytlərdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Yusif Balasaqunlu insanın mənəvi yüksəlişinin zirvəsində dayanan amillərdən biri kimi doğruluğu görür. Söz, əməl, fikir, əqidə bütövlüyü insanın şəxsiyyətində ən böyük dəyərdir. Doğruluq kut qapısının açılmasında insanın ən böyük yardımçısıdır. “Kutadqubiliq”də doğruluq insanlığın təməl prinsiplərindən biri kimi təqdim olunur. Cəmiyyət onu təmsil edən insanlara bənzəyir. Doğru, dürüst insanların sayı artdıqca insani münasibətlərin mənəvi prinsiplər üzərində qurulmasına daha çox inam yaranır. Odur ki, müasir dövrdə də məktəblərdə uşaqlara doğru danışmaq, düzgün qərar qəbul etmək kimi vərdişlərin aşılmasına, səmimiyyət hissinin formalaşmasına diqqət yetirilir, lakin şübhəsiz ki, bu hisslərin təməlləri uşaqlara ailədə, kiçik yaşlarından aşılmalıdır. Yusif Balasaqunlu yazır:

Göy doğruluq üzündən ayaqda durur,

Yerdə sabitliyi üzündən ot-ələf bitir. (5600)

Türklər onlara qarşı ədalətsizlik edənlərə qarşı həmişə mərhəmət nümayiş etdiriblər. Bu amil ədəbi nümunələrdə də öz əksini tapıb. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında Bamsı Beyrək obrazını yada salaq. Türk dünyasının tarixi ədalətli hökmdarlarla zəngindir. Ədalətli cəmiyyət mənəviyyatca saf insanlar formalaşdırır. Ədalətli mühitdə formalaşan, təhsil alan gəncin ədalətli olacağı şübhə doğurmur. Yusif Balasaqunlunun min il əvvəl irəli sürdüyü ədalət konsepsiyası müasir dövr üçün də aktualdır. Ədalətli, humanist, mərhəmətli insan tərbiyəsinin təməlləri ailədə və məktəbdə atılır. Mustafa Kamal Atatürk “Ədalət mülkün təməlidir” deyirdi. Odur ki, ailə və

məktəb mühiti, ümumilikdə təhsil sistemi kamilliyə malik insanın tərbiyəsi konsepsiyasına sahib olmalıdır. Bu konsepsiya ürəkdən, ruhdan, qandan, daxildən qaynaqlanmalı, həyatın qanunları haqqında bilikləri özündə ehtiva etməlidir. Əks təqdirdə tərbiyədə köklərə, ənənələrə söykənmək mümkün olmayacaq. Köklərə söykənməyən tərbiyənin nəticəsi qeyri-müəyyəndir. “Kutadqu biliq” məhz bu konseptual dəyərləri özündə cəmləşdirir və kamil insanın tərbiyə olunmasının yollarını göstərir. Gündoğdu, ədalətli olmaqla yanaşı, yüksək səviyyədə elm, irfan sahibidir. Onun ədaləti elmindən, elmi isə ədalətindən qaynaqlanır. Yusif Balasaqunlu Gündoğdunun şəxsiyyətini və elmini belə ifadə edir:

Bir bəy vardı bu dünyada, hakim və bilgə baş idi,

Bəylik içində uzunca bir ömür yaşadı. (405)

Bu, Gündoğdu bəydir. Adı bəllidir,

Şöhrəti dünyaya yayılmış, iqbalı bəllidir. (406)

Əməli doğru, feli-rəftarı düz idi,

Sözü bütöv, gözü-könlü tox idi. (407)

O, bilikli, ağıllı və sərvaxt bir bəy idi,

Pis üçün od idi, yağı üçün bəla idi. (408)

Eyni zamanda, cəsur, ürəkli, xoşəxlaq idi,

Bu keyfiyyətləri onu gündən-günə ucaltmışdı. (409)

Bu belə bəy idi, işini biliklə nizamlamışdı,

Həmişə belə etdi, belə yaşadı. (410)

Siyasətdə şəxsi meyillərdən izaq idi,

Himmət yalnız insaniyyətlə vəhdətdə gözəl olur. (411)

Yusif Balasaqunlu əsərin əsas qəhrəmanının şəxsiyyətində yüksək əxlaqi keyfiyyətləri cəmləşdirib təqdim etməklə, cəmiyyətin və insanların əmin-amanlıq içində yaşamalarının ictimai-sosial, mənəvi-əxlaqi formulunu göstərir. İnsanın mənəvi yüksəliş yollarının onun əxlaqından və elmindən keçdiyi qənaətinə gəlir. Gündoğdu elə bir ali rəhbər obrazında təqdim olunur ki, onun bütün fəaliyyətinin əsasında qanun, ədalət və elm dayanır. Bu konsepsiyada müasir dövrümüz üçün də önəmli çağırışlar mövcuddur. Tələsik qəbul edilən qərarlar, elmi əsaslara söykənməyən layihələr, şəxsi mənafein ictimai mənafeədən üstün tutulması, bir sözlə – elmlə nizamlanmayan fəaliyyətlər elmin, təhsilin, texnologiyanın, nəhayət insanın inkişafı istiqamətində gözlənilən nəticələrin əldə edilməsinə maneələr törədir. Yusif Balasaqunlucəmiyyəti təməlindən sarsıdan bu kimi naqisliklərin baş verməməsinin yalnız bir yolunu görürdü – ədalət. Odur ki, deyirdi:

İstər oğlum olsun, istər yaxın, istər uzaq,

İstər yolçu olsun, istərsə qonaq. (817)

Qanun qarşısında hamısı birdir,

Hökm verəndə heç biri məni fərqli görməz. (818)

Bu bəyliyin təməli doğruluqdur,

Bəylər doğru olsa, dünya aram tapar. (819)

Müdrək adam buna bənzər bir söz deyib,

Kim ona qulaq assa, işi düz gedər: (820)

“Bəyliyin təməli ədalətdir,
Ədalət yolu bəyliyin əsasıdır. (821)

Bəy ədalətli olsa, ölkəni belə idarə etsə,
Bütün arzu-diləyinə qovuşacaq. (822)

Burada “Kutadqu biliq”də ədalətli rəhbər obrazının təzahürünü, ədalət sorağında olan insanlığın arzu və istəklərinin inikasını görürük. İnsanlara, onların sosial vəziyyətlərinə, irqinə, milliyyətinə fərq qoymadan yanaşmaq, qərar qəbul edərkən yalnız ədalətə, vicdana, haqqa söykənmək insanın yüksək əxlaqının nümunəsidir. Gündoğdu öz övladını belə başqalarından fərqləndirmir. Şübhə yoxdur ki, rəhbərin bu mövqeyi cəmiyyətdə də öz əks-sədasını verəcəkdir. Ədalətli yanaşma təhsil almaq, elm qazanmaq, işləmək, vəzifəyə təyin olunmaq imkanlarının əlçatanlığı deməkdir. Yalnız yüksək mənəviyyətə – kuta qovuşmuş insan ədalətli cəmiyyətdə yaxşını-pisi, doğrunu-yalanı, haqqı-nahaqqı yerinə qoya bilər. Ədalət kutlu insanın işidir. Öz mənfəəti üçün yaşayan insanın ədaləti olmaz. Belə insan yalnız fiziki cəhətdən mövcud olan insandır. Ədalətlilik insanın ruhunu daim güclü və inamlı saxlayır.

Nəticə. Elm, təhsil, mədəniyyət, mənəvi dəyərlərə sahiblik hissini təbiyə olunması insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnsanın mənəvi dünyasında bu hissələrin formalaşdırılması onun cəmiyyət üçün faydalı şəxsiyyət kimi yetişməsi, kamillik zirvəsinə yüksəlməsi üçün təməl rol oynayır. “Kutadqu biliq” insanların düşüncəsinə, idrakına məhz bu kimi hissələri aşladığı, həyatın nə olduğunu öyrətdiyi, özü “həyat müəllimi” zirvəsində olduğu üçün böyük mənəviyyət, əxlaq abidəsi kimi qiymətlidir. Araşdırma işində əsərin daha çox bu aspektinə – insanın mənən təbiyə olunmasına, ruhi harmoniyasının formalaşmasına, onun şəxsiyyət kimi kamilləşməsinə yönəlmiş zəngin ideyaların, fikirlərin təhlilinə üstünlük verilmişdir. Bu mənada, məqalədə “Kutatqu biliq”in yol göstərən, maarifləndiricilik, tərbiyəedicilik xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasına əhəmiyyətli amil kimi diqqət yönəldilmişdir. Məqalədə vurğulanan məqamlardan biri də budur ki, əsərin tərbiyəvi xisləti uşaqdan böyüyə, sadə vətəndaşdan hökmdara qədər hər kəsi əhatə edir. Əsərin daşdığı əxlaqi ideyanı kamil insan tərbiyəsi konsepsiyasının təməlinə qoymaqla bu mühüm vəzifəni yerinə yetirmək mümkündür. Bir şərtlə ki, tərbiyə edən özü də ruhən, mənən inkişaf etmiş insan olsun. Şəxsi nümunə olmadan tərbiyədə arzu olunan nəticəni almaq mümkün olmayacaq. “Kutadqu biliq” kamilliyi insanın elmi, biliyi, əxlaqi sayəsində kut zirvəsinə yüksəlməsi ilə əlaqələndirir. Kutlu insan həqiqət yolunu tapmış, ona çatmış insandır. Yusif Balasaqunlunun fikrincə, bəşəriyyət məhz kuta çatmış insanların sayəsində öz həyatını davam etdirir, insanlığın varlığı belə insanların varlığına bağlıdır.

Məqalənin aktuallığı. Bu gün müasir dünyanın elmi dairələrində “Kutadqu biliq”ə maraq böyükdür. Bunun başlıca səbəbi mənəvi tərbiyə məsələlərinin getdikcə daha çox aktuallıq kəsb etməsidir. Müşahidələrimiz deməyə əsas verir ki, mənəvi tərbiyə məsələlərinin diqqətdən kənarda qalması

cəmiyyətdə müxtəlif problemlərin yaranmasına yol açır. Məqalədə “Kutadqu biliq” əsərində mənəvi tərbiyə məsələlərinə diqqət yönəltməklə, tərbiyənin vacibliyi bir daha vurğulanır. Mənəvi tərbiyə məsələlərinin Azərbaycan oxucusuna, onun yazılması tarixinin, müəllifinin həyat və yaradıcılığının, adının mənasının, tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərlərinin təhlili fonunda təqdim edilməsi mövzunun aktuallığını artırır. Cəmiyyətdə tərbiyə məsələlərinə diqqət artdıqca, onun saflaşmasına, eləcə də həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına zəmin yaranacaqdır. “Kutadqu biliq” elmi, biliyi tərbiyə ilə cilalayib təqdim etdiyi üçün onun səmərəliliyi daha da artır. Məqalədə əsərin bu aspektdən, yəni təlim-tərbiyənin vəhdətdə səmərəliliyi aspektindən araşdırılması da onun aktuallığına dəlalət edən amillərdəndir.

Məqalənin elmi yeniliyi. “Kutadqu biliq” cəmiyyətin mənəvi mühitinin saflaşmasına, insanların mənəvi tərbiyəsinin qurulmasına yönəlmiş ideyalarla, ibrətamiz, nəsihətamiz fikirlər, ifadələr, atalar sözləri ilə zəngindir. Məqalədə oxucu bu ideyaların, fikirlərin əsasında dayanan, böyük mütəfəkkirin anlatmaq istədiyi həqiqətlər təhlil edilir, müasir dövrümüzə əlaqələndirilərək təqdim olunur. Bu təhlillər “Kutadqu biliq”in məzmununda yer alan ideyaların daha aydın şəkildə anlaşılmasına yol açır. Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” dəki deyimləri bir həyat dərsi təsiri bağışlayır. Müəllif bu “dərslərin” mahiyyətinə baş vuraraq, onun məzmunundan doğan həqiqətləri nəzərdən keçirir. Beytlərin təhlilindən yaranan fikirlər müəllifin öz yanaşması olduğu üçün yenilik kimi dəyərləndirilə bilər.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işində təhlil edilən problemlər mənəvi tərbiyə məsələlərini əhatə etdiyi üçün geniş dairədə istifadə edilməsi labüddür. Xüsusilə orta məktəb müəllimləri məqalənin bu cəhətlərindən faydalana bilərlər. Ümumiyyətlə, tərbiyə problemi hər kəs üçün vacibdir və harada tərbiyəvi bir ifadə, ibrətamiz bir məsələ varsa, o, cəmiyyət üçün faydalıdır və insanların ondan bəhrələnməsi lazımdır. Məqalədə “Kutadqu biliq”in qələmə alınması, tədqiq olunması, əsərin adının daşdığı mənadan bəhs edilməsi, bu məqsədlə Azərbaycan və xarici ölkə müəlliflərinin tədqiqatlarından yeri gəldikcə istifadə edilməsi bu əsərin gələcək tədqiqatçıları üçün müəyyən imkanların yaranmasına yol açır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Camalov K. (2019). Balasaqunlu Yusif Xas Hacibin “Qutatğu Bilig” əsərində ailə qurmaq və ailə tərbiyəsi məsələləri. “Tarix, insan və cəmiyyət” jurnalı, 2(25), s. 144-150.
2. Nərimanoğlu K. (2003). Dövlətçilik haqqında, böyük kitabın tərcüməsi haqqında söz. “Qutatqu Bilik”, “Gənclik”. Bakı
3. Vəliyev K., R. Əsgər. (2006). “Qutatgu-Bilig” – Xoşbəxtliyə aparan elm”. Avrasiya press. Bakı
4. Başer S. (1990). “Qutatgu Bilig”de Kut ve Töre. Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara
5. Çağbayır Y. (2001). Kutadgu Bilig. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı.

6. Dilaçar A.(1995). "Kutatgu-Bilig" incelemesi. Yüksek Öyretim Kurulu, Ankara.
7. DönmezS., KoçakŞ. (2018). "Kutatgu-Bilig"de Çocuk eğitimi.Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi 6 (15), 145-192.
8. Gulnisa Jamal.(2016). Muhammet Savaş Kafkasyalı. "Kutatgu Bilig araştırmaları tarihi".
9. Kafesoğlu İ.(1980) "Kutatgu-Bilig" və Kültür tariximizdeki yeri. Kültür Bakanlığı yayınları.
10. Küken G. (2001). Ortaçağda eğitim felsefesi. Akademik Kitap Kulübü
11. Reşit Rahmeti Arat.(1991). "Kutatgu-Bilig", Türk Dil Kurumu.
12. Silahdaroğlu U.(1996). Günümüz Türkçesi ile Kutatgu-Bilig uyarlaması. TC Kültür Bakanlığı yayınları.

SCIENTIFIC STYLE IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Mehriban Aliyeva

ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi

+994505697535

mehribanaliyeva775@gmail.com

The creation and determination of the text, its division into types and kinds appeared in a certain period of the language history. Science and scientific texts confirming its existence were created in a certain period of historical development and realized differentiation according to certain parameters and criteria. The idea of functional style was used after the concept of style in traditional linguistics. Functional styles have specific style markers. The interaction of styles in the formation of literary language is distinguished by its functionality. Functionalization is based on the systematic relationships in which language units are directly included in the expression of the way of thinking. The units that are constantly used in the functional process create a speech form and form styles. As the language has a social character and primarily serves the expression of thought in a specific sphere of activity. Language units are combined in this form of expression and become a functional system. Functional stylistics develops the literary language regardless of the purpose and task of the language. Therefore, the study of functional stylistics in various directions has attracted the attention of linguists more recently. M.N. Kozhina writes that functional stylistics is a science of linguistics that studies the rules of language processing in various types of speech corresponding to certain areas of human activity and communication. This branch of science also studies the speech system of the language, the selection principles of language units, as well as the rules and methods of combining words included in the composition of language units" [4, p.11].

The style formation is manifested in the text and stylistic differentiation is possible based on the features that distinguish one text from another. "In

linguistics, style means a system of means of expression used in various fields of communication" [1, p. 5]. Language tools used in various fields of communication establish a system. Comparing units in this system with units and elements in another system one can reveal similarities and differences among them. Scientific, literary, official, household, etc. styles become systems that stand out on the basis of differentiating features when compared. H. Hasanov writes: "Style should be understood as the use of language units according to the purpose, principles, and the regularity of the language functionalization" (3, p. 347). Language tools are chosen according to their purpose in the process of communication. According to the fields of application of language units, official-business relations are established, artistic and scientific works are written. Ideas are expressed in different ways in this process by using the possibilities of literary language. Each of the functional styles develops the Azerbaijan literary language separately. Strictly expected sequence and connection of individual sentences as well as each part of the text with each other is a characteristic feature of a scientific text. Individual sentences of a scientific text are connected to each other along a straight line like chain links. Creation and systematization of new knowledge necessarily require generalization of collected facts. These generalizations form the scientific style and distinguish its main features from other styles. One of the important features that distinguishes the scientific style from other styles is the logical expression of ideas. The relationship between the text organizers happens in two forms. Logical and grammatical connection can be distinguished in the text. Logical connection ensures that text organizers are connected in terms of content. Grammatical connection is that units are combined with each other according to the syntactic rules of the language to create a certain whole unit. It develops from the complete word combination to the text itself.

Stylistics studies the functionality of individual elements of the language system, various subsystems and the language system itself as a whole. A.Damirchizadeh writes: "Stylistics is a science that studies the elements of language that create expressiveness, the relationship of language units to the content expressed, the appropriate selection and use of means of expression, the individual style of word masters and the system of language styles." [1, p. 24].

Stylistic research is conducted in three different directions, each of which has its own issues and categories, intersecting with and touching each other: 1) speech stylistics; study of different types of social language processing; 2) literary language styles; 3) linguistic stylistics or structural stylistics. The style of fiction has not taken its place in this division. However, "literary language styles are noted. The style related to fiction is called "literary style" in literary language stylistics and is separated as a branch of the functional classification of styles. Functional style is a written or spoken manner that is included as a subsystem in the universal language system, accepted by society, historically

formed and characterized by various forms of expression (morphemes, words, sentence types, pronunciation forms, etc.) and their selection. Researchers who do not accept the distinction of style as a field that studies the manner of writing and the manner of speaking, believe that style is a specific form of speech. In this speech, the forms of linguistic signs, as well as the way of creator's thinking of the speech take their place, and the literary language is enriched due to both the scientific style and the literary style. The development trends of styles also affect the development trends of literary language. As it can be seen, functional styles arise on the basis of the language interaction and thinking. Functional styles are classified in different ways based on these relationships. The layers that make up the styles also include branches that cover different areas of the language. The figurativeness, accuracy, conciseness of the language units, as well as the precise and clear expression of the idea are the main terms in these layers. In this regard, the styles reflect the language landscape and characteristic features of each period.

The styles that make up literary language also develop on the basis of established norms as its part. Not only scientific and literary, but also the publicistic style itself develops as a phenomenon within the literary language. Therefore, the stylistic language rules are formed based on the norms of the literary language. Scientific style also develops on the basis of universal language units, as well as special language units. The development of science has been carried out by progressive intellectuals in all times. Scientific style, which is the highest form of literary language, develops on the basis of accepted norms, that is, on the basis of the general language rules and laws. From this point of view, the scientific style cannot be isolated from the literary language. These norms are preserved in the styles, linguistic units are determined based on the expediency of independent expression of ideas. Interactions between language units, their semantics, all potential stylistic possibilities of the literary language are developed in each style. Language units are selected depending on the purpose in each style and the idea is expressed according to the purpose. Different styles were formed at different stages of the literary language development. These styles have grown, enriched and improved over time. The main features characterizing the national literary language are reflected in the system of styles. The main styles of Azerbaijani literary language contain political, economic and cultural communications. The scientific style differs according to its development characteristics and specific features among these styles. The vocabulary and grammatical features of the language are used in works written in a scientific style. Although figurative sentences are not considered as the majority in scientific texts, they are used to express scientific ideas and the terms related to scientific fields are often used. The following features of the scientific style are taken as the basis for the development of the literary language:

1. Scientific ideas are expressed in a scientific style.

2. The development of various fields of science is the main factor in the development of the scientific style.

3. The basic units of scientific language are terms.

4. Extralinguistic factors are the main factors in the development of scientific style.

All these features distinguish scientific style from other styles and play an important role in the development of literary language. Terms related to various fields, that is, field terminology, are chosen by their functionality in a scientific style. Concepts related to the field are discussed in the lexical corpus of each scientific text. Field concepts form a system. A field is a specific domain in which a term exists. The term within this domain acquires the main features that characterize it. The domain is artificially determined and protected from external influences. The first condition for any lexical unit to be a term is that the word is identified with a certain concept in a definite context, that is, it can be used within the momentum of the concept. The second condition is that the definitive context belongs to a certain area. A word cannot be a term if these two conditions are not met. So, it means that the word acquires a terminological character within the context.

Since scientific ideas are expressed in a scientific style, theories are put forward based on logical facts. These ideas presented in the texts complement each other. The relationship between the text organizers happens in two forms. Logical and grammatical connection can be distinguished in the text. Logical connection ensures that text organizers are connected in terms of content. Grammatical connection is the combining of units according to the language syntactic norms in order to form a certain whole unit. It develops from the complete word combination to the text itself. The confirmation of the correctness of the concept or scientific fact in a logical order is the main thing in the scientific style. Terms and new words that are expressions of concepts used in scientific language enrich the literary language. The terms used in relation to different fields are superseded over generally used words in this style. Concepts related to the field in the lexical corpus of the scientific text, the relationships between these concepts and the relationships between them create the conceptual system of the scientific style. Style does not only include specific language tools (terminology, word combinations, syntactic structures), it is also shaped by the purpose of communication characterized by linguistic and extralinguistic context. So, a scientific text is a special type of information created by means of special language tools. All the elements of the text are united in a well-ordered system, and the literary language is enriched as the system of knowledge expands.

REFERENCES

1. Damirchizadeh A. Stylistics of Azerbaijani literary language. Baku: Azertedrisneshr, 1962, p.272 (Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.)

2. Hajiyev T., Selected works, Baku, Elm, 2017, p. 272 (Hacıyev T., Seçilmiş əsərləri, Bakı, Elm, 2017, s 272.)

3. Hasanov H.N. Basics of speech culture and stylistics. Baku: Baku State University Publishing House, 2003, p. 347 (Həsənov H.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2003, s. 347)

4. Kozhina M.N., Duskayeva L.R., Salimovskiy V.A. Stylistics of the Russian language. Moscow, Flinta: Nauka, 2008, p. 464 (Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. Москва, Флинта: Наука, 2008, 464 с.)

ABSTRACT

The scientific style and its characteristic features in the development of the literary language have been researched in the article. It is noted that the formation of the text in the scientific style as in any other functional style is carried out in accordance with the goals set out. Differences of scientific text from other texts, for example, literary, publicistic, business, etc. texts include stylistic features. As the style requires to express the idea in a different way and to find and use the language tools required to solve the practical problem. Similarities as well as certain differences in the processing of language tools in different functional styles are also determined in this case. They are related to different situations of communication and are used by the author for different purposes. It is determined that the most important language tool for the scientific style, which shows itself prominently and distinguishes it from other styles, is the set of terms. The main reason for the frequent use of terms in the scientific style is that these terms express the concepts of the field about which one is talking. Each term included in the field terminology stands at the same level of compilation as the other. The interesting and distinguishing aspect herein is the existence of a support or initial concepts in a certain direction.

CHINGIZ AYTMATOVNING “OQ KEMA” QISSASIDAGI QAHRAMON TASVIRIDA MA’NAVIY YETUKLIK VA TUBANLIK

Yerjanova Saule Baymurzayevna

*Al-Forobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti professori,
filologiya fanlari doktori*

To’ychiyeva Zuleyxa Hamroq’lovna

*Guliston davlat universiteti o’qituvchisi
zulayxot775@gmail.com*

Ma’lumki, istiqlol yillarida xalqimiz ijtimoiy hayotining hamma sohalarida tub burilishlar jarayoni boshlandi. Bu davrda milliy ma’naviy qadriyatlar tiklanib, barkamol avlodni tarbiyalash, mustaqillik mafkurasini yoshlar shuuriga singdirish kabi masalalar davlat siyosati darajasiga ko’tarildi. Bu o’z navbatida ilm-fanning boshqa sohaları qatori adabiyotshunosligimiz oldiga ham ulkan va mas’uliyatli vazifalar qo’ydi.

Hayotimizning barcha sohalari qatori milliy adabiyotimiz tom ma'noda yangilanish va yuksalish jarayonlarini boshdan kechirdi. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan olib borilayotgan davlat siyosatida ham adabiyot va ma'naviyat masalasiga alohida e'tibor qaratilayotgani barchamizga ma'lum. Zero, adabiyotimizning oldiga qo'yilgan asosiy maqsad ham so'z sehri ila insonlarni ezgulikka chorlashdir. Ayniqsa, badiiy adabiyotda xalqning ijtimoiy hayoti, ma'naviy-axloqiy turmushini tasvirlashda, hozirgi kunda yosh avlodni ruhan sog'lom qilib tarbiyalashda adabiyotning o'rni nihoyatda ahamiyatlidir.

O'ziga xos poetik uslubga ega bo'lgan Chingiz Aytmatov ijodi butun dunyo ahlini o'zining haroratli so'zi ila hayratga soldi. Yozuvchi ijodining originalligi u yaratgan badiiy asarlarda insonlarni ezgulikka, bashariyatni esa ogohlikka da'vat etishi bilan xarakterlanadi.

Ch. Aytmatov asarlari sodda va ravon tuyulgani bilan o'z o'rnida kuchli psixologik sinchkovlikni talab qiladi. Agar e'tibor berilsa, obrazlari ichki ruhiyatida ham, qahramonlari o'rtasidagi o'zaro munosabatda ham, tabiat tasviridagi ko'z ilg'amas nozik va murakkab detallarda ham qandaydir sir yashiringanini ko'rish mumkin. Yozuvchi asarda Ona Bug'u rivoyatidan tashqari yana bir necha o'rinda kichik rivoyatlarni keltirib o'tadi. Bu rivoyatlar ham zamonaviylikni anglashda bir vosita vazifasini o'tab, asarning markazida turgan Ona bug'u rivoyatini to'ldirib, izohlab keladi. Romandagi rivoyat, afsonalar mantiqan yaxlit bir guruhni tashkil etadilar va dam biror g'oyani ta'kidlash, tasdiqlash yoki inkor etishdek vazifani o'taydilar.

Yozuvchining o'z xalqiga, xalqining an'analariga sodiqlik xolatlarini asarlariga, ulardagi obrazlarga singdirishga harakat qiladi. "Oq kema" qissasida ham bu kabi holatlarni uchratish mumkin. Masalan, "Faqat bir narsa Mo'minni qattiq xafa qilishi mumkin edi: birontasining ma'rakasini o'tkazish uchun qarindoshlar to'planadigan kengashga uni chaqirishni unutib qo'yishsa... u qattiq ranjir va buni unutilmay azob chekardi, gap - uni chetlab o'tganlarida emas, u kengashda bari bir hech nimani hal qilmas, faqat qatnashardi, xolos. Buning boisi qadimiy urf-odatning paymol bo'lgani edi".

"Oq kema" qissasida yozuvchi bir tomondan milliy qadriyatlarni yuqorio'ringa qo'ygan bo'lsa, ikkinchi tomondan tabiatni muhofaza qilish muammolarini asardagi rivoyatlar va voqealar rivoji orqali qalamga oladi.

Yozuvchi o'z asarlarida hayvon va qushlar obrazlarini, shuningdek, inson psixologizmini yoritishda xizmat qiladigan turli detallarni qo'llash jarayonida ularning ostida qandaydir ramziylikni yashirishga harakat qiladi.

Yozuvchining "Oq kema" qissasida bir necha o'rinlarda obrazlar zahirida yashiringan ramziy holatlarni uchratish mumkin. Qissadagi Bola orzu qilgan, so'ngi kunlarigacha intiq bo'lib kutgan Oq kemani olib qaraymizmi, yoki bobosi sovg'a qilgan portfel va durbinni olamizmi, yoyinki daryoning bo'yidagi bolao'zicha nomlagan harsang toshlarni, yoki "yovuz", "sevimli", "botir", "hurkak" o'tlarning ostida ham yozuvchi psixologik nuqtai nazardan qandaydir ramziylikni yashirgani asarning badiiy qimmatini oshirishda xizmat qilgan.

Bola o'z hayolida baliqqa aylanib, oq kema tomon suzib borish jarayonini tahlil etadigan bo'lsak, bu yerda biz baliqni erk va kuch-qudrat, Oq kemani esa – to'kislik, mehr-oqibat, diydor ramzi deya olamiz.

“Oq kema” qissasining muhim fazilatlaridan biri, unda realizm bilan romantikaning, real ifodalar bilan ramziy usullarning, hayot bilan ertakning uzviy birikib ketganligidir. Ana shularning hammasini yagona bir badiiy g'oyaga birlashtiruvchi kuch Shoxdor ona bug'u obrazidir. Boshqacha aytganda, ona bug'u to'g'risidagi xalq rivoyati povestning umumiy obraz sistemasida yetakchi mavqeni egallab, konfliktni hal qilishning o'ziga xos yo'lini ham oldindan belgilab bergan “Ona bug'u” haqidagi voqea asarda ertak deb yuritilgan bo'lsa-da, aslida moziydan, tarixdan, ya'ni qirg'iz xalqiga mansub bir qabilaning qirg'in qilinishi haqida so'zlaydi. Shu ma'noda biz buni janr va mazmun jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, rivoyat janriga yaqinligini ko'rishimiz mumkin. Ertakda ko'proq fantastika ustunlik qilsa, rivoyatda esa uzoq o'tmishda yuz bergan voqealar yarim haqiqat, yarim hayotiy uydirmaga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Ertaklarda badiiylik kuchli bo'lib, voqea va hodisalarni tasvirlash, yetakchi qahramonni ideallashtirish, voqealar rivojini bo'rttirib, tinglovchiga estetik zavq bag'ishlash yetakchi o'rinda turadi. Ushbu rivoyatni ertakka o'xshah xususiyatlari ham yo'q emas. Lekin bu voqea yozuvchining o'z eshitganlari asosida vujudga kelgani uchun va unda hayoliyot bilan hayotiy voqea qorishib ifodalangani uchun rivoyat turkumiga aloqador ekanligi ma'lum bo'ladi.

Romanda keltirilgan boshqa rivoyatlardan farqli bu rivoyat asarning g'oyaviy yo'nalishi bilan bog'lanmasdan, balki asar syujetini yaxlitlashtirishda

ham muhim rol o'ynaydi. Shoxdor ona bug'u obrazi qirg'izlarning milliy qahramoni, ezgulik, yaxshilik, mehr-oqibat, hayot va nafosat ramzi ekanligi bilan ajralib turadi. Shoxdor ona bug'u haqidagi rivoyatning qisqacha mazmuni qo'yidagicha: Qadimda Enasoy daryosi bo'yida turli xil elatlar istiqomat qilishardi. Ular g'oyat og'ir hayot kechirishar, chunki ular bir-birlariga adovat ko'zi bilan qarar edilar. Ularning orasida qirg'iz xalqiga mansub bir qabila yashardi. Qabilalar bir-birlariga hujum qilishib, mollarini haydab ketishar, uylariga o't qo'yishar, odamlarni o'ldirishar edi.

O'rmonda g'aroyib qush paydo bo'ladi va ularni katta baxtsizlik kutayotganidan sayroqi ovozlari bilan ogohlantiradi. O'sha kuni qirg'iz qabilasi o'zining Botir Qulchi degan buyuk oqsoqolidan judo bo'lishadi. Oqsoqolni so'nggi yo'lga kuzatish uchun butun boshli qabila yig'iladi. Mana shunday qulay fursatdan foydalangan dushman qo'shinlari qirg'iz qabilasining ustiga bostirib kirib, biror tirik inson qoldirmay qirib tashlashadi.

Ular boy o'lja bilan o'z yurtlariga qaytishayotgan vaqtda, o'rmondan ikki bola – bir o'g'il va bir qiz qanday chiqib kelishganini payqashmaydi. Buo'zboshimcha sho'x bolalar ota-onalaridan yashirinchalik ertalab yaqin o'rmonga qo'lsavat uchun po'stloq shilgani ketishgandi. Ular qaytishganda na onasini, na otasini, na opasini, na akasini tirik topa oldilar. Bolalar qo'rquvdan dushman ortidan yordam so'rab yugurishdi. Biroq tuyoqlarning dupur-dupuri

ostida ularning ovozi hech kim eshitmadi. Ular yo'l yurishib dushmanlarning yurtiga yetib kelishadi. Bosqinchilar ularni tutib kimligini so'rabdi. Shunda ular bolalarning tilidan kim ekanligini payqab qolishadi. Bolalarni xon huzuriga olib borishadi. Xon cho'tir yuzli Baymoq kampirga qirg'iz zotini butunlay yo'qotishni buyuradi. Kampir bolalarni Enasoy daryosiga tik qirg'oqdan uloqtirayotgan vaqtida qayerdandir oppoq yungli ona bug'u paydo bo'ladi va bolalarni nobud qilmay unga berishini iltimos qilib so'raydi. Bug'uboy odamlar uning egiz bolalarini o'ldirishganini va u o'ziga bola izlab yurganini aytadi. Shunda kampir bug'uga bu fikrdan qaytishini iltimos qiladi. Chunki vaqti kelsa, odamlar seni va bolalaringni ham o'ldirishi mumkin, deb aytadi. Lekin bug'u hech narsaga qaramay bolalarni uzoq yurtlarga kampirning roziligi bilan olib ketadi. U bolalarni yo'ldagi turli xatarlardan himoya qilib Issiqko'l degan yurtlarga yetib keladi. Bolalar bu yerlarni o'zlariga makon qilishib, ona bug'uning vasiyati bilan turmush qurishadi va ular farzandli bo'lishadi. To'ng'ich farzandlarini Shoxdor ona bug'u sharafiga – Bug'uboy deb atashdi. Bug'uboy o'sib-ulg'aydi, qipchoqlar avlodidan bo'lgango'zal qizga uylandi, shu bilan Bug'uboy avlodi – Shoxdor ona bug'u avlodi ko'paya boshladi. Ularning farzandlari ko'p bo'lib, qirg'iz avlodining ajdodlarisifatida, jannatmakon Issiqko'lda o'zlariga mangu makon topdilar. Bug'ularga hech kim tegmasdi, hech kim hurkitmas edi. Bug'uboy avlodlari bug'uga duch kelgan joyda otdan tushib, unga yo'l berardi. Yozuvchi Ona Bug'uning ramziy obrazi vositasida yaxshilik va ezgu ishlarning abadiyligi, ona bug'u kabi qahramonlarning nomi o'chmasligi, umri boqiyiligi to'g'risidagi falsafiy qarashlarini ifodalash orqali Ona bug'u avlodlarining taqdirini yechishga harakat qilgan. Shunga ko'ra, ushbu rivoyatda mujassamlashgan badiiy fikr – inson hayotining mohiyati – ezgulikka xizmat qilish, hayot va tabiat gozalligini ulug'lash, jamiyat va kelgusi avlodlar oldidagi burch hissining buyukligiga imon keltirish roman syujetining boshidan oxirigacha hukmronlik qiladi.

Ona bug'u haqidagi ertakni bola o'z tilidan bobosi sovg'a qilgan portfelga hikoya qilib beradi. Ushbu rivoyatning mazmuniga e'tibor qilinsa, unda odamlarning mehr-shafqatdan yiroqligi, ulardagi diyonatu oqibatning yo'qolishi, odamiylikdan yiroqlashgani ularning boshiga turli kulfatlarning yog'ilishiga sabab bo'ladi. O'sha qabila a'zolari o'rtasidagi ichki nizolar ollohning g'azabini keltiradi va ular tavqu la'natga duchor bo'lishadi. Agar Shoxdor ona bug'u bolalarni cho'tir yuzli Baymoq kampirning qo'lidan qutqarib qolmaganda butun boshli qabiladan, xalqdan yer yuzida nishon ham qolmagan bo'lardi. Bug'uning qanchalik bag'ri kengligini, hattoki odamzot uning egizak bolalarini o'ldirishganiga qaramay, uodamzot bolasini o'lim yoqasidan qutqarib olib, sut to'la yelinlari bilan siylash holatini yozuvchi mohirlik bilan tasvirlagan. U yomonlikka yaxshilik ila javob qaytaradi. Baymoq kampirning ogohlantirishidan so'ng ham u odamlardan yaxshilik kutadi. Lekin bug'u o'ylaganday bo'lib chiqmaydi. To'g'ri, bug'uboy avlodidan bo'lgan bir mashhur boyning o'limiga qadar bug'ular barchaning e'zozida edi. Lekin ancha vaqtlar o'tgandan so'ng vaziyat o'zgaradi.

Ona bug'uni biz nafosat ramzi dedik. Lekin yozuvchi bu go'zallikni tabiatdagi boshqa bir go'zalliklar bilan qiyoslab undagi ramziylikni yanada kuchaytirishga harakat qilgan: "U sutdek oq, qorni bo'taloqning yungidek qo'ng'ir yung bilan qoplangan. Shoxlari bo'lsa go'zallik timsoli: serbutoq, go'yo kuzgi daraxtning bir bo'lak shoxi. Yelini emizikli ayolning ko'kragidek top-toza va silliq".

Shoxdor ona bug'u birdaniga uch ma'noni ifoda etadi: birinchidan, u ham tabiiy hayot, ya'ni tabiat hodisasidir; ikkinchidan, xalq ertagining afsonaviy qahramoni; uchinchidan esa, u xalq estetik idealining bir ifodasidir, ya'ni nafosat va go'zallik ramzidir. Bundan Shoxdor ona bug'uning hayot va nafosat ramzi sifatida realistic badiiy mazmunga singdirilganligi va realizmga xizmat qilishi oydinlashadi.

Shoxdor ona bug'u bola idealidagi qahramon. Bola Shoxdor ona bug'u uning Bukey xolasiga ham ertakdagi singari beshik olib kelishiga ishonadi. U Bukey xolasi farzandli bo'lishini juda-juda istaydi. Chunki xolasi befarzand bo'lgani uchun eri O'razqul tomonidan tinimsiz haqoratlanib, kaltaklanar edi. Buni

ko'rgan Mo'min chol ich-ichidan o'kinar, lekin qo'lidan hech narsa kelmagani

uchun ko'rib ko'rmaslikka olar edi. Bobosiga achingan bola xolasi uchun, O'razqul singari hayvonsifat inson uchun ham Ona bug'udan iltimos qilib yolvorar edi: "Sen shoxingda beshik olib kel. Shunday qilginki, bobomiz yig'lamasin, shunday qilginki, O'razqul amaki Bukey xolani urmasin, shunday qilginki, ulardan farzand tug'ilsin. Men hammalarini sevaman, O'razqul amakini ham sevaman, sen unga faqat farzand ber. Ularda shoxingda beshik olib kel..."

Chingiz Aytmatov Ona bug'u obrazini tasvirlashda xalqimizning tabiat hodisalarini jonlantirib tasavvur qilish, ya'ni animistic e'tiqodlaridan foydalanadi. Ona bug'uning odamdek gapirishi, odam bolasiga onadek g'amxo'rlik qila olishi singari syujetlar bunga misol bo'la oladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, muayyan bir xalqning milliy o'ziga xosligi, urf-odatlar, an'analar va yetakchi fazilatlarini adabiyotda aks ettirishda folklorning o'rnibeqiyosdir. Qolaversa, millatning ma'naviyati uning adabiyotida ko'rinadi, yozma adabiyot esa xalq ijodidan oziqlanadi, bu jarayon folklorizmlar orqali namoyon bo'lar ekan, adabiyotda folklor an'alarining davom etishini o'rganish hamisha dolzarblik kasb etadi.

Har qanday ulkan ijodkorning buyukligi o'zining onabag'ir folklorini puxta bilishi, uning barhayot an'alarini ijodiy o'zlashtirish orqali o'lmas asarlar yaratishdagi mahorati bilan belgilanadi. Mana shu jihatdan qaraganda, atoqli so'z san'atkori Chingiz Aytmatov butun ijodi davomida inson olamidagi uyg'unlik, barkamollik, bilan birga ziddiyat va man'aviy tubanlikni qalamga oladi. Adib inson aql-zakovatini o'tkirlashtiradigan, o'tmish va kelajak o'rtasida ko'prik vazifasini ifodalaydigan ma'naviy yetuklikni jahon adabiyotida an'anaga aylangan o'z uslubni asarlariga sindirdi. U asarlarida tabiat va inson

orasidagi mutanosiblikni ta'minlash kabi zavol bilmas xislatlariga amal qildi, o'z qahramonlari faoliyatida ularni yetakchi ma'naviy-ahloqiy mezonlar sifatida muvaffaqiyat bilan qo'lladi.

Adibning "Oq kema" qissasi uslubi, mavzu va mazmun ko'lami, obrazlar silsilasi bilan munosabati, tarix va zamona aloqalari, barkamol avlod tarbiyasidagi ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati benihoya katta. Qissa markazida turuvchi Shoxdor ona bug'u haqidagi rivoyat insoniyaning azaliy umidlari, Ona bug'uning jasorati, qudrati, mehr-muhabbati haqidagi qarashlar bosh g'oya sifatida tanlangan. Shuningdek, ushbu g'oyaning mantiqiy davomi sifatida "Boyning o'limi", bolaning tilidan aytilgan "Shamol", "Cho'pon qo'shig'i" va "Chipalak" haqidagi rivoyatlar ham asarga o'zgacha joziba ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu rivoyatlar o'zining badiiy qimmati va didaktik ahamiyati bilan qissa mazmunini yoritib, tarix va zamonaviylik munosabatlarini anglash uchun bir vosita vazifasini o'taydi.

Ma'lumki, san'at asarlarining kuchini, qimmatini belgilaydigan mezonlardan biri keng kitobxonlar ommasidir. "Agar sening asaring kitobxonlarni hayajonlantirsa, bu baxtdir" – deydi adib Chingiz Aytmatov. Buyuk iste'dod sohibi o'zi shunday baxtga musharraf bo'ldi va jahon adabiyotining yirik siymosi bo'lib tanildi. Endilikda yigirmanchi asrning ikkinchi yarmi adabiyotida Aytmatov maktabida saboq olmagan, unga taassub qilmagan yosh yozuvchilar topilmasa kerak. Bugungi kunda Chingiz Aytmatovning asarlari kirib bormagan biron-bir xonadon yoki adibning asarlarini o'qimagan kitobxon bo'lmasa kerak. I.G'ofurovning obrazli so'zlari bilan aytganda Chingiz Aytmatov "dunyoning hamma yog'idan ko'rinib turgan tog'". Bu cho'qqini hamma ko'radi, hamma biladi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Айтматов Ч. Муҳаббатэътирофи. "Советская Киргизия", 1962, 7 сентябр.
2. Айтматов Ч. Очерки, стати и ретсензии о творчестве. Фрунзе, 1975.
3. Aytmatov Ch. Muhabbate'tirofi. "Советская Киргизия", 1962, 7-sentabr.
4. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – T.: Yangi asr avlodi, 2012.
5. Rashidov A. Chingiz Aytmatovning badiiy olami. – T.: O'qituvchi, 2008.
6. Aytmatov Ch. Tanlangan asarlar. II tomlik. I tom. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1978.
7. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛАҚАҲҲОРНИНГ "САРОБ" РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 304-307.
8. Khamrokulovna, T. Z. (2018). Literature revealing the truth of life. *Проблемы педагогике*, (7 (39)), 77-78.
9. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛАҚАҲҲОРНИНГ "САРОБ" РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 304-307.

ҒАФУР ҒУЛОМ ШЕЪРИЯТИДА МУМТОЗ АДАБИЁТ АНЪАНАЛАРИ (Ғафур Ғулом таваллудининг 120 йиллигига)

ФАЙЗУЛЛОЕВ Бахтиёр Бобожонович,

Академик, Бобожон Ғафуров номидаги ДТМ

Хўжанд ДУ доценти , филология фанлари номзоди (Тожикистон)

Тел: (+992) 92 703 66 61

Эл.почта: b.fayz.1961@mail.ru

Аннотация: Мақолада XX аср ўзбек шеъриятининг ёрқин сиймоларидан бири академик шоир Ғафур Ғулом ижодида мумтоз адабиёт анъаналарига муносабат масаласи унинг айрим шеърлари мисолида таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: мумтоз шеърият, матн, анъана, таъсир, ўзига хослик, маҳорат, талқин, вазн, қофия, радиф, шеърий санъатлар, шеърий вазн, талмиҳ.

XX аср ўзбек адабиётининг феномени даражасидаги академик шоир Ғафур Ғуломнинг ижоди такомилида ўзбек ва тожик мумтоз адабиётидаги мавжуд аънаналарининг ўзига хос синтезини кузатиш мумкин. Улуғ шоир бадиий ижод жараёнига улкан талаблар асосида ёндоша олганлиги мавжуд асарларидан маълум бўлади. Адабиётнинг манбаи – ҳаёт – чексиз гўзалликлар манбаи эканлигини таъкидлаган шоир ўзининг “Ҳаётни пухта ўрганайлик” мақоласида қуйидаги ўринли фикрни билдирган эди: “Шоир – нима деган сўз, - деб ёзади аллома Ғафур Ғулом. – У суҳбатнинг гули ёки боғнинг булбулими? Шоирлик газетада қуюқ ҳарф билан қўйилган имзо ёки китобнинг биринчи бетида илжайиб турган сурат учунми? Йўқ, йўқ! Қўшнисининг юкини енгил қилган, йироқ-йироқлардаги нотаниш замондошига офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олган, гўдаклар қаршисида оламини дастурхондай ёйиб, мўйсафидлар кўзига йигитлик нуруни қайта бахш этолган ижодкорни шоир деймиз... Шеърият кўнгил эрмаги эмас; у ўқувчига қанотдай, йўлчига ҳамроҳдай, уй бекасига игнадай зарур нарса”, -дея таъкидлаган эди¹³.

Дарҳақиқат, чинакам шеър ва шоирлик мутафаккир шоир уқтиргани каби одамлар қалбига “*офтоб бўлиб юрак тафтини етказа олиш*” ёки “*мўйсафид кўзига йигитлик нуруни бахш этолган*” тақдирдагина ўзининг ҳақиқий мухлисига эга бўлиб, уни ҳайратига сабаб бўлади. Янада аниқроғи, чинакам бадиий кашфиёт мақомида ўз ўқувчисининг бир умрлик маънавий мулкига айланади.

1. Ғафур Ғулом. Кечмиш ва кечирмишларимдан (автобиография) // Асарлар. Ўн жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1970, 13 –бет.

Шарқ мумтоз адабиёти таъсирида камолга етган Ғафур Ғулом мумтоз шеъриятдаги муҳим масалалардан бири ҳисобланган бадий санъатларга алоҳида эътибор билан муносабатда бўлди. Бадиият илмига доир асарлар ҳар бир давр адабий муҳитида муҳим қимматга эга бўлганлиги ижод тажрибасидан яхши маълум. Жумладан, XV асрнинг иккинчи ярмида Алишер Навоийнинг таклифи билан яратилган “Бадоеъ ус-саноеъ” (Атоуллоҳ Ҳусайний) асарида 150 тадан ортиқ шеърий санъатлар ҳақида назарий маълумотлар берилган¹⁴. Ўтмишда бадииятга доир бундай мазмундаги бошқа асарлар ҳам кўплаб яратилганини кузатиш мумкин.

Дарвоқе, шеърий санъатлар туфайли бадий матнлар ўзининг *таъсир кучи, безакдорлиги, жарангдорлиги ва чуқур фалсафий маънодорлигига* эга бўлади. Шунинг учун ҳам мумтоз шеърият вакиллари доимо унга алоҳида тайёргарлик билан муносабатда бўлиб, ўз ижодларида тасвирий восита-лардан иқтидорлари даражасида фойдаланиб келишган. Анъанавий учлик (*илми аруз, илми қофия, илми бадеъ*) лар ўтмишда мактаб ҳамда мадрасаларда алоҳида фан сифатида ўқитилган. Бадиий ижоддаги бу анъанавий ҳодиса фақат матннинг ташқи беағи ҳамда шаклий томонини кўрсатувчи шунчаки, бир воситагина бўлиб қолмасдан, балки асарлар бадиийлигини таъминловчи асосий омиллардан бири ҳисобланган.

Бадиий санъатлардан фойдаланишнинг мезонларидан *биринчиси*, ижодкорнинг назарий тайёргарликка эга экани, унинг шахсий услуби ҳамда ижодий тажрибаси муҳим ўрин тутса, *иккинчидан*, яратилган асарларнинг жанр хусусияти, *учинчидан*, аср мавзуси ва мазмуни, *тўртинчидан*, эса ижодкор бадиий маҳорат масаласи муҳим мезонлар мақомига эга бўлган. Таъкидлаш лозимки, мумтоз шоирларнинг деярли кўпчилиги бадиий ижод билан бирга, бадииятга доир илми билан ҳам мунтазам шуғилланиб борган. Умуман олганда, мумтоз адабиётимизда *нимани ёзишдан кўра, уни қандай ёза олиш* деган вазифа асосий мезон бўлган. Шунинг учун ҳам Шарқда бошқа илмлар қаторида бадиийлик илмининг ҳам тараққий этган. Амир Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис” (“Гўзал мажлислар”) тазкирасида шоирлар ижодига баҳо берганида уларнинг бадиий санъатлардан қай даражада истеъфода эта олишига ҳам махсус эътибор қаратиб борганки, бу мумтоз шеъриятдаги ўзига хос назарий дастурлардан биридир.

Ғафур Ғулом шеъриятида шундай мазмундаги асарлардан бири, шубҳасиз, унинг “Вақт” шеъридир. Ушбу шеър ҳақда адабиётшуносликда етарли даражада фикрлар мавжуд. Биз мазкур шеърда Ғафур Ғулом томонидан маҳорат билан қўлланган мумтоз шеъриятдаги *талмиҳ*

2. Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадоеъ ус-саноеъ (Форсий тилдан Алибек Рустамов таржимаси) – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1983.

бадий санъати шоир мақсадини қанчалик қисқа ва аниқ ифодалай олганлиги билан шеърят мухлисларининг ҳайратга сабаб бўлиши билан бирга ҳақиқий шеър қандай ёзилиши кераклигига ишонтиради.

*Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига, ўзликни жамлаб,
Шу улугъ бинога бир ғишт қўйсак, бас.*¹⁵

Академик Наим Каримов ўринли қайд қилганидек: "...Ғафур Ғулом, ўз моҳиятига кўра, лирик шоир. Аммо унинг шеърларидаги қарийб ҳар бир сатр эпик кенгликка эга. Шоир *турли тарихий воқеалар ва шахсларни* (таъкид бизники – Б.Ф.) шунчаки тилга олиб ўтган пайтларида ҳам китобхон бу воқеалар ва шахсларсиз шеърнинг ғоявий мазмуни ғариб бўлиб қолиши мумкинлигини сезади..."¹⁶.

Дарҳақиқат, юқорида келтирилган машҳур мисраларда инсоният тари-хида юз берган мудҳиш воқеалардан бирига шоирона ишора мавжуд. Янада анқроғи, шоирнинг мақсади *талмиҳ санъати* ёрдамида узукка қўйилган кўздек заргарона маҳорат билан нақши нигор топган. Бу тасвирлар Ғафур Ғулом бадий маҳоратини яна бир карра намойиш эта олганлиги билан ўқувчи қалбидан жой олган.

Эҳтимол, шоирнинг юқоридаги мисралари бўйича бир неча саҳифадан иборат шарҳ ҳам татиб бериш мумкин. Аслида ҳақиқий шеър ҳикмат даражасида бўлади. Таниқли олим устоз Ваҳоб Раҳмоновнинг фикрича: "Замонавий адабиётимиз зарварақларида Ғафур Ғулом ижодий сиймосини тасаввур этсак: шеърятни фалсафий теранлик, фикрий қуюқлик, буюк ҳикматомузлик, салмоқдорлик, рубобий тимсол ўктамлиги, замон муаммо-ларига ҳозиржавоблик, замон ҳодисаларини тарих ва ўтмиш кўзгусига солиб тасаввур этиб хулоса чиқариш, ўзбеконалик дейиладиган чуқур миллийлик, поэтик жасорат тажассум бўлган шоир гавдаланади"¹⁷.

Дарҳақиқат, Чўлпоннинг "Гўзал", Ойбекнинг "Наъматак", Шайхзоданинг "Тошкентнома", Ҳамид Олимжонинг "Ўрик гуллаганда", Эркин Воҳидовнинг "Ўзбегим", Абдулла Ориповнинг "Биринчи муҳаббатим", Ҳалима Худойбердиеванинг "Муқаддас аёл", Шавкат Раҳмоннинг "Туркий-лар", Муҳаммад Юсуфнинг "Лолақизғалдоқ" каби асарлари улар ижодининг ўзига хос чўққиси сифатида, қанчалик даражада бадий-эстетик қиммат касб этса, "Вақт" шеъри ҳам Ғафур Ғулом шеърятининг ана шундай бетакрор бадий намуналари қаторида туради. Ушбу шеърда *лаҳза, умр, ғалаба, бахт, шуҳрат* каби азалий ва абадий тушунчалар фалсафий мушоҳада этилгани билан абадиятга дахилдор.

Ғафур Ғулом шеърда шоирона нуктадонлик билан *талмиҳ* бадий санъатининг байналмилал навига мурожаат этиб, зўр натижага эриша

3. Ғафур Ғулом. Виқор. Ўзбек классик шеърятини – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980 йил.

4. Наим Каримов. XX аср адабиёти манзаралари. Биринчи китоб. – Тошкент: "O'zbekiston", 2008, 261 –бет.

5. Раҳмонв В. Мумтоз сўз сеҳри. Мақолалар тўплами -Тошкент: «O'zbekiston»,2015.

олган. Шу ўринда мазкур санъат билан боғлиқ қуйидаги маълумотга ҳам эътибор қаратсак, Ғафур Ғулом фалсафасини англашимиз янада осон бўлади. Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, шоирнинг дилбар шеърляти сув ичган маънавий булоқлардан ҳам янада яхшироқ хабардор бўламиз.

Таниқли олим Нусратулла Жумахўжа қайд этганидек: “Талмех Навоий ғазалиётида энг кўп қўлланган ва нисбатан содда бадийй усуллардандир. Бу санъат таомилига кўра, шоир тарихий, бадийй ёхуд афсонавий образларни тилга олади ва уларнинг сифатларини эслаш орқали ғазал қахрамонлари фазилатларни ойдинлаштиради”¹⁸. Мумтоз адабиёт, хусусан, Навоий шеърля-ти таъсирида камолга етган Ғафур Ғулом ҳам бу анъанага тўла амал қилиб, ўзининг бадийй мукаммал асарлари билан ўзбек шеърляти хазинасини бойитишга муносиб ҳисса қўша олганлигини унинг биргина “Вақт” шеъри орқали маълум бўлади.

Хўш, шеърда номи келтирилган Герострат деган кимса ким ўзи? У эфеслик грек. Дунёда шуҳрат қозонмоқ мақсадида милоддан аввалги 356 йилда антик санъатининг машҳур намунаси – дунёдаги етти мўъжизадан бири бўлган Артемида ибодатхонасига ўт қўйган ва номи тарихда ёвузлик тимсоли сифатида сақланиб қолганлиги ҳақидаги маълумотлар тарих саҳифаларида сақланиб қолган. Диана эса қадимги Юнон афсоналарида ой худоси бўлиб, милоддан аввалги V асрдан бошлаб, Артемида деб юритиладиган бўлган.

Ғафур Ғулом мазкур шеърда ёвузлик тимсолига айланган Герострат номини шунчаки тилга олиб ўтган эмас, албатта. Талмиҳ бадийй санъати воситасида ишора қилиш асносида шоирнинг айтмоқчи бўлган муддаоси шуки, тарихда ном қолдириш учун Геростратдек ёвузликка қўл уриш шарт эмас. Бу ҳам Худо, ҳам инсоният олдидаги энг катта жиноятлардан бири. Шу ўринда тасаввуф таълимотидаги ибратли нуқталардан бири яъни “*Шуҳратда – офатдир!*”, деган орифона ғоя ёдимизга келади. Дунёда шуҳрат қозониш ва тарихда қолиш учун эса инсон хайрли ва яхши ишларни амалга ошириши, эркин ва бахтли келажак биносига бир ғишт қўйиши лозим деган улуғ бир ҳикматли фикр мисралар бағрига сингдирилгани ҳам маълум бўлади.

Ғафур Ғуломнинг ижод мактабида камолга етган шоирдларидан бири Ўзбекистон Қаҳрамаони, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Орипов *яширин талмиҳ* воситасида устоз фикрларини “Алишер” шеърда янгича бир суврат-да мисраларга нақшлай олганлиги мазкур талмиҳ санъатининг жуда катта имкониятларга эга эканлигини яна бир карра тасдиқлайди:

*Дунёда бирор ном қолдирмоқ учун,
Юрт бузиш шарт эмас, деган гап-ку рост*¹⁹.

7. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 93-бет.

7. Орипов А. Йиллар армони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983, 188- бет.

Умуман олганда, Ғафур Ғулом шеъриятида бадий санъатларнинг бошқа намуналари ҳам кенг қўлланганлигини кузатиш мумкин. Яна “Вақт” шеъри-даги қуйидаги мисраларга назар ташлайлик:

*Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин* ²⁰.

Келтирилган бандда уч марта такрорланган “азиз” сўзи такрор бадий санъати саналади. Биринчи байтда эса *ташхис* (жонлантириш) санъати кўрсаткичи мавжуд бўлиб, азиз онлар шахслантирилган. Ҳайратли томони шундаки, азиз онлар азиз одамлардан ўз қадрини сўрамоқда. Шунингдек, энг фаол санъатларидан яна бири *ташбеҳ* – умрнинг дафтарга нисбат берилгани мисрага ўзгча зеб берган. Бундан ташқари, Ғафур Ғулом “*шоҳ сатрлар*” деганда Ватан ва эл-юрт йўлида амалга оширилиши керак бўлган хайрли ҳамда яхши амаллар ва буюк ишларни кўзда тутганки, бу ғоятда муҳим шоирона хулоса эканлиги билан шеърхоннинг фикрий ҳайратга солади.

Ғафур Ғуломнинг мумтоз шеърят анъаналарига қанчалик даражада содиқлик билан ижод қилгани унинг “Йигитларга” шеърида ҳам намоён бўлган. Ушбу шеър халқнинг кўнгил тубидан жой олишининг асосий сабабларидан бири унинг бадий жиҳатдан етуклиги бўлса, иккинчидан эса мазкур шеърнинг Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти совриндори, элимизнинг севимли ҳофизи Шерали Жўраев томонидан амалга оширилган бетакрор ижроси билан изоҳлаш ўринлидир. Бунда ташқари, шеърда мумтоз шеърятдаги фаол усуллардан бири - ҳамду сано (*таъриф ва тавсиф*) усулидан фойдалангани маълум бўлади. Шубҳасиз, мазкур шеърни “*давлат таянчи*” ҳисобланган йигитлар шаънига битилган *қасида* дея аташ ҳам мумкин:

*Йигитлар халқларнинг мақтови –кўрки,
Наслнинг жавҳари, давлат таянчи.
Юртнинг ободлиги, тўйлар сабаби,
Элнинг гуркираши, файзи, қувончи...* ²¹

Юқоридаги мисраларга зеб бериб, уларни таъсирчан ҳамда жозибали бўлишини таъминлаган шеърый санъатлар: *ташбеҳ* (ўхшатиш) ва *таносиб* каби бадий санъатларининг “хизмати” эканлигини ҳам таҳлил жараёнида унитмаслик лозим.

Ғафур Ғулом бадий маҳорат сирларини унинг фақат бадий санъатлардан фойдаланишдан ташқари, бошқа шеърый унсурларидан ҳам моҳирлик билан фойдалана олганлигида кузатиш мумкин. Жумладан, Ғафур Ғулом мумтоз шеърятнинг асосий шеърый вазни

8. Ғафур Ғулом. Виқор. Ўзбек классик шеърояти – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980, 65-66-бетлар.

9. Қаранг: Ғафур Ғулом. Виқор. Лирика. Ўзбек классик шеърояти – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980, 77-бет.

ҳисобланган “*шариф фан*” (А.Навоий) дея аталган - арузда қандай ижод қилган бўлса, XX аср ўзбек шеъриятида етакчи вазнга айланган бармоқда ҳам худди шундай мумтоз шеърлари билан бемалол бўйлаша оладиган бадий мукамал асарлар яратгани унинг ҳақиқий туғма шоир эканлигидан далолат беради.

Бундан ташқари, шоирнинг рус шоири Маяковский услубида яратилган “Яловбардорликка” ва “Турксиб йўлларида” каби эркин вазнда битилган шеърлари билан ўзбек тилининг имкониятлари нақадар бой эканлигини намойиш қила олгани унинг шоирлик иқтидорининг яна бир ўзига хос қирраси дейишга имкон беради. Ғафур Ғуломнинг шундай қуйма сатрлари ҳам борки, уларда мумтоз шеъриятда мавжуд чор чўбалари талабларидан биров чекинган ўринларга ҳам гувоҳ бўламиз.

Биринчи ўзбек адабиётшуноси Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул балоға” (“Етуклик илмлари”) асарида адабиёт илмига доир бир қатор назарий масалалардан бири – *қофия* хусусида ҳам маълумот бериб “*шеърининг асли- қофия*”,- эканлигини алоҳида такидлайди. Демак, бундан шу нарса маълум бўладики, шеърӣ асарлардаги асосий ва муҳим унсурлардан бири қофия эканлигига ҳеч ҳам шубҳа қолмайди. Ҳатто Алишер Навоӣ ҳазратлари устоз Атоӣ ижодига тўхталиб, одоб билан устоз шоир байтининг биргина “*қофиясида айбғинаси бор*”,- эканлигини назокат ила таъкидлагани шунчаки оддий гап эмас, албатта.

Энди масалага шу жиҳатдан ёндошадиган бўлсак, академик шоир Ғафур Ғуломнинг мангуликка дахилдор шеърларидан бири – “Сен етим эмассан” даги қуйидаги машҳур мисраларга назар ташлайлик:

*Сен етм эмассан,
Тинчлан, жигарим.
Қуёшдай меҳрибон
Ватанинг – онанг,
Заминдай вазмину
Меҳнаткаш, мушфиқ,
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор – отанг бор...*

Мисраларни жарангдорлиги учун хизмат қилган бир нечта шеърӣ санъатлар аниқ кўриниб турибди. Аммо ҳозирги гап у ҳақида эмас. Агар юқоридаги шеърӣ матнга диққат билан эътибор қаратсак, мисраларда бирорта ҳам қофияланган сўзлар мавжуд эмас. Бунинг учун шоирни айблашга ҳам ҳақимиз йўқ. Бунинг сабаби нимада? Бунга тўғри жавобни яна Алишер Навоӣдан топамиз. Мутафаккир шоир назмӣ (шеърӣ) асарлардаги *мазмун* ва *шакл* масаласига алоҳида тўхталиб, қуйидаги назарӣ хулосани илгари суради:

*Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳароне дурур...²²*

10. Навоӣ А. МАТ (Мукамал асарлар тўплами) 20 томлик, 7-том. – Тошкент:

Юқорида келтирилган мисраларидан етимликнинг оғир уқибатларни бошдан кечирган шоир уруш даҳшатлари туфайли юзага келган манзарани ўз кўзлари билан кўриб, даҳшатга тушади. Бу мисраларлар унинг тилидан эмас, балки қон бўлган дилидан оқ қоғоз саҳифаларига оқиб тушгани аён бўлади.

Бир бурда нонга зор бўлган етим болаларни кўриб, ич-ичидан фарёд ўкириб чиқаётган кишининг йиғи аралаш айтган сўзларидир. Назаримизда, бундай тасвирлар учун ҳар қандай шакл (суврат)лар торлик қилади. Жумладан, қофияни юзага келтирувчи оҳангдош сўзларнинг поэтик вазифасини ҳам шеърини мазмун (маъно) ўз зиммасига оланлиги учун ҳам ундаги зарворли мисралар ҳар қандай инсоннинг қалбини ларзага солишга қодир. Шунинг учун ҳам ушбу шеър уруш йилларида дастлаб “Правда” газетасида, кейин фронт газеталарида босилиши оламшумил воқеа бўлган эди.

Юқорида айтилган айрим фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин. Яъни Ғафур Ғуломнинг бадиий маҳорат масаласи ғоятда кенглиги, фалсафий чуқрлиги ва теранлиги билан ўзбек адабиётида ўзига хос феноменал ҳодиса саналади.

Адибнинг илк шеърларидан бошлаб сўнгги сатрларигача ўзбек халқининг миллий ғурурини, ўзлигини ўзида жамулжам эта олган донишманд шоирнинг эстетик кредоси сифатида миллатимиз маънавияти учун кўп йиллар хизмат қилишига ишончимиз комил.

Ғафур Ғуломнинг шеърини ҳамда насрий ижод намуналарини мумтоз адабиёт анъаналаридан келиб чиқиб, истиқлол даври янги миллий мафкураси талаблари асосида бадиийлик нуқтаи назардан тадқиқ ва тарғуб этиш навбатдаги муҳим вазифалардан бири ҳисоланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. (Тўлдирилган ва тузатилган иккинчи нашри) – Тошкент: “O’ZBEKISTON”, 2014.
2. Навоий А. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами). 20 томлик, 7–том. – Тошкент: Фан, 1991,
3. Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Тошкент: «SHARQ», 2020. 110 б.
4. Раҳимжонов Н. Ғафур Ғуломнинг адабий-эстетик қарашлари // ЎТА, 2013, № 3, 11-15 б.
5. Ғафур Ғулом. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами Тошкент: Фан, 1983
6. Абдулла Ориф Ўзбекнинг ўз шоири // Ўз АС, 1993, 28 май.
7. Саид Аҳмад. Йўқотганларим ва топганларим. (Хотиралар, адабий ўйлар). – Тошкент: 1990, 26-71- б.

ТАСАВВУФ ВА АДАБИЙ АЛОҚАЛАР ТАДҚИҚОТЧИСИ
(Профессор А. Абдуқодиров илмий фаолиятига айрим чизгилар)

ФАЙЗУЛЛОЕВ Бахтиёр Бобожонович,
академик Бобожон Ғафуров номидаги ДТМ
Хўжанд ДУ доценти , филология фанлари номзоди (Тожикистон)
Тел: (+992) 92 703 66 61
Эл.почта: b.fayz.1961@mail.ru

Аннотация: Мақолада навоийшунос ҳамда таниқли тасаввуфшунос олим Абдусалом Абдуқодировнинг ўзбек ва тожик адабий алоқаларига ҳамда тасаввуфнинг нақшбандийликка доир кузатишлари хусусида фикр юритилган.

Аннотация: В статье рассматриваются наблюдения нақшбанди и узбекского – таджикских литературных отношения и известного учение суфизма – Абдусалома Абдукадырова.

Annotation : The article deals with the observations of nakshbandi and the uzbek tajik on literary relations and the famous mystic Abdusalam Abdukodirov.

Таянч сез ва иборалар: анъана, таъсир, ўзига хослик, маҳорат, тасаввуф, таржима, адабий алоқа, татаббу, талқин, табдил, таҳлил.

Ключевые слова и выражения: традиция, влияние, своеобразие, талант, перевод, суфизм, литературное отношение, татаббу, интерпретация, преобразование, анализ.

Key words and phrases: tradition, influence , originality, talent, translation, literary sufism, attitude, tatabbu, interpretation, transformation, analysis.

Азалдан илм ва маърифат ўчоғи ҳисобланган Хўжанд шаҳрида ярим асрдирки, ўзбек адабиётшунослиги мактаби ҳам амал қилиб келмоқда. Ушбу илм даргоҳида камолга етган олимлардан бири таниқли навоийшунос, тасаввуфшунос, ўзбек ва тожик адабий алоқалари ривожига муносиб ҳисса қўшган ўзбек ва тожик мумтоз адабиётлари тадқиқотчиси ҳамда тарғибот-чиси, филология фанлари доктори, профессор Абдусалом Абдуқодировни етук адабиётшунос олим сифатида Тожикистода, шу билан бирга қўшни давлатларда ҳам яхши билишади.

Истиқлол шарофати билан тарихга ва узоқ асрлик адабий меросимизга ҳам соғлом назар билан қараш кайфияти вужудга келган бир даврда Абдусалом Абдуқодиров ҳали навоийшунослик илмида тўла ўрганилмаган Навоий ва тасаввуф деб номланган мураккаб мавзу тадқиқиға киришади.

Аслида тасаввуф ўта мураккаб фалсафий таълимот бўлиб, ўтмишдаги аллома зотлар унинг моҳиятини мукамал ҳолда англамасдан ёки тушуниб етмасдан туриб мазкур таълимотни турғуб ва

ташвиқ этишдан парҳез қилишган. Ҳар бир даври замонда унинг сир асрорини кашф этиш осон бўлмаган, албатта. Бу ҳақиқатни мумтоз ўзбек шоири Саййид Қосимий ҳазратларининг:

Ичинг тошинг била эмас мувофиқ,

Тасаввуфдан дам урма, эй мунофиқ,-

дея айтилган даъвати ҳар бир кишини ҳушёрликка чорлайди ва “бу майдон ичра турмоқлик осон эмас!”, - лигига иқрор бўлади.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида тасаввуф ҳақида ёзиш анъанага айланган бир давр бўлиб, кўплаб қалам аҳли мазкур фалсафий таълимот ҳақида ёзиш бўйича гўёки мусобақага киришган эдилар. Аммо истиқлол мафкураси эса тасаввуфга доир янгича мазмундаги тадқиқотларни кутмоқда эди. Ўша йилларда Абдусалом Абдуқодировнинг «Навоий ва тасаввуф», ²³«Навоий ва нақшбандийлик»²⁴, - деб номланган янгича мазмун-даги илк мақолалари «Адабий мерос» илмий журналда эълон қилиниди ва таниқли олимларнинг назарига тушган эди.

Ўзбекистон илмий ва адабий муҳитида Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққулов, Султонмурод Олимов каби таниқли олимлар айнан шу йўналиш бўйича илмий изланишлар олиб бораётганда Тожикистон Республикасида эса Абдусалом Абдуқодиров номлари зикр этилган устозлар билан бир вақтда ишга киришди ва заҳматли меҳнати эвазига ютуқларга эришганлигини илм аҳли яхши билади.

Ўша йиллар тадқиқотчининг дастлабки кузатишлари сифатида нашр қилинган “Навоий ва тасаввуф” (Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994), “Навоий ва нақшбандийлик” (Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994) рисоалари ҳамда «Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли луғати» (“Луғати мухтасари тафсирии истилоҳоти тасаввуф”. Хўжанд: Раҳим Ҷалил, 1997, 2002) номли биринчи ва иккинчи луғат китоблари ўз даври илмий ва адабий ҳаётида катта янгилик сифатида эътироф қозонгани кечагидек ёдимизда.

А.Абдуқодировнинг илмий кузатишлари тасаввуф таълимоти ва ўзбек – тожик адабий алоқалари йўналиши доирасида бўлиб, Навоий ва мумтоз тожик шоирлари ижоди билан бевосита боғлиқ бўлиб, асосан, анъана ва янгилик ва маҳорат масалаларига эътибор қаратилганлиги билан илмий қиммат касб этади.. Олимнинг “Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (*Ваҳдат ул-вужуд проблемаси бўйича*)” мавзусидаги докторлик диссер-тациясида (Тошкент, 1998) Навоий ижодида тасаввуфнинг ўрни масаласи атрофлича тадқиқ этилиб, унда Аллоҳ, олам ва одамнинг ягоналиги ифодаланган ваҳдат ул-вужуд (борлиқнинг яхлитлиги) таълимоти ишқ, фақру фано ва комил инсон масалалари билан боғлаб

1. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф // Адабий мерос. – Тошкент, 1991. -№ 3, 36-39 б.

2. Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик // Адабий мерос. -Тошкент, 1991. -№ 4,23-26 б.

тадқиқ этилган янгича мазмунга эга бўлган тадқиқотлар сирасига киради.

Профессор Абдусалом Абдуқодиров илмий кузатишларининг асосий қисми Алишер Навоий ҳаёти ва ижодий фаолияти билан бевосита боғлиқ. Унинг «Амир Алишер Навоий» (-Хўжанд: "Нури маърифат", 2003; тўлдирилган иккинчи нашр – 2013;), "Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти" (-Хўжанд: Раҳим Ҷалил, 2005), «Амир Алишер Навоий ва тожик мумтоз шоирлари» (Хўжанд, 2007), «Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий» (Хўжанд: "Нури маърифат", 2014), «Тасаввуф , навоий-шунослик ва адабий таълим масалалари » (Хўжанд: "Нури маърифат" 2019, 296 с.) каби монографияларини санаб кўрсатиш мумкин. Айниқса, сўнги уч тадқиқотдан аввалгисида форс-тожик мумтоз шоирларидан: Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомий анъаналари қиёсий – типологик нуқтаи назардан биринчи марта илмий таҳлил қилинган бўлса, кейинги монографияда эса Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ва уларнинг ўзаро адабий ҳамкорликлари кенг режада ёритилган ўзбек ва тожик адабий алоқалари силсиласидаги долзарб тадқиқотладан бири ҳисобланади.

Устоз А.Абдуқодировнинг сўнги монографиясида эса мумтоз адабиётимиздаги тасаввуф таълимоти унинг Амир Алишер Навоий ижоди-даги ўзига хос бадиий ифодаси, айниқса, мутафаккир бобомизнинг етук нақшбандий эканлиги ҳамда навоийшуносликдаги бугунги кундаги муҳим ва долзаб масалалар билан бирга адабий таълим жараёнида уларни ўрганиш билан боғлиқ муҳим масалалар ёритилганлиги билан алоҳида илмий қимматга эгадир. Жумландан, олимнинг қуйдаги хулосаларига эътибор қаратайлик: "... Навоийнинг бошқа шеър ва дostonларида ҳам нақшбан-дийлик ғоялари кенг тарғиб этилганини кўриш мумкин. Чунки нақшбандийлик тасаввуфнинг энг халқчил силсилаларидан бири сифатида инсон тарбиясида муҳим вазифани бажара олиш қудратига эга эди. Шунингдек, олимнинг нуқтаи назарича улуғ шоир нақшбандийликни қабул қилгач, уни мукаммал эгаллаб, ўз асарларида силсила ғоявий асосларини тарғиб этишга киришар экан, даставвал унинг шу жиҳатини эътиборга олади. Навоий талқинича, нақшбандийлик Аллоҳ васлига етиш йўлидир. У ишқ орқали амалга ошади. Зеро, ҳақиқий ишқ инсонни поклаб, камолотга етказди... Улуғ шоирнинг ўзи ҳам камолотга кўтарилган ва комиллиги тўла тан олинган зоти бобаракат эди. Дарвоқе, Хондамирнинг ёзишича, Навоий "... болалик йилларидан ва эндигина ўсиб-улғая бошлаган ўспиринлик

3. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди) Тўлдирилган ва қайта ишланган тўртинчи нашри. – Тошкент: "BAYOZ", 2022, 228 бет.

чоғларида бошлаб бу дунё ва ундаги нарсаларга бўлган эътиборсизлик **этагини силкиди** (таъкид бизники- Б.Ф.) ҳамда ҳеч қачон ўткинчи мол-дунёга бўлган муҳаббат чангини ва бу дунёнинг нарсаларига бўлган қизиқиш ғуборини ўзининг ҳиммат этагига қўндирмади”²⁶,-деган ғоятда ибратли, ҳар бир давр учун фикрни ёзган эди.

Профессор Абдусалом Абдуқодиров ўз кузатишларида Навоий ҳазрат-ларининг том маънодаги етук нақшбандий эканлигини кўрсатадиган энг ишончли тарихий манбалардан бири тарихчи Хондамирнинг хотираларидаги қуйидаги фикрига алоҳида эътибор қаратади: “Ҳар қачон подшоҳи Соҳиб-қирондан (Яъни Ҳусайн Бойқаро – Б.Ф.) ўз ҳолига бирин -кетин иноят ва марҳамат кўрган сари, **хилват жойга борар**, (таъкид бизники-Б.Ф.) бошини ялонғочлаб, бир миқдор тупроқни бош устига сочар ва азиз нафсига ундаб айтардики: дунё мартаба ва ҳашаматларининг эътибори йўқ, зинҳор бу мартабаларнинг қўлга киришини худбинлик ва такаббурга сабабчи қилма; ўзингни тупроққа тенг тутиб, мумкин қадар фуқаро ва мискинлар ишини ҳал қилишга урин...”²⁷.

Амир Алишер Навоий ҳазратларининг сийратидаги бундай олижаноб: сабр, қаноат, нафсни тийиш ва хоксорлик каби фазилатлар нақшбандийлик тариқати раҳнамолари Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, Хожа Баҳроуддин Нақшбанд ва Мавлоно Абдурахмон Жомий каби улуғ зотлар йўли бўлиб, Навоий ҳам уни мукаммал эгаллаганлиги устоз А.Абдуқодировнинг кузатишларида аниқ ва ҳаққоний мисоллар асосида ўз исботини топганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Профессор А.Абдуқодировнинг илмий кузатишлари Алишер Навоий асарларидаги тасаввуфий масалалар тожик мумтоз адабиёти вакиллариининг асарлари билан қиёсий нуқтаи назардан тадқиқ этилганлиги билан тасаввуф ҳамда адабий алоқаларга доир мавжуд ишлардан алоҳида ажралиб туради.

Устоз А.Абдуқодиров ўзбек ва тожик адабиётининг ҳар бир даври бўйича теран мушоҳада юрита оладиган синчков ва нуктадон олим эди. Жумладан, унинг Алишер Навоий ижоди бўйича хорижий мамлакатларида ҳам амалга оширилаётган ишлар бўйича ўз муносабатини билдира олиганлиги диққатга сазавор ишлардан биридир. Жумладан, сўнгги пайтда таниқли эронлик адабиётшунос Зебеҳулло Сафонинг асарлари Тожикистон Республикасининг Душанбе шаҳрида нашр қилинди. У ўзининг “Таърихи адабиёти Эрон” (“Эрон адабиёти тарихи”) китобида Навоий “Хамса”си ва ундаги дostonларни Низомий “Хамса”сидаги дostonларга тақлид сифатида яратилган деган фикр баён қилади²⁸.

4. Хондамир. Макорум ул ахлоқ. – Форс тилидан таржима, изоҳлар. Кириш ва ило- валар муаллифи: Комилжон Раҳимов. – Тошкент: “Akademnashr”, 2017, 116-117б.

5. Хондамир. Макорум ул ахлоқ. М.Фахриддинов, П.Шамсиев таржимаси. Учун-чи, қайта ишланган, тўлдирилган нашри. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967, 93б.

6. Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, - С. 171.

А.Абдуқодиров З.Сафонинг бундай хулосалари нотўғри ҳамда асоссиз эканлигини илмий нуқтаи назардан исботлаб, бу икки улуғ шоирлар асарларини бадиий матнлари асосида бирма-бир қиёсий йўсинда кузатиб, қуйидаги асосли илмий хулосаларини билдирган эди: “Албатта, бу фикрлар (Яъни З.Сафонинг фикрлари – Б.Ф.) илмий асосга эга эмас. Чунки, биринчидан, З.Сафо Низомий ва Навоий “Хамса”сидаги дostonлар ҳақида етарлича маълумотга эга эмаслиги сезилади. Буни шундан билиш мумкинки, у ҳатто Навоий дostonларининг номларини тўғри келтирмайди. Воқеан, “Ҳайрат ул-аброр”ни у “Ҳаёт ул-аброр”, “Лайли ва Мажнун”ни “Мажнун ва Лайли” тарзда ёади... ²⁹.

Шунингдек, З.Сафо Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий ва Хондамир ва бошқаларнинг Навоийнинг “Хамса”сига доир ўз давридаёқ билдирилган қимматли маълумотлардан мутлақо хабарсиз экани таъкид-ланиб, ҳар икки шоирнинг асарларини бадиий матнга таянган ҳолда текшириб, Навоийни оригинал шоир эканлигини аниқ далиллар асосида исботлаб берилганки, бундай ҳар жиҳатдан ишончли, илмий асосга эга хулосалар Алишер Навоий меросини жаҳон миқёсида мукаммал даражада ўрганишга ва уни янада теранроқ англашга яқиндан ёрдам бериши, шубҳасиз.

Истиқлолдан кейин профессор А.Абдуқодировнинг тожик ва ўзбек адабий алоқаларига доир юзага келган муҳим ишларидан яна бири - таржима ва табдил борасидаги самарали фаолиятини махсус таъкидлашни истардик. Жумладан, олимнинг *“Тожик пандномалари”* рукнида тожик адабиётидан исломий ва тасаввуфий мазмундаги бир қатор намуналарни ўзбек тилига таржима қилиб, уларнинг ҳозиги ўзбек адабий тилидаги табдил вариантлари билан нашр қилиниши адабий алоқаларга доир муҳим ишлардан бири бўлди дейиш мақсадга мувофиқ. Таъкидлаш лозимки, юқорида тилга олинган таржима ва табдилларда асосан тасаввуфий руҳидаги асарлар уларнинг бугунги кунда ёшлар тарбиясидаги ўрни ва аҳамияти борасида муҳим ҳамда умумбашарий хулосалар баён этилганлиги билан алоҳида қимматга эга.

Тожик алломаларидан Абумансур Мотуридий Самарқандийнинг *“Панднома”*си, Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг *“Низомнома”*си ва *“Табоқат ул – сўфия”*(Сўфийлик табақалари) тазкира ҳамда маноқиблари, *“Юз майдон”* номли диний-тасаввуфий пандномаси, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийнинг *“Васиятнома”*си, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг *“Ахлоқи мусҳсиний”* пандно-маси, Абдурахмон Жомийнинг *“Хирадномаи Искандарий”* дostonидан танлаб ва саралаб олинган панду ўғитлари шунингдек, Убайд Законий-нинг *“Сад панд”* (Юз панд)“, Шужо Шерозийнинг *“Анис ун-нос”*(“Инсоннинг дўсти”), Сирожиддин Сидқийнинг *“Жавоҳир ул-панд”* (“Қимматбаҳо пандлар”) каби

7. Яна қаранг: Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, - С. 13.

пандномалардан танлаб олинган парчалар ўзбек тилига эркин таржима ҳамда табдил шаклида нашр этилганлиги билан эътиборга лойиқ³⁰.

Профессор А.Абдуқодировнинг юқорида қайд этилган таржималарининг фазилати шундаки, улар ҳар қандай китобхон учун ҳеч бир мушкуллик туғдирмайди. Мазкур таржималар содда, услубий жиҳатдан равон шаклда ўзбек тилига ўгирилган бўлиб, ҳар битта китобхон учун тушунарлидир. Энг асосийси, таржималарда Шарқ алломаларининг панду ўғитлари давр ва замон талабларига тўла жавоб бера оладиган чуқур тарбиявий мазмунга эга бўлган бадий жиҳадан етук намуналар эканига гувоҳ бўлиш мумкин. Улардаги ҳар бир фикрлар бугунги глобаллашув даврида кенг китобхонларга, айниқса ёшларга, уларнинг тарбияси учун беминнат хизмат қиладиган муҳим адабий манбалар сифатида кўп йиллар давомида ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳолда миллатимиз маънавияти учун хизмат қиладиган панднома руҳидаги бебаҳо манбалар ҳисобланади.

Хуллас, истиқлолдан сўнг ўзининг кўп асрлик тарихига эга бўлган ўзбек ва тожик адабий алоқалари бўйича янги ривожланиш босқичига дадил қадамлар қўйилди. Қадимул айёмдан “қуда – қудағай” (Ғафур Ғулом) бўлиб келаётган икки - ўзбек ҳамда тожик халқлари адабий алоқаларининг нурли истиқболидан шаҳодат беради. Профессор Абдусалом Абдуқодировнинг бу борада амалга оширилган илмий кузатишлари ҳамда таржима ва табдиллари тасаввуфга доир назарий қарашлари ҳамда шундай мазмундаги асарларни таҳлил ва талқинига доир ишлари шунингдек, кўплаб мавзулардаги кузатишлари адабий алоқаларга доир муҳим ишлар қаторида кўп йиллар давомида ўз илмий қиммати ҳамда тарбиявий аҳамиятини сақлаб қолишига ишончимиз комил.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Хондамир. Макорим ул- ахлоқ. -Қайта ишланган ва тўлдирилган учинчи нашри. -Тошкент: Бадий адабиёт, 1967, 205-бет.

2. Навоий А. Хазойин ул- маоний, Биринчи девон .- Тошкент: “Тамаддун”, 2011, 16- бет.

3. Иззат Султон. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти (нақшбандия тариқатининг замонавий аҳамияти ҳақида жажжи тадқиқот) – Тошкент: “Фан”, 1994.

4. Комилов Н. Тасаввуф. - Тошкент: “ MOVAROUNNAHR “ - “OZBEKISTON “, 2009.

5. Олимов С. Нақшбанд ва Навоий. – Тошкент: “ Ўқитувчи “, 1996.

8. Абдуқодиров А. Тожик пандномалари. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10- китоблар. – Хужанд: “Нури маърифат”, 2012 – 2022.

6. Абдуқодиров А. “Сабъаи сайёр”: адабий анъана ва янгиликлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017, 2- сон, 19-20-бетлар.

7. Абдуқодиров А. “Ҳайрат ул – аброр”: адабий анъана ва бадиий маҳорат // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016, 1-сон, 12-13-бетлар.

8. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (ваҳдат ул-вужуд муаммоси). – Хўжанд: Раҳим Ҷалил, 2005. – 98 бет.

9. Сафо З. Таърихи адабиёти Эрон. Ҷилди 3. – Душанбе: Сино, 2011, - С. 171

10. Абдуқодиров А. Тасаввуф, навоийшунослик ва адабий таълим масалалари. Монография. – Хўжанд: “ Нури маърифат”, 2019, 296 – бет.

11. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий (Ҳаёти ва ижоди) Рисола. Қайта ишланган ва тўлдирилган тўртинчи нашри. - Тошкент:“BAYOZ”,2022, 228-бет.

12. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. - Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994, 102-б.

13. Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. -- Хўжанд: “Нури маърифат”, 1994.120-б.

14. Абдуқодиров А. Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. Монография.– Хўжанд: “Нури маърифат”, 2014. – 208 бет.

ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИ ТАСНИФИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ф.ф.д., проф. У.Жуманазаров (Ўзбекистон, ЖДПУ)

Адабиёт - сўз санъати. У ижтимоий онг формаларидан бири бўлиб, бошқа санъат турларидан ўзининг оммавийлиги, ўқувчи-китобхонларга тез таъсир эта олиши, фикрлашга ўта қулай ва теранлиги, узоққа бора олиши, миллий мафкура ва миллий онгни эркин тасвирлай, айта олиши билан фарқланиб туради.

Адабиётнинг асосий қуроли сўздир. Ана шу сўз орқали адабиёт юқоридаги вазифаларни бекаму кўст бажара олади. Сўзни ҳам наққошларча, усталик билан ишлата олгандагина адабиёт бирор бир тимсол ярата олади, фикр айта олади. Жаҳон адабиёти ана шундай энг ноёб сўз усталари қаламидан чиққан бадиий асарларнинг хазинаси ҳисобланиб, бу жараёни таҳлил қилиш ушбу фан зиммасига киради.

Жаҳон халқлари адабиётининг асосий мақсади ер юзидаги катта-кичик халқ, миллат, элатлардан етишиб чиқиб, юксак талант билан асар яратган адабиёт кишиларининг, яъни истеъдодларнинг ижодини таҳлил қилиш, ютуқларини адолат тарози билан белгилаб бериш, маълум бир ҳудуддаги адабиётлар ўртасидаги муштаракликни аниқлаб, жаҳон адабиётида рўй бераётган умумий ва хусусий ўзгаришларни қайд қилишдан иборат. Айни вақтда, ана шу ўзгаришлар асосида

умумадабиётнинг қонун-қоидаларини келтириб чиқаришга, унинг тараққиёт тенденцияларини белгилаб олишга ҳам ёрдам бериш ҳам жаҳон адабиётининг мақсади саналади.

Биз ушбу фанни ўрганиш жараёнида жаҳондаги турли халқларнинг адабиёти билан танишамиз, улардан етишиб чиққан энг истеъдодли ёзувчи, шоир ва драматурглар асарларини таҳлил қилиш билан жаҳон цивилизациясининг тарихи ва тараққиёт босқичлари билан ҳам танишиб борамиз. Ушбу фаннинг вазифаси ҳам ана шулар билан белгиланади ва биз бу фанни ўзлаштириш жараёнида Евроосиё, Африка, Америка ва бошқа ҳудудлар адабиётининг энг нодир намуналарини ўқиб, таҳлил қилиб борамиз.

Жаҳон халқлари адабиёти фани умумадабиётни ўрганишни маълум бир тизимга солиш учун, аввало, уни ҳудудларга асосланган ҳолда бўлиб ўрганиш лозим. Бундай ҳудудий бўлиниш қуйидагичадир:

1. Шарқ адабиёти: Ҳиндихитой халқлари адабиёти. Япон адабиёти. Австралия, Зелландия ва Океания халқлари адабиёти. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиёти. Кавказ халқлари адабиёти.

2. Ғарб адабиёти: Европа халқлари адабиёти. Скандинавия халқлари адабиёти.

3. Африка халқлари адабиёти.

4. Араб халқлари адабиёти.

5. Америка халқлари адабиёти.

Ушбу ҳудудий бўлинишлар уларга тегишли ҳар бир халқларнинг ўрнашган жойи, этник яқинлиги, ижтимоий-сиёсий, маданий тараққиёт босқичларидаги ривожининг яқинлиги билан белгиланади. Бу бўлинишлар ўз навбатида яна кичик-кичик қисмларга бўлиниб бориши ҳам мумкин. Масалан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиёти: ўзбек, қирғиз, қozoқ, тожик, туркман ва қорақалпоқ адабиётидан иборат.

Ҳудудий бўлинишнинг илмий афзалиги шундаки, ҳар бир ўқувчи ёки талаба жаҳон халқлари адабиётини ўрганар экан, турли-туман миллат адабиётини бир-бири билан адаштириб юбормайди, уларни бир-бирига қийослай олади ва ҳар бир катта ҳудудий адабиётнинг ўзига хос томонларини ўзлаштира олади.

Ушбу соҳа ўта кенг, ўрганилиши керак бўладиган адабиётлар кўплиги сабабли жаҳон адабиётини тараққиёт босқичларига ҳам бўлиб ўрганиш мумкин. Чунки тарихий формациялар ва ҳар хил тузумлар у ёки бу халқнинг адабиётга ҳам кучли таъсир кўрсатмасдан қолмайди, албатта.

Жаҳон халқлари адабиётининг тарихий тараққиёти босқичлари энг аввало қуйидаги катта даврлардан иборат:

1. Антик адабиёт. Бу давр адабиёти эраиздан аввалги йиллардан то янги эранинг бошларигача бўлган бадиий асарларни ўз ичига олади. Масалан, қадимги юнон адабиёти.

2. Янги давр адабиёти. Бу давр адабиёти эса эрамизнинг биринчи асридан бошлаб, то XIII-XV асрларгача бўлган адабий ҳаётни қамраб олган.

3. Ўрта асрлар адабиёти. Бу давр адабиёти XVII асрдан XIX асрнинг охиригача бўлган даврда яратилган жаҳон адабиёти намуналарини ўзида жамлаган.

4. Замонавий давр адабиёти. Бу адабиёт XX аср бошларидан то шу кунгача бўлган жаҳон халқлари адабиётининг энг яхши намуналарини ўз ичига олади.

Ушбу катта даврлар ҳам ўз навбатида яна янги-янги босқичлардан иборат бўлиши табиий: унда икки хил манзарани кўрамиз: умумжаҳон адабиётига хос тараққиёт босқичлари, алоҳида олинган миллат адабиётининг тараққиёт босқичлари.

Энди шу ўринда жаҳон халқлари адабиётининг тараққиёт босқичлари ҳақида тўхталиб ўтайлик:

Антик давр адабиётининг худуди эрамиздан аввалги минг йилликлардан бошланиб то эра бошига қадар давом этган. Антик давр адабиётининг юксак тараққиёти грек (қадим Юнон) адабиёти ва санъати билан боғлиқ. Чунки давлатнинг қарор топиши, турли урушлар туфайли унинг кенгайиб ва бойиб бориши юнон ижтимоий онгига кучли таъсир қилди. Натижада адабиёт, ҳайкалтарошлик, рассомлик, музыка, театр каби санъатлар бошқа жойдагига нисбатан бу ерда кучли тараққий топди.

Янги давр адабиёти эрамизнинг биринчи юз йилликлардан бошланиб то XV асрга қадар давом этган. Бу даврда энди Шарқ адабиётида катта бир кўтарилиш - Уйғониш даврини кўрамиз. Яъни энг ноёб асарлар “Авесто”, “Қутадғу билиг”, “Девону луғатит турк”, “Ҳиббатул ҳақойиқ”, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ижоди ана шу давр мевасидир. Бу асарлар ва ижодкор талантлар бутун жаҳон адабиётига жуда катта таъсир кўрсатди: энг асосийси ва муҳими унга тасаввуф фалсафасини олиб кирди, “инсон адабиётнинг энг чуқур ўрганиши керак бўлган предмети” деган қонидани ҳам ана шу адабиёт олиб кирди.

Ўрта асрлар адабиёти асосан XVII-XIX асрлар билан (шартли равишда албатта) белгиланиб, бу давр Европа адабиётининг ўта тез юксалиши билан белгиланади. Чунки XVI асрлардан бошлаб Европада дастлаб саноат, кейинроқ эса техника тезкорлик билан ривожланди. Европа мамлакатлари денгиз йўли билан жуда кўп жойларни мустамлакага айлантирдилар. Натижада иқтисодий даромад ижтимоий онг тараққиётига жуда катта таъсир қилди. Айнан шу даврдан бошлаб Америка адабиёти даврига келиб, энди адабиётларнинг тараққиёт босқичлари маълум бир тартибда, деярли бир хил ривож йўлига тушди. Чунки жаҳон мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий ва техникавий ҳамкорлик уларнинг маданиятини, хусусан, адабиётини ҳам бир йўналишга олиб келди.

Замонавий давр адабиёти (XX аср ва XXI асрнинг бошлари). Ҳар бир миллат, халқ, элат жаҳон адабиётига ўзининг энг яхши талантларини беради. Миллий адабиётнинг қуввати фақат бу халқларнинг умумий сони билан ўлчанмайди. Балки ана шу миллатнинг мафкураси, тарихи ва миллий онги билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳар қандай катта-кичик миллатнинг жаҳон адабиётида ўз ўрни, улуши, роли бор.

Бизнинг ўзбек (турк) халқи энг қадимдан бошлаб жаҳон халқлари маданиятида жуда катта рол ўйнаб келган, унинг ривожга кучли таъсир кўрсатган. Айниқса, Шарқ Уйғониши Европа мамлакатларида аниқ фанларда асос солди, адабиёти ва санъати эса бошқа халқ адабиётига янги тимсоллар берди, тасвирлар ва ғоялар олиб кирди.

Жаҳон халқлари адабиётига энг қадимги даврдан бошлаб шу кунгача ўзбек миллий адабиёти қуйидаги формаларда бир қатор ижодий янгиликлар бериб келган:

1. Сайёр сюжетлар. Масалан: “Тўмарис” афсонаси, “Лайли ва Мажнун” сюжети.

2. Тасвир услуби. Шарқона романтик тасвир.

3. Образлар тизими. Масалан, булбул, гул тимсоллари ва бошқалар.

4. Тасаввуфий бадиийлик ва фалсафий ғоялар.

Ҳозирги замонавий адабиётдаги умидбахш тамойиллардан яна бири, яъни инсон борлигини, ҳаёт манзарасини жуда кенг ва яхлит шаклда жамият, табиат ҳамда тафаккур тараққиёти қонуниятлари асосида акс эттиришга интилиш кучаяётганлиги унинг қандай реализм йўлидан кетаётганлигини қай даражададир тасаввур қилишга имкон беради. Бундай акс эттириш XIX аср рус адабиётида, хусусан, Л.Н.Толстой, Ф.М.Достоевский ва А.П.Чехов сингари ёзувчилар ижодида энг буюк бадиий кашфиётлар туғилишига олиб келган бўлиб, уни адабиётшунос В.Кожинов “синтетик реализм” деб атаган эди. Албатта, ҳали бизнинг адабиётимизда бундай реализм тўлиқ шаклланиб улгургани йўқ. Фақат унинг анъаналарига ижодий эргашишлар муайян самаралар бермоқда. Чунончи, аввалги босқичда ёзувчи О.Ёқубов Ф.М.Достоевский анъаналари изидан бориб, “Кўҳна дунё” асарини яратган ва XX аср адабиётида тарихий-полифоник роман жанрини бошлаб берган эди. Эндиликда адабиётимизда синтетик реализмдагидек кенглик, кўламлилиқ ва яхлитлик томон интилиш бораётганлигига ёзувчи Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” романи далил бўла олади. Унда жуда катта тарихий давр ҳамда ниҳоятда мураккаб муаммолари қамраб олинган бўлиб, барча-барчаси турлича тақдирли юзлаб қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари воситасида, санъатнинг ранг-баранг, тасвирий унсурларидан фойдаланилган ҳолда талқин этилган. Агар Тоҳир Малик романнинг кейинги китобларини ҳам шу таҳлитда қизиқарли ёзиб, композицион мукамалликка эриша олса, бизнинг адабиётимизда ҳам синтетик реализм намуналарига яқин бўлган асар юзага келиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Шундай қилиб, дунёвий мазмуннинг етакчилиги, илгари бўлмаган жанр ва шаклларнинг туғилиши, реалистик тасвир услуби ҳамда ижодий методининг майдонга келиши, деярли бир аср мобайнида шу метод тантанаси йўлида изланишлару курашлар давом этганига ва улар ҳаммаси XX асрдаги сўз санъатимизни “Янги адабиёт” деб аташга тўла асос беради.

Юқорида таъкидланганларидан бошқа яна бир муҳим қуйидаги мулоҳазани айтиш зарур. Жаҳон халқлари адабиётини ҳудудий бўлинишлар ва тарихий тараққиёт босқичларига бўлиб ўрганишдан бошқа яна бир тасниф усули мавжуд: яъни бир-бирига жуда яқин ва қариндош ҳисобланган тиллар оиласи асосида тасниф қилиб ўрганишдир. Бу таснифнинг илмий-амалий аҳамияти шунда кўринадик, биринчидан, қадимги тарихи бир ўқ илдизга ёки маълум ҳудудий маконларга бориб тақаладиган, тиллари эса бир-бирига яқин ёки қариндош бўлган халқлар адабиётини мутоала қилувчи китобхон учун унчалик қийинчилик туғдирмайди. Иккинчидан, биз назарда тутаётган тилларнинг айримларини билган китобхон шу тилга жуда яқин ёки бир-бирига қариндош бўлган бошқа тилда ижод қилган ёзувчи ва шоирнинг асарларини ўрганиш имконияти туғилади. Яна энг муҳими, ҳар бир ўқувчи-талаба у ёки бу ижодкорларнинг аслида қаерлик ва қайси бир миллатга алоқадор бўлганлигидан қатъий назар, ўз асарларини қандай тилда яратилганлиги ва қандай тилга мансуб миллатнинг адабиётида ижод қилганлиги, ўша адабиёт хазинасидан ўзига хос ўрин эгаллаганлиги ҳақидаги маълумотларга ҳам эга бўла олади.

Биз ушбу таснифни амалиётда қўллаш тарафдоримиз ва ўқувчи-талабаларга тавсия этилаётган мазкур рисолада жаҳон халқлари адабиёти ҳақида қуйидаги тартибда қисқача-қисқача маълумотлар беришни маъқул топдик:

I. Кавказ халқлари адабиёти. Бу гуруҳга грузин, аблаз, кабардин, черкас, адигей, чечен, ингуш тилларида яратилган адабиёт намуналари киради.

II. Эроний тиллардаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга форс (эрон), тожик, пушту, курд, осетин каби жонли тилларда яратилган адабий-бадий намуналар киради.

III. Италий ёки роман тиллардаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга француз, итальян, испан, португал ва румин халқлари адабиёти киради.

IV. Герман тилларидаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга шимолий герман тиллардаги дания, швед, норвег, исланд, халқлари адабиёти киради. Бу халқлар қадимда Скандинавия мамлакатлари деб номланган. Шунингдек, Ғарбий герман тилларидаги инглиз, голланд ва немис адабиёти ҳам шу гуруҳнинг асосини ташкил этади.

V. Славян тилларидаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга шарқий славян тилларига мансуб рус, украин ва белорус халқлари адабиёти; жанубий славянларга мансуб болгар, македон, серб-харват, славин ва

ниҳоят ғарбий славян тилларига мансуб чех, славяк, поляк каби халқларнинг мустақил адабиётлари киради.

VI. Болтиқ тилларидаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга литва ва латиш халқларининг адабий-бадий намуналари мансуб.

VII. Угор-фин тилларидаги халқлар адабиёти. Бу гуруҳга венгер ва эстон каби халқларнинг адабиёти киради.

VIII. Грек тилларига мансуб халқлар адабиёти. Бу гуруҳга қадимги юнон (грек) ва қисман Рим адабиёти, ҳозирги даврда фақат грек тилида ижод қилаётган адабиёт истеъдодларининг асарлари киради.

IX. Ҳинд тилларига мансуб халқлар адабиёти. Бу гуруҳга қадимги ва ҳозирги ҳинд адабиёти, шунингдек, урду, бенгал, панжоб, орий, непол, кашмир, ассом тилларидаги ҳинд халқлари адабиёти мансуб.

Албатта, бундай тартибдаги таснифни янада давом эттириш мумкин. Лекин, биз бу ўринда юқоридагилар билан чегараланамиз ва мазкур рисолада ҳар бир тиллар гуруҳига мансуб халқларнинг энг машҳур фольклор намуналари ва истеъдодлари, уларнинг жаҳон адабиёти саҳифаларидан ўрин олган асарлари ҳақида мухтасар маълумотларни келтирамиз.

МЕТАФОРИКА В РОМАННОЙ СИСТЕМЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Пардаева З.Ж.

д.ф.н., профессор ДГПУ им. А.Кадыри

Аннотация: В данной статье рассматривается художественное мастерство Чингиза Айтматова в создании метафорической модели мира. На примере романа «И дольше века длится день» проанализировано своеобразие метафорики писателя.

Ключевые слова: общечеловеческие ценности, художественно-эстетическое творение, классика, роман, метафорика, метафорические модели мира, романский образ, языковая метафора.

Аннотация: Ушбу мақолада оламнинг метафорик моделини яратишда Чингиз Айтматовнинг бадий маҳорати ўрганилади.

Калит сўзлар: умуминсоний қадриятлар, бадий-эстетик ижод, классик, роман, метафорика, оламнинг метафорик модели, романий образ, тил метафораси.

На современном этапе перед суверенным Узбекистаном стоит цель формирования совершенственной системы подготовки кадров на основе богатого интеллектуального наследия народа и общечеловеческих ценностей. И поэтому особое внимание уделяется углубленному изучению художественно-эстетических творений выдающихся писателей и поэтов. И проводимая реформа системы образования, в том числе процесса воспитания и образования молодежи в целом на основе

«Закона об образовании» Республики Узбекистан связана таким образом с решением основных наших задач неразрывно и всесторонне.

Новое значение приобретает ныне и воспитательная роль литературы. По самой природе своей она не внушает какие-нибудь готовые понятия и представления, но обогащает нас опытом многих и разных поколений, открывает богатство бытия, готовит так каждого к самостоятельному восприятию и осознанию сложной реальности мира. Любые из классических творений нашей литературы обладает, разумеется, своим содержанием и поэтому своим воспитательным потенциалом. Они могут действительно способствовать полноте и целостности развития современного человека.

Характеризуя современный этап развития республики Узбекистан, Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев в Обращении к Законодательной палате и Сенату Олий Мажлиса говорит о переходе на «путь инновационного развития» с ориентацией на «новую мысль, новую идею, инновацию»[2]. Следует отметить также особое внимание руководителя государства на формирование и развитие читательской рецепции и деятельности книголюбов, на книгопечатание и распространение книг. «Основная задача заключается не только в обучении молодого поколения знаниям, но и, прежде всего, в воспитании юношей и девушек гармонично развитыми личностями, умеющими трезво оценивать происходящие в мире события и явления, живущими с чувством преданности родной земле, своей стране, достойными такого высокого звания, как гражданин независимого Узбекистана»[1].

Феномен метафоры привлекал к себе крупнейших мыслителей, среди которых Аристотель, Руссо, Гегель, Э. Кассирер, Х. Ортега-и-Гассет и другие. «Метафора является не принципом необычайного словоупотребления, а способом художественного мирооформления. Она отражает индивидуально-творческие особенности в субъективном содержании мира поэтических видений», - писал В.В. Виноградов.[5. с.75] Исходя из данного определения, рассмотрим метафорику романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день».[3.480 с.]

На примере анализа метафорики романа Айтматова можно раскрыть художественное мастерство автора в создании и художественных образов, и художественных деталей, использование при этом богатых языковых пластов. Роман Ч.Айтматова «И дольше века длится день» исключительно сложный объект литературоведческого анализа и интерпретации. Анализ айтматовского романа становится подлинной школой обладания профессионализмом исследовательского подхода к художественному тексту.

Метафоричность - одно из главных свойств художественного философского мышления писателя. Метафора делает художественные образы его произведений более выразительным. Сказанным определяется возросший в конце XX века интерес филологов к метафоре

как средство более глубокого понимания картины мира писателя, это, во-первых. Во-вторых, метафора является неотъемлемой частью художественного текста. В-третьих, роман «И дольше века длится день» уникален по своей художественности метафорически. Художественный язык его ярок, экспрессивен, в нем проявляется талант писателя-художника.

Метафорика романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день» - это плод художественного мышления писателя. Она органически связана с поэтическим видением мира. Автор, создавая свое произведение, одновременно создает своеобразный, не похожий ни на какой другой, свой художественный мир. Рассмотрение метафорически романа позволяет утверждать, что, несмотря на многообразие объектов, выступающих как главными, так и второстепенными субъектами метафорического переноса, образная система романа обнаруживает множество глубинных связей, проявляющихся в постоянном присутствии сквозных образов, общих категориях изображения реальности.

Предметный мир романа «И дольше века длится день» может быть разбит на три больших группы. Это: 1) люди, их действия и состояния; 2) предметы и явления мира природы; 3) предметы и явления мира культуры. Рассмотрение метафорически романа показало целостность образа мира, описываемого писателем. Прибегая к разнообразному арсеналу метафорических моделей, писатель показывает взаимопроникновение мира отдельного человека в мир других людей, человеческий мир в мир природы, неразрывную взаимосвязь мира людей и мира культуры, человеческого и предметного миров.

Обратимся к метафорической характеристике персонажей романа «И дольше века длится день». Очевидно, Ч. Айтматова более всего привлекают люди, их внутренняя жизнь: мысли, чувства, воспоминания, отношения. Писатель характеризует внешность человека, многообразие его физических и психологических состояний, характеризует и человека в целом. Таких примеров много. Давая общую характеристику героя, писатель часто делает это устами своих героев. Отрицательных характеристик намного больше, чем положительных.

В большинстве случаев в таких метафорах реализуется модель «Человек как память», «Человек как государственная машина», иногда «Человек как предмет». Первая модель выражает духовных качеств героев (Казангап, Абуталиб, Зарифа, Едигей), вторая раскрывает человека как государственную машину (Сабитджан, постовой военный)

Последняя модель иллюстрирует тенденцию овеществления людей, через которую писатель раскрывает общечеловеческую порочность – забывать самое ценное и дорогое у человека и внимание читателя обращается на такие качества, как самоотверженность, честность, манкуртство.

Описывая внешность персонажей, Ч.Айтматов часто стремится не только создать портрет героев, но и охарактеризовать их внутренний мир, создать определённое отношение читателей к описываемым лицам. Метафоры и сравнения регулярно обращают нас к миру природы. Чаще других используется автором романа модель «Внешность человека как природное явление». Улыбка, глаза, особенное одухотворённое выражение лица соотносятся со светилом, все эти и другие метафоры, построенные по этой модели, связаны с положительной коннотацией.

Для описания внешности, чаще выражения лица, Ч. Айтматов употребляет и антропоморфные метафоры. Он часто использует модели «Человек как растение» и «Человек, животное и растение как единый мир».

Таким образом, в описании облика людей наиболее активно используются модели: «Внешность человека как природное явление», «Человек как растение», «Человек как животное» и «Человек как вещь». Для описания внешности употребляются в основном биоморфные, фетишные и антропоцентрические метафоры.

Айтматов воплощает также модель «Человек как птица». Примером такой реализации является развёрнутая метафора легенды о манкурте – превращение в белую птицу умирающей Наймананы.

Герои Айтматова часто слышат внутренние голоса, раздваиваются, представляются автором не как единые личности, а как спорящие, даже физически борющиеся антагонисты. Обычно это человек духовный – олицетворение высоких идей, который воплотил в себя самые гуманные черты человека, его доброту, преданность нравственным, моральным, религиозным качествам (Казангап, Зарифа, Едигей), и человек-машина (военный солдат), который выполняя свои служебные обязанности, не разрешает им приблизиться к космодрому, т.е. бывшему кладбищу.

В образе Едигея-буранли писатель воплотил жизненность человеческой памяти. Так реализуется художественная модель «Человек для человека друг».

В название романа вынесена строка стихотворения Бориса Пастернака 1959 года «Единственные дни». Даже название романа «И дольше века длится день» употреблено в переносном, метафорическом значении.

В самом начале романа главный герой романа стрелочник Едигей разведет все три стрелки времени: литературный идет в будущее, сам Едигей остается в настоящем, а мысли его утекут в прошлое. Соединятся они, сомкнутся лишь в финале романа в страшной картине апокалипсиса. Небо обваливалось на голову, разверзаясь в клубах кипящего пламени и дыма... Человек, верблюд, собака – эти простейшие существа, обезумев, бежали прочь.

Использование Айтматовым архитектоники модернистского романа «представить события в течении дня» в романе, а также трансформация

мифа проявили художественное мастерство писателя синтезировать различные методы. История каждого человека, образа составляет отдельную историю XX века: прообразом Буранного полустанка является железнодорожная станция Торетам около космодрома Байконур, репрессия 37-года в истории Абуталиба и Зарифы Куттибаевых, космодром – Байканурский космодром, воспитание и обучение Сабитджана в городе-интернате – в 80-х гг. XX века в советском государстве модно было отдавать своих детей в интернат, даже дети высокопоставленных партийных работников воспитывались в интернате. В каждом городе советского региона создавались русскоязычные интернаты, где воспитывались манкурты-Сабитджаны – будущие советские зомби.

В 70-х годах советское государство разработало налоги на мясо, население должно было отдавать свои собственные крупнорогатые животные в мясокомбинаты для выполнения плана по сдаче мяса. При нехватке мяса крупнорогатых животных принудили сдавать на мясо даже племенных животных. Таким образом, были уничтожены сотни фермы племенных животных. История налога на мясо воплощена в образе верблюда Едигея Каранара, которого в дальнее горное ущелье спрятал Едигей.

Стремление донести до читателя свою мысль максимально точно, характерное для творческой манеры Ч.Айтматова, нередко побуждало писателя прибегать к ещё более развёрнутым текстовым конструкциям, которые оформлялись уже не как тропы-метафоры, а с помощью различных стилистических фигур, прежде всего эпитетов и сравнений, и сочетания всех этих средств. Эпитеты, то есть образные определения, используются как самостоятельное средство метафорического обозначения (то есть не в составе развёрнутой метафоры, а как единственный её представитель в тексте) достаточно редко.

Часто Ч.Айтматовым употребляются одновременно метафоры и сравнительные конструкции или метафоры и эпитеты, а иногда и прямое описание того же самого субъекта или ситуации, чем достигается совершенная образность и вместе с тем максимальная точность выражения. В своем стремлении передать все оттенки эмоционального состояния персонажа Ч.Айтматов нередко создает целые тексты-метафоры, в которых персонаж «раздваивается», сравнивается сам с собой, и автор описывает уже борьбу неких двух новых личностей, читателю слышны «два голоса». В результате создания автором такого психологического мини-сюжета, читатель поставлен перед необходимостью анализировать самым прожитую жизнь, оценить свои поступки.

Ч.Айтматов часто сравнивает Казангапа с его верблюдом Каранаром и такое сравнение часто тоже становится причиной порождения текстов в тексте.

Таким образом, художественное произведение является фактом культуры, при интерпретации необходимо реконструировать место произведения в духовной истории человечества. Метод учитывает как субъективную индивидуальность интерпретатора, так и объективную ситуацию времени написания, влияния традиций и культурного контекста, что в целом дает возможность постоянно обновляемого, но адекватного восприятия текста.

Центральное место в романной картине мира романа «И дольше века длится день» занимает живой человек со своими чувствами и переживаниями, действиями и отношениями с другими людьми, с его проявлениями в общей культуре. Именно человек становится мерой всех вещей, способом восприятия и понимания мира. При изображении внутреннего мира человека метафорическая техника используется автором романа особенно изощренно. Описывая чувства, состояния, воспоминания, Ч. Айтматов прибегает к созданию биоморфных, акциональных и пространственных метафор, но более всего уделяет внимание образованию антропоморфных метафор, особенно тех, где в качестве вторичных субъектов выбираются важнейшие потребности человека и сами люди в разнообразных ситуациях.

В романе раскинулась степь «Сарыозеки». В одном из репортажей по роману «И дольше века длится день» сам Чингиз Айтматов рассказал, что на географической карте нет такой местности «Сарыозеки». Это авторский вымысел писателя. Благодаря метафорической моделировка писатель сумел собрать и художественно воплотить на сарыозеках все боли, тревоги, утраты, слезы человека, которых не по силу выносить самому человеку. Человек в романе сумел. В этом художественная сила метафоры романа «И дольше века длится день». Сарыозеки - это метафора всех тяжестей, мучений и неисполненных желаний человека, который принудительно носил гражданскую принадлежность – советский.

Список рекомендуемой литературы

1. Указ Президента Республики Узбекистан «О стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан. Ташкент, 7 февраля 2017 г., № УП-4947.

2. Обращение Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева к Законодательной палате и Сенату Олий Мажлиса / Народное слово. – Ташкент. – 23 декабря 2017 год. – № 258.

3. Айтматов Ч. «И дольше века длится день». АСТ, Астрель, 2010. 480 с.

4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. - 423 с. -<https://elar.urfu.ru/handle/10995/49>.

5. Виноградов В.В. Поэтика русской литературы. - М.: Наука, М.: Наука, 1976. — IV, 512 с.<https://plr.iling-ran.ru/ru/node/85>.

ALISHER NAVOIY MA'RIFATI TALQINI

Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich

JDPU f.f.f.d.(PhD), dotsent

Ibrohimova Marjona

JDPU boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi;

e-mail: nasrullayev1978@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek navoiyshunosligining yirik tadqiqotchilaridan biri, navoiyshunos olim Yoqubjon Is'hoqovning ulug' shoirning maslak va suluklarga munosabati masalasida yaratgan ilmiy konsepti haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: navoiyshunos, munosabat, maslak, suluk, konsept, tasavvuf, risola, mafkura, insoniyat.

O'zbek navoiyshunosligining yirik tadqiqotchilaridan biri, filologiya fanlari nomzodi Yoqubjon Is'hoqov Hazrat Navoiy haqida, xususan, uning maslak va suluklarga munosabati masalasi bo'yicha bir qator tadqiqot ishlarini olib bordi[1] va buning natijasida o'z ilmiy konseptini yaratdi.

Shu o'rinda "konsept" tushunchasiga to'xtalib o'tsak.

Falsafiy va ilmiy lug'atlarda konsept tushunchasi shunday ta'riflanadi:

Konsept – (lot. conceptum) umumiy tushuncha, umumiy tasavvur[2].

Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushunchaning bir qator turlari farqlanadi. Jumladan, filologiyada konsept "an'anaviy ifodaga ega bo'lgan barqaror lisoniy yoki mualliflik g'oyasi, motivning aynan o'zi" sifatida sharhlanadi[3].

Istiqlolga erishganimizdan keyingi yillarda o'zbek adabiyotshunosligida tasavvuf ta'limoti va uning badiiy adabiyotga ta'siri bilan bog'liq ko'plab maqola va tadqiqotlar yaratildi. Albatta, ularning orasida noaniq fikrlar, mavhum xulosalar, bir-biriga zid farazlarning yuzaga kelishi tabiiy. Olima D.Yusupovaning e'tiroficha, Yoqubjon Is'hoqovning «Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiyoti» tadqiqoti esa aniq va birlamchi manbalarga asoslanganligi, hodisaning mohiyatini to'liq anglab fikr yuritilganligi, eng asosiysi, mantiqiy va izchil xulosalarga ega ekanligi bilan alohida diqqatga molikdir[4].

Tadqiqotchi o'z risolasida, yuqorida ta'kidlanganidek, aniq va birlamchi manbalarga asoslangan holda[5] hodisaning mohiyatini to'liq anglab fikr yuritishga intiladi. Xususan, naqshbandiya tariqatining asoschisi Muhammad ibn Muhammad Buxoriy – Xoja Bahouddin Naqshband tavalludi, uning ilm tolibi davri bilan bog'liq ma'lumotlarda bu hol yaqqol ko'zga tashlanadi.

Olim Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq tariqatning to'liq shakllanib, rivoj topishiga turtki bo'lgan ba'zi omillarni eslatib o'tishni joiz deb hisoblaydi va bunga sabab qilib, Bahouddin shaxsi bilan aloqador bir nechta voqea uning tasavvufdagi tariqati barqaror va bardavom bo'lishini ta'minlaganini ko'rsatadi.

“Bahouddin Balogardon” kitobida yozilishicha[6.28,29], Xoja Bahouddin Xoja Muhammad Vosi’ quddisi sirrihuning mozorga kelganida, unga Xoja Ahmad Ajfarnuy (uni hozirda Xoja Ajundiy deyishadi) mazoriga borishga ishorat bo’ladi. Mazkur mazoriga etganida, ikki kishi yaqinlashib, Xojani bir ulovga mindirishadi va ulovning boshini Muzdaxon mazorini tomon burishadi. Muzdaxon mazoriga etganlarida chirog’don va pilikni yuqorida aytilgan holda (ya’ni yonishga shay holda) ko’radi, qiblaga yuzlanib o’tiradi. Shu onda Xojada bexudlik yuz beradi va qarasa, qibla devori yorilib, bir katta taxt paydo bo’ladi. Yashil parda tortilgan bu taxt atrofida bir guruh kishilar, ya’ni taxtda Xoja Abdulxoliq G’ijduvoni quddisa sirrihu va ularning xalfalari – xoja Ahmad Siddiq, xoja Avliyoi Kalon, xoja Orif Revgariy, xoja Maqsud Anjir Fag’anaviy, xoja Ali Romitaniy va xoja Muhammad Bobolar o’tirar edilar. Ushbu muloqot chog’ida Xoja Abduxoliq G’ijduvoni Xoja Bahouddinga sulukning boshlanishi, o’rtasi va oxiri haqida bayon qiladilar va dedilar: “... iste’dod piligini harakatga keltirmoq lozim, toki ravshan bo’lsin va sirlar zuhurga kelsin”. So’ng buyurdilar: “Barcha holatda sunnatni hamisha joyiga qo’yishga intil, bid’atlardan uzoq bo’l. Mustafo sallallahu alayhi vasallamning hadislarini o’zingga peshvo qilib ol. Rasululloh sallallohu alayhi vasallam va uning ulug’ sahobalari, **rizvonullohi** alayhim ajma’in asarlari va xabarlarini izlovchi va o’rganuvchi bo’l!”

Olimning qayd etishicha, mazkur jamoa unga Nasafga Amir Sayyid Kulol xizmatiga borishi lozimligini ta’kidlaydi. Bunga amal qilgan Xoja Bahouddin Sayyid Amir Kulol yashaydigan qishloqqa borib, uni topib, xizmatiga musharraf bo’ladi. Bu erda Hazrati Amir (Amir Sayyid Kulol)unga saboq beradi va ovoz chiqarmay, xufiya aytiladigan nafi va isbotga, ya’ni zikrga mashg’ul qiladi. Qabristondagi ruhiy uchrashuv paytida xojagonlar tomonidan buyurilganiga muvofiq, Xoja Bahouddin nafaqat zikri aloniya – oshkora zikrga amal qilmaydi, balki aloniya – ovoz chiqarib aytiladigan zikrni butunlay tark qiladi[6.29].

Olim Y.Is’hoqov ushbu ma’lumotni Bahouddinning Abdulxoliq G’ijduvoni tariqatini uzil-kesil qabul qilganligini ko’rsatuvchi muhim dalil sifatida baholaydi. Shunisi muhimki, olim Xoja Bahouddinningo’z tariqatida qanchalik sobitqadam bo’lganligini namoyish qiluvchi ishonchli dalillardan yana birini Hazrati Amir Kulol bilan aloqador voqea tafsilotida uchrashini qayd qiladi: Hazrati Amir Kulol oxirgi kasal bo’lganlarida yoronlarini Hazrati Xoja Bahouddinga tobe bo’lishga ishorat qiladilar. Yoronlar Sayyid Amir Kuloldan: “Ular “zikri jahr”da, ya’ni jahr tushib zikr aytishda sizga ergashmaganlar-ku?” – deb savol qilgandarida, Sayyid Amir Kulol iltifot qiladilarki: “Xoja qilayotgan har bir amal boshqalarning amalidan yaxshiroq. Xojada yuz berayotgan har qanday amal ilohiy hikmatga binoandur, bu Xojaning o’z ixtiyoridagi ish emas...»[6.54]

Bu naqllarga asoslangan holda, olim ba’zi muhim ilmiy xulosalarni chiqaradi:

1. Sayyid Amir Kulol, Bobo Samosiy vositasida naqshbandiy xojalar silsilasiga mansub bo'lsa ham, u va ashobi zikri xufiya emas, balki zikri jahr bilan mashg'ul bo'lganlar.

2. Bu e'tiborli shayx tariqat, mazhab masalasida dogmatik emas, balki har bir shaxsning e'tiqodda erkinligi tarafdori bo'lgan.

3. Bahouddin tariqat peshvosi Abdulxoliq G'ijduvoni ruhiyatidan fatvo olgan kundan boshlab zikri xufiya yo'lini mahkam tutgan va bu tariqatdan hech qachon chekinmagan[7.8].

Bir darvish naql qilib dedi: "Men Amir Kulol sirrihuning mulozimi edim. Bir kuni Hazrati Xojamiz (Bahouddin Naqshband) qaddasallohu sirrahul-aziz Sayyid Amir Kulolningmanzillariga kelib qoldilar. Tasodifan shu kuni shomda "zikri jahr" majlisi edi. Zikrga mashg'ul bo'lganlarida, Hazrati Xoja uydan tashqariga chiqdilar va Amir Kulolning farzandlari Amir Burhonning xonalari tomon ketdilar. Men ham ularning orqasidan boraverdim. Maqsadim – nega zikri jahrda Amir Kulolga ergashmadingiz, deb savol qilish edi[6.121].

Olimning fikricha, Bahouddin, garchi avliyoulloh xizmatiga kirib, unga murid sifatida sadoqat ko'rsatgan bo'lsa ham, hayot unga darbor odobi qoidalari bilan oshno bo'lish va «dunyoning barcha kor-u boridan» hafsalasi pir bo'lishi uchun imkoniyat yaratdi. Shundan so'ng uning biror shayx xizmatida bo'lganligi ma'lum emas [7.9].

Olim Xoja Bahouddinning shundan keyingi turmush tarzi ularning tariqatlariga muvofiq va ibratli ekanligini qayd etadi va buning isboti sifatida Xoja Bahouddinning murid va kuyovlari Alouddin Attor(v. 1499)ning bu masaladagi qaydlari nihoyatda e'tiborga loyiqqligini ta'kidlaydi[7]: «Xojamizning taomlari ziroatdan hosil bo'lardi... Va Hazrati Xojamizning uylarida mol-mulk yo'q edi. G'ariblardek yashardilar. Masjidlarida qishda xashak bo'lardi, yozda esa bo'yra, singan ko'zalari bor edi. U zotda xizmatkor zoti bo'lmagan. "Nega xizmatkor yollamaysiz?" – deb so'rganlarida: «Qullik (Allohgga qullik – Y.I.) xo'jayinlik bilan mos kelmaydi", – deb javob berdilar"[6.55,56].

Olimning ma'lumot berishicha, Hazrati Xoja hijriy 791 yil, rabi'ul-avval oyining uchida –dushanba kechasi (1389 yil, mart oyining boshida – 2 yoki 3 martda) olamdan o'tadi[7.10].

Olimning ta'kidlashicha, Ko'pruluzoda hozirgacha o'z ilmiy qimmatini saqlab kelayotgan "Turk adabiyotida ilk mutasavvuflar" nomli mashhur asarida naqshbandiya bilan yassaviya o'rtasidagi o'xshash jihatlar, Bahouddin Naqshbandning turk mashoyixlari bilan aloqasi borasidagi xulosasinikeltiradi: "Haqiqat holda Xoja Bahouddin Naqshbandning ma'naviy tarbiyati Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniydandir. Bu e'tibor ila uni Xojagon silsilasidan iddao etmak hechda yanglish sanalmaydi. Buning ustiga naqshbandiylik bir jihatdan Qusam shayx va Xalil ota vositasida yassaviylikdan mutaassir bo'lgani kabi, boshqa tarafdin ham Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyning Ahmad Yassaviydan so'ngra Yusuf Hamadoniyl xalifasi bo'lgani e'tibori bilan ham – tabiiy o'laroq – bir ko'p jihatdan yassaviylikka mushobahat(o'xshashlik) ko'rinadi"[9.134].

Olim ushbu ilmiy xulosaga tayanib, unda ikkala tariqatning (yassaviya va naqshbandiyaning – E.N.) yagona ildizga ega ekanligi emas, balki ular o‘zaro mushtarak jihatlariga ega ekanligini qayd etadi va Ko‘pruluzoda ta’kidlagan mushobahat(o‘xshashlik)ga to‘xtaladi hamda musulmon olamiga mansub tasavvufning ikki suluki o‘rtasida falsafiy, axloqiy jihatlar mushtarak bo‘lishi tabiiyligiga diqqatni tortadi va bunga isbot sifatida Ahmad Yassaviyning o‘z hikmatlarini “koni hadis”, “ma’noi Qur’on” ekanligini qayta-qayta ta’kidlaganini, Naqshbanddan tariqatini qanday topish mumkinligini so‘raganlarida, “Shariatni mahkam tutish va Rasululloh sallallohu alayhi vasallam sunnatlariga to‘liq amal qilish bilan”, – deb javob qilganlar[9.78]i to‘g‘risidagi ma’lumotlarni keltiradi. Olim ushbu tariqatlarni bir-biridan farqlab turuvchi har ikkala zikr turining – zikri aloniya(oshkora zikr)ning ham, zikri xufiyayashirin, ichki zikr)ning ham Qur’oni karim oyatlari va hadislariga asoslanganligiga e’tiborni qaratadi va Allohni zikr qilish haqida xitob qilingan “Baqara”, “Toha”, “Ankabut”, “Azhob” kabi suralardagi oyatlarni keltiradi. Olim shu o‘rinda zikri xufiya(yashirin zikr)ning paydo bo‘lishi uchun zamin bo‘lgan, deganxulosa chiqarishga to‘la huquq beradigan “A’rof” surasidagi bir qator oyatlarni ham keltirib o‘tadi[7.10].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Y.Is’hoqov. Naqshbandiya ta’limoti va o‘zbek adabiyoti. – T., “Xalq merosi” nashr., 2002.
2. Ушаков, Д.Н. Толковый словарь Ушакова. – М., 1935-1940.
3. Философский энциклопедический словарь. Концепт. – М.: Советская энциклопедия, 1983; Чудинов А.Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. – М., 1910.
4. Yusupova D. Ilm sharafi. – T., «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi, 2014 yil 3-son.
5. Abulmuhsin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Maqomoti xoja Naqshband./tarj: Mahmudxon maxdum Hasanxon maxdum o‘g‘li. – T., “Yozuvchi”, 1993; Min maqomoti arjumand va maqoloti sudmandi hazrati xoja Bahoulhaq vad-din Naqshband. – Sharqshunoslik ins-ti qo‘lyozmasi, in.Nº502 (VII); Abdurahmon Jomiy. Kitobi nafahot ul-uns min hazarot ul-quds. – Navoiy bo‘limisha doir qo‘lyozma; Faxriddin Ali ibn Husayn Ali al-Koshifiy al-Mushtahir ba Safiy. Rashahoti ayn ul-hayot. – T., Orifjonov litografiyasi, 1329 (1911); Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat min shamoyil ul-futuvvat. – T., Mukammal asarlar to‘plami, XVI t., “Fan”, 2000.
6. Bahouddin Balogardon.
7. Y.Is’hoqov. Naqshbandiya ta’limoti va o‘zbek adabiyoti. – T., “Xalq merosi” nashr., 2002, 8-bet.
8. Orif Usmon. Vahdat sharobin ichdim (Yassaviya tariqati). – «Muloqot», 1991. 9-son, 53-bet.
9. Ko‘pruluzoda F. Turk adabiyotida ilk mutasavvuflar. – Istanbul, Matbaai Omra, 1918, 134-bet.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОИЛА МАЪНАВИЯТИНИНГ ТАЛҚИНИ

Д.Жуманазарова

п.ф.н., доц. (ЖДПУ)

Умрзокова М.

Тошкент Давлат Шарқшунослик университети талабаси

Аннотация. Мақолада халқ достонларида оила маънавиятининг талқинига доир мулоҳазалар баён этилган.

Аннотация. В статье рассматривается трактовка семейной духовности в народных эпосах.

Annotation. The article discusses the interpretation of family spirituality in folk epics.

Калит сўзлар: достон, бахши, маънавият, тарбия, оила.

Ключевые слова: эпос, бахши, духовность, воспитание, семья.

Keywords: epic, bakhshi, spirituality, upbringing, family.

Кишилик жамиятининг барча босқичларида жамиятнинг асосини оила ва унинг аъзолари ташкил қилган. Жамиятнинг тараққиёти энг аввало, оила ва шахс ривожланиши билан белгиланган. Оила маънавияти ва унинг соғлом турмуш тарзи эса халқ маънавиятининг таркибий қисми, муҳим ахлоқий қадрияти, таъсирчан тарбия воситаси саналган. Шунинг учун ҳам оила маънавияти ва соғлом турмуш тарзи қадрланадиган барча хонадонларда тарбия топган ёшлар ўзларининг ибратли ахлоқи билан бошқалардан ажралиб турган. Бундан ҳаётий хулосалар фақатгина қуруқ гап ёки алоҳида таъкид эмас, балки, кекса тарих саҳифалардаги кузатилган сабоқларнинг натижаси ҳисобланади.

Бизнинг алоҳида таъкидламоқчи бўлган фикримиз шуки, оила маънавияти ва соғлом турмуш тарзи масаласи ҳар бир жамиятда доимо энг долзарб муаммолардан бири бўлиб келган, қолаверса, давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Инчунин, ҳозир ҳам шундай: у мустақил давлатимизнинг олиб бораётган сиёсатида ҳам ўта муҳим, айтиш жоиз, маъсулиятли устивор вазифалардан бири ҳисобланади.

Оила маънавияти ва соғлом турмуш тарзининг қачон ва қай даражада нуфузга эга бўлганлигини буюк мутаффакирлар ҳамда улуғ алломаларнинг ёзган асарларидан кўплаб маълумотларни учратиш мумкин. Лекин, халқ достонларидаги талқинлар ўзгача услубга ва алоҳида миқёсга эга. Буни биргина Қашқадарёлик машҳур халқ шоири Қодир бахши Раҳимовнинг «Зайдиной» достони орқали кузатишимиз мумкин.

Табиатда ҳамма нарса жуфт-жуфт яратилган. Шу жуфтлик абадиятни, давомийликни таъминлайди. Инсон фарзанди ҳам маълум ёшга етгач, ўз жуфтини топиши лозим. Балоғатга етгандан кейинги ҳаётдаги бахтиёрлик ё бахтсизлик, омад ё омадсизлик, саховат ёки

бахиллик, қувонч ёки ғам, меҳр ё қаҳр осойишталик ёхуд нотинчлик топган жуфтига, унинг ақли, идроки, ахлоқи, руҳиятига боғлиқ. Шу сабабли жуфт танлаш ўта оғир, ниҳоятда жиддий вазифа. Мард йигитнинг дили вафони, садоқатни истайди. Агар танланган жуфт бевафо чиқса, бундан ошиқ жабру жафо, зулму алам, дарду ситам йўқ. Вафосиз билан яшагунча бўйдоқ ўтган маъқул.

Йигит дили очилади вафодан,
Бўйдоқ юрган яхши жабру жафодан.
Яхши хотин тенгсиз шаҳри азимдир,
Ёмон хотин баттар тешик қападан.

Шаҳри азимнинг тенгсизлиги унинг гўзаллиги, бағри кенглигидир. Шаҳар обод бўлганидан бағрида кўплаб одамлар бахтиёр яшайди. У яхши хотинга қиёс. Яхши хотинлар ҳамиша бўлганидек, ёмонлари ҳам доимо учраб туради. Ёмонлар тешик қапага ўхшайди. Чунки тешик қапада ҳузур-ҳаловат билан яшаб бўлмайди. Ўша тешикдан кирган чанг-ғубор, шамоллар, ёғин-сочин қапада яшовчиларга ором бермаганидек, ёмон хотин ҳам рўзғор осойишталигини бузади, турмуш ўртоғи қалбидаги қувонч, орзу-умид, интилишларни сўндиради, ҳаётдан бездиради. Бахшилар кўйлаганидек:

Рўзғорига файз кирмоқни,
Ақли расо ёр келтирар.
Ёрнинг ори бўлмаганда,
Оилага зор келтирар.

Дарвоқе, ҳадисларда ҳам вафодор, ориятли, иболи, ҳаёли ёр улуғланиб, ҳар бир йигит уйланиши ва Муҳаммад умматларини кўпайтириши таъкидланган ҳолда, йигитга бахтсизлик келтирадиган уч нарсанинг бири ёмон хотин эканлиги уқтирилади. Демак, садоқатли ёр топиш йигитнинг бахт-саодатидир.

Менсимаслик келтиради адоват,
Йиғолмаган қилолмайди саҳоват,
Гадони кўрганда кулмагин зинҳор,
Болани кўрсангда айлагин ҳурмат.

Инсон туғилиб камолотга эришиб борар экан, оиладагилар ю қўни-қўшнилари, ўқишдаги ё ишдаги ўнлаб, юзлаб кишиларни кўради, кузатади. Бировнинг ақллилигига, ўзгасининг эса озроқ ақлсизлигига, кимнингдир чиройлигига, бошқасининг хунуклигига гувоҳ бўлади. Аммо инсон қай ҳолатда, қай вазифада, касбда бўлмасин ўзи каби Аллоҳнинг бандасига менсимаслик, паст назар билан қараши гуноҳ. Ўзгаларга менсимай муносабатда бўлиш адоватга, адоват душманликка, душманлик эса бахтсизликка, ҳатто умрнинг қисқаришига олиб келади. Кўнглида адоват бўлмаган, ҳаммага ҳурмат билан қарайдиган одам саҳоватли бўлади.

Саҳоват ҳар кимнинг қўлидан келмайди, ҳамма бева-бечора, етим-есир, моддий қийналганларга кўмаклашавер-майди. Ўзгаларга бериш

учун ишнинг кўзини, тежамкор-ликни билиб йиғиш ҳам керак. Йиғилган, тўпланган, пешона тери, тадбиркорлик билан топилгандан саховат кўрсатиш учун дил саховатли, меҳрли, шафқатли бўлмоғи лозим. Дили юксак, инсонга муҳаббатли, кучли кишигина гадони кўрганда, улар ҳолидан кулмайди, ўзи эга бўлган мол-мулки учун Аллоҳга шукрона айтган ҳолда муҳтожларга ёрдам беради, ёш болани ҳам эртанги куннинг эгаси сифатида ҳурматлаб, иззатини жойига қўяди.

Бахшининг, демакки халқнинг доно ўғитини тинглаётган ёш қаҳрамон ўз элининг шодлиги, бахти, юртининг осойишталиги учун жасур ва фидойи курашчи бўлиб етишуви аён. У юртни озод ва обод, уруш-жанжаллардан холи асраш учун сафарбар этилган экан, ўта зийраклик, ақл-идрок билан кишилар рўзгорини бузишни эмас, тузишни ўйлаши лозим:

Бир дарахт устида ҳар хил мева бор,
Еб кўрсанг барининг таъми баробар,
Биров рўзгорин бузмайин тузсанг,
Икки жаҳонда ҳам бўлмагайсан хор.

Дарахтдаги мевалар ҳажми ва ранги жиҳатдан фарқланиши табиий, аммо мазаси, таъми бир хилда. Сурат ҳар хилу сийрат, моҳият ўхшаш. Бу ерда оддий мева ҳақида гап бораётгани йўқ. Гап йигитнинг ахлоқи ҳақида, ўзгаларнинг жуфти ҳалолига кўз тикмаслик тўғрисида. Машҳур «Бибихоним ва уста» ривоятидаги турли рангдаги тухумнинг мазаси бир хиллиги ҳақидаги хулоса, мисрада ҳам жам. Муборак ҳадисларда ҳам бегона аёлга ёмон ният билан назар ташлаш қаттиқ қораланади. Учинчи-тўртинчи мисрада фикр янада аниқроқ ифодаланади, яъни ўзганинг оиласини мустаҳкамлашга ҳисса қўшган кишигина бу ёруғ дунёда ҳам, ул боқий оламда ҳам хор бўлмайди. Бахши айтилмоқчи бўлган фикрни ниҳоятда нозиклик, ибо-ҳаё чегарасида баён қилади. Дастлабки икки сатрдаги мазмун билан сўнгги мисралардаги фикрни жамласак, хотин-қизлар бир жинс, яъни бир дарахтдир. Уларнинг ёши, кийиниши, қадди-қомати, ҳусни жамоли ўртасидаги фарқлар дарахтнинг турли шаклдаги меваси кабидир. Мевалар ва аёллар суратидаги фарқлар моҳият бирлигини йўқота олмайди.

Инсон умрининг ҳар бир фасли абадият қаршисида кўз илғамас лаҳзаларгина бўлса ҳам, умрнинг ҳар бир даври, лаҳзаси ўзига хос хусусиятга эга. Болалик юксак хаёллар, орзу-умидлар, шўхликлар даври бўлса, йигитлик куч-қудратга, ғайрат ва жасоратга тўлган пайт.

Эриб эриб адо бўлар бўктар қор,
Бир йилда бир марта келади баҳор,
Йигитликни билгин тошқин дарёдир,
Сувини тошлоққа бурмагин зинҳор.

Асосий фикр йигитлик даврида инсон энг тўлишган, бақувват, бардам, эпчил бўлишини ва шу фурсатни қадрлай олишини уқтиришда. Аммо, йигитлик энг зўр давр деб қўя қолиш ҳеч қандай завқ бермайди,

туйғуларга таъсир қилмайди. Бахши тасвирни узоқдан бошлайди. Яъни тоғ бошида туганмас бўлиб кўринган уюм-уюм қорлар ҳам аста-секин эриб-эриб тугайди. Ўша бўктар қорни бир йилда келадиган баҳор эрита бошлайди. Тасвирга баҳор кириб келади. У ҳам доимий эмас, вақтинча, йилига бир марта келади. Аммо ҳеч қайси баҳор бир-бирини айнан такрорламайди. Одам ҳам бир бор дунёга келади, у ҳам абадий эмас, ўткинчи. Одам насли ҳам баҳор фасли мисол қайталайверади. Бироқ ҳеч бир авлод ўз аждодини такрорламагани каби, тоғ бошидаги уюм-уюм қорнинг баҳордаги илиқликдан эриши туфайли дарёдаги сувлар кўпаяди, тошқин дарёлар ҳосил бўлади. Инсон ҳам гўдакликдан йигитлик палласига етганда тошқин дарёдек шиддаткор қудрат соҳибига айланади, аммо ўзи буни билмайди. Шунинг учун унинг кўз ўнгида тошқин дарё гавдалантирилади. Тўлиб тошган дарё суви боғу бўстонлар, гулу гулистон насиба ўндиришга, ёруғ оламдаги жамики жонли жонзодларнинг, ўсимлигу гиёҳларнинг яшашига, чанқоғини қондиришга хизмат қилиши лозим. Инсоният сувдан шу йўлда фойдаланиши даркор. Дарё сувини тошлоққа буриш, исрофгарчилик, беҳуда сарф қилишдир. Йигитлик ҳам сувдай ўткинчи, сувдай қадрли, эъзозли. Шу сабаб бу даврдаги куч-қудратни бефойда ишларга сарфламай, эл-юрт манфаати, қариндош- уруғ, дўст-ёрлар хизматига йўналтириш лозим. Тоғ бошидаги қор дарёдаги тошқин сув ва инсон умридаги йигитлик даври барчаси маълум фурсатлик, абадий эмас. Ўша фурсатда уларнинг куч-қувватидан эзгу ишлар учун унумли фойдаланиш керак.

Йигитлик инсон умрининг балоғат даври бўлгани сабабли бу даврда бажариладиган ишлар кўп.

Мол дунёнг беролмайди савлатди,
Одамзоднинг суянчиғи фарзанди(р),
Ҳам белинг қуввати, ҳам кўзинг нури,
Ҳар биттаси адо бўлмас давлатди (р).

Йигит ақли, куч-қудрати, меҳнати билан истаганча мол-дунё, бойлик тўплаши мумкин. У қанчалик беҳисоб бойлик тўпламасин, нақадар данғиллама, фусункор иморатлар қурмасин, хилма-хил шоҳона кийимлар киймасин, буларнинг ҳеч қайси йигитга савлат, кўрк, чирой бўла олмайди, тўла маънода бахт келтирмайди. Бахтнинг бекамлиги, эл орасида савлат тўкиб юришининг асоси фарзанддир. Одамнинг бахт саодати, оиланинг қувончи ўғил-қизлар. Кимки одобли, ақлли, ўйловли фарзанд тарбияласа, ўша фарзандлар суянч, таянч бўлади. Кексайиб белдан қувват кетганда, кўз нури хира тортганда, барча таниш-билишлар, ошна-оғайнилар, қариндош-уруғлар ўз ташвиши билан бўлганда, фақат ўғилу қизлар ота-онанинг белига дармон, кўзига нур, изидан издош бўлиб қўллаб қувватлайди. Ҳар бир фарзанд шундай давлатки, унинг баҳоси йўқ. Бу давлат мол-дунё каби тугаб қолмайди, балки куч-қудрати тугаётган ота-онага ҳам моддий, ҳам маънавий, ҳам руҳий мадаткор сифатида хизмат қилади. Шу боис йигитми, қизми оила

қургандан сўнг фарзанд кўришни, фарзандларни комил инсон қилиб тарбиялашни, ҳар қандай ва ҳар қанча бойлик фарзанднинг тирноғига ҳам арзимаслигини ёдда сақлаши лозим. Шу сабабли халқимиз кишининг бойлигини ўғил-қизларининг кўплиги билан баҳолайди. Кўп болалилик, болапарварлик эса қон-қонимизга сингиб кетган.

Халқнинг асрлар давомида тўплаган тарбиявий тажрибаси шу қадар мукаммал ва ўзаро чамбарчас боғланганки, халқ даҳосига қойил қолмай илож йўқ. Бу биз фикр юритаётган ўғитларда ҳам ўз мужассамини топган. Эпик ҳомийлар эпик қаҳрамон ёш Гўруғлига инсоннинг инсон деган табаррук номга муносиб бўлишини уқтириб борар экан изчиликка, давомийликка эътибор беради. Юқоридаги тўртликларда йигитнинг уйланиши, фарзанд кўришининг аҳамияти уқтирилди. Ҳар бир йигитнинг ақлли бўлиши, куч-қудратини фойдали ишларга сарфлашга интилиши, садоқатли ёрга уйланиши ва ўғиллар, қизлар кўриб, уларни тарбиялаши мукаммал бахт-саодат, тўлиқ шодонлик ва қувончда яшашга имкон бермайди. Чунки ҳар бир одам маълум жамиятнинг аъзоси сифатида ўзгалар билан, оиласидан ташқари-дагилар билан доимий алоқада яшайди. Шу ижтимоий муҳит унга албатта таъсир қилади. Ҳаёт эса шундай яралганки, ҳар бир шахснинг ўз дунёқараши, ақл-идроки, характер хусусияти бор. Ҳаёт шу турли туман феъл-атворли кишиларнинг ўзаро алоқада, келишиб яшашидир. Ҳар ким буни англаши ва кўпроқ муносабатда бўладиган одамларни синчиклаб ўрганиши, билиши керак. Ўзбеклар учун эса энг кўп алоқада, муносабатда бўладиган кишилар ҳамсоя (қўшни)лардир. Демак, йигит оила қуриб, уй-жой солар экан, ҳамсояси (қўшниси) кимлигини албатта билиши даркор.

Ҳар ким ғубор топар осмонда ойдан,
Биров калта, биров ортиқдир бўйдан,
Мардни номард қилар билгин ҳамсоя,
Билмай иморатни қурма ҳар жойдан.

Халқ бежиз «Ҳовли олма қўшни ол», «қўшнинг яхши бўлса берди худо, ёмон бўлса урди худо», «Ён қўшним-жон қўшним» демагин, Яхши қўшни қўшнисининг ёмонини элдан яшириб, яхшисини ошириб, иноқлик, иттифоқликда яшайди. Аммо ёмон қўшни ўзининг маломату ғийбатлари билан яхшини ёмон, мардни номард, диёнатлини диёнатсиз деб элга ёйиши ҳеч гап эмас. Ёмон ҳамсоя фақат қўшни оиладаги ёши катталарга эмас, унинг фарзандлари бахтига ҳам замин бўлади. Халқ тилида айтиладиган:

Ўтдаин куймас эдим, куйдирди-да ён қўшним,
Гулдаин сўлмас эдим, сўлдирди-да ён-қўшним,
Ўғлим, қизим бахтидан айирди-да ён қўшним.

каби мисраларда ёмон, оқибатсиз қўшни етказган озори куйланади. Зеро, балоғатга етган қиз ёки йигитни келин ёки куёв қилишни мўлжаллаганда, дастлаб қўшнилардан сўраган. Ёмон қўшни эса ўшандай пайтда қўшнисининг фарзандларини қоралаб бахтдан жудо қилган.

Шундай қўшнига яқин бўлмаслик, ҳамсоянинг кимлигини билмай иморатни ҳар жойдан солмаслик лозим. Ойда ғубор борлигини ҳамма билади, чунки у кўриниб туради. Бир одамнинг калта, ўзгасининг узун бўйли эканлигини ҳам ҳар бир нигоҳ англай олади. Аммо қўшнининг ички дунёсини, руҳиятини билиш мушкул иш. У ойнинг ғубори ёки бўйнинг узун-калталигидай кўзга ташланиб турмайди. Бу эса қўшни танлаш мушкул вазифалардан бири эканлигини кўрсатади. Ҳа, қўшни танлай олиш, қўшни билан мустаҳкам яқин алоқада яшай олиш халқона қадриятлардан биридир.

ISAJON SULTONNING “BILGA XOQON” ROMANI G’OYAVIY XUSUSIYATLARI

Ibragimova Dildora Inomjonovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya. Tarixiy roman janri o’tmish voqealarini hikoya qilish asnosida bugungi kun muammolariga ajdodlar tajribasidan yechim izlash vositasi sifatida muhim hisoblanadi. O’zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sultonning turkiy xalqlar tarixidan hikoya qiluvchi “Bilga xoqon” romani turkiy xalqlarning bir maqsad yo’lida birlashishi, yurti rivoji uchun “ishi va kuchini” berishi nuqtai nazaridan barcha davrlar uchun muhim bo’lgan g’oyani o’zida aks ettiradi. Maqolaga mazkur romandagi tarixiy haqiqatlar hamda o’lmas g’oyalar tarannumi to’g’risida so’z boradi.

Kalit so’zlar: Bilga xoqon, Kul Tigin xoqon, To’nyuquq, bilgich, turk budun, tabg’ach, ilk roman, tarixiy roman, tarixiylik va reallik.

Mavzuning dolzarbligi. O’zbek adabiyotida qadimgi turkiy xalqlar hayotiga oid badiiy asarlar kam uchraydi. Xususan, Temuriylar davridan oldingi turkiy xalqlar tarixiga oid badiiy asarlar adabiyotimizda sanoqli. Isajon Sultonning “Bilga xoqon” romani VIII asr turkiy xalqlar tarixiga oid ilk tarixiy roman sifatida maydonga keldi. Ma’lumki, tarixiy nasr tarixiy mavzuning badiylashtirilgan shakli bo’lib, uning maqsadi shunchaki faktlarni taqdim etmasdan, ularni badiiy tarzda yetkazish, tarixiy syujet zahirida zamonaviy muammolarni yoritish hamda tajribadan o’tgan yechimlarni taklif qilishdan iborat. Shu nuqtai nazardan tarixiy romanlarni o’rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Isajon Sultonning “Bilga xoqon” [1] romani ilk bor “Sharq yulduzi” jurnalining 2019-yil 9-va 10-sonlarida e’lon qilindi. Asar kitob hoida nashr etilguniga qadar adabiyotshunos olim N. Rahmonov “Mangu bitik toshlar ilhomi” [2] nomi bilan asarga oid fikrlarini matbuotda e’lon qildi. “Albatta, bu tarixiy mavzuga har qanday ijodkor ham jur’at qilib qo’l uravermaydi, deb yozadi munaqqid. - Chunki o’sha tarixiy davr murakkab. Romanga munosabat bildirishim uchun kitob bo’lib bosilib chiqishini kutish

ham mumkin edi. Mavzu ham, roman qahramonlari ham menga qariyb 40 yildan beri hamroh bo'lib kelyapti". N. Rahmonov roman yutuqlari haqida gapirar ekan, uning tarixiylik tamoyili asosiga qurilgani sabab yozuvchi ortiqcha dabdababozlikka, romantik kayfiyatlarga berilmagani, Bilga xoqon, To'nyuquq va Kultigin obrazlarini ideallashtirmagan holda, ularning real qiyofasini chizganini ta'kidlaydi.

Natija va muhokama. Asar xunlar tomonidan asos solingan Ko'kturklar sulolasi hamda mahalliy qabilalar hukmronligi ostida VI-VIII asrlarda davom etgan Osiyodagi buyuk turk imperiyasining vakillari haqida hikoya qiladi.

Tarixdan ma'lumki, VI asr boshida Turk davlati avarlar tomonidan boshqarilgan bo'lsa, 552-yilda Bumin xoqonning o'g'li Ko'kturk sulolasi hukmronlik davrini boshladi. Bumin xoqon Ko'kturk hukmronligini o'rnatgan yili vafot etdi va uning uch o'g'li birin- ketin taxtga chiqishdi. To'ng'ich o'g'li 553-yilda, ikkinchisi 553-572-yillarda va oxirgisi 572-581-yillarda taxtga chiqib hukmronlik qildi. Uch o'g'ildan faqat ikkinchisi Muqan xoqonga kuchli davlat barpo etish nasib etdi. U o'z davlatini Manjuriyadan Erongacha bo'lgan kuchli imperiyaga aylantirdi.

VI asr so'ngida birdamlikning yo'qligi, qabilalararo to'qnashuvlar, eng muhimi, Xitoy fitnalari tufayli davlat juda ko'p tartibsizliklarni boshdan kechirdi. 630-yilga kelib davlatning asosiy sharqiy qismi Tabg'ach budun hukmronligi ostiga o'tdi. Tabg'ach xalqi chegaralarining g'arbiy qismini ham egallay boshladi. Qutlug' xoqon yoki ikkinchi ismi bilan Eltarish xoqon Tabg'ach budun hukmronligiga chek qo'ydi va 680-682-yillarda davlatni qayta birlashtirdi. Eltarish xoqon vafotidan so'ng 691-yilda taxtga o'tirgan ukasi Qapag'an xoqon davlatning ulug'vorligini yana tikladi.

Eltarish xoqonning Bilga va Kul Tigin ismli ikki o'g'li xoqon vafoti vaqtida 8 va 7 yoshda edilar. 716-yilda Qapag'an xoqon vafot etgach aka-uka Bilga va Kul Tigin ota yurt boshqaruvini qo'lga oldi. Isajon Sultonning tarixiy romani Ko'kturklar davlatining Bilga xoqon yurt so'ragan yillari to'g'risida hikoya qiladi. Bilga xoqon [3] (Eski turkchada "Bilgatog", xitoycha "pinya ehin") tarixiy manbalarda Xudo kabi osmonda bo'lgan turk deb nomlanib, ikkinchi Ko'kturk xoqonligining xonlaridan biri. U turkiy xalqlar tarixidagi eng muhim shaxslardan biri hisoblanadi [4].

U 683-yilda o'sha paytda xonlikning markazi bo'lgan Chugay-Xuz tog'i atrofida tug'ilgan. 8 yoshida 691 yilda otasi Eltarish xoqon vafotidan keyin amakisi Qapag'on xoqon homiyligida o'sgan. Keyinroq ulasi Kul Tigin xoqon yordamida amakisining o'rniga taxtga o'tiradi va tarqoq qabilalarni birlashtirib markazlashgan yurt tuzadi. Isajon Sulton romanining bosh g'oyasi yetakchisiz, tarqoqlashgan va yo'qchilikka, ochlikka muhtalo bo'lgan xalqni og'ir ahvoldan qutqarish, birlik, hamjihatlik asosida yurt tuzishda Ko'ktangri bergan xoqon, rahnamoga ergashishdir. Ushbu g'oyani yanada rivojlantirish maqsadida turkiy xalqlar erkin va ozod xalq ekanini ta'kidlab **"Turkdan qul bo'lmas!"** shiori bir necha qahramonlar tomonidan qayta va qayta aytiladi. Ozodlik g'oyasini aks ettirarkan, muallif shunday yozadi:

“... Kishi o’g’li o’lgani tug’ilmish. Bir Tangri yashagay. Bu kun, yo’qsa, erta baribir o’lajaksan! Shunga deyman: qo’rqma! Shoqoldayin ochlikdan o’lma! Sillang qurib cho’zilib yotma! O’lsang, boshingni tik tutib o’l! Qolsang, ko’ksingni kerib-kerib yasha!”

Xulosa. Isajon Sulton tarixiy roman uchun mavzu sifatida turkiy xalqlarning birlashishi, erk uchun kurashi hamda shonli g’alabalarini tanlab olgani bejiz emas. G’alabalar – insonlarni ruhlantirish uchun xizmat qiladi. Ajdodlarning o’tmishdagi g’alabalari, mag’lubiyatlari, topishlari va yo’qotishlari sabablarini o’rganish milliy o’zlikni anglash yo’lida tajriba maktabi bo’lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Isajon Sulton. “Bilga xoqon” roman, qissalar va hikoyalar. Toshkent: Factor books nashriyoti, 2022.
2. N.Rahmonov. Mangu bitiktoshlar ilhomi: <https://uza.uz/posts/25169>.
3. "Ethno Cultural Dictionary, TÜRIK BITIG". <https://web.archive.org/web/20120301071802/http://irq.kaznpu.kz/index.php?l=t&wi=726&lang=e&mod=3>
4. Ibragimova D. I. O’ZBEK ADABIYOTIDA TARIXIY NASR. Vol. 2 No. 19 (2023): O’ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. <https://bestpublication.org/index.php/ozf/article/view/6059>

СКОБОЧНЫЕ ВСТАВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ЦИКЛЕ А. С. ПУШКИНА «ПОВЕСТИ БЕЛКИНА»

Кононова Ирина Юрьевна,

*преподаватель Чирчикского государственного педагогического
университета
konirina@inbox.ru*

Аннотация. В данной статье представлена формальная и функциональная характеристика вставных конструкций в цикле А. С. Пушкина «Повести Белкина»; сделан вывод о преобладании метаязыковой и метаречевой природы вставок в данном тексте.

Ключевые слова: вставные конструкции; функции вставных конструкций; метаязыковая функция; «Повести Белкина».

PARENTHETICALS IN A. S. PUSHKIN'S CYCLE "THE BELKIN'S TALES"

Abstract. This paper describes the formal and functional characteristics of parentheticals in A. S. Pushkin's cycle "The Belkin's Tales" and demonstrates the predominance of the metalinguistic nature of the parentheticals in this text.

Key words: parentheticals, functions of parentheticals; metalinguistic function; "The Belkin's Tales"

Под вставными конструкциями (далее – ВК) мы понимаем выделенные скобками или парным тире синтаксические построения, эксплицитно или имплицитно связанные по смыслу с основным текстом (базовой частью, далее – БЧ), но способные опускаться без нарушения синтаксической и смысловой целостности основного текста.

Формальная характеристика вставных конструкций в цикле «Повести Белкина». В тексте цикла насчитывается 29 случаев использования ВК; еще 1 случай использования ВК приходится на эпиграф к повести «Выстрел», взятый из рассказа А. А. Бестужева-Марлинского «Вечер на бивуаке». Любопытно, что из 29 ВК 4 (13,8 %) приходятся на минимальную по объему часть цикла – письмо соседа Белкина.

С точки зрения формально-грамматической характеристики ВК могут быть разделены на 2 группы: предикативные (построенные по модели предложения) и непредикативные (соотносящиеся с БЧ как элементы состава предложения).

Количество непредикативных ВК в тексте цикла относительно велико – 10 случаев (34,5 %). В 7 случаях такие ВК имеют функционально однородный коррелят в БЧ, с которым они вступают в отношения сочинительной или пояснительной связи; в 2 случаях непредикативные ВК представлены оборотом с союзом *как*; еще в 1 случае ВК выражена вводной конструкцией.

Предикативные ВК представлены в 19 случаях (65,5%). Сложное предложение вынесено в ВК только в 1 случае; в остальных случаях предикативные ВК построены по модели простого предложения. Пунктуационное оформление ВК как самостоятельных предложений наблюдается только в 3 случаях (10,4 %); все три случая представлены ВК-ремарками.

Функциональная характеристика ВК в цикле А. С. Пушкина «Повести Белкина».

1. Метаязыковые ВК представляют собой комментарии к конкретному слову. В тексте цикла данный тип ВК встречается в 8 случаях, что составляет 27,6 % от общего количества ВК в тексте.

Метаязыковые ВК в тексте цикла выполняют следующие функции:

1) приведение альтернативной номинации, источником которой является другой язык или индивидуальная манера словоупотребления, ср.: *Сильвио встал и вынул из картона красную шапку с золотой кистью, с галуном (то, что французы называют *bonnet de police*)... [2: 14]; Но всех более занята была им дочь англомана моего, Лиза (или Бетси, как звал ее обыкновенно Григорий Иванович) [2: 52]; Старый же Берестов, с своей стороны, хотя и признавал в своем соседе некоторое сумасбродство (или, по его выражению, английскую дурь), однако же*

не отрицал в нем и многих отличных достоинств... [2: 64] Интересно, что последние два примера перекликаются между собой, характеризуя привычное словоупотребление двух противопоставляемых друг другу персонажей: Муромский предпочитает называть дочь на английский манер, а Берестов характеризует поведение соседа как «английскую дурь».

2) уточнение, ср.: *Кто-то (казалось, его поверенный по делам) писал ему из Москвы...* [2: 16]; *Но более всего... (более его нежности, более приятного разговора, более интересной бледности, более перевязанной руки) молчание молодого гусара более всего подстрекало ее любопытство и воображение* [2: 29];

3) указание на нежелание/невозможность приведения имени собственного либо на его вымышленность: *...определился к нам молодой человек богатой и знатной фамилии (не хочу назвать его)* [2: 14]; *Разговор между нами касался часто поединков; Сильвио (так назову его) никогда в него не вмешивался* [2: 11].

2. **Метаречевые ВК** представляют собой комментарии к речи. В тексте цикла они встречаются 11 раз, что составляет 37,9 % от общего числа ВК в данном тексте

Метаречевые ВК выполняют в тексте повести следующие функции:

1) указание на степень распространенности или естественности описываемых в БЧ событий или явлений, ср.: *...никогда не случилось мне видеть его навеселе (что в краю нашем за неслыханное чудо почесться может)...* [2: 8]; *...они (что весьма естественно) дошли до следующего рассуждения...* [2: 22]; *...это не вредило ему во мнении Марьи Гавриловны, которая (как и все молодые дамы вообще) с удовольствием извиняла шалости, обнаруживающие смелость и пылкость характера* [2: 28-29];

2) косвенное обращение к читателю, ср.: *Сущий мученик четырнадцатого класса, огражденный своим чином токмо от побоев, и то не всегда (ссылаюсь на совесть моих читателей)* [2: 39]; *Алексей (читатель уже узнал его) между тем пристально глядел на молодую крестьянку* [2: 56];

3) отсылка к предшествующему фрагменту текста: *В сени (где некогда поцеловала меня бедная Дуня) вышла толстая баба...* [2: 48].

Кроме того, в одном случае в ВК выносится междометная конструкция, которая, вероятно, тоже может быть оценена как метаречевая.

3. **ВК-ремарки** представляют собой комментарий автора к речи персонажей и поэтому также имеют метаречевую природу. В отличие от собственно метаречевых ВК, ВК-ремарки сопряжены с переключением между субъектами речи. В тексте цикла ВК-ремарки встречаются 6 раз, что составляет 20,7 % от общего числа ВК в данном тексте.

ВК-ремарки в тексте цикла выполняют следующие функции:

1) описание действий, сопутствующих речи персонажа, ср.: «Из Прилучина; я дочь Василья-кузнеца, иду по грибы» (*Лиза несла кузовок на веревочке*) [2: 56];

2) передача реакции другого персонажа в виде несобственно-прямой речи, ср.: «...я вас люблю страстно...» (*Марья Гавриловна покраснела и наклонила голову еще ниже.*) «Я поступил неосторожно, предаваясь милой привычке, привычке видеть и слышать вас ежедневно...» (*Марья Гавриловна вспомнила первое письмо St.-Preux*) [2: 30];

3) указание на субъекта предшествующего фрагмента несобственно-прямой речи, ср.: ...граф мог быть очень полезен Алексею, а Муромский (*так думал Иван Петрович*), вероятно, обрадуется случаю выдать свою дочь выгодным образом [2: 64].

4. ВК с собственно-коммуникативной функцией [1] выделяются на основе их противопоставления ВК со служебной (метаязыковой или метаречевой) функцией. В тексте цикла нам встретилось всего 3 случая использования таких ВК, и все эти три случая можно охарактеризовать и как имеющие метаязыковую или метаречевую составляющую, ср.: Я спокойно (*или беспокойно*) наслаждался моею славою...[2: 14]; ...имели несчастье (*а иногда и удовольствие*) в них нуждаться [2: 33]; Муромский уехал не прежде, как взяв с него честное слово на другой же день (*и с Алексеем Ивановичем*) [2: 60] приехать отобедать по-приятельски в Прилучино. В первых двух примерах введение варианта в ВК обусловлено в первую очередь фактами объективной реальности, однако отношения антонимии между элементами БЧ и ВК (*спокойно/беспокойно; несчастье/удовольствие*) порождают элемент языковой игры и, соответственно, вносят метаязыковую составляющую. В третьем случае важным является нетипичное для нормативного синтаксиса объединение в однородный ряд обстоятельства времени и комитативного дополнения (**приехать на другой день и с Алексеем Ивановичем*). Возможно, ВК с Алексеем Ивановичем представляет собой своего рода цитату из диалога персонажей, что опять-таки указывает на ее метаречевую природу.

Проведенный анализ позволяет выделить следующую важную особенность реализации ВК в цикле А. С. Пушкина «Повести Белкина»: практически все вставки в данном цикле могут быть охарактеризованы как имеющие метаречевую или метаязыковую природу.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гавриленко И. И. Дополнительная информация в научных текстах: семантические, синтаксические и просодические особенности: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Москва, 2004.
2. Пушкин А. С. Избранные произведения. – Пермь, 1978.

SAID AHMADNING “QORAKO‘Z MAJNUN” HIKOYASIDA MILLIY FOJIA MASALASI

Тўйчиева Зулайхо Ҳамрақуловна

ўқитувчи

Abduolimova Zarnigorxon Alisher qizi

Filologiya fakulteti 4-bosqich taladasi

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

zulayxot775@gmail.com

Mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan keyin milliy qadriyatlarimizni, jumladan, uning eng muhim tarkibiy qismi bo‘lgan milliy adabiyotimizni o‘rganish va badiiyatini kashf etish har birimizning, xususan, filologiya sohasida ish olib boruvchi mutaxassislarining oldida turgan birlamchi vazifa bo‘lib qoldi. Chunki milliy ruhni bizga beruvchi bu adabiyot globallashtirish asrida taraqqiyotimizga xavf solib turuvchi ko‘plab yot g‘oya va mafkuralardan himoya qiladi. Negaki, Said Ahmad ijodi insonga o‘zlikni eslatib turuvchi nazm durlaridir. Qolaversa, har bir fan sohasida bo‘lgani kabi adabiyot sohasida dam Istiqlol davriga xos adabiy-badiiy muhitni, tadqiqot usullarini yaratmoq lozim. Said Ahmad singari ijodi mumtoz Sharq va jahon adabiyoti namunalaridan ozuqalangan asarlar buni taqozo qiladi.

Hayotiy ko‘lamning kengligi, murakkab insoniy taqdir, qahramonlar ruhiyatidagi sanoqsiz tovlanishlar voqealar asnosida idrok etilishi lozim bo‘lgan epik asarlarda tahlil ham o‘ziga xos tarzda amalga oshiriladi. Epik asarlarda kechinmalarning o‘zini, kayfiyatlarning ifodasini berishdan ko‘ra, tuyg‘ularning paydo bo‘lish jarayoni, ularning ildizlari ko‘rsatilishiga e‘tibor qaratiladi. Epik asarlarda badiiy tahlil ham ko‘lamdor, ko‘p bosqichli bo‘ladi. Epiklikning eng asosiy belgisi: voqeabandlik va tasvirda tafsilot mavjudligidir. Qaysi janrda bo‘lishiga qaramay, epik turga mansub asarlarda personajlar ozdir-ko‘pdir voqealar qo‘ynida tasvirlanadi va ularning tabiatlari hodisalar tasviri asnosida namoyon bo‘la boradi.

Said Ahmad ijodida badiiy adabiyotning azaliy muammosi – avlodlar silsilasi, otalar va bolalar munosabati alohida o‘rin tutadi. Adibning mustaqillik yillarida yozilgan hikoyalarida ijtimoiy ruh yanada keskin va yorqin bir tarzda namoyon bo‘lgan. Xususan, bunday holat “Qorako‘z majnun” hikoyasidagi voqealar tasvirida ona va farzand, ular o‘rtasidagi keskin munosabatlar ildizi asr fojiasi, mustabid tuzum siyosati, mafkurasi, axloqiy aqidalariga borib tutashadi: jamiki ko‘rguliklar, fojialar mash‘um siyosatning oqibati tarzida ko‘rsatiladi.

“Sizlardan qaysi biringiz o‘z dinidan qaytsa va shu kofirligicha o‘lsa, bas, ana o‘shalarning (qilgan savobli) amallari xabata (bekor) bo‘lur, ular do‘zax ahlidurlar va u yerda mangu qolurlar”.

(Baqara surasi, 217-oyat.)

Hadisi sharifdan:

“Jannatga kiradigan o‘n nafar hayvondan biri bu “Ashobi kahfning vafodor iti dir”. (Al-jome al-Kabir.)

“Qorako‘z majnun” mustaqillik yillarida yozgan eng yaxshi hikoyalari sirasiga kiradi. Hikoya voqeasi juda murakkab emas. Keksayib Said Ahmadning qolgan Saodat aya bir necha o‘n yillardan beri harbiyga ketib, o‘sha tomonalarda uylanib, bola-chaqali bo‘lgan o‘g‘li Bo‘rixonni kutadi. Xudoning bergan kuni sahar namozida uni eslaydi. Saodat aya tabiatida o‘zbekning chin muslima buvilariga xos bu dunyosini ham, u dunyosini ham o‘ylashdek mulohazakorlik mujassam. O‘g‘lining xabarini nevarasi Anvardan eshitgan kampir mulzam bo‘ladi. Adib kampiridagi bu o‘zgarishni: “Birovga so‘zini bermaydigan errayim kampirning shoxi sindi, ostona hatlamay uyda muqim o‘tirib qoldi”, - degan tarzda bayon qiladi. Kunlarning birida Saodat aya iti Qorako‘z bilan qizining uyiga qarab yo‘lga chiqadi. Ularning borish va kelish jarayoniga diqqat qarating. Yo‘l bo‘yi adib itning har bir harakati, qiliqlari, sakrashi, shamoldek yelishi, xursandlig-u xafagarchiligi, deylik, “bir qulog‘inidikkaytirib, bittasini shalpaytirib erkalik” qilishlarini, yo‘lda uchragan mushuklarni “tiraqaylatib quvishi”, “daraxtlardagi musichalarga irg‘ishlab” akillashi kabi holatlarni – barcha-barchasini mahorat bilan tasvirlaydi. Kampir itini o‘z uyinin bir a‘zosidek e‘zozlaydi. Shuning uchun ham u itiga qarab: “Abdumalik akangnikigaboramizmi, Dilbar opangnikigami? Dilbar opang domda turadi. Itdan hazar qiladi. Seni uyiga kiritmaydi. Endi nima qilamiz? Mayli, shunikiga boraylik. Yotib qolmaymiz.

“Chiqqunimcha hovlida bolalar bilan o‘ynab turasan”, – deb bemalol gapiradi. Yo‘l bo‘yi Saodat kampir iti bilan shu zaylda suhbatlashib boradi va suhbatlashib iziga qaytadi. Qaytsa, uyida uni g‘aroyib bir yangilik kutib turadi. Bo‘rixon kelibdi, yani kampirning “g‘oyiblari hozir” bo‘libdi. Bu yangilik “Saodat ayaning yillab qalbida qalashib yotgan g‘uborlarini” tarqatishi, “ko‘ksidan tog‘dek bosib yotgan armonlarni” ushatishi lozim edi. Biroq voqelik o‘zgacha tus oladi. Ona va bola uchrashuvi... Qiziq, bu jarayonda it negadir bezovta, u nimanidir sezadi; shu bois “notanish odamga g‘ashlik qilib tinmay irillaydi”. Ona bag‘rida Bo‘rixon begonaga o‘xshaydi. Chunki “undan aroq va sham yoqilgan uyning hidi kelardi”. Xursandchilikdagi ona avval bunga e‘tibor bermaydi. Sekin-asta o‘g‘li Bo‘rixonning ota-bobolari e‘tiqod qilgan islom dinidan qaytibboshqa dinni qabul qilgani ma‘lum bo‘ladi. Ona uchun din-diyonat, milliy-diniy qadriyatlar, el-yurtchilik har narsadan ustun turadi. Shuning uchun Bo‘rixonda ko‘ngli soviydi, uni yo‘qlikka topshiradi; ketar mahali undan yuz o‘giradi. Endi ona sahar namozida o‘g‘lini eslamay qo‘yadi. Hikoyada Saodat ayaning go‘zal yoshlik pallalari, Bo‘rixonning tug‘ilishi va uning boshqa yurtlarda yurib onasi ko‘nglini o‘ksitgan noxush qilmishlarining mo‘jaz tarixibayon qilinadi. Vafot etar mahalida ham Saodat ayaning hayot mazmunini, bu dunyoga kelish va ketish hodisasini juda tabiiy – muslimona anglagani farzandlari hamda nevaralarini chaqirib, ularga qilgan vasiyatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Albatta, hikoyani o‘qish mobaynida sarlavhadagi Qorako‘z majnun nima ekanini bilib olamiz. Ha, bu o‘sha, yozuvchi mehr bilan

ta'riflagan - kichkinagina, belida belbog'dek ikkita biri qora, biri jigarrang chizig'i bor, — tumshug'i bilan ikki ko'zi qop-qora, bir ko'zining tepasida to'mtoq oshi bor it. Agar e'tibor bergan bo'lsangiz, hikoyaning boshidan oxirigacha yozuvchi Qorako'zni Saodat kampirga doimiy hamrohlikda tasvirlaydi. Vafodor it Saodat kampir bilan deyarli bir xil kayfiyatda: xafa bo'lsa xafa, xursand bo'lsa xursand, kampir o'yga cho'msa, u ham o'y surgandek bir nafas tinchiydi. Garchand kampirni sog'intirgan bo'lsa ham, Bo'rixon itdan ko'ra Saodat ayaga begonaroqdir. Hikoyada Saodat kampir vafotidan so'ng yozuvchi ham Qorako'zning ruhiyatini siz o'quvchilarga anglatish maqsadida o'tkir qalami bilan uning qora ko'zlariga ikki tomchi yoshni chizib qo'yadi. Hikoya oxiridagi Qorako'z majnunlik o'limi o'quvchini mahzun qiladi. Hikoya boshida Qur'oni Karimning "Baqara" surasidan oyat epigraf sifatida keltiriladi. Bu ko'chirmalar aynan hikoyadagi Bo'rixon obraziga taalluqli ekanini hechqiynalmasdan ilg'ab olish mumkin. As'hobi kahf to'g'risidagi hadisi sharif esa hikoyada xuddi ongli va oqil insondek tasvirlangan Qorako'z majnunga taalluqli, albatta. Hikoyada juda katta ma'no-mazmun jamlangan. O'zbekona urf-odatlar qadri noliyiq bir farzandning qilmishlarini ko'rsatish orqali ta'kidlanadi. To'g'risi, itning vafosi bir o'g'ilning ona ko'nglini vayron qilishiga nisbatan yuksak ma'naviy martabalarda turishi hamma vaqt ulug'vorlik kasb etadi.

Naql qilinishicha, mashhur shayx Abu Bakr Shibliy (vafoti 946)dan "Tariqatdagi ilk yo'lboshchingiz kim?" - deb so'ralganda, u — Bir itdir" deb so'zini shunday davom ettirgan ekan: — Bu it suvsizlikdan o'lim yoqasida tik turardi. U suv ichish uchun ne zamon ariqqa yaqinlashsa, suvda o'z aksini ko'rar va undan qo'rqardi. Chunki o'zining suratini u boshqa bir itniki deb o'ylardi. Ammo tashnalik oxiri zo'r kelib, it o'zini suvning ichiga otdi... Ana shundan so'ng — boshqa kuchuk yo'qligiga inondi. It bilan o'rtadagi borliq orasiga kirgan itning — o'zga manligi uning yo'liga to'siq paydo etgan edi. Men ahvolimning aynan shu itga o'xshashini, ya'ni yo'limdagi eng katta to'siq nafsim ekanini angladim... Xullas, mening birinchi yo'lboshchim shu it bo'ldi. Asosiy yo'lga qanday qadam tashlash lozimligini menga bir kuchuk ko'rsatdi.

Nafsni tasavvuf adabiyotida it qiyofasida tasavvur qilinishida shu singari fikr va e'tiroflar ta'sir o'tkazganligi ehtimoldan yiroqmas. Biroq asosiysi it ham, tulki yo sheri darron ham emas, baribir nafsdir. Ko'zga ko'rinmay dunyoni tub-tubidan g'orat qiladigan mavjudlik, bu -nafs. U qancha ko'p hukmronlikka erishsa, dunyoning axloqiy-ma'naviy holati o'shancha buziladi; haqiqat va vijdon, diyonat va rostlik boshidagi qaro bulutlar shu qadar quyuqlashadi. Shuningdek, zohiriy chora-tadbirlar, bahsu munozaralar nafsdan tug'ilajak kulfat, musibat va halokatlarning yo'liga to'siq qo'yolmaydi. Nafs erkin va erkli ekan, yolg'on, riyo, zulm, zo'ravonlik, munofiqlik, xullas, hamma yomon va tuban sifatlar gullab yashnayveradi. Bular esa inson botinidagi "it" — nafsning o'yinlari. Xohlasa, odamni u parchalab, sohib yuboradi, istasa, o'zni yig'ishtirib olishga imkon beradi. Lekin har qancha urinib-surinmang, undan ajralolmaysiz. Siz — unda, u — sizda yashaydi. U — sizga, siz — unga bog'liqsiz. Kimki uni qancha

xoru zalil eta olsa, o'zini ham, o'zgalarni ham o'shancha yaxshi anglashi muqarrardir.

Badiiy adabiyotda hayvonlar obrazi keng miqyosda uchrashi hech birimizga sir emas. Hayvonot dunyosi ba'zan odamlarga do'st qilib tasvirlansa, ba'zida aksi. Yuqorida berilgan hikoyada ham inson va hayvon o'rtasidagi do'stlik aks etgan. Shu bilan bir qatorda odamlarning o'sha birgina hayvonchalik bir-biriga mehr ko'rsatmasligi yozuvchi tomonidan tasvirlangan. Hikoyada hayvonlar qatnashadi va ularning qiyofasi orqali insonlarga xos xususiyatlar beriladi. Yozuvchi el orasidan ko'tarilib borayotgan odamiylikning asl egalari hatto hayvoncha oqibat qila olmay qolayotganini asarda chuqur mulohazakorlik va achinish bilan ta'kidlaydi. Hikoyada ayrim kimsalarning qalb illati va hayvonlarning insoniy tuyg'ulari to'g'risida fikr yuritiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007.
2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Toshkent: Akademnashr, 2010.
3. Do'stmuhammad.H. Hozirgi o'zbek hikoyachiligida badiiy tafakkurning yangilanishi. F.f.n. diss... - T.: 1995.
4. Said Ahmad. Tanlangan asarlar. 1-jild. – T., Sharq, 2010. 83-bet.
5. O'sha kitob. 83-bet.
6. Said Ahmad. Tanlangan asarlar. 1-jild. – T., Sharq, 2010. 84-bet.
7. Tuychieva, Z. K. (2018). LITERATURE REVEALING THE TRUTH OF LIFE. *Проблемы педагогики*, (7), 77-78.
8. Тўйчиева, З. (2023). АБДУЛЛА ҚАҲҲОРНИНГ “САРОБ” РОМАНИДА ИБОРАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 304-307.

EAST AND WEST, NAVOI AND GOETHE

Razakova Shahnoza Dusmamatovna,

Teacher of Chirchik state pedagogical university, Uzbekistan

E-mail: sh.razakova@cspi.uz

Annotiation. This given article reveals the famous East and West the Uzbek and German scholars whose are sultan of poetry Nizamiddin Alisher Navoi and Johann Wolfgang von Goethe known as the great German creative works. The main of the article is that discussing the main features and importance of both writers creative works to the reader in the world literature. The author of article shares his knowledge about both of the writer's creative works such as poems, novels and crucial literal books. Also, there was described interesting facts and details based on both writers' life.

Key words: Uzbek-German literary, cultural relationship, literal relationship, novels, poems.

Annotatsiya. Ushbu maqolada mashhur Sharq-u G'arb yozuvchilari ya'ni o'zbek va nemis yozuvchilari, g'azal mulkining sultoni mir Alisher Navoiy va „buyuk nemis“ nomi bilan tanilgan Johann Wolfgang Goethe ning ijodi va ijodiy asarlari haqida qisqacha bayon etilgan. Maqolaning asosiy maqsadi, ikkala Sharq va G'arb yozuvchilari asarlarining dunyo adabiyotida tutgan ahamiyatini muhokama qilishga qaratiladi. Shuningdek, maqola yozuvchisi o'quvchiga shoirlarning hayotidagi bir qancha faktlarni keltirib o'tadi.

Kalit so'lar: O'zbek-nemis adabiy, madaniy aloqasi, tom ma'nodagi munosabat, romanlar, she'rlar.

INTRODUCTION. It is very obvious and without any doubt that a literary work's productive value hinges on its ability to serve as more than just an artistic text in socio-cultural norms are reflected in a particular autonomous literary space as well as in how it fits into the context of global social, cultural, and literary issues. This participation in the global literary process is made possible by international literary exchanges, the interaction of national literatures, and translation activities because it is only through translation that any national literature can become well-known and function in the larger literary community. The history of the literary relations between Uzbekistan and Germany is noteworthy, as are the contemporary interactions. The most crucial phase is when the works of famous Uzbek authors like Navoi, Babur, A. Kadyri, A. Kahkhar, Aibek, G. Gulyam, Zulfiya, Sh. Rashidov, and others started to be translated into many different languages, including German (late 20th century, between the 1960s and 1970s). In Uzbekistan, German fiction is well-known. The best works of notable authors from Germany, including Goethe, Schiller, Heine, Becher, Brecht, Wolf, Bredel, and Zweig, were translated into many different languages, including Uzbek. In Uzbekistan, German fiction is well-known. The greatest works by eminent authors from Germany, including Goethe, Schiller, Heine, Becher, Brecht, Wolf, Bredel, and Zweig were among the many authors translated into many different languages, including Uzbek.

METHODS. The connection and relation between languages directly connected each other. In this it is important to point out economic and cultural relation. Uzbek culture and traditional art are highly valued in Germany. The appreciation and exchange of the national cultural achievements of many peoples, which is naturally the result of growing cultural links, unquestionably contributes to the enrichment and growth of any art. International literary relations, translation forums and seminars make a worthy contribution to the implementation of such relations and cooperation. The traditions of organizing such events were formed in the 60s and 70s of the last centuries. A variety of art forms are successfully developing in Uzbekistan: theater, music, painting, cinema. Theatrical performances, performances, After the Second World War, many Uzbek movies became very well-liked worldwide. The world's movie theaters did not show movies such as "Tahir and Zuhra," "Nasreddin in Bukhara," "You are not an orphan," and "Tenderness." German

moviegoers are not only familiar with but also adore the names of Kamil Yarmatov, Malik Kayumov, Ali Khamraev, Eler Ishmukhamedov, and the renowned performers Shukur Burkhanov, Khamza Umarov, Dilorom Kambarova, and Tamara Shakirova. Films are based on the work of the writer, so they are directly related to literature. Days of German culture and art were successfully conducted in Uzbekistan in October 1968. Urzula Heinrich, Herman Genel, Ute Mai, Inga Kokhan

RESULT AND DISCUSSION. In Uzbekistan, Gerhard Petzol and other gifted German singers, dancers, and musicians were welcomed with open arms. The principal conductor of the Dresden Philharmonic, Kurt Mazur, stated: "My desire was to visit Uzbekistan and have the chance to meet people and experience the attractions there. Finally, it took place. Others who took part in the decade talked well of the nation. Today, the study of interethnic literary contacts, mutual influence and mutual enrichment of literatures, the history of the formation of cultural interaction is one of the most urgent tasks of literary criticism, since the functioning of any national literature in the modern world is carried out only in active interaction with other literatures, which provides an opportunity to join the global "cultural field", organically coexist with time and space.

Johann Wolfgang Goethe was a notable author of this type of Eastern poetry. He had an early interest in the literature, languages, philosophical and religious perspectives, as well as the traditions and customs of the Eastern peoples. His studies of the history of the Qur'an, the hadiths, and the life of our Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) also play a significant role in his many writings. Goethe does extensive research on the history, literature, and culture of the East. The writings of poets like Firdavsi, Rumi, Nizami, Saadi, Hafiz, and Jomiy are introduced to them. German translations of Ibn Sino, Ulugbek, and Alisher Navoi works were made. Because of its ideological and creative maturity and the diversity of its genres, our Uzbek classical poetry plays a unique role in international literature. Alisher Navoi, Firdavsi, Jami, Hafiz, Nizami, Umar Khayyam, and Babur are just a few of the poets whose names have recently come to light and continue to have an impact on poetry around the world. Johann Wolfgang Goethe was a notable author of this type of Eastern poetry. He had an early interest in the literature, languages, philosophical and religious perspectives, as well as the traditions and customs of the Eastern peoples. His studies of the history of the Qur'an, the hadiths, and the life of our Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) also play a significant role in his many writings. Uzbek literature, especially classics, is recognized in many countries of the world, including in the countries of the German language, in particular, in Germany. This is confirmed by numerous translations carried out in the twentieth century. The translations of the works of the great Uzbek writer Alisher Navoi, carried out by the German translator Alfred Kurella in 1941, are a remarkable page in the history of interaction between Uzbek and German literature. Johann Wolfgang Goethe was

a notable author of this type of Eastern poetry. He had an early interest in the literature, languages, philosophical and religious perspectives, as well as the traditions and customs of the Eastern peoples. His studies of the history of the Qur'an, the hadiths, and the life of our Prophet Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) also play a significant role in his many writings. Not just in Uzbek literature but also in literature from other cultures, the issues with poetry have been studied. A number of academics have researched the representatives of our ancient literature, their contributions to the growth of world literature, as well as topics such as genres, poetic genres, fine arts, and classical rhyme in addition to general literary issues.

CONCLUSION. German literary criticism has rekindled its interest in Uzbek literature. The German author and literary critic Alfred Kurella's critical annotations and translations have some scholarly worth. He made Germans aware of the writings of numerous Uzbek authors, particularly Alisher Navoi. His book "Zwischendurch" ("Scattered Observations 1934-1940"), published in 1960 in Berlin, is a serious fundamental work on the creative heritage of A. Navoi. This is a great contribution to the popularization of the works of the Uzbek classic in Germany. The most crucial occurrence in social life is cooperation and interaction, which occurs in all areas of science, culture, and literature. It serves a vital socio-cultural purpose and helps to promote integration while fostering friendship and understanding between people. Both of the writers' all novels and poems are highly recommended creative works for reading. The works of such great thinkers as Mavlono Jaloliddin Rumi and Alisher Navoi will promote the stability of universal values in the society and the attainment of spiritual maturity. In today's computer age, even in the age of information, works by word genius, such as Alisher Navoi, can be the most effective means, the most reliable means for all of us to understand. Both the poets of the East and the representatives of Western literature are remarkable in their sensitivity, fragility of nature, their living in complex contradictions, worldview contradictions, their personal lives in turmoil and anguish. They all love a peaceful and tranquil life, and they want all the means to promote the prosperity of society and the good of many. It encourages people to live together, regardless of who they are. In life, they complain that the opposite is true. Of course, the poems of Navoi, Babur or Shakespeare and Goethe do not mention a specific person. These translations encouraged the growth of international interactions as well as the intense, productive development of literary ties between the German and Uzbek peoples.

REFERENCES

1. The art of translation. Gulom Publishing House of Literature and Art, T., 1978
2. Die Literaturen der Völker der Sowietunion. VEB Bibliographisches Institut. Leipzig. 1967.

3. Zayniddin, V. (1979). *BadoyulvaWaqoe' - Rare Events / Translation by N. Nurkulov from Persia. Tashkent: LiteratureandArt*

4. *Handbuch der Sowietliteratur (1917-1972). Leipzig. 1975*

5. Hayitmetov, A. (1996). *The Literature of the Timurid Period. Tashkent: Science.*

SA'DULLA HAKIM SHE'RLARINING BADIY-G'OYAVIY TAHLILI

Nodirova Feruza

Guliston Davlat Pedagogika universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shoir va publisist Sa'dulla Hakim lirikasining o'ziga xosliklari, an'anaviy she'riy obrazning asosiy xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности лирики поэта и публициста Садуллы Хакима, основные черты традиционного поэтического образа.

Annotation: This article reflects on the peculiarities of poet and publicist Sadulla Hakim's lyrics, the main features of the traditional poetic image.

Kalit so'zlar: she'riyat, tasvir, shakl, zamon, makon, obraz, badiiy ijod, she'riy san'at, voqelik.

Ключевые слова: поэзия, образ, форма, время, пространство, художественное творчество, поэтическое искусство, действительность.

Key words: poetry, image, form, time, space, image, artistic creation, poetic art, reality.

An'anaviy she'riy obrazlar she'r tilining muhim tarkibiy qismi bo'lib, barcha davr shoirlari ularga murojaat qilganlar, shuning uchun ham she'riy til tarixini barpo etish uchun an'anaviy obrazlarni o'rganish zarur. Zamonaviy o'zbek she'riyati rivojlanishining turli bosqichlarida an'anaviy obrazlarning ishlashini tahlil qilish muayyan adabiy yo'nalishlar, maktablar va u yoki bu shoir doirasidagi so'zlardan foydalanishning xarakterli xususiyatlari haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. S.Hakim ijodidagi an'anaviy obrazlarni o'rganish ularning she'riyati va 20-asr o'zbek she'riyati o'rtasidagi, she'riy so'z ishlatish an'anasi bilan bog'liqligini aniqlashga yordam beradi. [1:38]

She'rda tilning estetik vazifasi deganda matnning barcha nutq vositalari, uning hissiy-estetik mazmunini gavdalantirishga yo'naltirilishi, she'riy matnning har bir so'zi tushuniladi, tasvirni yaratishda ishtirok etadi. Ijodkorning semantik-stilistik tizimining shakllanishi va amal qilishini ko'p jihatdan muallif dunyoqarashi belgilaydi.

Davr adabiy hayoti san'atning har qanday turi uchun nihoyatda muhim, lekin she'riy ijodda an'ana yangi ma'nolar shakllanishiga ham asos bo'ladi. 20-asr boshlari adabiyoti umumiy qonunlar doirasidan tashqariga chiqmadi.[2:17] Yangi davr adabiyotida hamma narsa individual va noyobdir, degan g'oyaga zid

ravishda, unda kelib chiqishi turli xil bo'lgan takrorlanuvchi tasvirlar shakllandi.

Davr adabiy hayotiga murojaat qilish, she'riy matnni "lirizm bilan to'ldirish" dan tashqari, tasvir, shakl va yoki mazmunni yangilash bilan bog'liq an'analar shakllandi. Shuning uchun davr adabiy hayoti masalasi an'anaviy she'riy obrazlar uchun ayniqsa muhimdir, chunki she'riy til tarixi "bu an'ana tomonidan qo'llaniladigan til vositalarining tarkibi qanday va nima uchun o'zgarishi" bilan bog'liq rivojlanadi.

Keng ma'noda tasvir - bu g'oyalar va his-tuyg'ularning tovush, so'z, ranglar va boshqalardagi badiiy aksidir. "Tasvir voqelik hodisalarini badiiy umumlashgan idrok etish va ularni tasvirlash (rasm, adabiyot, musiqa va hokazo) shaklidir".

Umuman san'at - fikrlashdir. Umumiy tilda, she'r va nasr tilida obrazlilik alohida o'rin tutadi. Ana shu keng ma'noda "og'zaki obraz" tushunchasidan foydalanish mumkin.[3:55] Og'zaki tasvir to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita so'zlardan foydalanishga asoslangan bo'lishi mumkin, u an'anaga ko'ra qo'llanilishi yoki individual muallifning qarorini ifodalashi mumkin.

Shunday qilib, an'anaviy she'riy obrazning asosiy xususiyatlari uning she'riyat tilida nisbiy barqarorligi bo'lib, u o'zgaruvchanlikni istisno qilmaydi; majoziy kontekstda foydalanish va amalga oshirishning uzoq an'anasi, tizimli ravishda bir so'z, ibora va butun asargacha kengaytirilgan kontekst sifatida ifodalanadi.

Bunday an'anaviy tasvirlar to'plami kichikdir. Majoziy tasvirlar, misol tariqasida, inson mavjudligining barcha asosiy tomonlarini aks ettirgan: hayot va o'lim, dushmanlar bilan janglar, e'tiqod, ijodiy ilhom va odamlarning his-tuyg'ulari bilan yo'g'rilgan ijod olami.

Badiiy ijodni tushunish deganda badiiy asarlarni estetik idrok etish, asar muallifining fikrlarini ifoda etishning og'zaki lingvoestetik o'ziga xosligini anglashni ham tushunamiz. Badiiy matnning insonga semantik, intonatsion ta'sir etish yo'llari, vositalarini aniqlash va anglash ijodiy dunyoqarshni shakllantirishning muhim aspektlari hisoblanadi.

Badiiy asarni idrok etish, turli xil san'at turlarini tushunish masalalari mahalliy va xorijiy psixolog va adabiyotshunos olimlarning asarlarida o'z tasdig'ini topgan. L.Vigotskiy A.Potebnya, S.Rubinshteyn, P.Yakobson, Q.Yo'ldoshev, Q.Husanboeva, B.Karimov, H.Boltaboyev, U.Hamdamiy, N.Karimov, Sh.Hasanov va bir qancha olimlarning ilmiy tadqiqotlarida badiiy asar ustida ishlash malakalari va usullari yoritib berilgan.

L.Vigotskiyning 1925-yilda nashr etilgan "San'at psixologiyasi" asarida psixologiyaning asosiy savollariga javoblarni faqat tuyg'ular olamiga kirib borish orqali topish mumkin, deb ta'kidlaydi. Muallif barcha turdagi mavhumlik mintaqasini ong jarayonlari bilan chambarchas bog'laydi. Olimning fikriga ko'ra, turli xil san'at turlarini idrok etishda paydo bo'ladigan ongsiz jarayonlar "biz ongli jarayonlarni beradigan yo'nalishga bog'liqdir ..."

"San'at psixologiyasi" asarida L.Vigotskiy badiiy ijod va badiiy asarni idrok etishning o'zaro bog'liqligi to'g'risida chuqur o'ylangan nazariyani ilgari suradi. Badiiy asarni idrok etish jarayonida o'quvchi, go'yo uni har safar qaytadan kashf etadi va yaratadi, deb hisoblaydi.[4:42]

Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, yozuvchi fikridan kelib chiqib, o'quvchi muallif yo'lidan yurib, ijod jarayonlarini takrorlaydi. Badiiy ijod jarayonida inson ruhiyatining eng chuqur ehtiyoji qondiriladi. L.Vigotskiyning ta'biri bilan aytganda, ijodkorlik ruhiyatimizning eng chuqur ehtiyojidir.

Badiiy matn ustida ishlashda tahlilning kiritilishi shoir va yozuvchining ijodiy laboratoriyasiga kirib borishga, falsafiy mulohazaning muallifning ruhiy holati bilan qanday bog'liqligini, obrazlarni yaratish va unga egalik qilgan fikr va his-tuyg'ularni anglashning badiiy vositalari qanday ekanligini aniqlashga imkon beradi. Shu sababli L.Vigotskiy "San'at - bu amalga oshirilmagan adabiy jarayonni amalga oshirish natijasidir", deya ta'kidlaydi. Inson shug'ullanadigan turli xil ijod turlari mavjud. Boy ma'naviy hayot - bu inson faoliyatining boshqa sohalarida qo'llanilmagan imkoniyatlaridan oqilona foydalanish imtiyozi hisoblanadi. Adabiy asar bilan aloqa ham shunday bo'lib, muallif boshdan kechirgan narsalarni boshdan kechirishga va qayta o'ylashga majbur qiladi. Badiiy matnni estetik idrok qilish badiiy ijod jarayoniga o'xshaydi, garchi u bunday kuchli hissiy tajribalarni real boshidan o'tkazmayotgan bo'lsa ham, qaysidir ma'noda jarayon ishtirokchisi hisoblanadi.

S.Rubinshteyn "Umumiy psixologiya asoslari" asarida insonning hissiy holatini uning ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda kuzatadi. S.Rubinshteyn in'ikosni "bizning sezgilarimizga ta'sir qiladigan obyektiv voqelik hodisasi" ning hissiy aksi sifatida tavsiflaydi. Idrokning mohiyatini o'rganib, olim idrok harakat bilan, aniq faoliyat bilan chambarchas bog'liq degan xulosaga keladi. Badiiy idrok, olimning fikriga ko'ra, badiiy asarni talqin qilish va tushunishni o'z ichiga olgan murakkab faoliyatdir.

Maqolamizga tanlangan muammoning dolzarbligini nazariy asoslash uchun S.Rubinshteynning bayonoti juda muhimdir. Estetik idrok etish jarayonida asosiy vazifa - hissiy ma'lumotlar asosida badiiy obrazni, uning semantik poetik mazmunini va unda mujassam bo'lgan niyatni aniqlashdir. Batafsil talqin badiiy idrokni bilim faoliyatiga aylantiradi.[5:33]

Bizga ma'lumki, badiiy asarlarni badiiy idrok etish shaxsni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Badiiy asarni anglash, avvalo, uni his qilish deganidir. San'atni idrok qilish tuyg'udan boshlanishi kerak, aks holda bu o'ta samarasiz jarayondir. Ammo badiiy idrok, albatta, his qilish bilan cheklanib qolmaydi. Bu avvalo "his qilish", so'ngra "fikrlash" va bundan tashqari juda chuqur mulohaza qilish hamdir.

M.Yakobson asarlarida badiiy idrok yuksakligi odamning umumiy madaniyatiga va uning estetik taraqqiyot darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi. Olimning "Badiiy idrok psixologiyasi" asarida ta'kidlashicha, badiiy idrokni rivojlantirish uchun psixologik ta'sirning izchilligi, maqsadga muvofiqligi katta

ahamiyatga ega. Badiiy tahlillar turkumining bosqichma-bosqich kengayib borishi idrokni boyitadi, uni chuqur va mazmunli qiladi.

Taniqli adib va adabiyotshunos olim J.Jabborov Sa'dulla haim she'rlarini tahlil qilish asnosida quyidagi jumalarni yozadi: "O'ylay-o'ylay, oddiy xaqiqatga duch keldim: bu she'rlar haqida chetdan turib, gapirib, yozib bo'lmaydi. Chunki qar bir she'r o'zi haqida o'zi so'zlardi, o'zi hikoya qilardi. Yana bir marta tan oldim: faqat o'qish orqaligina haqiqiy she'rning zavq, ehtiros rohatini his etish mumkin!"

Q.Yo'ldoshev shunday yozadi: "Badiiy adabiyotni faqat hayotiy savollarga javob beradigan, o'quvchilarni yashashga o'rgatadigan amaliy vosita sifatida tushunish va izohlash noto'g'ri va, hatto, zararlidir. Chunki bunday izoh badiiy adabiyotning mohiyatini buzib ko'rsatadi va jo'nlashtiradi. Adabiyot hayotdagi muammoli vaziyatlardan chiqib ketishning retsepti yoxud voqelikdagi mushkul savollarga javob topib beradigan vosita emas, balki o'qirmanda o'zi, o'zgalar, olam va odamiyat to'g'risida muayyan tarzda ma'naviy-fikriy munosabatni uyg'otadigan estetik hodisadir". [6:18]

Adabiy ijod jarayoni badiiy asarlarni estetik idrok etish tabiati bilan ko'p umumiylikka ega hisoblanadi. Tasavvurni rivojlantirish va tarkibni anglash asosida asar yaratish psixologik jarayonining ijodiy tarkibiy qismi va badiiy matnni estetik idrok etish g'oyasini tasdiqlaydi.

Q.Yo'ldoshev S.Hakim ijodi borasida o'z munosabatini quyidagicha izohlaydi: "Shoirning shoirliği shundaki u olam hodisalarini boriday emas, balki o'ziga ko'ringaniday ko'radi va ko'rsata biladi. Shuning uchun ham she'rlarda borning yo'q, yo'qning esa borday tasvirlanishidan ajablanib bo'lmaydi".

S.Hakimning "Tavallo" she'ridagi misralarni izohlash uchun she'riy asarlarni to'g'ri va chuqur anglash, o'quvchi xayoliy fikrlashni rivojlantirishi kerak. Obrazlar badiiy adabiyotni publitsistik va ilmiy adabiyotlardan ajratib turadi. Tasavvur deganda konkret-individual shaklda aks ettirilgan hayotning tipik hodisalarini ko'paytirish tushuniladi. Shoir yozadi:

Talpingan iloham shunchalar uzoq,
Bag'rimga berkingan kunchalar uzoq,
Sirlashsam, sir to'la g'unchalar uzoq,
Yugurdim, joyimdan jila olmadim.

Majoziy fikrlash badiiy ijodning etakchi tarkibiy qismi hisoblanadi. O'quvchi adabiy asarni o'zlashtirish jarayonida assotsiativ aloqalarga katta ahamiyat beradi va tafakkurdagi obrazli va konseptual komponentlarning chuqur o'zaro ta'sirini aniqlay oladi.

Q.Husanboevaning fikriga ko'ra, muallif tomonidan yaratilgan she'riy obrazlarning eng to'liq va ta'sirchanligi kuchli hissiy salohiyatni o'z ichiga olgan obrazdir. She'riy obrazlar muallifning fikrlari va his-tuyg'ularini jamlaydi. Q.Husanboyevaning To'ra Sulaymonning lirik she'rlari tilini o'rganish va tahlil qilish jarayonida quyidagi fikrlarni aytadi: "Ma'lumki, adabiyot darslari ko'ngil darslari. Adabiyot saboqlari – rost tuyg'u va kechinmalar darsi. She'rning o'qilish ohangi va mazmunidagi ta'sir kuchidan o'quvchilar ma'lum muddat

sukutga choʻmadilar. Hech kim qudratli soʻz taʼsiridan chiqib ketolmaydi. Oʻqituvchi bunday vaziyatda oʻquvchilarga tegmay, qandaydir soniyalar davomida oʻz-oʻzi bilan qolishlariga imkon bergani maʼqul. Oʻquvchilar sheʼr taʼsiridan qutulib, sinfda bezovtalik paydo boʻlgandagina tahlilga oʻtilgani maʼqul”.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Yoʻldoshev Q. Yoʻdoshev M. Badiiy tahlil asoslari. Toshkent – “Kamalak nashriyoti”. 2016-yil. 18-bet
2. Saʼdulla Hakim. Ona soʻz. Toshkent. Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti. 2000
3. Adashboyev T. Oʻzbekbolalar adabiyotiantalogiyasi 2 jildlik. Toshkent. Oʻqituvchi 2006
4. Shodmonova D. Abdulla Oripov sheʼriyatining lingvopoetik xususiyatlari. Dissertatsiya avtoreferati. 2019-yil.
5. Oripova G. Mustaqillik davri oʻzbek sheʼriyatining gʻoyaviy-estetik va badiiy xususiyatlari. Dissertatsiya avtoreferati. 2019-yil.
6. Nasrullayev E. Soʻz qadrini baland tutgan shoir edi. “Jizzax haqiqati” gazetasi. 2020

GERMAN PEARL AUTHOR JOHANN WOLFGANG VON GOETHE'S POEMS AND ITS DEFINITION

Shabidinova Zera Ismetovna

Teacher of Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan

e-mail: z.shabidinova@cspi.uz

Annotation: The article tells about the life and work of the great German poet, playwright, romanticist, scientist, statesman and critic Johann Wolfgang von Goethe. His works include plays, poetry, literature and aesthetic criticism, as well as treatises on botany, anatomy and color. He is widely regarded as the greatest and most influential writer in the German language, and his work has had a profound and widespread influence on Western literary, political and philosophical thought from the end of the XVIII century to the present day. The German philosopher Arthur Schopenhauer called "The Years of Wilhelm Meister's Teaching" one of the four greatest novels ever written by the poet.

Key words: poetry, literature, aesthetic criticism, political, philosophical, dramatist, historian, philosopher, dramatist, historian, and philosopher and industrialism.

НЕМЕЦКИЙ ЖЕМЧУЖНЫЙ АВТОР СТИХОВ ИОГАННА ВОЛЬФГАНГА ФОН ГЁТЕ И ЕГО ОПРЕДЕЛЕНИЕ

: Статья повествует о жизни и деятельности великого немецкого поэта, драматурга, романиста, учёного, государственного деятеля и

критика Иоганн Вольфганг фон Гёте. Среди его работ — пьесы, поэзия, литература и эстетическая критика, а также трактаты по ботанике, анатомии и цвету. Он широко считается величайшим и самым влиятельным писателем на немецком языке, его творчество оказало глубокое и широкое влияние на западную литературную, политическую и философскую мысль с конца XVIII века до наших дней. Немецкий философ Артур Шопенгауэр назвал «Годы учения Вильгельма Мейстера» одним из четырех величайших романов, когда-либо написанных поэтом.

Ключевые слова: поэзия, литература, эстетическая критика, политический, философский, драматург, историк, философ, драматург, историк, философ и индустриализм.

Johann Wolfgang von Goethe (28 August 1749 – 22 March 1832) was a German poet, playwright, novelist, scientist, statesman, theatre director, and critic. His works include plays, poetry, literature, and aesthetic criticism, as well as treatises on botany, anatomy, and color. He is widely regarded as the greatest and most influential writer in the German language, his work having a profound and wide-ranging influence on Western literary, political, and philosophical thought from the late 18th century to the present day.

Goethe took up residence in Weimar in November 1775 following the success of his first novel, *The Sorrows of Young Werther* (1774). He was ennobled by the Duke of Saxe-Weimar, Karl August, in 1782. Goethe was an early participant in the Sturm und Drang literary movement. During his first ten years in Weimar, Goethe became a member of the Duke's private council (1776–1785), sat on the war and highway commissions, oversaw the reopening of silver mines in nearby Ilmenau, and implemented a series of administrative reforms at the University of Jena. He also contributed to the planning of Weimar's botanical park and the rebuilding of its Ducal Palace. Goethe's first major scientific work, the *Metamorphosis of Plants*, was published after he returned from a 1788 tour of Italy.

In 1791 he was made managing director of the theatre at Weimar, and in 1794 he began a friendship with the dramatist, historian, and philosopher Friedrich Schiller, whose plays he premiered until Schiller's death in 1805. During this period Goethe published his second novel, *Wilhelm Meister's Apprenticeship*; the verse epic *Hermann and Dorothea*, and, in 1808, the first part of his most celebrated drama, *Faust*. His conversations and various shared undertakings throughout the 1790s with Schiller, Johann Gottlieb Fichte, Johann Gottfried Herder, Alexander von Humboldt, Wilhelm von Humboldt, and August and Friedrich Schlegel have come to be collectively termed Weimar Classicism.

The German philosopher Arthur Schopenhauer named *Wilhelm Meister's Apprenticeship* one of the four greatest novels ever written, while the American philosopher and essayist Ralph Waldo Emerson selected Goethe as one of six

"representative men" in his work of the same name (along with Plato, Emanuel Swedenborg, Montaigne, Napoleon, and Shakespeare).

Goethe's comments and observations form the basis of several biographical works, notably Johann Peter Eckermann's *Conversations with Goethe* (1836). His poems were set to music by many composers including Mozart, Beethoven, Schubert, Berlioz, Liszt, Wagner, and Mahler. *Götz von Berlichingen* is a successful 1773 drama by Johann Wolfgang von Goethe, based on the memoirs of the historical adventurer-poet Gottfried or Götz von Berlichingen (c. 1480–1562).

It first appeared in English in 1799 as *Goetz of Berlichingen of the Iron Hand* in a rather free version by Walter Scott. Representation of Götz with his famous quote: "But he, tell him, he can lick my arse" from Goethe's play (plaque in Weisenheim am Sand). Goethe's plot treats events freely: while the historical Götz died in his eighties, Goethe's hero is a free spirit, a maverick, intended to be a pillar of national integrity against a deceitful and over-refined society, and the way in which he tragically succumbs to the abstract concepts of law and justice shows the submission of the individual in that society.

Götz von Berlichingen was one of Goethe's early successes but its large cast size, frequent quick scene changes, and long running time caused the original version to eventually fall out of favour. The play has been re-arranged and cut many times, including two versions by Goethe that were published posthumously. A 1925 silent film *Goetz von Berlichingen of the Iron Hand* was directed by Hubert Moest, while a 1955 Austrian production *Goetz von Berlichingen* starred Ewald Balser in the title role.

In 1979 Wolfgang Liebeneiner directed Raimund Harmstorf in a film version, *Goetz von Berlichingen of the Iron Hand*. Scene from Goethe's '*Götz*' (*Götz von Berlichingen Writing his Memoirs. 1836–63*, by Eugène Delacroix, The Metropolitan Museum of Art). The first version of the drama included a quote that gained fame fast. In the third act, Götz is under siege by the Imperial Army in his castle at Jagsthausen. The captain of the army asked him to surrender; from a window, he gives his answer: *Michergeben! Auf Gnad und Ungnad! Mit wem redet Ihr! Bin ich ein Räuber! Sag deinem Hauptmann: Vor Ihro Kaiserliche Majestät hab ich, wie immer, schuldigen Respekt. Er aber, sag's ihm, er kann mich im Arsch lecken!*

It can be translated as:

Me, surrender! At mercy! With whom do you speak? Am I a robber! Tell your captain that for His Imperial Majesty, I have, as always, due respect. But he, tell him that, he can lick me in the arse!

Details of selected works

The short epistolary novel *Die Leiden des jungen Werthers*, or *The Sorrows of Young Werther*, published in 1774, recounts an unhappy romantic infatuation that ends in suicide. Goethe admitted that he "shot his hero to save himself": a reference to Goethe's own near-suicidal with a young woman during this period, an obsession he quelled through the writing process. The novel

remains in print in dozens of languages and its influence is undeniable; its central hero, an obsessive figure driven to despair and destruction by his unrequited love for the young Lotte, has become a pervasive literary archetype.

The fact that *Werther* ends with the protagonist's suicide and funeral—a funeral which "no clergyman attended"—made the book deeply controversial upon its (anonymous) publication, for on the face of it, it appeared to condone and glorify suicide. Suicide is considered sinful by Christian doctrine: suicides were denied Christian burial with the bodies often mistreated and dishonoured in various ways; in corollary, the deceased's property and possessions were often confiscated by the Church. However, Goethe explained his use of *Werther* in his autobiography.

He said he "turned reality into poetry but his friends thought poetry should be turned into reality and the poem imitated". He was against this reading of poetry. Epistolary novels were common during this time, letter-writing being a primary mode of communication. What set Goethe's book apart from other such novels was its expression of unbridled longing for a joy beyond possibility, its sense of defiant rebellion against authority, and of principal importance, its total subjectivity: qualities that trailblazed the Romantic movement. The next work, his epic closet drama *Faust*, was completed in stages.

The first part was published in 1808 and created a sensation. Goethe finished *Faust Part Two* in the year of his death, and the work was published posthumously. Goethe's original draft of a *Faust* play, which probably dates from 1773–74, and is now known as the *Urfaust*, was also published after his death. The first operatic version of Goethe's *Faust*, by Louis Spohr, appeared in 1814. The work subsequently inspired operas and oratorios by Schumann, Berlioz, Gounod, Boito, Busoni and Schnittke, as well as symphonic works by Liszt, Wagner and Mahler.

References:

1. Nicholas Boyle, Johann Wolfgang von Goethe at the Encyclopaedia Britannica.
2. "Johann Wolfgang von Goethe -- Biography". knarf.english.upenn.edu. Retrieved 3 January 2023.
3. "Classical Weimar UNESCO Justification". Justification for UNESCO Heritage Cites. UNESCO. Retrieved 7 June 2012.
4. Schopenhauer, Arthur (January 2004). *The Art of Literature. The Essays of Arthur Schopenhauer*. Retrieved 22 March 2015.
5. Herman Grimm: Goethe. Vorlesungen gehalten an der Königlichen Universität zu Berlin. Vol. 1. J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, Stuttgart / Berlin 1923, p. 36
6. Catharina was the daughter of Johann Wolfgang Textor, sheriff (Schultheiß) of Frankfurt, and of Anna Margaretha Lindheimer.
7. Kruse, Joseph A. (2018). "Poetisch-religiöse Vorratskammer – Die Hebräische Bibel bei Goethe und Heine". In Anna-Dorothea Ludewig; Steffen

Höhne (eds.). Goethe und die Juden – die Juden und Goethe (in German). Walter de Gruyter. p. 71.

8.Oehler, R 1932, "Buch und Bibliothekenunter der Perspektive Goethe – Goethe's attitude toward books and libraries", The Library Quarterly, 2, pp. 232–249.

ҲИКОЯ КОНТЕКСТИДА ҚАРҒИШ, ДУО ВА ОЛҚИШЛАР БАДИИЯТИ ("Шукур Холмирзаев ҳикоялари мисолида")

Мамаюсупова С.М.
ЖДПУ катта ўқитувчиси

Аннотатция. Ушбу мақолада Ш.Холмирзаев ҳикояларида мураккаб фольклоризмнинг таснифи ҳақида сўз боради.

Адабиётшунос Б.Саримсоқов мураккаб фольклоризмларни табиати ва вазифасига кўра уч турга бўлиб, ўрганган. Булар: 1. Аналитик фольклоризмлар; 2. Синтезлашган фольклоризмлар; 3. Стилизация характеридаги фольклоризмлар³¹. Мазкур мақолада аналитик фольклоризмнинг қарғиш, дуо, олқиш жанрларининг Шукур Холмирзаев ҳикояларига синтез, стилизация қилиниши масаласини ўрганамиз. Аналитик фольклоризмлар ҳам оддий фольклоризмларга ўхшаб, бадий матнда ажралиб туради. Оддий фольклоризмларнинг турлари, мақол, матал, халқона образли ифодалар, иборалар, идиомаларни топиш ва таниш қанчалик осон бўлса, мураккаб фольклоризмнинг ички кўриниши бўлган аналитик фольклоризмнинг турлари халқ қарғишлари, олқишлари, дуоларини ҳам шундай тез илғаб, ажратиб олиш мумкин. Халқнинг нафақат ижтимоий-маиший турмушини, балки, тилини, фольклорини, миллий урф-одатлари, анъана, удумларини чуқур билган ёзувчи Шукур Холмирзаев ҳикояларида халқ қарғишлари, олқишлари, дуо-фотиҳалари кўплаб учрайди.

Қуйидаги парчага эътибор қаратамиз: “ – Ҳе, оғажон, – дея бепарвогина кулди бека, – Буям бир одат-да. – Кейин қаҳ-қаҳа отди-ю, шу заҳоти жиддий тортиб: – Қора уй тикишдаям шундай бўлади, – деди. – Ўтовнинг суягини тиклаб бериш – эркакдан, қолгани – аёлнинг иши... Ҳе аёлларнинг садағаси кетай! – Шундан деб яна қаҳ-қаҳа ота бошлади: – Шоира қизларимиз бор-ку, уйнинг буғдойга тўлгурлар – шулар роса мақтайди-да аёлни. “Эй, эркак, аёлга сиғин! Эй, эркак, аёлни ҳурмат қил...”. Бечоралар эрларидан кўп туртки есалар керак-а? Нима дедингиз? Энди Комилжон пиқиллаб кула бошлади. Айни чоғда у бошини сараклатиб қўяр – бу ҳол унинг бекага тан бераётганидан далолат эди: ҳа-да, аёлни

³¹Саримсоқов Б. типологиясига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. №4. – Б. 42-44.

эркак мақтагани тузук”³². Бу парчада иккита халқ олқиши, дуоси учрайди: “садағанг кетай” ҳамда “уйинг буғдойга тўлгурлар”. Бу парча адибнинг машхур ҳикояларидан бири “Ўзбек бобо”дан олинди. “Уйинг буғдойга тўлгур” олқишида рамзий маънода тўкин-сочинлик тилаш истаги туради.

Шунингдек, “Ўзбек бобо” ҳикояси матнида “Баракалло, Худойим қувват берсин!” (олқиш ва дуо – Б. 308); “Ёш келади ишга, қари келади ошга” (мақол, қайта ишланган оддий фольклоризм – Б. 309); “Қимирлаган қир ошар” (мақол, асл оддий фольклоризм – Б. 313); “Камбағални кўчганда кўр” (мақол, асл оддий фольклоризм – Б. 313); “Ҳа-е, шунчасига Худо йўл берди. Бу ёғигаям – ўзи пошша” (мақол, қайта ишланган оддий фольклоризм. – Б. 314); “Ҳаракатда - барокот” (мақол, қайта ишланган оддий фольклоризм. – Б. 318); “Кўз – кўрқоқ, қўл – ботир” (мақол, асл оддий фольклоризм); “Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламайди” (мақол, асл оддий фольклоризм. – Б. 323.); “Ё, Худо ўзинг қўлла” (дуо – Б. 326); “Хут – кирди, деҳқоннинг ичига қурт кирди” (мақол, қайта ишланган оддий фольклоризм. – Б. 331.); “Қўли дард кўрмасин, қорувли бола чиқди-да” (дуо – Б. 331.); “Йиқилсак, ер кўтаради” (мақол, асл оддий фольклоризм. – Б. 332.); “Баракалло, Эртой бола” (олқиш – Б. 335.); “Ҳа, баракалло, жиян. Яшанглар!” (олқиш – Б. 335); “Ҳе, баракалло! Полвон, бўшашманг...” (олқиш. – Б. 336.); “Табиб – табиб эмас, бошидан кечирган табиб дейдиларку!” (мақол, асл оддий фольклоризм. – Б. 338.); “Ҳе, палакат аяқ остида деганлари шуда...” (мақол, қайта ишланган оддий фольклоризм. – Б. 339); “Кўрганимиз – кўришганимиз... Қани Амирқул!” (дуо – Б. 340.); “Э, кам бўлманг, Абил ака, - деб дуо қилган бўлди момо. – Қўлларингиз дард кўрмасин, илойим.” (дуо – Б. 341); “Балли... Эй, сениям бир жойларда кўргандай бўламан, - дея Қисматиллога боқди.” (олқиш. – Б. 342.); “Менинг боримга шукр қил лекин. Полвон ҳорғин жилмайди. Эртой эса: - Шукур, шукур- деди...” (дуо. – Б. 342); “Дангасага иш буюрсанг, насиҳат қилади” (мақол. – асл оддий фольклоризм. – Б. 345.); “Ҳе, бор бўлинглар, уларим, деди.” (олқиш. – Б. 345.); “Омин, дастурхонинг ҳамиша мана шундай маъмуру мойли бўлсин. Касб-корингга кушойиш берсин. Рисоладагидай боғбон бўпсан – барака топ. ...Аллоҳу акбар.” (дуо-фотиҳа – Б. 346); “Менинг миям чирисин, насиҳатингизни қулоққа олмаган эканман” (сўкиш – Б. 346); “Яхши отга бир қамчи” (Мақол – қайта ишланган оддий фольклоризм, мақолнинг иккинчи қисми туширилган. Яъни “Ёмон отга минг қамчи” қисми ҳикоя контекстида тушириб қолдирилган. – Б. 346); “Келарнинг кетари бор” (мақол. – асл оддий фольклоризм. – Б. 347.); “Ҳе, жаннати бўлмай кет” (сўкиш – Б. 353); “Балли, улим” (Олқиш – Б. 356); “Жернинг тубинда жилон журса билади” (мақол. Асл оддий фольклоризм); “Омон бўлсинлар” (дуо. Б.389) ва ҳаказо. Бу ўринда асосан, халқ қарғишлари, олқишлари, дуо-фотиҳалари,

³²Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо / Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 307.

мақолларига мисол келтирдик. Фольклоршунос олимларнинг таъкидлашича, қарғиш билан олқишлар бир-бирига ниҳоятда яқин жанр ҳисобланади. Ҳар икки жанрнинг негизи ва асоси халқнинг минг йиллик миллий бадий тафаккури ва маиший турмуши билан боғлиқ ҳодисадир. Қарғишда ёмон ният ифодаланса, олқишда яхши ният ифодланади. Бу гўёки, эзгулик ва ёвузликка ўхшайди. Ҳар икки жанр ижрочининг, шахснинг тилагини ифодалайди. Аммо фарқи бирида ёвуз тилак, иккинчисида эзгу тилак акс этади. Юқоридаги мисоллардан бир нечасини таҳлил этамиз.

“Ўзбек бобо” ҳикоясида “Ҳе, жаннати бўлмай кет” сўкиши Қисматилло нутқида учрайди. Ўзбек бобо кучли шамол бўлганида, чириган катта теракни елкаси билан тутиб қолиб, энди ниш уриб, кўкариб келаётган ношвати кўчатини асраб қолади. Ана шу сахнада Ўзбек бобонинг боғ ҳовлисида вақтинча яшаб турган Қисматилло шундай хитоб қилади:

“- Сен, сен бир одамнинг нобуд бўлишига сал қолди-я?! Нима кароматинг бор ўзи? Тўртта мева берсанг... Шуми? Шунини емасаям одам ўлмайди. Ҳе, жаннати бўлмай кет. – Қисматилло уни узиб ташлайдигандек бир хезланди-ю, қўл силтаб бурилиб кетди”³³. Қисматилло бу сўкишини ёш ношвати кўчатига қаратиб айтади. Жаннат дарахтларидан бўлган ношватига нисбатан ниҳоятда ҳалим ва юмшоқ қарғишдир. Мазкур парчадаги Қисматиллонинг руҳий драмасини теран ифодалашда ишлатилган сўкиш жанри тури (“Ҳе, жаннати бўлмай кет”) қаҳрамон нутқига жонлилик ва самимийлик бахш этган. “Ўзбек бобо” ҳикояси матнида халқ олқишлари, дуо-фотиҳалари кўп учрайди. Шукур Холмирзаев ҳикояларида оддий фольклоризмлар (мақол, матал, иборалар, халқона образли ифодалар) бадий асар матнини мукаммаллаштиришдан ташқари, асарнинг ўқишлилик даражасини оширган; Оддий фольклоризмлар адиб ҳикояларида қаҳрамонлар нутқи, муаллиф баённинг жонлилиги ва халқонлигини таъминланган; адиб ҳикояларида оддий фольклоризмларнинг асл ва қайта ишланган турлари учрайди; Шукур Холмирзаев ҳикояларида юзлаб оддий фольклоризмлар ишлатилади, баъзилари бир ҳикоядан иккинчисида ҳам қўлланилади, ҳатто тожикча, русча оддий фольклоризмлар тури ҳам учрайди; Бундан ташқари, адиб ҳикояларида халқ қарғишлари, сўкишлари, дуо-фотиҳалар ўзбек халқининг ижтимоий-маиший ҳаётини аниқ-тиниқ кўрсатади;

Адиб ҳикояларида қўлланилган халқ қарғишлари, сўкишлари, дуо-фотиҳалари аналитик фольклоризм тури бўлиб, улар адиб ҳикояларида сурхон миллий колорити ва сурхон характерини очиқ беришга хизмат қилган; Адиб ҳикояларида аналитик фольклоризм турлари ҳисобланган халқ қарғишлари, сўкишлари, дуо-фотиҳалари Сурхон табиати, иқлими, одамларнинг турмуш тарзи билан бевосита алоқадордир.

³³Холмирзаев Ш. Ўзбек бобо / Сайланма. III жилд. Ҳикоялар. – Тошкент: Шарқ, 2006. – Б. 357.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Mamayusupova S. (2020). Description of life processes and their specific aspects in Shukur Kholmirzayev's stories. Innovations in primary education .
2. Mamayusupova, S. (2020). Methods of teaching the life and work of Shukur Kholmirzaev in 8th grade literature classes. Innovations in primary education .

O'ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGIDA SHOIR SHE'RIYATIDAGI OBRAZLAR TALQININING O'RGANILISHI

Mardanov Rahim G'aybullat o'g'li

JizPI assistant, o'qituvchi. mardanovrahim42@gmail.com

Abstract. In this article, Uzbek and world navoists have done a lot of work so far, and Navoi's worldview, aesthetic attitude to creativity and beauty, philosophical and philological views, poetic skill, creative method and style, connection with the literary environment and the poet's work. It is believed that the effect can be effectively studied by Uzbek and foreign scientists.

Keywords: Alisher Navoi, Khamsa, image, interpretation, poverty, heart, interpretation, diagnosis, allusion, analogy, talmeh.

Абстрактный. В данной статье узбекские и мировые навоисты проделали большую работу до сих пор, и мировоззрение Навои, эстетическое отношение к творчеству и красоте, философско-филологические воззрения, поэтическое мастерство, творческий метод и стиль, связь с литературной средой и творчеством поэта. Считается, что эффект может быть эффективно изучен узбекскими и зарубежными учеными.

Ключевые слова: Алишер Навои, Хамса, образ, интерпретация, факр, кунгил, тафри, диагноз, аллюзия, аналогия, талмех.

O'zbek navoiyshunosligining bugungi kundagi eng dolzarb vazifalardan biri yangi imkoniyatlarga tayanib, Alisher Navoiy va boshqa ulug' ajdodlarimiz meroslarini davr talablariga muvofiq butkul yangicha yondashuvlarda yorqin ochib berish, har tomonlama tadqiq etishdir. Mamlakatimiz Prezidenti ta'kidlaganlaridek: "*Buyuk alloma va adiblarimiz, aziz-avliyolarimizning bebaho merosi, engilmas sarkarda va arboblarning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak*".[5: 4 b.] Navoiyning dunyoqarashi, ijod va go'zallikka bo'lgan estetik munosabati, falsafiy va filologik qarashlari, poetik mahorati, ijodiy metodi va uslubi, adabiy muhit bilan aloqasi va uning shoir faoliyatiga ta'siri o'zbek va xorij olimlari tomonidan sarmahsul o'rganilgan. M.Shayxzoda, A.Qayumov A.Hayitmetov, N.Mallayev, A.Rustamov. S.Erkinov, T.Jalolov, A.Shomuhamedov, S.G'aniyeva, A.Mirzayev, I.Haqqul, Sh.Sirojiddinov,

A.Erkinov, S.Olim kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari [3: 25 b.] navoiyshunoslikka qo'shilgan bebaho hissadir. Shuningdek, XXI asrning birinchi o'n yilligida navoiyshunoslar orasida D.Salohiy, N.Bekova, D.Yusupova, Z.Mamadaliyeva, M.Tojiboyeva, S.O'tanova singari olimalarning tadqiqotlari katta avlod navoiyshunoslar boshlagan xayrli ishning munosib davomi bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi.[1:1-5 b.]

Biroq yuqorida qayd etilgan tadqiqotchilarning ishlari orasida Navoiy ijodidagi muayyan bir timsol tadqiqiga maxsus bag'ishlangan monografik tadqiqotlar nihoyatda kamsonli, mavjudlari ham boshqa bir mavzuni ochib berishga xizmat qilishi maqsadida yo'l-yo'lakay zikr etib kelingan. Jumladan, N.Komilov, E.Shodiev, D.Yusupova, L.Zohidov kabi olimlarimizning ilmiy izlanishlari Navoiy ijodidagi timsollarning ma'lum bir jihatlari tadqiqiga bag'ishlangan.

Zamonaviy o'zbek navoiyshunosligida filologiya fanlari nomzodligi uchun Navoiy hayoti va ijodi bo'yicha ko'plab tadqiqotlar yaratildi. Ular orasida ulug' shoir she'riyatida uchraydigan muayyan timsol, uning tarixiy ildizlari, shoir she'riyatida tutgan o'rni va ahamiyati bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishlarini ham uchratish mumkin. Jumladan, adabiyotshunos N.G'afforov filologiya fanlari doktori, professor A.Hayitmetov rahbarligida 1999-yilda filologiya fanlari ilmiy darajasini olish uchun "Alisher Navoiy "Xamsa"sida so'fiylar timsoli" mavzusidagi dissertatsiyani yoqladi. Unda Navoiy "Xamsa"sidagi so'fiylar obrazi maxsus, har tomonlama o'rganilgan. Ilmiy tadqiqot kirish, asosiy qismni tashkil etuvchi uch bob, xulosa hamda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Adabiyotshunos olim Nodir Ramazonov Navoiy ijodiga oid tadqiqotlarini 2015-yilda "Fan" nashriyotida chop etilgan "Navoiy ijodida faqr talqini va faqir obrazi" monografiyasida jamladi. Ushbu monografiya kirish, uch bob va xulosa, shuningdek, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat. Dastlabki bob "XIII-XIV asrlarga oid tasavvufiy manbalar hamda Navoiy salafлари ijodi va zamonaviy adabiyotshunoslikda faqr talqini" deb nomlanadi va unda XIII-XIV asrlarga oid manbalar, xususan, "Kashf ul-mahjub", "Al-luma", "Sharhi ta'arruf", "Misbohi ul-hidoya va miftoh ul-hidoya" kabi asarlardagi, shu bilan birga, XX asr o'zbek adabiyotshunosligida mavjud bo'lgan faqr va faqir talqiniga doir qarashlar o'rganilgan.

Adabiyotshunos olim N.Ramazonovning ta'kidlashicha, dunyo ganjidan ko'ngil ganji tomon yuz burish – ma'naviy takomil sari tashlangan ilk qadam. Shuningdek, dunyo moliga ega bo'lish havasidan qaytib, ko'ngil asrori, qalb xazinasi ne'matlaridan bahramandlikka intilish ilohiy irfonning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Bunday fikrlarni olg'a surgan olim Navoiy she'riyatida tasvirlangan faqr maslagi irfonning ilk sharti, ma'rifat ostonasidir, degan haqli xulosaga keladi [2: 119-125-betlar.].

Tadqiqotchi N.Ramazonov Navoiyning shoh va faqr obrazlari yonma-yon kelgan baytlaridan shoir ushbu ikki obrazni zidlantirish orqali faqr va saltanatning mohiyatini ochib berishi oydinlashishini qayd etadi, aynan ushbu

obrazlar she'rd a o'zaro munosabatga kirishar ekan, faqr va shohlikning asl mohiyati ochila boradi, unga ko'ra agar podshoh insonlar tomonidan bunyod etilgan saltanat egasi bo'lsa, faqr Olloh saltanatining egasidir; podshoh va faqr obrazlarining o'zaro munosabati XV asr kishilarining qadriyatlari haqidagi tasavvurlarni boyitadi.

Olim Alisher Navoiy lirikasida alohida ishlangan obrazlar qatoriga dunyo obrazini ham kiritadi. Shoir insonning ma'naviy kamolotiga mone'lik qiladigan to'siqlar sirasiga "dahri dun"ni, ya'ni dunyoni qo'yadi. Olimning qayd etishicha, shoir faqrlik vositasida komillik sari intilgan kishi dunyoga ko'ngil bermasligi kerakligini ta'kidlaydi.

Olim fikrlarining isboti sifatida ulug' shoir baytlariga murojaat qiladi: mutafakkir shoirning qanoaticha, donolikning belgisi boylikka mayl ko'rgizishdan voz kechib, faqrni kasb etmoqlikdir:

Jahonda faqr kasb et, mayl ko'p qilma g'ino sari,

Ki, mundin oz etibdur orzu farzona, andin ko'p. (F.k.)

Zero, dunyoga ko'ngil berish g'aflatga – mayda-chuyda o'tkinchi tashvishlar bilan o'ralashib qolishga olib keladi. Haqiqiy ma'naviy xazina esa faqr orqali qo'lga kiritiladi. Navoiy bir g'azalida dunyoni arus – yosh, go'zal kelinga o'xshatib shunday, deydi:

Dunyo zulfini tutqan ne ogah faqrdin,

Ganj istamas ulkim, yilon tutmoq bila xursand erur. (G's.)

Musharrih baytdagi "dunyo arusi" – inson ko'ngli, aqli, shuurini o'ziga tortuvchi, chorlovchi barcha moddiy narsalarning umumlashma timsoli hisoblanishini qayd etadi. Baytdagi zulf (o'rilgan soch) esa ilonga qiyoslanmoqda. G'azalda dunyo zulfini tutgan kishi asl ma'naviy ganjdan, ya'ni faqrdan – ogoh emas, balki uni dunyo arusi zulfi gumon qilib, aslida ilon tutish (dunyoga bilan mashg'ullik) bilan ovoradir deyilmoqda, binobarin, dunyo arusi zulfini tutgan (dunyoga dil bergan) inson ilon tutishdek xavfli mashg'ulot bilan o'vora kishidir. Haqiqiy ganj – xazina esa borliqning botini, mohiyatida yashirindir. Ammo unga etib borish uchun uning asl maqsad sari borishga to'siq bo'luvchi zohiriy belgi va xususiyatlaridan xoli bo'lish kerak. Xazina bor joyda ilon-ajdaho in qo'yganidek, mohiyati ilohiy irfondan iborat bo'lgan borliq haqiqati ham tashqi to'siqlar bilan ihotalangan. Ushbu to'siqlardan o'tishda faqr asosiy yo'ldir. Demak, faqr asosiy e'tiborni ahamiyatsiz narsalardan mohiyatga tomon tortuvchi vosita, boshqacha aytganda, faqr mohiyatbinlik falsafasi sanaladi [2:123-bet.].

Adabiyotshunos olim U.Qobilov o'zining "Alisher Navoiy she'riyatida mazmun va manzara uyg'unligi" nomli maqolasida [4:99-102-betlar.] Hazrat Alisher Navoiy qalamiga mansub "Ayt" radifli g'azalini tahlil qilish orqali Sharq she'riyatining mumtoz namunalarida badiiy manzara va lirik ifoda monandlik kasb etishini isbotlashga intiladi. Maqolada gap badiiy manzara va lirik ifoda haqida borsa-da, unda ana shu ikki tushunchani yaxlit holga keltiradigan, ularni o'zaro bog'laydigan vosita vazifasini Nasimi subh – tong shamoli timsoli

o'taganligini qayd etadi. Zero, g'azal "nasimi subh" – tong shamoliga murojaat bilan boshlanadi.

"Shamol", "bodi sabo", "shabada", "el" timsol-obrazlari mumtoz she'riyatda tez-tez ko'zga tashlanib turishini qayd etarkan, olim subhning bu sinonimik qatorning badiiy talqindagi asosini tashkil etishini, aslida, "subh" tabiatan tongda gullar taratgan xushbo'y va muattar bo'ylarni chor atrofga etkazish xususiyatiga ega ekanligiga e'tiborni qaratadi [4:100-bet.].

Aynan shu xislati tufayli shamol badiiy talqinda "nomachi qushlar", kabutar, Hudhud, Jabroili amin kabi obrazlar bilan tamsiliy bir xillik hosil qiladi. Bu o'rinda ularning "xabardor etish", "ogoh aylash" vazifalari ular orasidagi ichki o'xshashlikni ta'minlaydi. Misol uchun kabutar – eldan elga, mamlakatdan mamlakatga, do'stdan do'stga, oshiqdan ma'shuqaga xabar olib borsa, Hudhud Bilqis pari haqida Sulaymonga xabar keltiradi. Jabroil esa Haq payg'omini nabiylarga etkazadi. Badiiy talqinlarda esa ko'p o'rinlarda darakchi vazifasini "nasim" bajaradi.

Ikkinchi tomondan esa o'sha xabar ma'rifiy talqindagi nafas bilan monandlashadi. Bunda uyg'otish, jonbaxshlik, ruhafzolik nazarda tutiladi. Bunda bir soniya bo'lsin birlik shavqi bino bo'ladi.

U tasavvuf adabiyotida "vahdat mayi" deb yuritiladi. Shu nuqtai nazardan "tong nasimiga" murojaat etish o'ziga xos mantiq kasb etadi [4:100-bet.].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Navoiy she'riy merosidagi muayyan bir timsol tadqiqiga maxsus bag'ishlangan monografik tadqiqotlar nihoyatda kamsonli, mavjudlari ham boshqa bir mavzuni ochib berishga xizmat qilishi maqsadida yo'l-yo'lakay zikr etib kelingan, olimlarimizning ilmiy izlanishlari Navoiy ijodidagi timsollarning ma'lum bir jihatlari tadqiqiga bag'ishlanganligini kuzatamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mardanov Rahim G'aybulla o'g'li. "LAYLI VA MAJNUN" DOSTONIDA QOSID OBRAZINING O'ZIGA XOSLIGI \ Journal of Advanced Research and Stability Volume: 03 Issue: 02 | feb-2023.

2. Ramazonov N. Alisher Navoiy ijodida faqrning badiiy talqiniga doir // Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent, 2019, 119-125-betlar.

3. Qayumov A. **"Hayrat ul-abror" talqini**. – Toshkent, **"Mumtoz so'z" nashriyoti, 2008.**

4. Qobilov U. Alisher Navoiy she'riyatida mazmun va manzara uyg'unligi.

// Alisher Navoiy va XXI asr. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Toshkent, 2019, 99-102-betlar.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi, "XXI asr" gazetasi, 2018 yil, 29 dekabr, 52-son, 4 b.

XX ASR 60-70-YILLAR DAVR ADABIY MUHITI

JarkinovaTursunoyAbdumajitovna

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU1-bosqich tayanch doktoranti

tursunoyjarkinova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada XX asr 60-70-yillarida davr adabiy muhiti, adabiyot va san'at maydonida kuzatilgan o'zgarishlar, shu davrning idealiga aylangan mavzular, bu davrda ijod qilgan shoir va yozuvchilar haqida fikr yuritilgan. Bu davrning yetakchi ijodkorlari safida Yusuf Shomansur ijodining o'ziga xos o'rni borasida ham ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: badiiylik mezon, o'rtamiyona san'at asarlari, shoir, milliylik ruhi, davr matbuoti, falsafiy mushohadakorlik.

Аннотация. В статье рассматривается литературная среда периода, изменения, наблюдавшиеся в сфере литературы и искусства в 60-е и 70-е годы XX века, темы, ставшие идеалом этого периода, поэты и писатели, творившие в этот период. Также дана информация об уникальном месте творчества Юсуфа Шомансура среди ведущих художников этого периода.

Ключевые слова: критерий художественности, посредственные произведения искусства, поэт, дух национализма, периодическая пресса, философское наблюдение.

Abstract. The article discusses the literary environment of the period, the changes observed in the field of literature and art in the 60s and 70s of the 20th century, the themes that became the ideal of this period, poets and writers who created during this period. Information is also given about the unique place of Yusuf Shomansur's work among the leading artists of this period.

Key words: criterion of artistry, mediocre works of art, poet, spirit of nationalism, period press, philosophical observation.

Mamlakat hayotidagi har bir davr, jarayon uning adabiyotida o'z aksini topadi. XX asrning 60-70-yillari ham alohida davr sifatida e'tirof etiladi. 60-yillarning o'rtalari 70-yillarning boshlarida siyosiy maydondagi vaziyat jiddiylasha boshladi. Xalqning udumlari oyoqosti qilina boshlandi. 60-yillarning o'rtalarida, ayniqsa, 70-yillarga kelib shaxsga sig'inish yillarida tarkib topgan ma'muriy-buyrukbozlik usuli bu yillarda yana tiklana boshladi, u turli sohalarga ta'sir ko'rsatdi, ijtimoiy va ma'naviy-axloqiy sohadagi g'ayriodatiy holatlar noxush natijalar bera boshladi, hokimiyatni suiiste'mol qilish, ko'zbo'yamachilik, ichkilikbozlik, befarqlik illatlari keng yoyildi. Adabiyot va san'at ishlarida ma'muriy buyruqbozlik kuchaydi, hayotdagi jiddiy masalalarni ko'tarib chiqish mumkin bo'lmay qoldi, illatlar haqida yozish cheklab qo'yildi. Bu davrda shaxsga sig'inish yillarida qurbon bo'lgan adiblar sha'nini tiklash, ularning asarlarini xalqqa qaytarish ishlari to'xtab qoldi. Adabiy jarayonda o'rtamiyona asarlarga keng yo'l ochildi, bu esa badiiylik mezonining qadri tushib ketishiga sabab bo'ldi. Soni ko'p-u, sifati o'rtamiyona san'at asarlari

yaralishi ko'payib ketdi. Shunday bo'lishiga qaramay, adabiyot olamida o'z ovozigaga ega bo'lgan ijodkorlar faoliyat yuritdi, yetuk asarlar yaratdi.

Ulug'bek Hamdam har bir davrning o'z ideali bo'lishi haqida to'xtalib, 60-70-yillar o'zbek she'riyatining ideali, mavzu doirasi haqida quyidagilarni ta'kidlab o'tadi: "60-yillarga kelganda esa she'riyatda insonning kamoloti, Vatan, sharaflilik va halol mehnat, yaxshilik, ezgulik degan tushunchalar qaysidir ma'noda ideal vazifasini o'tagan bo'lsa, 70-yillardan buyondagi o'zbek she'riyatida ijtimoiy adolat, Vatanni sevish va hatto Vatan istiqloli mavzulari shoirlarning ideali darajasida kuylandi"³⁴. Darhaqiqat, mehnatni ulug'lash, Vatanni sevishga, ardoqlash tarannum etilgan ijod namunalari ko'plab uchratishimiz mumkin.

50-yillarning oxiri 60-yillarning boshida kommunistik partiya yakkahokimligining yemirilishi adabiyotda qahramon ruhiy dunyosini ochib beruvchi asarlar yaratilishiga sabab bo'ldi. Ruhiy uyg'onish sari qadam tashlandi.

60-yillarning o'rtalaridan o'zbek adabiyotiga bir qator yoshlar kirib kela boshladi. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Omon Matjon, Xayriddin Sulton, Rauf Parfi, Sayyor, To'lqin, Yusuf Shomansur, Anvar Isroilov kabi yosh iste'dod egalari ham adabiyot maydoniga kirib keldi. Bular orasida Erkin Vohidov, Xayriddin Saloh, Yusuf Shomansur, To'lqin kabi yoshlar G'ayratiy to'garagining dastlabki ishtirokchilari edi. G'ayratiyning adabiy saboqlari orqali adabiyot olamining sirli olamiga oshno bo'ldilar. Adabiyotshunos olim Homidjon Homidiy ularni "G'ayratiy etagidan tushib qolgan", ya'ni uning adabiy muhitida shakllangan ijodkorlar sifatida e'tirof etadi. 60-70-yillar o'zbek adabiyotida adabiy muhit bahs-munozaraga boy tarzda kechgan. Bu davrdagi qizg'in adabiy muhit bir necha ijodkorlarni yetishtirdi. Shunisi qiziqki, 60-70-yillar o'zbek adabiyoti vakillari kimlar ekanligi haqida so'ralganida, ko'pincha, Erkin Vohidov, Abdulla Oripovni sanab o'tamiz. Chunki davr adabiyotida ular o'z o'rinlariga ega bo'lishlari bilan birga adabiy muhitni serqirra, rangin bo'lishiga ham sababchi bo'lgan ijodkorlar sanaladi. Shu sabab bo'lsa kerak, Jamol Kamol Erkin Vohidov haqidagi maqolasida shunday yozadi. "O'tgan asrning oltmishinchi yillarida adabiyotga kirib kelgan, bugun yoshi yetmishdan oshib, saksonga yaqinlashayotgan ijodkorlarni Erkin Vohidov avlodi deyish mumkin. Bu avlod adabiyotimizni bir necha masofa olg'a surdi, she'riyatimiz bayrog'ini yanada baland ko'tardi. Men ana shu avlodga mansubligim bilan faxrlanaman"³⁵. Xususan, Yusuf Shomansurni ham shu davr vakillari safiga kiritamiz. Maqsud Shayxzoda ijodining irmoqlaridan suv ichgan Yusuf Shomansur XX asr 60-70-yillar adabiyotida o'z o'rniga ega bo'la oldi deb aytishimiz mumkin. U nafaqat yetuk shoir edi, romannavis sifatida ham qalam tebratdi. Dramaturgiya sohasida ham o'zini sinab ko'rdi. Mohir tarjimon

³⁴Улуғбек Ҳамдам. Бадий тафаккур тадрижи. Т.: Янги аср авлоди, 2002. 6 бет

³⁵Xurshid Davron. Ko'ksikuyikshoir. <https://kh-davron.uz/>

sifatida o'z mahoratini ko'rsata oldi. Y.Shomansur mavzu jihatdan rang-barang, usluban o'ziga xos, milliylik ruhi barq urgan she'riyat yaratdi.

Maqsud Shayxzodaning darslari boshqa shoirlar kabi Yusuf Shomansur uchun ham qimmatbaho xazina edi. Yozuvchilar uyushmasidagi ijobiy muhit ham kelajagi porloq yoshlarning yetishib chiqishi uchun zamin vazifasini o'taydi. Ustoz Maqsud Shayxzodaning darslaridan ijodning sirli olamini o'rgangan yoshlar keyinchalik adabiyotning turli yo'nalishida yutuqlarga erishadi. Yusuf Shomansur hamda Xayriddin Salohning ijodi Maqsud Shayxzoda darslari orqali sayqallandi. Bevosita ustoz Maqsud Shayxzodadan saboq olish baxtiga musharraf bo'lgan olim Homidjon Homidiy bu davr adabiy muhitini shunday xotirlaydi, Yusuf Shomansur ijodini alohida e'tirof etadi:

"Nizomiy nomidagi pedagogika institutida shoirlar Yusuf Shomansur, Xayriddin Saloh, Anvar Isroilov, Abduraim Otametov, Tursunboy Yo'ldosh; yozuvchilardan O'ktam Usmonov, Nizom Komilovlar bilan birga o'qiganmiz. Bu ijodkorlar ichida eng shiddatkori Yusuf Shomansur edi. Doim o'qirdi, doim yozardi. Lirik she'rlar va yumorlar yozardi. Abduraim Otametov bilan Yusuf Shomansur yumor yozardi. Maqsud Shayxzoda domla ularning ustozlari edi. "Lirikani Xayriddin yozsin-u, yumorni Yusuf yozsin", deb maqtab yurardilar. Biroq u 2-kursdan kechki bo'limda o'qishni davom ettirdi. Lekin u shoir sifatida, ijodkor sifatida o'tgan asrning boshlarida ijodini boshlagan".³⁶ H.Homidiy bu davr adabiy muhitida faol bo'lgan ijodkorlar haqida yana shunday fikrlar bildirgan:

"O'sha paytda Shotursun G'ulomov, Rustam Rahmonov, Yusuf Shomansurlar qishloqma-qishloq, korxonama-korxona, hali qarasangiz, Angrenda, hali qarasangiz, Olmaliqda, hali qarasangiz, Mirzacho'lda yangi yerni o'zlashtirganlarni ichida yurardi. Ularning mehnati, mashaqqati haqida ocherklar yozardi. Hayot bilan hamnafas yurardi, yangiliklarni topishni ularni yo nazmda, yo nasrda yoritishga harakat qilib yurardi"³⁷. Bu ijodkorlar serg'ayrat, izlanuvchan, haqiqatni yozishni xush ko'rganligini bu fikrlardan anglab olishimiz mumkin.

Bu davr matbuotini kuzatganimizda ham, ya'nikim bu davrda adabiyot yuzi bo'lgan "Sharq yulduzi", "Guliston" jurnali sahifalarida Jumaniyoz Jabborov, M.Boboyev, Ramz Bobojon, E'tibor Oxunova, Jamol Kamolov, Husniddin Sharipov, Yusuf Shomansur, Xayriddin Saloh kabi ijodkorlarning faol bo'lganligini kuzatdik. Davr adabiy muhitida ularning o'rni yuksakligini angladik. Ozod Sharafiddinov ham Husniddin Sharipovning 2 jildlik "Saylanma" siga yozgan so'zboshisida bu davr she'riyati xazinasini boyitishga ulgurgan Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Husniddin Sharipov, Halima Xudoyberdiyeva, Omon Matjon, Gulchehra Nurullayeva, Barot Boyqobilov, Oydin Hojiyeva, Rauf Parfi, Normurod Narzullayevlar ijodi tanqidchilar tilidan tushmaganligini e'tirof etadi.

³⁶Bu fikrlarning isbotimendagi audio hisoblanadi

³⁷Bu fikrlarning isbotimendagi audio hisoblanadi

60-yillarda ijod olamiga kirib kelgan Jamol Kamol ijodida tabiatga shaydolik, ko'ngil olamini taftish qilishga moyillik kuchli ekanligini anglash mumkin. Xurshid Davron "Jamol Kamol ham o'zbek she'riyatining yangi uyg'onish pallasiga asos soldi", deya ta'kidlaydi. Uning she'riyati hissizlikka, ruhsizlikka qarshi she'riyatdir. U tabiatga oshiq inson. Ko'ngil mehvarini osmonlarga ko'targuvchi shoir. Tabiatga oshufta, u bilan ruhan yaqinligini aytadi shoir "Ufqlar" she'rida:

Siz quyosh sevgan sohil,
To'linoyning yotog'i.
Bag'ringizga tutashdir
Bag'rimning tutash bog'i³⁸.

"She'r — bu farzand. She'r — bu dard. Farzandning yaxshi-yomoni yo'q. Dardning ham. Har bir she'rning tug'ilishi qalam sohibining dilidan eng aziz hislarning qog'ozga to'kilishi, uning yuragidan ko'chkinlarining ko'chishi, sochlariga yana bir ukpar oqtolaning qo'nishi demak"³⁹ ligini aytgan shoira E'tibor Oxunova ham 60-70-yillar o'zbek she'riyatida o'z ovozigaga ega edi. Tabiatdan falsafa axtarish, mehr, vatanga muhabbat tuyg'ularini kuylash uning she'riyatiga xos xususiyat. Onaning mehri, onaga xos bo'lgan jamiki xislatlar uning bir she'rida takrorlanmas va hech kimda uchramas o'xshatishlar bilan berilgan:

Toshlardan jilg'alar
Shildiraydi mayin,
Sog'inchdan ko'zda yosh
Onamni eslatur.
Otilar tikkadan
sharshara tinmayin
sog'inchdan entikkan
Onamni eslatur⁴⁰.

60-yillarda ijodga kirib kelgan ijodkorlar orasida teran qarashga ega Husniddin Sharipov ham bor edi. Davr adabiy muhitida o'zining sodda, xalqchil she'rlari bilan ommaning e'tiborini qozona olgan ijodkor edi. Vatanga muhabbat hissi, ona zamin oldidagi burchga sodiqlik, halol mehnatni ulug'lash uning she'rlariga singdirilgan. Uning "Nihol" nomli 1-she'riy kitobi qizg'in bahslarga sabab bo'lgan. To'plam chiqqan paytidayoq u haqida Yusuf Shomansurov "Yoshlik niholi" maqolasini yozadi. Unda yosh shoirning originallikka intilishini alohida qayd etadi. She'rlarining badiiyatiga e'tibor qaratadi.

Davr adabiy muhitida Yusuf Shomansur ham yuqorida qayd etganimizdek shoir, nosir, tarjimon, muharrir sifatida faoliyat yuritdi. Davr voqealarini o'tkir qalami bilan yoritishga erishdi, adabiy nashrlarda taqrizlari, she'rlari, hikmatlari bilan faol qatnashib, o'z o'rniga ega bo'ldi.

³⁸Jamol Kamol. She'rlar//Sharq yulduzi. 1975. № 8. – B. 56

³⁹OxunovaЭ. Дилмаҳзаниичра. Т.: Чўлпон, Б.3

⁴⁰OxunovaЭ. She'rlar//Sharq yulduzi. 1957. 4 son,B.66.

XX asr 60-70-yillari murakkab yillar bo'lishiga qaramay, iste'dodli ijodkorlarning soni bu davrda salmoqli bo'ldi. Ular ijodida mafkuraga mos she'rlar uchrasa-da, ko'ngil olamini kuyga solgan, inson ruhiyatining sirli qatlamlarini taftish qilgan, tabiat go'zalliklarini insoniy tuyg'ular bilan uyg'unlashtirgan she'rlar ham anchagina yaraldi.

Yusuf Shomansur she'riyati ham shaklan va janr jihatidan turli-tumanligi, sermazmunligi bilan ajralib turadi. Shoir lirikasining badiiy nafosati katta sayyora hisoblanmish Maqsud Shayxzoda ijodidan to'yinganligi, falsafiy mushohadakorlik bilan uyg'unlashlashganligi, sharq mumtoz adabiyotimiz bilan oziqlanganligi bilan belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жамол Камол. Шеърлар//Шарқ юлдузи. 1975. № 8. – Б.220:56б.
2. Охунова Э. Дилмаҳзаниичра. Т.: Чўлпон, Б.3
3. Улуғбек Ҳамдам. Бадий тафаккур тадрижи. Т.: Янги аср авлоди, 2002. В 200: 6 бет
4. Xurshid Davron. Ko'ksikuyikshoir. <https://kh-davron.uz/>
5. Охунова Э. Шеърлар// Шарқ юлдузи. 1957. 4 сон, Б.250: 66 бет.

NAZAR ESHONQUL IJODIDA TOPOS RAMZLAR

Cho'liyeva Nilufar A'zamqizi

O'zMU doktoranti

Annotatsiya:MaqoladayozuvchiNazarEshonqulasarlaridagimakon, joy,manzilifodalovchiobyektlarningramziyma'nolarivaasarbadiiyatidagio'rnita hliletiladi.

Kalitso'zlar:ramz, toposramz, peyzajramz,badiiymakon,kompozitsiya, kompozitsiontafakkur, uslub, mahorat.

Annotation:The article analyzes the symbolic meanings of objects that represent Space, Place, destination and their place in the art of the work in the works of the writer NazarEshonkul.

Keywords:symbol, topos symbol, landscape symbol,artistic space, composition, compositional thinking, style, skill.

Аннотация:В статье анализируются символические значения и место в творчестве писателя Назара Эшонкула объектов, представляющих пространство, место, адрес.

Ключевые слова: символ, топос символ, пейзаж символ, художественное пространство, композиция, композиционное мышление, стиль, мастерство.

Nazar Eshonkul ijodida ramz va ularni ifodalovchi turkum obyekt yoki detallar mavjud. Ana shunday vositalarsirasiga makon, manzil obyektlari kiradi.Quyidaular ifodalagan ma'nolarni tahlillar orqali ochib berishga harakat

qildik. Bunday ramzlarni shartli ravishda toposramzlar deb atadik. Adibijodidatoposramzlar (makon, joy, manzil vositasida ifodalanadigan ramzlar) dan hozircha quyidagilarni aniqlandi: qirg'oq, hayot (bog') ("Urush odamlari"), tashlandiq uy ("Tun panjaralari"), muz tog'i, xaroba hujra ("Qora kitob") kabilar.

Muallif daryo (Katta suv)ni matnda Anzirat obrazi orqali shunday ifodalaydi: "U bolaligida Katta daryoning quyirog'idagi qishloqlarning qanday yonganini, bolalar va odamlarning qanday osilganini ko'rgan edi. Qishloqlariga daryoning narigi betidan bir to'da miltiq ko'targan odamlar o'tib kelar, qishloqqa qiy-chuv solar, talar, ketish oldidan yoqib, yana narigi qirg'oqqa o'tib ketishardi. U bolalik tasavvuri bilan qancha kuzatmasin, qishloqdoshlariga o'lim, kulfat, yig'i olib keladigan o'sha odamlar hamisha daryoning narigi qirg'og'idan o'tib kelishar, yana talab, urib, yoqib qaytib ketishardi. O'sha paytlardan beri Anziratning tasavvurida narigi qirg'oq (u "narigi bet" derdi) juda yomon iz qoldirgan, u daryoning ikki betidagi ikki xil hayotni his qilar, biri ter to'kib yig'ar, ikkinchisi talab ketar – nazarida, narigi qirg'oq baxtsizlik keltiradigan qirg'oq edi. Endi esa o'zining hozirgi hayotini ham daryoning ikki qirg'og'iga o'xshatar, hatto bu darajadagi o'xshashlikdan hayron ham qolardi. Uning eri ketgandan keyingi hayoti daryoning shu qirg'og'i – o'lim, ocharchilik soya solib turgan, allanechuk serkulfat qirg'oq edi" [5:58-59]

Ushbu makonni ijodkor mazkur o'rinlarda Anzirat ruhiy holatining, u turgan vaziyat nuqtasining qanchalar qaltis ekanini ko'rsatish maqsadida, daryoning ikki qirg'og'ini esa urush va osoyishtalik, zo'ravonlik va jabrdiydalik hukm surgan makon ramzi sifatida qo'llaydi.

Asardagi hayot (tomorqa, bog') makonini esa muallif shevadagi so'zni qishloq manzarasini o'quvchi ko'z o'ngida yanada konkretlashtirish va so'z o'yini orqali uni "yashamoq, umr" ma'nosida qo'llaydi. Ushbu ma'noviy ko'chim orqali urush sabab ag'dar-to'ntar bo'lgan hayotini izga solishga urinayotgan Normatning jonli qiyofasini tasvirlashga erishgan. Shu bilan birga, hayot makoni nafaqat Normatning hayot yo'li, balki uning o'z-o'zi, urush asoratlari bilan kurashining ham ishora hisoblanadi. Mazkur makonda Normat jismining nuqsoni va chinakam urushning asorati – xotini Anziratning xiyonati haqidagi xabar bilan to'qnashadi. Jumladan, qissada "Normat hayotining bir qismiga go'ng tashigan", Biydi momoning "hayot o'rtasiga cho'loqlanib go'ng tashib yurgan Normat"ga achchiq haqiqatni aytgan tasvirlarda ushbu makon o'zi anglatgan ma'nodan boshqa – yuqoridagidek metaforik ma'nolarda ham qo'llanilganiga guvohi bo'lamiz.

"Qora kitob" asarida tilga olingan muz tog'i esa muzlik – yovuzlikdan, gunohlardan iborat bo'lgan taqdirlarga, johillik in qurgan zaminga ishoradir. Qissada bu holat quyidagicha tasvirlanadi: "...Biz ham muz tog'ida – oftob va ko'klamdan xoli bo'lib yashayapmiz. Tog' esa kundan-kunga yuksalmoqda – u endi yuraklarimizni ham zabt eta boshladi... Muzlikdan iborat dunyo. Muz dunyo! Uni boshqacha atash mumkin emas..." [5:200-201]

“Tun panjaralari”, “Qora kitob” qissalaridagi tashlandiq uy va xaroba hujra topos ramzlari esa insoniyatning o‘z johilligi tufayli bora-bora ma’naviy inqirozga yuz tutishini, iblisga mag‘lub bo‘lishini ifodalaydi. Ijodkor mazkur – badbo‘y is, botqoq, chirkinlik, xarobalik kabi ramzlarni nafaqat qissalarida, balki hikoyalarida ham qo‘llaydi, ko‘plab murojaat etadi. Uning bu kabi noestetik ramzlardan foydalanishi ortida jahon adabiyotining ta’siri bor deyish mumkin.

Ma’lumki, Sharq falsafasida, xususan, tasavvuf adabiyotida barcha tirik mavjudot Alloh qudrati oldida zaif, shu bilan birga, har bir tirik jon go‘zalligi Asl go‘zallikning tajallisi ekanligi va bu go‘zallik majozlar orqali tasvirlanishi ko‘zga tashlanadi. Haqiqatan ham muallif mazkur sifat-dagi ramzlarni qo‘llash orqali insoniyatning botiniy go‘zallikka, Oliy haqiqatga intilishi kerakligiga yanada urg‘u beradi. Kitobxonni ham barcha tubanliklardan qochib, ma’naviy yuksaklik, asl go‘zallik sari borishga chorlaydi.

Toposramzlaro‘z-o‘zidanpeyzajramzlari –
tabiattasviriorqaliifodalanganramziyma’nolarbilanbirlashibketadi.Masalan, “Momoqo‘shiq” qissasida sarg‘aygan, g‘uborli bog‘ tasviri bor. Ushbu tasvir Shamsi Saloh ruhiyati bilan mutanosiblik kasb etgan: “U sarg‘ayib qolgan barglari duv to‘kilayotgan daraxtlar orasidan yurib borardi. Quyosh allaqachon botgan, ufqda qizil shafaq yonardi. Oyoq ostida churkin novdalar qars-qurs sinar, bog‘da paxta va g‘ubor hidi anqirdi... Hali kuzning yarmi ham o‘tmagan bo‘lsa-da, bog‘ ichida va bog‘ga tutash maysazorda qarg‘alar to‘da-to‘da bo‘lib izg‘ib yurishardi va har-har damda nimadandir cho‘chishgandek talvasali qag‘illab qo‘yishardi. Salohning yuragi birdan orqaga tortib ketdi, qarg‘alar faqat qabristondagina shunday vahimali qag‘illashadi. U qachonlardir, kimningdir inoyati bilan ekilgan gujum daraxtining tagidan o‘tar ekan, bo‘yniga nimadir chars etib tushdi va ko‘ylagi ichiga sizib keta boshladi...” [5:159]. Mazkur peyzaj tasviri haqida adabiyotshunos olim M.Qo‘chqorova shunday deydi: “Shamsi Salohning qalbi oyoq ostida qars-qurs sinayotgan novdalar kabi siniq, yoinki barglari duv to‘kilgan daraxt tanasi singari yuragi ham bo‘m-bo‘sh, ship-shiydam. Osmonda to‘da-to‘da bo‘lib qag‘illayotgan qarg‘alarning talvasali qag‘illashi singari Shamsi Saloh yuragi ham qo‘rqinchli va vahimali. Uning qalbi quruq hoyu-havaslar, yolg‘on, jirkanch, noinsoniy munosabatlar tufayli qabristonga aylangan. Bog‘dagi g‘ubor hidi aslida Shamsi Salohning g‘arazli, g‘uborli niyatlariga ishora berayotgandek. Gujum daraxti shoxida o‘tirgan qarg‘aning Shamsi Saloh ustiga najas tashlab ketishi ham bejiz tasvirlanmagan. Ramziy ma’noda qahramon qarg‘a axlati bilan taqdir tomonidan mukofotlanadi. Bu mukofot Shamsi Salohning Muazzam haqidagi g‘arazli maqsadlari, rejalariga loyiq va munosib tarzda belgilangan”[3:137]. Darhaqiqat, asardagi sarg‘aygan bog‘ tasviri Shamsi Salohning xazonli, tumanli “orzu-umid”larining, tushkun ruhiyatining ramzi deyish mumkin.

Bu kabi tasniflash badiiy asarda qo‘llangan ramzlarni nazariy jihatdan birlashtirib, muayyan xulosa chiqarishga daxl etadi. Fikrimizcha, adabiy turda, xususan, epik tur janrlarida ramzlarning badiiy asar shakli va mazmunidagi

“yuk”ini mufassal ifodalashda ularni asarning kompozitsion qurilishiga ko‘ra tasniflash maqsadga muvofiqdir. Bu holatda ramzlarning nasriy asarlarning mazmuniy qurilishidagi o‘rni, ahamiyati yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuningdek, muayyan ijodkorning nafaqat so‘z qo‘llash, balki uning kompozitsion tafakkur imkonlaridan foydalanish mahoratining qay darajada ekanini ham ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Успенский Б.А. Поэтика композиции. - Санкт-Петербург: Азбука, 2000. - 348 с.
2. Фрэнк Д.М. Пространственная форма в современной литературе//В кн.: Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX веков.-М.:МГУ,1989.-512 с.
3. Qo‘chqorova M. Badiiy so‘z va ruhiyat manzaralari. – T: Muharrir, 2011. - 232b.
4. Eshonqul N. Mendan “men”gacha. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – 512 b.
5. Эшонқул Н. Ялпиз ҳиди. Қиссалар ва ҳикоялар. –Тошкент: Шарқ, 2008. – 400 б.

O‘ZBEK VA JAHON MUMTOZ ADABIYOTIDA SEVGINING GO‘ZAL KO‘RINISHI

Nurmatova Mashhura

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiyot tarixida azaliy mavzu bo‘lmish fojeali muhabbat tarixi aks etgan ikki asar muqoyasa qilinadi. Alisher Navoiyning sharqona ilohiy muhabbat bilan yo‘g‘rilgan “Layli va Majnun” dostoni hamda g‘arb adabiyotida sevgi mavzusidagi eng go‘zal asarlardan biri bo‘lgan Uilyam Shekspirning “Romeo va Julyetta” asari syujeti hamda g‘oyaviy xususiyatlari solishtiriladi. Sevgining g‘arb va sharqdagi o‘ziga xosliklari to‘g‘risida xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Majnun, Qays, Layli, “Xamsa”, sharq xalqlari madaniyati, Romeo, Julyetta, g‘arb xalqlari madaniyati, sevgi.

Abstract: This article talks about works about love that left an indelible mark in the history of literature. More attention is paid to the differences and similarities of the works.

Key words: Kays, Laili, "Khamsa", culture of eastern peoples, Romeo, Juliet, culture of western peoples, love.

Kirish. Sevgi yoki muhabbat — biror shaxsga yoki kishilar guruhiga, g‘oyaga yoki amaliy faoliyatga nisbatan kuchli tuyg‘u. Nafratning aksi. Shaxs ichki dunyosining eng erkin ifodasi sifatida yuzaga keladi. Muhabbat tuyg‘usining ulug‘vorligi va murakkabligi shundaki, unda biologik va ma‘naviy,

shaxsiy va ijtimoiy, umumiy holatlar bamisoli bir nuqtaga to'planadi [1]. Adabiyotda sevgi mavzusi doimo dolzarb bo'lib kelgan. Muhabbat bu qadimgi zamonlardan beri aytilgan eng sof va eng go'zal tuyg'u. Sevgi xoh yoshlik muhabbati bo'lsin, xoh etuklikdagi ishq, har doim insoniy tasavvurni boyitadi, rivojlantiradi. Odamlar doim ham sevgining asl qudratini bilishmaydi, agar ular buni bilsalar edi, muhabbat yo'lida saroylar qurib, katta qurbonliklar qilar edilar. Shu sababli, shoirlar, yozuvchilar doimo inson hayotidagi, odamlar o'rtasidagi munosabatlardagi haqiqiy o'rnini ko'rsatishga, o'ziga xos usullarni topishga va o'z asarlarida, qoida tariqasida, inson hayotining ushbu hodisasiga shaxsiy qarashlarini ifoda etishga harakat qilishgan. Mumtoz adabiyotimizda ham bu mavzuda juda ko'plab asarlar yozilgan.

Material va metodlar. Ishda o'zbek mumtoz adabiyoti vakili Alisher Navoiyning "Layli va Majnun"[2] dostoni hamda ingliz adibi Uilyam Sheksparning "Romeo va Julietta" [3] asarlaridan manba sifatida foydalanildi. Sharq va g'arb adabiyoti namunalari qiyosiy, struktural metodlar asosida o'rganildi.

"Layli va Majnun" fors-turkiy romantik dostonidir. Chunki bu dostonlarni dastlab fors tarixiy asari "Shohnoma"da, keyinchalik shoir Nizomiy Ganjaviyning „Xusrav va Shirin“ dostonida va buyuk turkiy shoir Alisher Navoiyning beshligi bo'lmish "Xamsa"sida uchraydi.

"Layli va Majnun" - Alisher Navoiy "Xamsa"sining uchinchi dostoni (1484). U 3622 baytdan iborat bo'lib, shu mavzudagi dostonlarga xos aruz vaznining "hazaji musaddasi axrabi makbuzi mahzuf" bahrida yozilgan. Navoiy ushbu dostonni turkiy tilda yaratgan birinchi muallifdir [4]. Alisher Navoiy Layli va Majnun sarguzashtlarining an'anaviy syujet chizig'ini saqlab qolgan holda voqealarga yangicha ruh va mazmun baxsh etdi hamda dostonga yangi timsollar kiritdi. Alisher Navoiy Layli va Majnun afsonasidan libos sifatida foydalanib, doston mazmuniga o'z falsafiy qarashlarini singdirib yuborishni maqsad qilganini ta'kidlaydi. Doston Sharq mumtoz adabiyotining an'alariga muvofiq ikkita: zohiriy (ochiq) va botiniy (yashirin) ma'nolarga ega. Zohiriy ma'no oddiy o'quvchiga ham tushunarli bo'lib, unda ikki yosh muhabbati o'z ifodasini topgan. Botiniy ma'no esa ramziy-majoziy tasvirlarga o'ralgan bo'lib, unda muallifning falsafiy qarashlari aks etgan. Navoiy dostonning ilk bobidayoq o'quvchiga o'z ramzlarining kalitini taqdim etadi. Ya'ni u Laylining manzar (ilohiy husn aks etgan) ligini, Majnun esa Iloh ishqida aqldan ajraganini ta'kidlaydi. Bundan Alisher Navoiy "Layli va Majnun"ining botiniy mazmunida majoziy ishq sinoatlari aks etganligi anglashiladi. Alisher Navoiy "Layli va Majnun"ni nafaqat mazmunan, balki badiiy jihatdan ham ushbu mavzudagi dostonlarning sarasiga aylantirdi. Voqey bo'lmish bu hikoya Navoiyning "Xamsa"sida Qays ibn al-Mulavvo ismli arab yigitining Layli ismli qiz bilan ishqiy munosabatlari yoritiladi. O'g'lining bu qizga uylanishiga qarshi chiqqan otasining tazyiqlari va ayriliq tufayli Qays aqldan ozib, devona bo'ladi.

Majnun va Layli komillikda vahdatni, yagona yaxlitlikni tashkil etadi. Bu esa nihoyatda baland darajadagi xos ishqning ko'rinishi bo'lib, unda jismoniylik

emas, balki ma'naviylik yetakchilikni egallaydi. Bunday yuksak darajadagi xos ishqni tushunmaydiganlar Majnun va Layli ishq mohiyatini tushunmaydi. Bular qatorida Laylining otasi ham bor, ibn Salomlar ham bor.

Shuning bilan bir qatorda Alisher Navoiy dostonida Majnun va Laylilar ishq mohiyatini tushunuvchi va ularga yordam qo'lini cho'zganlar ham borligini Navfal obrazi misolida ko'rsatadi. Chunki:

Navfalki Arabda erdi nodir,
Tig'iga qadar, o'qig'a qodir.
Yaxshiliq ila Arabda mavsum,
Oromgahi bu marz ila bum...
Navfal dag'i ishq ko'rgan erdi,
G'am dashti aro yugurgan erdi.

Shu jihatdan Navfal qizi va uning sevgilisi taqdirining ijobiy hal qilingani tushinarlidir. Ammo Navfal qizi va uning sevgilisining muhabbati Majnun va Laylilar o'rtasidagi ishq-xavos ishq darajasiga ko'tarilgan emas. Navfal qizi va sevgilisining o'zaro ishq Alisher Navoiy ta'riflagan "avom ishqidurkim, ...derlar: falon falonga oshiq bo'lubdur... va bu qismning (avom ishqining) biyikrak martabasi shar'iy nikohdurkim, bari xaloyiqqa sunnat..."

Alisher Navoiy dostonida bu ikki xil ishqning talqinida shoir majoziy ishq martabasiga Majnun va Laylilar ishq misolida alohida urg'u beradi, chunki bu martaba komillik martabasi bo'lib, unda „pok ko'zni pok nazar bila pok yuzga solmoqdur va pok ko'ngul ul pok yuz oshubidin ko'zg'olmoq va bu pok mazhar vositasi bila oshiqi pokboz mahbubi haqiqiy jamolidin bahra olmoq“dir.

Demak, Alisher Navoiy mazkur dostonida hamma sohada poklikka erishgan komil inson haqidagi mulohazalarini Majnun va Layli afsonasi vositasida bayon qiladi.

Romeo va Julietta (inglizcha: Romeo and Juliet; rushchadan kirib kelgan talaffuzi Romeo va Julietta) — Uilyam Shekspir o'z karyerasining boshida yozgan tragediya. Asarda ikki baxtsiz sevrishganning o'limi ularning oilalari o'rtasidagi mojaroga barham beradi. "Romeo va Julietta" "Hamlet" bilan bir qatorda Shekspirning tirikligidagi eng mashhur pyesalaridan biri bo'lgan. Asar eng ko'p sahnada ko'rsatilgan pyesalar safiga kirgan. Hozirgi kunda pyesaning bosh qahramonlari yosh sevrishganlar ramziga aylangan. "Romeo va Julietta" asarini tahlil qiladigan bo'lsak, bu yerda shoirning salbiy kayfiyatini yaqqol ko'rish mumkin. Darhaqiqat, asarda hayot, ular aytganidek, qizg'in davom etmoqda, birinchi o'rinda yovuz kuchlarni mag'lub etuvchi yaxshi odamlar turadi. Biroq, dramaturg tomonidan ko'rsatilgan g'ayriinsoniylik u qadar qurolsiz emas. U hayotni qoralaydi, unga tahdid soladi va qasos oladi. "Romeo va Julietta" asarining paydo bo'lishi nafaqat ingliz, balki jahon adabiyoti tarixida muhim voqea bo'ldi. Bu Shekspir deb ataladigan yangi bosqichning boshlanishi edi. "Romeo va Julietta" dramatik asarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy muammolar undagi fojiaga asos bo'lgan. Asarda bu munosabatning ko'rsatilishi uning tarixiy ahamiyatini ham yuzaga chiqaradi. Fojia Uyg'onish davrida mashhur bo'lib, hal qilib bo'lmaydigan konfliktlarni o'z

ichiga olgan va nihoyatda ayanchli yakunlangan. Biroq, semantik komponent nuqtai nazaridan, sevishganlar baribir g'alaba qozonishdi, ular yana birlashishga muvaffaq bo'lishdi. Mazmun jihatidan sevgi qasos va g'azab ustidan g'alaba qozonadi, chunki urushayotgan oilalar o'z farzandlarining jonsiz tanasi bilan nizolarga barham beradi.

Shekspirning tragediyalari o'zining shahvoniyligi, keskinligi va o'tkir tragediyasi bilan o'ziga xosdir. Yozuvchi ijodining ilk davriga mansub "Romeo va Julietta" tragediyasining o'ziga xos jihati uning satirik boyligidadir. Muallif ko'plab personajlarning nutqiga nozik hazil va mayin kinoya qo'shadi.

Asarlarning o'xshash va farqli tomonlariga to'xtaladigan bo'lsak, avvalo, asarlarning ikkalasi ham fojia viy asardir. Asarlarning baxtsiz yakuni bor, ya'ni, oxirida ikkala asarda ham bosh qahramonlar o'ladi. Shekspir ham, Navoiy ham insonning eng olijanob va kuchli tuyg'usiga murojaat qilib, fojia mohiyatini ko'rsatishga muvaffaq bo'ladi. Asarlardagi muhabbat syujetga singib ketgan va shuni ta'kidlash kerakki, final qanchalik qayg'uli bo'lsa, yuksak tuyg'u mavzusi shunchalik balandroq va kuchliroq yangraydi. Asarlarda sharq va g'arb sevgisining yaqqol farqlarini ko'rishimiz mumkin. Navoiy asarlarida sharq xalqlariga xos bo'lgan ibo-hayo tasvirlangan. Shekspirda esa g'arbona hissiyotlar va kechinmalarni ochiq oydin bayon qilish yetakchilik qiladi. Buning yaqqol misoli sifatida sevishganlarning bir birlarini uchratgan joylari misolida ham ko'rishimiz mumkin. Majnun Laylini maktabda, Romeo esa Julyettani to'yda uchratadi. Bundan ko'rinib turibdiki, sharq xalqlari ko'proq ilm olishga harakat qilsa g'arb xalqlari esa kayf-u safoga bugungi kun uchun yashashga harakat qilishadi. Layli ham Majnun ham bir birlariga ko'ngil qo'yishgan lekin ularni ibo hayosi kuchliligi uchun ular sevgisini hech kimga ayta olishmaydi. Romeo va Julyettada esa aksincha. Romeo yashirincha turmush qurishga tayyor, Julietta esa o'zini uyatchan xonim sifatida ko'rsatmaydi. Yoshlar faqat birga qolish uchun ota-ona qoidalariga va boshqa odamlarga qarshi chiqishadi. Romeo va Julietta hech qanday to'siqni ko'rmaydi, ular hayotdan yoki o'limdan qo'rqmaydilar.

Qahramonlar orasidagi farqni ko'radigan bo'lsak, Majnun shunchalik Laylini yaxshi ko'radiki uning ko'ziga boshqalar ko'rinmaydi. Lekin shuni ham alohida ta'kidlab o'tish kerakki, sharqda ota-onani rozi qilish ularni duosini olib baxtli bo'lish, ularga qarshi chiqmaslik ham bosh masala sifatida ham asarda yorqin ranglarda tasvirlangan. Layli ham xuddi shunday o'zbek qizlariga xos bo'lgan ibo hayo bilan ota-onasi xohlagandek bo'ladi.

Romeo Montechi yosh va ehtirosli yigit. Dastlab u go'zal Rozalina bilan uchrashdi. Buni sevgi deb o'ylab, bor kuchi bilan unga erishishga harakat qiladi. Biroq, uning do'stlari bu munosabatlarga qarshi. Julietta bilan uchrashgandan so'ng, Romeo Rozalinani unutadi. U Julyettaga qarab, haqiqiy tuyg'ular nima ekanligini tushunadi. Ularning sevgisi qiyinchiliklarga, urushayotgan ota-onalarning tushunmovchiligiga to'la. Romeo sevgilisi bilan birga bo'lish uchun hamma narsani qiladi. Julietta Kapulet, aslida, hali bola. Tabiatan u mehribon va xotirjam. Uning uchun ota-onalar inkor etilmaydigan hokimiyat hisoblanadi.

Qiz ularning irodasiga to'liq bo'ysunadi va ota-ona qarorlariga qarshi chiqmaydi. Ammo bu Romeo bilan uchrashishdan oldin edi. Uning hayotida bir yigit paydo bo'lganida, u qarindoshlariga qarshi chiqdi va taniqli grafga uylanishdan bosh tortdi. Romeo uchun Juliet hatto eng umidsiz qadamga ham tayyor. Bir lahzada yoqimli bola dono va aqlli ayolga aylanadi.

Asarlarning o'xshash va farqli tomonlari judayam ko'p. Ikkala asar ham fojiali yakun topishiga qaramay, ikkala asar ham insoniyat tarixida sevgi haqida yozilgan unitilmas asarlar bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sanjar Nazarov. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
2. Alisher Navoiy. Layli va Majnun (nasriy bayoni). T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti 1990.
3. Uilyam Shekspir. Romeo va Julyetta". (Jamol Kamol tarjimasi) T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti 1981.
4. Ahmedov T. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostoni, T., 1970.
5. I.D. Ibragimova. O'ZBEK ADABIYOTIDA TARIXIY NASR. Vol. 2 No. 19 (2023): O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. Retrieved from <https://bestpublication.org/index.php/ozf/article/view/6059>

LITERARY RELATIONSHIP BETWEEN UZBEK AND GERMAN LITERATURE

Baratov Shokhrux Abdusamad ugli

Student of Chirchik State

Pedagogical University

Supervisor Razakova Shahnoza

E-mail: sh.razakova@cspi.uz

Annotiation. This given article reveals the relationship and connections between two country's literature. How they originated and appeared also writers in that time. The main aim of the article is that discussing the main features and details and also importance of writer's creative works and poems to the worldwide reader. The author of the article shares his knowledge about both of countries past cultures and traditions together with poems novels and crucial literary books both contrary's literature.

Key words; Uzbek-German literary, literary relationship, literary books and details, famous writers.

O'ZBEK VA NEMIS ADBIYOTINING BADIY ALOQALARI

Annotatsiya. Ushbu maqolamda ikki davkat O'zbekiston va Germaniya adabiyoti adabiy aloqa va o'xshashliklarni tasvirlashga harakat qildim. Ikki davlat adabiyoti qay tarzda paydo bo'lganligi o'sha davrdagi adabiyot har bir o'quvchiga o'zgacha qiziqish uyg'otadi. Maqolani asosiy maqsad va vazifasi ikki

davlat adabiyotining asoschilarini adabiyotga qo'shgan hissalari haqida umumiy ma'lumot olish.

Kalit so'zlar: O'zbek-nemis adabiyoti, adabiy aloqalar, badiy kitoblar va tafsilotlar, mashhur adiblar.

ЛИТЕРАТУРНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ УЗБЕКСКОЙ И НЕМЕЦКОЙЛИТЕРАТУРОЙ

Аннотация. В данной статье раскрывается взаимосвязь и связи литературы двух стран. Как они возникли и появились и у писателей того времени. Основная цель статьи состоит в том, чтобы обсудить основные черты и детали, а также значение творчества и стихов писателя для мирового читателя. Автор статьи делится своими знаниями о прошлых культурах и традициях обеих стран вместе со стихами, романами и важными литературными книгами, а также литературой противоположного направления.

Ключевые слова: Узбекско-немецкая литература, литературные связи, художественная литература, известные писатели.

INTRODUCTION. It is interesting and crucial to mention that, words of literature and culture are related each-other. German-Uzbek literature's cordial artistic links have significantly influenced not only the growth of Uzbek and German literature, as well as to the improvement of international literature. Reading material for Uzbek and German readers has greatly benefited from the productive activity and academic research of literary critics, which has also advanced literary and scientific theory. The profoundly important works of authors have helped to advance the culture of nations because literature has an unrivaled role in educating human thought.

It is well known and undeniable that a literary work's productive value depends on how it functions as a literary work that reflects socio-cultural norms as well as how it functions as an artistic text in a particular autonomous literary space. This participation in the global literary process is made possible by international literary exchanges, the interaction of national literatures, and translation activities because it is only through translation that any national literature can become well-known and function in the larger literary community. The very development of national literatures, as is known, is impossible without interconnections with other literatures, mutual influence and mutual enrichment. Literary ties between Uzbekistan and Germany have their own history and interesting facets of modern interaction.

METHODS. Languages are directly related to one another and connected to each other. The relationship between the economy and culture should be highlighted in this. In Germany, traditional Uzbek art and culture are highly prized. Unquestionably, the recognition and interchange of diverse peoples' national cultural achievements which is a natural outcome of advancing cultural

ties contributes to the development and expansion of all forms of art. The realization of these relations and cooperation benefits greatly from the participation in translation forums and seminars. In the 1960s and 1970s of the previous centuries, such events began to take on established traditions.

Everyone enjoys and reads our writing works, even those that explore the fate of those who can struggle for happiness despite adversity. Because they also identify commonalities in the lifestyles, emotions, and experiences depicted in literary works from other countries, as well as in those countries' struggles against injustice comprehends the historical mistakes of national conflicts and develops a closer spiritual bond with many ethnic groupings. Uzbek-German literary relations are enduring. As the President said: "We have objectively assessed the current state of Uzbek-German relations and identified priorities and tasks for their further development". After the Second World War, many Uzbek movies became very well-liked worldwide. The world's movie theaters did not show movies such as "Tahir and Zuhra," "Nasriddin in Bukhara," "You are not an orphan," and "Tenderness." German moviegoers are not only familiar with but also adore the names of Kamil Yarmatov, Malik Kayumov, Ali Khamraev, Eler Ishmukhamedov, and the renowned performers Shukur Burkhanov, Khamza Umarov, Dilorom Kambarova, and Tamara Shakirova films are based on the work of the writer, so they are directly related to literature. Days of German culture and art were successfully conducted in Uzbekistan in October 1968. Urzula Heinrich, Herman Genel, Ute Mai, Inga Kokhan

RESULT AND DISCUSSIONS. Interethnic literary connections, reciprocal enrichment and influence of literatures, historical development of literature, and since any national literature can only function in the modern world through active interaction with other literatures, which gives the chance to join the global "cultural field" and naturally coexist with time and space, cultural interaction is one of the most urgent tasks of literary criticism. By fostering creative connections between writers, artists, and musicians, the two peoples' cultural cooperation was able to grow and deepen collaboration between the German and Uzbek writers' unions. The meeting of Asian and African nations, held in September–October 1976, is one example of the varied and beneficial activities of the Union of Writers of Uzbekistan.

Thousands of German viewers applauded the songs performed by the Uzbek People's Artist Batyr Zakirov, who visited Germany at the invitation of the Directorate of Radio and Television in 1967. In October 1968, the days of German culture and art were successfully held in Uzbekistan. Herman Genel, Ute Mai, Inga Kokhan, Urzula Heinrich, Gerhard Petzol and other talented German singers, dancers and musicians were very warmly received in Uzbekistan. The Dresden Philharmonic's main conductor, Kurt Mazur, stated: "My dream was to go to Uzbekistan and have the chance to get learn about the country and its wonders. Finally, it took place. Other participants from the decade talked highly of the nation. The translations of the works of the great

Uzbek writer Alisher Navoiy, carried out by the German translator Alfred Kurella in 1941, are a remarkable page in the history of interaction between Uzbek and German literature. Johann Wolfgang Goethe was a notable author of this type of Eastern poetry. He had an early interest in the literature, languages, philosophical and religious perspectives, as well as the traditions and customs of the Eastern peoples

CONCLUSION. There is widespread recognition of Uzbek literature, particularly the classics, throughout the world, notably in German-speaking nations like Germany. This is supported by a large number of translations made in the 20th century. The most crucial occurrence in social life is cooperation and interaction, which occurs in all areas of science, culture, and literature. It serves a vital socio-cultural purpose and helps to promote integration while fostering friendship and understanding between people. Both of the writers all novels and poems are giggly recommended creative works for reading. German literary criticism has rekindled its interest in Uzbek writing. The German author and literary critic Alfred Kurella's critical annotations and translations have some scholarly worth. He was instrumental in introducing several Uzbek writers to the German public, particularly Alisher Navoiy. His 1960 publication in Berlin, "Zwischendurch" ("Scattered Observations 1934–1940"), is a significant foundational study of A. Navoiy's artistic legacy. This makes a significant contribution to the Uzbek classic's literary works becoming more well-known in Germany. The most crucial occurrence in social life is cooperation and interaction, which occurs in all areas of science, culture, and literature. It serves a vital socio-cultural purpose and helps to promote integration while fostering friendship and understanding between people.

REFERENCES

1. Die Literaturen der Völker der Sowietunion. VEB Bibliographisches Institut. Leipzig. 1967.
2. Interactions of literatures and artistic culture of developed socialism. Publishing house "Science", M.,
3. Kachar A. Sekretär Saida. Verlag Volk und Welt. Berlin. 1962
4. Konrad N.N. Middle Eastern Renaissance and Alisher Navoiy. - "Foreign Literature", 1969,
5. Aragon L. «Literature Sovietique». |Paris. 1955.

BADIIY NUTQ VA USLUB, TARJIMASHUNOSLIK MASALALARI

NUTQ O'STIRISHNING ANA'NAVIY VA ILG'OR USULLARI ASOSIDA QOLIP GAPLARNI FAOLLASHTIRISH

*Gulnoza Ahmedova Muxtorovna -
pedagogika fanlari doktori, Tosh PTI dotsenti*

Аннотация: Данная статья посвящается анализу моделирования содержания по типам и подтипам побудительных реплик, и практическим возможностям в речи обучающихся. Вместе с этим в статье раскрываются линводидактические особенности побудительных реплик в речевых штампах и исследуются принципы особенностей словообразования их структурного состава.

Ключевые слова: речевые штампы - неизменяющиеся стандартные предложения, побудительные - побудить к действию, креативность творческая деятельность, линводидактический - относится к линвистическому обучению.

Summary: This article is dedicated to the analyzing of modeling contents on the types and subtypes evoking statements and their practical opportunities on the speech of the learners and the structural compound of principle of the word shaping.

Key words: stalnps of speech - unchanged standard sentence, evoking, creativiarl, lingodidactic relefant to the linguistic training.

“So‘z qahramonliklarga yetaklay oladi...” Taniqli jurnalist Mahmud Sa‘diy aytganlariday, ustoz Asqad Muxtor har bir “so‘zni qayliq tanlaganday sevib saylagan hassos adiblardan biri edi”.

“Xush kelibsiz, oliygohimizga, farzandlarim!” Bilim eshiklari sizlarga ochiq”.

Bu oliygoh rahbarining talabalarning tantanali qasamyod marosimidagi tabrik nutqidan namuna. Iborada ilk qadamini institut dargohiga qo‘ygan talabaga kelajakda oliy ma‘lumot olishiga ishonch bildirilyapti. Bunday qo‘llab-quvvatlash doimo kuchaytirib borilsa, ta‘lim oluvchiga qanot bag‘ishlaydi.

“Niyatingga yet!” Demak, o‘qituvchi odatdagi muloqotida shunday yo‘naltiruvchi motivlardan o‘rinli foydalanganda asl madaniy boyligimiz o‘z sayqalini topa boshlaydi, natijada yosh nihol barkamol bo‘lib o‘sadi:

“Shoshma, eslab ko‘r!”, “Shubhasiz to‘g‘ri, barakalla”, “Otangga rahmat, bilag‘on!”

Bu kabi ibratga undovchi qolip gaplar ustozning oliy o‘quv yurtidagi qadrigimmati, salohiyat darajasini belgilaydi. Ustoz qaysi sohadan dars bermasin, o‘zining gapirish ohangi, toni, diksiya, stili, taktiga e‘tibor berishi, ya‘ni pedagogik muloqotini ta‘lim oluvchilarga ta‘sir etish quroli sifatida takomillashtirib borishi zarur.

“Umringdan baraka top, qizim!”, bu oddiygina maqtov-gapdan olam-olam ma’no olamiz.

Bu iboradan pedagogning qoyillatib javob berib, o‘z salohiyatiga loyiq shogirdning ustozidan maqtov eshitgandagi quvonchini sezamiz. Bu muloyim rag‘batga yo‘g‘rilgan gapni boshqa tilda xuddi shunday aytib bo‘lmasa kerak. Nafis jarangdor jumla qulog‘imizda butun umr qoladi.

Gapdan olqish egasining qanday fe‘l-atvorli insonligi, dunyoqarashi qandayligini bilish qiyin emas.

“Rahmat”, “Xayr”, “Kechirasiz”, “Uzr”, “Barakalla”, “Xush kelibsiz”, “Marhamat”, “Iltimos”, “Mayli”, “Bormisiz?”, “Yaxshimisiz”, “Baraka toping”, “Omon bo‘ling”, “Sog‘ bo‘ling” kabi etiket shakllarini qaysi vaziyatlarda qaysi turini aynan ishlatishni bilish muhimdir

“Voiz avval elning yuragiga quloq tutib, tomirini tinglab, dardini qayerda ekanini obdon o‘rganadi, so‘ng unga dori quyish uchun minbarga chiqadi”, - deydi O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, shoira, yozuvchi va madaniyat targ‘ibotchisi Tursunoy Sodiqova.

Ta‘lim oluvchilarga bu kabi mashhur so‘z zargarlarining nutqlaridan namunalarni o‘rgatib borish maqsadga muvofiq.

“Ertangi mutaxassis nafaqat hayotdan, balki o‘zining atrofidagi yaqinlari, ustozlari, rahbarlari, jami faoliyatlar jarayoni, jami borliq, turfa xil voqeliklardan tinmay ilm olib, fazilat o‘rganib, kasbiy nutqi mukammallashib boradi”. “Latif jumlarlar barcha davralarda qadrlanadi”.

Nutq madaniyati amaliyoti ta‘lim oluvchilarga professional leksikaga oid terminlarni va hikmatli so‘zlarni ham o‘rgatadi:

“Yurakdan chiqayotgan so‘z - yuraklarga boradi.

Odamning kimligi tilidan biladilar.

So‘zamollik bilimlga yarashadi”. (Tohir Malik).

Ta‘lim-tarbiya maskanlarida, oliy ta‘lim dargohlarida o‘quvchilarning nutqi ancha sayozlashib ketayotgan hozirgi kunda o‘qituvchidan yuqori malaka egasi bo‘lish barobarida amalda ilg‘or tajriba va metodologiyaga kreativ yondashuv talab etiladiki, buni kundalik odatdagi dars sharoitidagi mukammal rejalashtirilganlik hamda shunga muvofiqlikdagi metodlarni qo‘llashda nutqiy muloqot madaniyatini o‘stirishga ta’siri ko‘zda tutiladi ettirish, to‘xtatish uchun xizmat qiluvchi, suhbatdoshining fikrlariga munosabat ifodalovchi *tashkiliy omillar* yoki *muloqotga munosabat shakllari*; 2) axborot almashinuvi mazmunidagi replikalar.

Til materialining aynan xotirada saqlanishi, ayrim o‘zgartirishlar kiritilishi, yangidan yaratilishi nuqtai nazaridan mashqlar bir-biridan o‘zaro farqlanadi. Cunonchi: o‘zgarishsiz bajariladigan mashqlar, yarim ijodiy mashqlar, ijodiy mashqlar.

O‘zgarishsiz bajariladigan (mexanik) mashqlar retseptiv yoki reproduktiv bo‘lishidan qat’i nazar, to‘lig‘icha bog‘lanishli matn va suhbatlar asosida bajariladi, ulardan chetga chiqilmaydi, gap tuzilishlari aynan saqlanadi. Masalan, deyarli barcha darsliklarda ko‘p uchraydigan quyidagi topshiriqlarni

o'zgarishsiz bajariladi: berilgan savollarning javobini topish, javoblarga qarab qanday savollar berilganligini topish, javoblarga qarab savollar tuzish, qolip gaplarni eslab aytish va b.

Darsliklardagi yarim ijodiy mashqlar savollar yoki javoblarga qisman tuzatishlar kiritish, ularni ijodiy savollar yoki ijodiy javoblarga yaqinlashtirishni ko'zda tutadi. Masalan, quyidagi kabi topshiriqlar shu tarzda bajariladi: namuna asosida savol-javoblar tuzish (va o'zaro so'zlashish), berilgan so'zlarning shaklini o'zgartirgan holda unga so'roq berib savol tuzish va o'zaro so'zlashish, namunadan foydalanib o'z dialogini tuzish, savollarning har biriga uchtdan so'z bilan javob berish, savollarga inkor ma'nosini bildiruvchi so'zlar bilan javob berish va b.

Darsliklardagi ijodiy mashqlar o'quvchilarning o'zbek tilidagi muloqotga to'liq mustaqillik asosida kirishishlarini ifoda etadi. Bunday mashqlar sirasiga quyidagilar kiradi: rasm asosida savollar tuzib, o'zaro so'zlashish (suhbatlashish, bir-biriga savol berib, javob qaytarish), bir-biri bilan telefonda biror narsa haqida gaplashish, rasm asosida unda tasvirlangan narsa-buyumlar, kasb egalari haqida bahslashish, narsa-buyumlar, kasb egalarga, ularning faoliyatiga baho berish, do'stiga ba'zi shartlarni qo'yib suhbatlashish, uni dialog tarzida yozish.

Umuman, darsliklarda o'tilayotgan mavzular bo'yicha nutqiy muloqot madaniyatiga doir ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan quyidagi mashq turlarini ajratish mumkin:

1. Dialog namunasini o'zlashtirishga qaratilgan mashqlar.

2. Dialog namunasini to'ldirish orqali ayrim replikalarni o'zlashtirishga qaratilgan mashqlar.

3. Boshlanishi berilgan dialogni davom ettirish talab etiladigan mashqlar.

4. Nutqiy vaziyat asosida dialog tuzishga oid mashqlar.

5. Rasmlar asosida dialog tuzishga doir mashqlar.

4-mashq turi o'rganilayotgan replikalarni nutqiy vaziyatlar bilan bog'lash, nutqiy vaziyatga tayanib, ularni yodga keltirish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Chunki nutqiy vaziyatlar namunadan foydalanmagan holda dialog tuzish uchun o'quvchiga turtki beradi.

Nutqiy vaziyatlar qaysi tilda ifodalanishiga qarab oson yoki qiyin anglanadi. Agar ular rus tilida ta'riflansa, o'quvchilardan o'zbekcha replikalarni mustaqil ravishda tuzish, yodga keltirish kabi yumushlarni ado etish so'raladi. Agar ular o'zbek tilida aytilsa, yoshlar avval ta'rifni anglash bilan bog'liq qiyinchilikni yengib o'tishlari kerak. Shundan keyingina tegishli gapni aytish zaruriyati bilan bog'liq amallar bajariladi.

Bir mavzudagi nutqiy vaziyatlar shu mavzuda o'zaro so'zlashish mundarijasiga ishora qiladi. U yoki bu mavzuda nimalar haqida suhbatlashish, kimdandir so'rash kerakligi ana shu mundarijani ifoda etadi. Ma'lumki, o'quvchilardan suhbatdoshiga savol berish so'ralganda, u o'zida savol yo'qligini aytadi. Shuning uchun nutqiy vaziyatlar ko'lamini bir mavzuda bo'ladigan

so'zlashuv mazmuniga ham ishora qilishini nazarda tutib, mavzular doirasini keskin emas, balki asta-sekin kengaytirib borish darkor.

5-mashq turida rasm nutqiy vaziyatni anglatish va dialogni yuzaga keltirish uchun qudratli omil sanaladi.

Хулоса сифатида қуйидагиларни таъкидлаш мумкин:

1. "Nutqiy muloqot madaniyati" ifodasining ma'no-mazmun ko'lamini oddiy savol-javoblar emas, balki muomala odobi qoidalariga rioya qilish, bunda ijtimoiy munosabatlar, suhbatdoshlarning shaxsiy xususiyatlari, real fikr almashish bilan shartlanuvchi dialogik nutq – o'zaro so'zlashuv mujassam holda tashkil etadi.

2. Nutqiy muloqot madaniyati deganda odamlarning o'zbek xalqining uzoq tarixiy taraqqiyot davri davomida shakllangan muomala odobi qoidalariga rioya qilib, ijtimoiy shart-sharoit, ijtimoiy munosabatlardan kelib chiqib, shuningdek, shaxsning o'zligini va o'zgalarning (suhbatdoshlarning) shaxsini, ruhiyatini, jamiyatda tutgan mavqeyini anglash asosida, nutqning kommunikativligiga e'tibor bergan holda muloqotda ishtirok etishi tushuniladi.

3. Dialogik nutq replikalari tuzilishi jihatidan ikki guruhga ajratiladi: 1) qolip gaplar; 2) tarkibini o'rganish orqali mustaqil ravishda tuzish mumkin bo'lgan gaplar. Shuningdek, replikalar o'zaro so'zlashuv mazmuniga aloqador yoki aloqador emasligiga ko'ra ham ikki turli bo'ladi: 1) dialogni boshlash, davom

NUTQ ALOQASI VOSITASIDA GRAFIK TASVIRLARNI BAJARISH

Ashirbaev Azim, dotsent, email: az.ashirbaev@gmail.com TDPU

Norboyeva Munisa, magistrant, Nizomiy nomidagi TDPU

Lola Ibragimova, magistrant, Nizomiy nomidagi TDPU

Аннотация. В данной статье определяются основные источники и понятия исполнения графических изображений средствами речи, их научная основа, структура и место.

Ключевые слова. Графическое образование, культура речи, речевое общение, графическое решение, графическое задание, графическая работа, пространственное восприятие, письменное описание, устное описание.

Annotation. In this article, the basic sources and concepts of the execution of graphic images by means of speech, their scientific basis, structure and place are determined.

Keywords. Graphic education, speech culture, speech communication, graphic solution, graphic task, graphic work, spatial perception, written description, oral description.

Grafik ta'limda grafik tasvirlarni yozma matnda yoki og'zaki nutqda ifoda qilish grafik ishlarni bajarishga qaraganda ancha murakkab jarayondir. Chunki

u axborotlarni uzatish va tushunchalarni hosil qilishda eng asosiy, birlamchi omil sifatida xizmat qiladi. Bunda terminlarni to'g'ri qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozma va og'zaki nutq turining murakkab tabiati muhandislik grafikasi fani va grafik ta'lim sohasiga oid terminlarni o'z o'rnida qo'llash, grammatik, stilistik, semantik jihatidan to'g'ri jumla tuzishni, har bir so'zni o'z o'rnida to'g'ri qo'llash orqali fikrni ixcham, izchil, ifodani sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikr asosida xulosalar chiqarishni talab qiladi. Hatto ko'p o'rinlarda, imlo va tinish belgilarni o'rinli qo'llash ham fikrni to'g'ri yoki aniq bayon qilishga undaydi. Ma'lumki, nutq madaniyati, nutq odobi – og'zaki va yozma adabiy til me'yorlari (talaffus urg'u, so'z qo'llash, grammatika)ni egallash, shuningdek, turli aloqa sharoitlarida tilning tasviriy vositalaridan nutqning maqsad va mazmuniga mos ravishda foydalanish mahorati, nutqiy mahorat esa nafaqat adabiy me'yorlarga amal qilish, balki o'zaro mavjud bo'lgan variantlardan mazmunan eng to'g'ri, eng aniq, uslub va vaziyat nuqtai nazaridan eng maqbuli va ifodalisini tanlab olish mahoratidir. Tilshunoslikning tilni madaniyat qiroli sifatida mukammallashtirish maqsadida ma'yorlashtirish (tartibgasolish) muammolarini o'rganuvchi bo'limi deb qaraydi va yuksak nutq madaniyati kishining umumiy yuksak madaniyatini, fikrlash madaniyatini, tilga nisbatan ongli mehr-muhabbatini namoyon qiladi [4: 351]. Buning uchun talaffusda, so'z shakllaridan foydalanishda, jummalarni tuzishda xato qilmaslik uchun nutqimizni kuzatib borishimiz va unga qat'iy amal qilishimiz lozim bo'ladi

Nutq madaniyatida o'zbek tilining asosiy imlo qoidalari jiddiy masala bo'lib, u Davlat Qarorlarida ham o'z o'rnini topgan va unda unlilar imlosi, undoshlar imlosi, asos va qo'shimchalar imlosi, chiziqcha bilan yozish, ajratib yozish, bosh harflar imlosi kabi masalalar e'tiborga olingan va ko'rsatmalar berilgan [5]. Aynan, muhandislik grafikasi fanlariga oid adabiy otlarning yozma matnlarida ham u yoki bu ko'rinishdagi xato o'rinlar va kamchiliklar mavjudligi ko'zga tashlandi. Demak, grafik ta'limda grafik tasvirlarni yozma matnda ifoda qilish hattoki og'zaki nutqda ifoda qilishga nisbatan qiynchiliklar ibilan farqlanadi va ayrim o'rinlarda ma'lum tipik xatolarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu o'rinda bu masalaga jiddiy e'tibor qaratishni talab qiladi. Bu o'z o'rni bilan, bo'lajak chizmachilik o'qituvchilarning kommunikativ madaniyatini, grafikishlarni bajarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yuqorida tilga olingan qarorda keltirilgan o'zbek tilining asosiy imlo qoidalari boshqa fan va sohalarida uchragani kabi muhandislik grafikasi fanlar mazmunida ham uchraydi. Ya'ni: yonma-yon keladigan unlilar imlosida unlilar orasiga ba'zan "y" undoshi qo'shib aytilsa ham, yozilmaydi: ellipsoid, ovoid, konoid, konxoida proektiv, gelikoid, giperboloid, giposikloida, sikloida, meridian, mediana. Boshqa hollarda yonma-yon kelgan unlilar odatda aynanay tiladiva yoziladi: koordinata, oltiyoq, yettiyoq, geometrik, proporsional, inshoot, sanoat, vakuum. Gorizont, dekart, bolt, oktant, element, ornament, konkurent,

format, shrift, shtiftkabiso'zlaroxirida "d" aytilsaham, "t" yoziladi. Masshtab, kub, kitob, kabi so'zlar oxirida "p" aytilsa ham, "v" yoziladi. Shuningdek, undoshlarning qatorlashib kelishi: parallelogramm, parallelepiped, parallel, parallelizm, bissektor kabi so'zlarning qo'shaloq undoshlar bitta harf tovushi bilan aytilsada, yozma shaklda ular juft qilib yoziladi. Bu va bu kabi ko'plab muammoli o'rinlar alohida e'tiborga muhtoj.

Tasvirlarni yozma matnda yoki og'zaki nutqda ifoda qilishda matematika va chizma geometriya, texnika va chizmachilik, me'morchilik va arxitektura – qurilish sohalarining umumiylikda qo'llanilayotgan termin va tushunchalari, belgi va simvolikalar iborki, ularni nutqiy vosita yordamida ifoda qilishning o'ziga xos tomonlarini ham hisobgaolish lozim.

Chizmachilikda texnik detallarning asliga (asl nusxasiga) yoki ortogonal proeksiyasi (chizmasi) kabi noanuninutq aloqasi vositasida ta'riflashvatavsiflashga, shuningdek, yozma tavsifiga binoan uning epyuri, ya'ni ortogonalpro eksiylarini loyihalash yoki aksonometrik proeksiylarini tiklashishlari chizmachilik fani o'quv dasturining "Majburiy grafik ishlar mazmuni" qatorida "Tavsif bo'yicha modelning ortogonal va aksonometrik proeksiyasini bajarish" mavzusi o'rin olgan [2].

Bunda buyum yoki texnik detallarning tekislikdagi grafik tasvirlarini uning yozma shaklda berilgan matn asosida bajarish ko'zda tutilgan.

Ma'lumki, grafik tasvir tushunchasi keng bo'lib ular: rasm, diagramma, sxema texnik rasm, aksonometrik proeksiya, ortogonal proeksiya va boshqalar bilan bog'liq.

Har qanday buyumning fazoviy ko'rinishi inson ongining fazoviy obrazida aks etadi. Chizmachilik fanida bu "fazoviy ko'rinish", "fazoviy tasvir" ob'ektdan tekislikdagi abstraktiv tasvirga o'tish jarayoni ma'lum geometrik elementlarning konstruktiv tuzilishlari va tasvirlash bilan bog'liq loyihalash ketma-ketligi va uning tartibli amalga oshiriladigan bosqichlariga bog'liq. Texnik detal chizmasini nutq aloqasi vositasida tiklashda shu narsa ayon bo'ladiki, tavsif bilan tasvir o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlashda talabalarning nutq madaniyatini, terminologik kompetensiyasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Yuqoridagilardan xulosa qilib, nutq aloqasi ikki shaklda – og'zaki va yozma ravishda amalga oshiriladi [4]. Hozirgi kunda nutq aloqasi vositasida grafik amallarni savodli va sifatli bajaraolish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning nazariy asoslarin io'rganish, tahlil qilish bilan uning metodikasini ishlab chiqishga erishish mumkin.

Bu borada T.N.Asadov nutq hajmini til hajmi bilan farqlab, u diolog, monolog, matnshaklida bo'lishini bildirgan. Ular nutqning ikki shakli: og'zaki va yozma shakli borligini ta'kidlab, har ikki shaklga qo'yiladigan talablar: nutqning to'g'riligi, aniqligi, tozaligi, ravonligi, soddaligi, mantiqiyliqi, ta'sirchanligini sanab o'tgan [1]. Muhandislik grafikasi fanida tilga olingan nutq vositasi talablari ham shu me'yorga mos bo'lishi kerak.

Bu esa, fanga oid to'g'ri tanlangan erminologik tizimning ahvoliga, ilmiyiligi va mukammalligi hamda fanda qabul qilingan belgilar, shartli

belgilashlar, simvol va simvolikalarning faol ishtirok etishi bilan bog'liq. Chunki bular tushuncha hosil qilishda hamda axborot uzatishda to'g'ridan-to'g'ri aloqa o'rnatuvchi asosiy vosita hisoblanadi.

Kuzatishlarimizdan shu narsa ayon bo'ldiki, fanga oid terminologik tizimda qo'llanishda bo'lgan terminlarda xatoliklar, kamchiliklar va g'aliz o'rinlar mavjud. Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun nafaqat muhandislik grafikasi fanlariaro, balki unga yaqin bo'lgan matematika (geometriya), texnika va boshqa fanlar bilan umumiylikda o'rganishni, qayta ko'rib chiqishni va tartibga solishni taqoza qiladi.

Demak, muhandislik grafikasining yuqorida zikr qilingan bu o'rindagi xatolik va chalkashliklar, kamchiliklar nutq aloqasining sifatiga salbiy ta'sir qiladi. Vaholanki, muhandislik grafikasi fanlarining terminologik tizimida, qo'llanishda bo'lgan o'quv adabiyotlaridagi g'aliz o'rinlar nutq aloqasini tiklashga va uning samarali amalga oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Texnik detallarning og'zaki va yozma tavsifini tuzish (bayonqilish) yoki yozma tavsifga asoslanib, tarkibidagi geometrik va konstruktiv qismlarning o'zaro joylashishini, Dekart koordinatalartizimida ularning pozitsion va metrik munosabatlarini hisobga olib, grafik tasvirini bajarish (tiklash) ko'zda tutiladi. Bunda grafik tasvir bilan yozma tavsifning monandligini ta'minlash masalasi bajariladigan grafik ishning murakablik darajasiga ham bog'liq.

Ko'rinib turibdiki, bunda konstruktorlik hujjatlarining yagona tizimidagi Davlat standarti talablariga, o'qituvchinutqiga, uni talab darajasida ifoda qilishga bog'liq. Bu esa fanga oid nazariy bilim larni, uning terminologik tizimni yaxshi bilishi va obrazli fazoviy tasavvurining rivojlanganligini taqoza qiladi.

O'quvchilarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish deganda masalaning ikkitomoni nazarda tutiladi. Birinchidan, o'rgatuvchi shaxsning o'rni, ta'siri, ikkinchidan, o'quvchining ijodiy va kreativ yondoshuvi va ularning fazoviy tasavvurini rivojlantirish jaryoni. Amalda o'quvchilarning fazoviy tasavvurlarini rivojlantirish sensor-perseptiv⁴¹, mavhumiy-mantiqiy va aralash turlaridan foydalaniladi.

Birinchi turi o'quvchilarda fazoviy tasavvurni o'stirishda ko'proqi konik⁴² modellardan foydalanish bilan bog'liq. Bunda ular asosiy axborot shakllari sifatida yuzaga chiqadi.

Ikkinchi turi o'qitish vositasida o'quvchilarda fazoviy tasavvurni rivojlantirish uchun ma'lumotni mavhumiy-mantiqiy belgilar usulida qabul qilishga tayanadi.

Ulug' nemis pedagogi A.Distervegning aytishicha odam o'z so'zi bilan bemalol ta'riflay oladigan narsalarnigina bilar ekan. Shuning uchuun ham geometrik model yoki texnik detalni yozma tavsiflay bilish va yozma tavsif berilganda uni fazoda ko'z oldiga keltirib chizmasini aniq bajarish bo'yicha

⁴¹sensor-perseptiv –(lotincha)- sezgiga oid idrok qilishga tayanadi.

⁴²ikonik–(yunoncha)- tasavvur yordamida ifodalash.

o'quvchilarda ko'nikma va malaka hosil qilishlarda fazoviy tassavurning rivojlanishiga sabab bo'ldi va bu bilimning puxtaligini ta'minlaydi.

Xulosa

Chizmachilikni o'qitish jarayonida ko'plab murakkab buyumlarning chizmalarini bajarishga to'g'ri keladi. Lekin ayrim buyumlarning geometrik tuzilishini va uning fazoviy holatini ko'z oldiga keltirishda qismlarga, geometrik sirtlarga ajratib, ularning chizmalarini bajarishda ma'lum qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ana shunday qiyinchiliklardan biri buyum turlari, tuzilishi, tarkibidagi konstruktiv qismlar va geometrik sirtlarning o'zaro munosabati va joylashuvini yozma yoki og'zaki tavsiflash, shuningdek, uning yozma yoki og'zaki tavsifiga asosan uning chizmasini bajarishda ko'zga tashlanmoqda.

Detalni yozma tavsiflash hamda tavsifiga asosan uning chizmalarini bajarish biroz mushkulish. Bu chizmachilik fanini o'qitish va uni o'zlashtirishlarida, o'quvchilarning tushunchalarida, ularning bajarayotgan grafik ishlarida paydo bo'layotgan, ko'r-ko'rona yo'l qo'yilayotgan, ob'ektiv va sub'ektiv sabablarga ko'ra yuzaga kelayotgan kamchiliklar va xatoliklarda ko'rinmoqda. Grafik tasvir va tafsifning monandligini ta'minlash va kamchiliklarning oldini olishga yerish ishi ilmiy-metodik jihatdan zamona talablariga mos o'quv adabiyotlarini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asadov T.H. Ona tili // Til va nutq. – Buxoro, “Buxoro” nashriyoti. 2012, 6-bet.

2. Murodov Sh.K., Ruziev E.I., Ahirboyev A.O. Xalimov M.K., Tashimov N.E., J.M. Sadikova. Chizmachilik fanining o'quv dasturi // 60111200 – Tasviriy san'at va muhandislik grafikasi bakalavriat ta'lim yo'nalishi. –T.: TDPU, 2022, 10- bet.

3. Yozma va og'zaki nutq xususiyatlari. <https://fayllar.org/yozma-va-ogzaki-nutq-xususiyatlari.html>.

4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. -Toshkent «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti. www.ziyouz.com kutubxonasi 351-b.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 24.08.1995 yildagi 339-son.

6. Ro'ziyev E.I., Ashirboyev A.O. Muhandislik grafikasini o'qitish metodikasi. -T.: “Fan va texnologiya”, 2010.

7. Rahmonov I., Qirg'izboyeva N., Ashirboyev A., Valiyev A., Nigmanov B. Chizmachilik. –T.: “Voriz-nashriyot”, 2016.

8. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.

9. Sh. Murodov va boshqalar. Chizma geometriya. Toshkent, «Iqtisod-moliya», 2008.

10. Murodov Sh.K., Ashirboyev A.O. Chizma geometriya va chizmachilikdan ruscha – o'zbekcha lug'at. –T.: “Fan” nashriyoti, 2008.

11. Ashirboyev A.O. Chizmachilik. –T.: “Yanginashr” nashriyoti, 2008.

12. Raxmonov I., Abduraxmonov A., Chizmachilikdan ma'lumotnoma. -T.: «Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona», 2005.

13. Ashirboyev A.O. Adilov A. Detal shaklini uning chizmasi bo'yicha yozma yoki ogzaki tavsiflash. «Pedagogik ta'lim» jurnali №2, 2000. 92-94 -b.

9. Ashirboyev A.O., Latipov R., To'g'anov R., Ecschanova D. Chizma geometriya va chizmachilikni o'qitishda ilmiy tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari. Ilm Sarchashmalari". OAK tasarrufidagi ilmiy-metodik jurnal, №10-son, Urganch, 2019 yil. 109-112 betlar.

O'ZBEK TILIDA SIYOSIY NUTQNING YUZAGA KELISHOMILLARI XUSUSIDA

Elbek O'rol o'g'li Ro'ziyev

Termiz davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrası o'qituvchisi

e-mail: elbek_ruziyev@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada turkiy tillar, xususan, o'zbek tili tarixida siyosiy nutqning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan omillar, ta'sir ko'rsatgan jarayonlar xususida mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: siyosiy nutq, turkiy tillar, turk qabilalari, ijtimoiy, siyosiy omillar

Abstract. This article discusses the factors that caused the emergence of political speech in the history of Turkic languages, especially the Uzbek language, and the processes that influenced it.

Key words: political discourse, Turkic languages, Turkic tribes, social and political factors

Аннотация. В данной статье рассматриваются факторы, обусловившие появление политической речи в истории тюркских языков, в особенности узбекского языка, и процессы, повлиявшие на нее.

Ключевые слова: политический дискурс, тюркские языки, тюркские племена, социальные и политические факторы

Ma'lumki, notiqlik qadimgi Yunoniston va Rimda paydo bo'lganvaalohidasan'at sifatida o'rganilgan. Tadqiqotchilar fikrlariga ko'ra, ajdodlarimizda, sharq xalqlarida ham notiqlik yoki ritorika san'ati mavjud bo'lgan va u Xitoy madaniyati ta'sirida ancha rivojlangan[1]. Turkiy qabilardan xun qabilalari eramizning boshlarida Xitoyning shimoliy chegaralarida o'z mavqeini mustahkamlab, qo'shnilarining juda kuchli foydali ta'sirini boshdan kechirdilar. O'zaro aloqalar Xan Dy-ning qulashidan keyin ham saqlanib qoldi. Biroq, xun xalqlari bilan muntazam iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan qadimgi Xitoyda notiqlik ancha oldin paydo bo'lgan.

Turkiy xalqlar qadimdan Yevrosiyaning ulkan hududlarida yashab kelmoqda. Yerining tuzilishi va kengligi, iqlimining turli-tumanligi, tabiiy-

geografik sharoiti, o'simlik dunyosi turkiy uluslarning yashash tarziga, madaniyati, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoliga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. Turklarning tirikchiligi-yu turmush tarzi, kundalik ishlaridan tortib ma'naviy olamigacha – bari-barisi shunga bo'ysungan edi. Qadimgi turkiy xalqlarning turmush tarzi urf-odat va an'anali haqida ma'lumot beruvchi asar Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asaridir.

Turk xoqonliklari va davlatlarida rasmiy til turkiy til edi. Xoqonlarning yorliqlari, davlat tuzuklari, yilnoma va tarixiy bitiglar, ilmiy va badiiy adabiyot turkiyda yaratilgan. Hatto diniy-falsafiy asarlarning ham turkiyga o'girilganligi ayni mintaqadagi til vaziyati bilan o'lchanadi. Bu yerlardan o'tgan karvon yo'llari-yu sayyohlar deysizmi, turklar bilan bordi-keldisi bor qo'shni yurtlar deysizmi, turk hukmdorlari bilan murosa qilishga, mintaqadagi til vaziyati bilan kelishishga majbur edilar. Qolaversa, turk xoqonlarining qo'shni davlatlar bilan yozishmalari turkiy tilda kechgan. Turkiy tillarda siyosiy nutqning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omil sifatida yuqoridagilarni ham keltirish mumkin. Turkiy xalqlarda Turk xoqonligini tashkil topishi bilan markazlashish jarayoni tezlashgan hamda bu jarayon bevosita biz tadqiq etayotgan siyosiy nutqqa ham bog'liq. Turk xoqonligi tashkil topishi arafasida Markaziy Osiyoning siyosiy ahvoliga nazar solinsa, quyidagi holat mavjud bo'lgani ko'zga tashlanadi: mintaqaning shimoli-sharqiy qismi – asosan, Tyanshanning shimoli-sharqiy qismi, Oltoy tog'larining sharqiy etaklari va Janubiy Sibir hamda Mo'g'ulistonni o'z ichiga olgan hududda Juan-juan yoki Avar xoqonligi (402–552) deb ataladigan birmuncha yirik imperiya, Amudaryo – Sirdaryo oralig'ining bir qismi va unga janubdan tutash bo'lgan hududlar – Shimoliy Hindiston (Gandxara / Pokiston, Afg'oniston) va qisman Xurosonni o'z qo'l ostida birlashtirgan Eftalitlar davlati (420–565) mavjud edi. Xitoy yilnomalarida ta'kidlanishicha, Yeda (Eftalit) davlati kuch-qudratga erishgan paytda (450-yillarda) unga G'arbiy o'lkalardagi Kangyuy (Choch yoki Sug'd?), Xo'tan, Shale / Sule (Koshg'ar), Kucha, Ansi kabi 30 ga yaqin kichik hukmdorliklar bo'ysunishgan. Har ikkala davlat nisbatan o'zaro qo'shni bo'lib, mintaqaning Sharqiy Turkiston va Yettisuv o'lkalari ularning chegara hududlarini tashkil qilardi [3:26]. Sharqda IX asrgacha voizlik vazifasini shoh, xalifa, sulton, qirol yoki harbiy sarkardalar bajarganlar [4, -b.16]. Ular aholi orasiga chiqib bayram va marosimlarda davlat boshqaruvi, siyosati, tuzumi, fuqarolarning burchlari hamda majburiyatlari haqida; qo'shni xalqlardagi vaziyatlar va shuningdek, boshqa masalalarda va'z aytganlar. Ushbu va'zlar bizningcha, siyosiy nutqning ilk ko'rinishlari sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy nutq haqida to'xtalishdan oldin notiqlik turlarining ko'rinishlaridan biri hisoblangan siyosiy-ijtimoiy notiqlik turlari haqida ma'lumot keltirish o'rinlidir. Siyosiy-ijtimoiy notiqlik o'zining davlat va jamiyat boshqaruvida muhim ekanligi bilan ajralib turadi.

Turkiy tillar tarixida siyosiy nutqning yuzaga kelish jarayoniga ikki omil:

- 1) etnik-ijtimoiy omillar;
- 2) ijtimoiy-siyosiy omillar katta ta'sir ko'rsatgan.

Etnik-ijtimoiy omillarga qabila va urug'lar o'rtasidagi munosabatlar, ko'chmanchi tarzda hayot kechiruvchi elatning bir joydan boshqa joyga ko'chishlari, xalqlarning o'zaro etnik qarindoshlik munosabatlarining o'rnatishi kabilarni keltirib o'tish mumkin.

Ijtimoiy-siyosiy omillarga avvalo, turkiy qabilalar davlatchiligining shakllanishi, taraqqiyoti, davlat tuzimi va siyosati, IX asrdan arab xalifaligining hujumi va keyinchalik temuriylar imperiyasining shakllanishi hamda xonliklar tarixining boshlanishi jarayonlarini keltirib o'tish o'rinli hisoblanadi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bu omillar asosida turkiy tillarda, xususan o'zbek tilida siyosiy nutq alohida uslub sifatida shakllandi. Buni turk xoqonligi, temuriylar davrida yaratilgan siyosiy matnlar misolida ham anglashimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bakirov M. Kh.. Ancient and medieval Turkic oratory. https://www.reddit.com/r/Turkicistory/comments/58cnq5/ancient_and_medieval_turkic_oratory_by_marsel
2. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk [Turkiy so'zlar devoni] / Nashrga tayyorlovchi Q.Sodiqov. – Toshkent, 2017
3. Boboyorov G'. G'arbiy Turk xoqonligining davlat tuzumi; mas'ul muharrir: M.Is'hoqov; O'zRFA, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik in-ti. - T.: Yangi nashr, 2018. – b. 26
4. Rixsiyeva G.Sh., Sodiqova Sh.B. O'qituvchi nutqi madaniyati. – Toshkent: 2009. 75 b.
5. Омонов Қ. Эски туркий дипломатик хужжатлар: тарихий - филологик тахлил. -Т.: "Extremum-press", 2015.

MA'DANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Dilobar Sherali qizi Abduxalilova

dilobarabdukhililova@mail.ru

Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada tishunoslikdagi o'rni va uning dolzarb muammolari haqida fikr yuritiladi. Ma'daniyatlararo muloqqotda ijtimoiy-madaniy kompetensiyani shakllantirish. Tilshunos olimlarning fikrlari tahlil qilinadi. Ularga umumiy xulosalar beriladi

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, lingvomadaniyat, freym, konsept, gestaltskript, lingvistika, semantika, simvolsistema.

ANALYSIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN MODERNLINGUISTICS

ABSTRACT. This article discusses the development of socio-cultural competence in intercultural communication. The opinions of linguists are analyzed. They will be given general conclusions

Keywords: cognitive linguistics, linguoculture, frame, concept, gestalt, script, linguistics, semantics, symbol, system.

KIRISH. Lingvo madaniy tahlil ijtimoiy hayot darajasining tildagi aksetishini o'rganishda ham aktiv qo'llaniladi. Misol uchun o'zbek millatida keng uy, ko'pfarzandli bo'lish, to'y tomosha qilish milliylikning ajralmas qismi bo'lsa, nemismillati vakillarida bu narsaga unchalik e'tibor qaratilmaydi. Ijtimoiy hayot, holatlar, haqidagi tasavvurlar o'zining holatini yillar davomida, vaqt o'tishi bilan o'zgartirib turadi.

Lingvistika (semantika)ga kognitiv yondashuvda inson ongidagi struktur bilimlarning ma'lum turlarini qo'llash masalasi asosiy o'rinda turadi. Kognitiv ilmda bilimlar strukturasi turlicha tushunchalar: freym, ssenariy, skrept, geshtalt kabilar bilan ifodalanadi. «Xotirada egallangan bilimning aks etishini ifodalovchi tuzilmalar qatorida «skrept», «ssenariy», «kognitiv model», «mental model», «situasiya modeli» kabilar borligini olimlar e'tirofetadilar. Ayrim tadqiqot ishlarida esa semantika va gnoseologiya o'rtasidagi oraliq bosqichida obraz, geshtalt, freym, propozisiya, formula kabi namunaviy birliklar yuzaga keladi deb ko'rsatilgan». Atamalarda bunday turli-tumanlik shu bilan izohlanadiki, ular butun mohiyati bilan bilimlarning turli xillarini anglatadi, qolaversa, yuqorida keltirilganidek, har bir olim bilimlarning u yoki bu strukturani ifodalashida o'z atamasini (yangiligini) qo'llashga harakat qiladi. Madaniyatning til bilan o'zaro bog'liqligida murakkab psixolingvistik jarayonlardan biri bo'lgan – tarjima muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI. Tarjima axboratining asl ma'nosini ifodalashda lingvistik birliklarning mosini topish va ularni samarali qo'llashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. U o'z madaniyatimizning xorijiy til madaniyati bilan o'zaro munosabati va o'ziga xos tafovutlarini hamda dunyoni hamda dunyoni anglash bilan bog'liq bo'lgan muayyan kognitiv jarayonlarni ustun qo'yadi. Kognitiv tahlilda olamni bilish jarayonida yuzaga keladigan mantiqiy (mental) strukturalarning lisoniy ifodasini ochib beruvchi mexanizmlar qurshovidagi uslub va vositalar tadqiqi asosiy o'ringa chiqadi. Ma'lumki, inson narsa va predmet, hodisalarni bilishda, idrok qilishda qator mantiqiy-ruhiy harakatlarga ega bo'lgan faoliyatni amalga oshiradi. «...avvalo, narsajonli mushohada, bevosita kuzatish vositasida o'rganilib, uning xususiyati, qirrasini, tomoni aniqlanadi, natijada bu xususiyat, dalil, hodisa to'planadi, saralanadi; ...aqliy dialektik tahlil usuliga o'tish ehtiyoji paydo bo'ladi». Ana shu aqliy tahlil (mantiqiy-ruhiy harakatlardagi faoliyat) niamalga oshirishning bir necha bosqichlari qator manbalarda sanab o'tilgan. Ularda berilishicha aqliy tahlilga qaratilgan faoliyatdadaastlab ma'lum bir obekt boshqa ob'ektlar qatoridan ajratib olinadi. Bunda, albatta, uning farqlovchi belgilari e'tiborga olinadi. Farqlovchi belgilar asosida boshqa ob'ekt bilan qiyoslash harakati amalga oshirilib, xotirada shu ob'ektga oid hissiy ramz shakllantiriladi. Buramzning lisoniy xotiradagi boshqa ramzlar bilan o'xshash tomonlari qidiriladi. Eng so'nggi bosqichda

esa voqelikning bilishning muhim bosqichi-umumlashtirish amalga oshiriladi.

Bu faoliyatlarning barchasi ob'ekt haqida tushuncha shakllanishiga xizmat qiladi. Mantiqiy faoliyat natijasi bo'lgan tushuncha obraz va lisoniy ma'no bilan umumlashib kognitiv lingvistika tarmoqlarida asosiy figura sifatida o'rganilayotgan konseptning yuzagakelishini ta'minlaydi.

Til leksikasi madaniyatni ifodalovchi vosita sifatida dunyoning bir biridan farqqilayotgan xalqlarida aks etayotgan muayyan madaniy konseptual tushunchalarini aniqlashga va mazmun mohiyatini ochib berishga yordam beradi. Siyosiy terminlarning muayyan madaniyatning muhim konseptlarini ochib berishda katta ahamiyatga ega.

Konsept atamasi tilshunoslik tadqiqotlarida XX asrning birinchi yarmidan paydo bo'la boshladi. Bu atama ingliz tiliga oid so'z bo'lib, (concept), rus tilidaponyatie(tushuncha) atamasi bilan tarjima qilinadi[1;68]. Keyinchalik bu atama tushuncha atamasi bilan aralashtirib yuborila boshlangach, uning tom ma'nodagi mazmunini aniq shakllantirishga qaratilgan ishlar tadqiq qilina boshlandi. Lingvistik ensiklopedik lug'atda konsept atamasiga quyidagicha ta'rif beriladi: "konsept bu –"so'z ma'nosi" kabi tushuncha bo'lib, faqat bog'lanishlar tizimi nuqtai nazaridan farqlanadi; ma'no-til tizimida; tushuncha ham mantiqda, ham tilshunoslikda tadqiq etiladigan mantiqiy munosabatlar va formalar tizimidabo'ladi". Konsept tushunchasini turli xil soha va yo'nalishlarda uchratishimiz va har bir sohada konseptning o'z ma'no va vazifasi borligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, psixolingvistika, tilshunoslik, kognitivtilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik sohalari nuqtai nazaridan konsept talqinlari ko'rib chiqilgan. Psixolingvistika nuqtainazaridan konsept insonning psixik hayot qonuniyatlariga bo'ysunuvchi, shaxsning bilish va muloqot jarayonidakinamik xarakterga ega.

Tilshunoslikda konsept lingvokognitiv va lingvomadaniy hodisa sifatida qoraladi. Kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik fanlarining asosiy mavzusi konsept bo'lib, u tafakkur birligi sifatida millatning ma'naviy qadriyatlarini aks ettiradi. Kognitiv tilshunoslikda konsept hayotiy obraz, til birligini anglatuvchidir. Konsept orqali aniq tilni semantik oralig'i tuziladi. Konsept tabiatinitushuntirish va anglash til orqali kechadi. Konseptning o'zi tahlilsiz sistema, ammo boshqa konseptlar ostida harakat qiladi. Konsept–birmillatga tegishli bo'lgan hayotiy tajriba natijalarini o'zida namoyon qilgan bilimlar va tasavvurlar yig'indisi, inson ongidagi hayotga, borliqqa bo'lgan munosabati, bir millatning nimadir haqida o'y-fikrlar, qarashlarini o'zida mujassamlashtirgan termin. Shu bilan bir qatorda konsept xotiraning operativ birligi bo'lib, fikriy, lisoniy, konseptual tizimlar va ongtili, borliq bilimlarni o'zichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Konsept insonni o'rab turgan olamni anglash natijasida orttirilgan bilimlar yig'indisi va tajribasida mavhum birlikni namoyon etadi. Bu qarashlar Yu.S.Stepanov xulosalarida ham keltirilgan. Uning fikricha, konsept inson ongidagi madaniyat bo'lagi, bunday holatda konsept insoniyat olamini mental birligi bo'lib madaniyatga kirgan. Konsept oddiy inson qiyofasida madaniy qadriyat yaratadi va madaniyatga kirib, ba'zi vaqtda madaniyatga ta'sir ko'rsatadi. Bu qarashlarga N.D.Artyunova tomonidan aniqlik kiritilgan. Olimani fikricha, konsept bir qancha

faktorlarni o'zaro aloqa natijasi: folklor, milliy urfodatlar, din, hayotiy tajriba, obraz, qadrlilik tuyg'usi. Konsept toziga xos madaniy qatlam, inson va olam o'rtasidagi aloqa tasviri[2;41].

Bizga ma'lumki, konsept lisoniy birliklar (so'z, gap, matn) orqali yuzaga chiquvchi fikrlash jarayonining natijasidir. Konsept bizning psixikamizda aks etuvchi obyektiv borliq, predmet va hodisalar haqida ma'lumot, tushuncha, tasavvurlarni o'zida tashishi, saqlashi, o'ziga yetkazib berishi bilan jamiyat a'zolarining predmet va hodisalarga bo'lgan munosabatini qayd etishi bilan o'ziga xosdir. Turli madaniyatlarda konseptlar olami turlicha aks etadi. Konsept imkoniyati individual hissiy va madaniy tajriba natijasida til egalari tomonidan boyitiladi[3;95].

Konsept ma'nosi murakkab tuzilgan. Shuning uchun olimlar tomonidan konseptga tizimli hodisa sifatida qaraladi. Bu tizim qatlam so'zi bilan talqin qilinadi. Qatlam nuqtai nazaridan konsept turlarga ajratiladi. Bu turlar ikkita asosga qaratilgan. Birinchi asos – diaxronik, ikkinchisi – sinxronik. Diaxronik nuqtai nazariga ko'ra konseptlar zamonaviy va tarixiy qatlamga ajratiladi. Sinxronik nuqtai nazarida konseptlar ostida yotgan obraz asosiga qaraladi. Mana shu murakkabliklar V.A.Maslova ishlarida ham o'rganilib chiqilgan[3;97]. U konsept ma'nosiga ko'pqirrali tuzilma sifatida qarab, nafaqat til egalari tomonidan o'ylanadigan, balki ular o'zlari his qiladigan hayajon, baho, milliy obraz va konnatatsiyani o'z ichiga olishini ko'rsatadi va konsept tuzilishida o'zgacha nuqtai nazar borligini ta'kidlaydi. Konsept tuzilishini o'rganishda boshqacha qarashlar ham mavjud. Masalan, buni Yu.S.Stepanovichlarida kuzatamiz. U bir tomondan, konsept tuzilishida hamma turg'un tushunchalarni ajratadi, boshqa tomondan konsept nimada niyat asosiga aylantiradigan ichki tuzilish-etimologiyasini ko'rsatadi. Z.D.Papova va I.A.Sterninesa konsept tuzilishini uch xil komponenti: obraz, ma'lumotlar saqlovchisi, tahlil maydoni haqida gapiradi. Konseptda obrazni mavjudligi umumiy predmet kodini xarakterlash bilan tushuntiriladi [4;69]. Ma'lumot saqlashda esa konsept alohida kognitiv belgilarni kiritadi, predmet yoki holatni asosiy xususiyatlarini aniqlashtiradi. Tahlil maydoni u yoki bu aspektda ma'lumotlar orqali konseptni tahlil qilib, undan xulosaviy bilimlar oladi yoki unga baho beradi. Olimlar fikricha, konseptni ma'no va tuzilishidan tashqari xususiyatlari ham mavjud. Konseptni barcha qabul qilgan xususiyati ko'p ma'noligi. Uning bu xususiyati uch pog'onada ko'rinadi. Ular quyidagilar:

1. Sistemada simvol madaniy attashuvchisi, madaniyatda leksikografiyadan yozib olingan lingvistik holat saqlovchisi;
2. Til vositasida madaniyat saqlovchisi;
3. Matnda namoyon bo'luvchi; Keltirilgan yondashuvlardan tashqari zamonaviy tilshunoslikda konseptni lingvomadaniy talqini ham mavjud [5;84].

XULOSA. Xulosa qilib aytish mumkinki, konsept markazida qadrlilik turadi, u til madaniyat tadqiqiga xizmat qiladi, madaniyat asosida aynan qadrlilik prinsipi yotadi. Har bir konsept murakkab mental uyg'unligi, ma'noviy tuzilishdan tashqari insonni ifodalanayotgan obyektga munosabati va umuminsoniy yoki umumiy, milliy-madaniy, ijtimoiy, til egalari tegishli, shaxsiy-individual komponentlarni o'z ichiga oladi. Til leksikasi insoniyat

madaniyatini ifodalovchi vosita sifatida dunyoning bir biridan farq qilmaydigan xalqlarida aks etgan muayyan madaniy konseptual tushunchalarni aniqlashga va mazmun mohiyatini ochib berishga yordam beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G.Salomov.Til va tarjima.-Toshkent:Fan,1966
2. Телия В.Н.Русская фразеология.-М.:1982
3. Воробьев В.В.Лингвокультурология-М.:РУДН,2008
4. Yusupov O'.Q. Tilshunoslikda yangi yo'nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar // Filologiyamasalalari.-Toshkent,2011
5. Файзуллаева Р.К..... проблеме передачи национального колорита в художественном переводе: Дисс. канд.филол.наук.-Ташкент,1972.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Шагиева Наргис Фагимовна

*преподаватель кафедры русского языка и методики преподавания
Чирчикского государственного педагогического университета*

Методика описания опирается на тот факт, что исследуя функционирования языковых единиц необходимо обращать внимание на предшествующие и последующие реплики диалога. То есть основной материал при анализе служит не одно какое-либо высказывание, а контекст, потому что только в контексте видна вся суть развития диалога, в процессе осуществления коммуникативного намерения говорящего и эффективность или же неэффективность речевой ситуации коммуникантов. Выбирая основу для анализа сам текст, мы используем одно из положений теории речевых актов: теория речевых актов выходит за рамки семантического анализа высказываний, «она изучает, какие действия совершаются с помощью этих форм в процессе общения».[⁴³] По этой причине языковая игра исследуется не статично как проявление в одном из компонентов высказывания, а в динамике - как средство для выражения меняющихся потребностей говорящего.

«При исследованиях функционирования языковой игры в разговорных высказываниях, мы обращаем внимание на следующие факторы:

- 1) анализируем, какие действия, или намерения осуществляет говорящий при использовании языковой игры;
- 2) формулируем смысл высказывания через описание значения говорящего

Цель употребления языковой игры, или намерение говорящего обычно не имеет эксплицитного выражения. Значение говорящего включает контекстно обусловленные и косвенные смыслы.»^[44] Контекстно-зависимые значения формируются из естественных значений слов в высказывании. Косвенные или зависимые значения формируются в связи с объектом высказывания, то есть желанием говорящего выразить определенный смысл. Даже высказывания с одинаковой формальной структурой могут быть достаточными для различения смысла высказывания, если существуют различия в объекте коммуникации. Примером может послужить высказывание, «сегодня тебе звонил Миша» имеет контекстно обусловленное значение, а именно сообщение о событии, если быть точнее о телефонном звонке Миши. С прагматической стороны этого высказывания есть различные значения: 'Сегодня заработал телефон', Миша пришел с прогулки', Миша закончил работу и сообщил об этом' и др.

Так, в диалоге А. Ну как борщ? Б. Москва! Как много в этом звуке! А. Что/ невкусный? Б. Ненаваристый// прецедентное высказывание формально противоречит принципам логики, но в контексте имеет субъективно обусловленное значение, известное обоим участникам коммуникации: 'борщ такой, как готовят родственники в Москве - т.е. без мяса'; помня о том, что А и Б не нравится, как готовят родственники в Москве, слушающий из прецедентного текста выводит ситуативное оценочное значение 'невкусный'. В то же время человек, не владеющий общими с А и Б знаниями, может интерпретировать смысл высказывания и намерение говорящего по-другому, например Борщ приготовлен по московскому рецепту', 'Этот борщ приготовил московский повар', 'Такой борщ подают в московских ресторанах', 'Я не буду отвечать на твой вопрос и переведу разговор на другую тему' и т.д.).^[45] «Значение говорящего выводится по правилам коммуникативных имплицатур. Коммуникативные имплицатуры выводятся с учётом факторов прагматического контекста.»^[46] «К факторам прагматического контекста мы, опираясь на работы и на проанализированный фактический материал, относим:

1. Лингвистический контекст (естественные значения слов), место высказывания в диалоге, количество коммуникантов.
2. Коммуникативную установку (цель речевого акта) говорящего.
3. Признаки ситуации (место - дома, на работе, в магазине и т.д.; в процессе работы, на уроке, на прогулке и т.д.; официальная/неофициальная ситуация).
4. Характеристики говорящего субъекта: социальные (пол, возраст, профессия, род занятий, уровень образования, благополучие),

психологические (настроение, эмоциональное состояние, тип темперамента, отношение к жизни, вкусы и пристрастия) и физические (болезнь), занятость делом.

5. Характеристики слушающего: социальные (пол, возраст, профессия, род занятий, уровень образования, благополучие), психологические (настроение, эмоциональное состояние, тип темперамента, отношение к жизни, вкусы и пристрастия) и физическое (занятость делом, болезнь). Следует заметить, что в данном описании мы не учитываем фактор эффективности языковой игры, поскольку при осуществлении намерения говорящий не задумывается об эффективности или неэффективности своего речевого поведения.

6. Отношения между говорящим и слушающим (близкие /далёкие, тёплые /холодные /враждебные, родственники /друзья /знакомые /незнакомые), социальные роли говорящего и слушающего.

7. Фонд знаний и убеждений субъекта речи и получателя (насколько знания и мнения совпадают или пересекаются).

8. Пресуппозиции - имплицитные компоненты значения, не зависящие от контекста, сохраняющиеся при отрицании и истинные независимо от истинности или ложности суждения.»^[47]

Собственно описание значения говорящего мы осуществляем по принципу «Естественного семантического языка» А.Вежбицкой. Значения всех слов естественных языков складываются из элементарных смыслов. Значение любой языковой структуры может быть представлено в виде семантических примитивов (элементарных концептов).»^[48] Ю.Д.Апресян в качестве основного принципа семантического языка, используемого для толкований, назвал сводимость к небольшому набору слов, позволяющих «избежать тавтологического круга в толкованиях». ^[49] «Для вербализации значений говорящего мы создали элементарные концепты, состоящие из ограниченного числа слов: л, ты, не, мочь, хотеть, говорить, действовать, нечто, что, что-либо, объект, правильно, обычно, нравится, можно, нельзя, прямо, косвенно, чувства, мысли, выражать, лучше, хуже. Отрицание не, упомянутое нами как одна из составляющих, может быть использовано как в качестве отрицательной частицы при глаголах «не хотеть, не говорить», так и в качестве отрицательного префикса наречий «неправильно, необычно». Глаголы, представленные в форме инфинитива, при формулировании значения говорящего используются в разных личных и временных формах «хочу, хотел, говорю, говоришь». Местоимения я, ты, нечего, что, что-либо употребляются в различных падежных формах «меня, тебя, не о чем, что, о чём-либо». При необходимости исследователь, описывающий значения говорящего,

использует предлоги и союзы.»^[50]]Данного набора слов достаточно для описания значения говорящего, пользующегося языковой игрой. Основными понятиями в ситуации коммуникации при использовании языковой игры являются понятия говорящего (я), слушающего (ты), речемыслительных действий {говорить, выражать, знать), речи как деятельности и деятельности вообще (действовать), объекта речи (объект, нечто, что-либо, чувства, мысли), модальных слов (можно, нельзя, мочь, хотеть) и ряда характеристик речи и объекта речи (правильно, обычно, прямо, косвенно, лучше, хуже).^[51] Мы считаем, что, комбинируя слова, можно выразить имплицитный смысл почти каждого высказывания, т.е. смысл говорящего. Центральное место в этой базовой концепции занимает связь между личностью говорящего субъекта и реальностью:

1. «Я (не) знаю (что-либо/чего-либо)
2. Ты (не) знаешь (что-либо/чего-либо)
3. Я (обычно/необычно) (не) говорю (о чём-либо/об объекте)
4. Ты (не) говоришь (о чём-либо/об объекте)
5. Я (не) хочу (чего-либо)
6. Мне не о чем (есть о чём) говорить
7. Я (не) могу (что-либо/чего-либо)
8. Я (не) умею (что-либо/чего-либо)
9. Я (прямо/косвенно) выражаю чувства/мысли
10. Мне можно/нельзя (что-либо/чего-либо)
11. Мне (не) нравится (что-либо/объект)
12. Я (не)правильно действую/говорю
13. Ты (не)правильно действуешь/говоришь
14. Я лучше/хуже тебя
15. Ты лучше/хуже меня.»^[52]]

Из этих элементов при использовании языковых игр формируется общее значение говорящего. Значение говорящего - это абстрактное значение, общее для всех высказываний одной категории, то есть для всех высказываний, в которых средства языковой игры используются с определенной целью. Из общего смысла говорящего можно вывести значение говорящего для каждого конкретного высказывания и значение самого высказывания.

Список использованной литературы

1. Александрова О.И. Окказионализмы в эпистолярном жанре разговорной речи/ Опыт функционального анализа// - Саратов, 1972 С. 17-32.

2. Арутюнова 1979: Арутюнова Н.Д. Языковая метафора. Синтаксис и лексика//Лингвистика и поэтика. - М, 1979.- С. 147-173
3. Арутюнова Н.Д. Аномалии и язык: к проблеме языковой картины мира. - 1987.- С. 3-19.
4. Белобородой А.А. Языковое сознание: сущность и статус и закономерности её развития. - Томск: 1987, С.131-147.
5. Берн Эрик. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений. - М, 1988.- 400 с.
6. Блинов А.Л. Семантика и теория игр- Новосибирск: Наука, 1983.- 129 с.
7. Борботько В.Г. Игровое начало в деятельности языкового сознания, 2000.- С.40-54.
8. Вержбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1999.- 780 с.
9. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. - М.: Высшая школа, 1991.- 448 с.
10. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. - М: 1980.- 240 с.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING NUTQIY MULOQOT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA ULARGA INNOVOTSION G'OYALAR KIRITISH

Suyunova Marjona

JDFU Boshlang'ich ta'lim fakulteti 1 bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqola ta'lim tizimidagi islohotlar, kompetensiya va boshlang'ich sinf ona tili darslarida nutqiy kompetensiyalarni o'z o'rnida qo'llanilishi va ularga innovatsion g'oyalar kiritish haqida yoritildi.

Abstract: This article highlighted the reforms in the educational system, competence and the use of speech competences in the native language classes of primary school and introducing innovative ideas to them. Аннотация: эта статья посвящена реформе системы образования, компетенциям и методам эффективного

Аннотация: В данной статье освещаются реформы в системе образования, компетенции и использование речевых компетенций на уроках родного языка начальной школы и внедрение в них инновационных идей.

Kalitso'zi: "Sholg'om" "Bo'g'irsoq" "Zumradva Qimmat", "Ikkiechki" ertaklari "Tadbirimanozil", "Ismingnieslabqol", "Oqterakmi, ko'kterak" "Jami" kabixalqo'yinlari

Key word: "Turnip" "Bogursoq" Emerald and Precious", "Two goats" tales "Tadbiri manozil", "Remember your name", "White poplar, blue poplar" "Total" folk games like

Ключевые слова: «Репка», «Богурсок», «Изумрудный и драгоценный», «Два козла», сказки «Тадбири манозил», «Вспомни свое имя», «Тополь белый, тополь голубой», «Всего», народные игры, похожие на

Nutq – topib aytilgan gap, xalq ta’biri bilan aytganda, jon ozig’idir. Shuning uchun ta’lim standartida og’zaki nutq ustida ishlashga chuqur yondashilib 1-4-sinflarda nutq madaniyatini bosqichma – bosqich shakllantira borishning tamoyillari ko’rsatib berilgan. Shu tamoyillarga ko’ra o’qish darslarida o’quvchilar nutqiga qo’yiladigan shartlarni mushohada qilib, bir qator talablarga murojaat etaylik.

1.O’QUVCHILAR NUTQI MAZMUNDOR VA MANTIQLI BO’LSIN. Nutqning mazmundor bo’lishini uning mantiqiyligidan ajratib bo’lmaydi: mazmundor nutq mantiqli, mantiqli nutq mazmundordir. Bu talabni bajarish uchun o’quvchilar savod o’rganish davridan boshlab, nutq malakalarini egallaydilar.

2. NUTQ ANIQ VA TIL VOSITALARIGA BOY BO’LSIN. Nutq aniqligi – fikr aniqligi. O’quvchi o’zi bilgan narsasi haqida so’zlaganda yoki o’qigan matnini qayta gapirib berganda, nutqiy bayonning aniq bo’lishiga erishish uchun harakat qiladi. Buning uchun fikrni eng maqbul til vositalaridan – so’z, tasviriy ifoda, ibora maqol kabichiroyli nutq tuzilmasidan foydalangan holda ifodalashga o’rganmog’i lozim.

3. NUTQ IFODALI VA TINGLOVCHIGA TUSHUNARLI BO’LSIN. Ixchamligi, so’zlardan o’rinli oqilona foydalanishi jihatidan jonli so’zlashuv tiliga yaqin bo’lgan, sheva va noo’rin chet so’zlari aralashmagan, orfoepiya normalariga muvofiq tuzilgan nutq tinglovchiga tushunarli bo’lgan nutq sanaladi.

4. NUTQNI TO’G’RI TUZISH UCHUN O’QISH TEXNIKASI MUKAMMAL BO’LSIN. Muomala munosabatini to’g’ri tashkil etish uchun nutq adabiy til normalariga mos bo’lishi zarur. Nutqning to’g’ri bo’lishi uchun so’z tanlash va mantiqqa tayanish muhim ahamiyatga molik. !O’quvchilarning nutqini shakllantirish va ularni ijtimoiy muhitda va darslarda bemalol so’zlay olishini ta’minlash uchun o’qituvchining roli katta. Ifodali nutq – fikr ziynati. Dars mashg’ulotlarini o’tkazish jarayonida o’quv dasturida, o’quvchilarda nutq faoliyatining asosiy ko’nikmalarini hosil qilish, matn va kitob ustida ishlash, turli xil ta’limiy o’yinlardan va metodlardan va dars ishlanmalaridan foydalanish o’quvchilarning nutqini o’stirish, eng muhimi, nutq madaniyatini rivojlantirish nazarda tutiladi. Nutq bu odamlar orasidagi ijtimoiy muhitdagi muomala vositasi. Nutq so’zi arabchdan olingan bo’lib “gapirish” degan ma’noni bildiradi. Insonning tili va nutqi, uning ichki dunyosini ma’naviy go’zalligini oshiradi.!!!. Mutaffakkir olim Abu Ali ibn Sino “Tadbiri manozil” asarida nutq hikmatini ulug’lab shunday deydi: “...Siz gaplashish, fikr olishda xayrixohlik talablariga rioya qilgan holda ish ko’rsangiz, yo’ldan adashmaysiz va to’siqlarga

duch kelmaysiz". Nutq – topib aytilgan gap, xalq ta'biri bilan aytganda, jon ozig'idir. Shuning uchun ta'lim standartlarida og'zaki nutq ustida ishlashga chuqur yondashilib, 1 - 4 – sinflarda nutq madanyatini bosqichma-bosqich shakllantira borishning tamoyillari ko'rsatib berilgan. Shu tamoyillarga ko'ra, o'qish darsida o'quvchilar nutqiga qo'yiladigan shartlarni mushohada qilib, bir qator talablarga murojaat etaylik⁵³. O'quvchilarning nutqi mazmundor va mantiqli bo'lishi uchun ta'limiy o'yinlardan foydalanish jarayonida ham, o'tkazilgan mashg'ulotlar jarayonida ham, darsdan tashqari tadbirlarda ham tuzatib borish zarur. Shunda o'quvchilar berilgan savollarga to'g'ri javob berishni o'rganadi. O'quvchining nutq boyligi qanchalik katta bo'lsa, uning bilim darajasi ham shunchalik kuchli bo'ladi. Maktabda o'quvchilarning nutq madanyatini va orfografik savodxonligini oshirishda grammatik bilimlarga va ta'limiy o'yinlarga asoslansa, shunchalik maqsadga muvofiq bo'ladi. O'quvchilar nutq madanyatini oshirish jarayonida ona tilini o'rganib olgandan so'ng, nutq o'stirishga oid mashqlar orqali mustahkamlay borib, fikrini to'g'ri ifodalash yozma va og'zaki malakasini hosil qiladi, bu esa boshqalarning fikrini to'g'ri tushunishga imkon yaratadi. Dars jarayonida turli xil ta'limiy o'yinlardan foydalanish samarali foyda beradi. Shu ma'noda umumiy o'rta ta'lim tizimida nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishga tizimli yondashish, xususan, adabiy talaffuz ko'nikmasini to'la shakllantirish, imloviy savodxonlikni to'la shakllantirish, imloviy savodxonlikni to'la rivojlantirish, so'z boyligining oshishiga zamin yaratish va mustaqil fikrlashga o'rgatish uchun ona tili ta'limiga doir o'quv materiallarining metodik ta'minotini takomillashtirish zarurati mavjud⁵⁴.

Ona tili o'qitish metodikasiga innavotsion yondashuvlarni joriy etish, PISA, PRLS xalqaro baholash talablari asosida jahonning ilg'or o'qitish metodikasida mavjud baholashga qulay bo'lgan malaka talablari ishlab chiqilishi kerak. Albatta, mazkur talablar ona tili fanining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Dunyo tajribasida e'tirof etilyotgan til o'rganishga doir tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish ko'nikmalari o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish va ko'pchilik davlatlarda tan olingan. Jumladan, mamlakatimizda ham chet tili o'qitishda so'z samarasini bermoqda. O'zbek tilini ikkinchi va davlat tili sifatida o'qitishda bu xorijiy tajribadan to'gridan - to'g'ri foydalanish mumkin. O'zbekistonda yashovchi boshqa millat vakillarining o'zbek tilini bilish darajasi tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirishga qo'yilgan minimal talablarga (masalan, ingliz tilidagi kabi) javob bera olsa, o'zbek tili fani o'z oldiga qo'ygan ijtimoiy buyurtmani bajargan bo'ladi⁵⁵. Boshlang'ich ta'limni to'g'ri tashkil etish bu jarayonning o'quvchilar ishtirokida o'qituvchi tomonidan emas, balki o'quvchilarning o'zlari tomonidan o'qituvchi ishtirokida amalga oshirilishi nazarda tutadi. Shu asosga qurilgan zamonaviy metod "Suhbat metodi" o'quvchi ma'naviyatini sog'lomlashtirish,

⁵³G'. Ernazarov. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. "Ilimziyo" nashriyoti, 2011 yil 41-b.

⁵⁴ K. Rajapova. Nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirish metodikasi. : "Ilimpaz" nashriyoti, 2021 yil, 7-b.

⁵⁵ K. Rajapova. Nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirish metodikasi. : "Ilimpaz" nashriyoti, 2021 yil, 9-b.

dunyoqarashini kengaytirish, bilimlarini o'zlashtirish, mantiqiy va mustaqil tafakkurini ta'minlashda qo'l keladigan metodlardan biridir⁵⁶.

Bolalar yoshiga mos ertaklardan rus xalq ertagi "Sholg'om" "Bo'g'irsoq" o'zbek xalq ertaklaridan, "Zumrad va Qimmat", "Ikki echki" kabilarni sahnalashtirish qo'shiqlarni, sh'erni, hazillarni yod oldirish bolalar xotirasini, mashq qildiradi, fikrni to'plash qobiliyatini, so'z boyligini, nutq faoliyatini estetik madaniyatini bolalarda ijrochilik mahoratini, o'ziga bo'lgan ishonch qobiliyatlarini tarkib toptirishga yordam beradi. Harakat o'yinlar bolalarda epchillikni chaqqonlikni, diqqatni bir joyga jamlashni, sezgirlikni talab qiladi. Xalq o'yinlaridan, "Ismingni eslab qol", "Oq terakmi, ko'k terak" "Jami" kabi o'yinlar orqali bolalarda harakat faoliyati rivojlantirilib boriladi, mustaqil faoliyati jismoniy quvvati oshirilib o'zligiga ishonch ruhi o'stirib boriladi. O'yin mashg'ulotlaridan voqeaband – ijroli o'yoinlar orqali bolalar tafakkuri kengayadi va qiziqishlari rivojlanadi. Rolli o'yinlar orqali bolalarga ularni qurshab turgan kishilarning kundalik hayoti, o'zaro munosabatlari turmush kechirish yo'sinlari bilan tanishib boradi. Bolalar hamisha kattalarga taqlid qilishadi, qo'g'irchoqlarini erkalayotgan qizcha onasining so'zini takrorlaydi. Qo'g'irchoqlarni beshikka belab alla ayatadi, mana shu birgina o'yin orqali unda oila sharoitidagi ko'nikmalar hosil bo'layotganini kuzatishimiz mumkin⁵⁷.

Xulosa, Ona tili ta'limida nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirish mexanizmi mavjud bo'lmagani sababli joriy ta'lim mazmuni o'quvchida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish imkonini bermaydi. Bugungi ona tili o'qitish metodikasida ikki yondashuv yonma-yon turibdi. Biri jahon tajribasiga to'la mos holatda tilning grammatik strukturasiga tayanmasdan faqat nutqiy ko'nikmalarni, xususan, xorijiy tillarga xos to'rtta ko'nikmani rivojlantirish bo'lsa, ikkinchisi - an'anaviy grammatika asosida ona tili o'qitish. O'quvchi ona tilidan egallagan ko'nikmalar asosida xorijiy tillarni o'zlashtiradi, bizningcha chet tillarni yaxshi o'zlashtirish uchun o'z ona tilining asosiy grammatik mazmunini bilish lozim. Nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirishda, aforizmlar, ibratli matnlar bilan bir qatorda ilmiy publisistik matnlardan foydalanish yaxshi samara beradi. Matnda yo'naltiruvchi o'quv topshiriqlari bir paytning o'zida tinglab tushunish, o'qib tushunish, o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantira olishi maqsadga muvofiqdir⁵⁸. O'quvchilarning nutqini oshirish uchun o'qituvchi ham ancha mashaqqat bilan harakat qilmog'i lozim, chunki har bir kelajak avlod taqdiri va kelajagi o'qituvchilarning qo'lida bo'ladi. Nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishda turli xil ta'limiy o'yinlardan foydalanish yuqorida aytib o'tganimizdek, o'quvchilarning nutqiy muloqotini,

⁵⁶Q. Husanboyeva, M. Hazratqulova, F.Xolsaidov. Ona tili va o'qish savodxonligi metodikasi./darslik/. – Toshkent: Innovatsiya-ziyo", 2022-yil. 82-bet.

⁵⁷D.R. Babayeva. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. (Darslik). – T.: «Barkamol fayz media», 2018, – 432 b.28, 29,30, 31-b.

⁵⁸K. Rajapova. Nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirish metodikasi. "Ilimpaz" nashriyoti,

tafakkurini va fikrlashini oshiradi va darsning qiziqarli o'tishiga yordam beradi. Bugungi kunda oldimizda turgan maqsadimizga ezgu niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, hayotimizning taraqqiyoti va istiqboli amalga oshirilayotgan islohotlarimizning samarasi avvalambor zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali ongli mutaxassis kadrlar tayyorlash muommosi bilan bog'liqdir. Bunday usullarning barchasida ham o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi. Bunday metodlardan foydalanish jarayonida ta'lim beruvchi o'z ta'lim oluvchilarini oqilona boshqara olishligi va ta'lim mazmunini bayon etishni bilishligi, darsda ilm – fanning eng so'nggi yutuqlardan foydalana olishligi va darsni hayot bilan bog'lab o'tishning samarali metodlarini egallagan bo'lishi kerak. Bu orqali ta'lim beruvchi bilan ta'lim oluvchilar o'rtasidagi erkin muloqot, ijodiy yondashuvni qaror toptirish va kasbiy mahoratlarini yuksaltirishga erishiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqani tarbiyalashda tarbiyachi va ota-onalarning roli benihoya kattadir. Bolalar nutqi ustida ishlash jarayonida: a) tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lishlariga; b) tabiiy ohangda gapirishlariga; d) so'zlashganda suhbatdoshining yuziga qarab turishlariga; e) qo'llarini bamaylixotir holatda tutib turishiga e'tibor bermoq zarur. Bizga ma'lumki, til bilan tafakkur o'rtasida uzviy aloqa mavjud, ular bir-birisiz yashamaydi. Bolalar nutqini to'g'ri rivojlantirish uchun: a) nutq o'stirishga doir tevarak-atrof obyektlarini oldindan ajratish va ular bilan tanishtirish; b) bolalarning eslab qolishi va to'g'ri talaffuz etishi, so'zlashganda tez-tez foydalanishi, ahamiyatini tushunishi, zarur bo'lgan so'zlarning taxminiy ro'yxatini tuzish lozim. Bolalarning faol lug'atini boyitishda ularni tevarak-atrof bilan tanishtirish muhim vosita sanaladi, tadqiqotchi A.M.Borodich shunday deb yozadi: «Bolalarni borliq bilan tanishtirishning ikkita yo'li bor»: 1) hissiy organlar bilan tashqi olamni bevosita idrok etish – bolalar predmetlarni kuzatadilar, ushlab ko'radilar, eshitadilar, tatib ko'radilar, u bilan harakat qiladilar; 2) bolalar tevarak-atrofdagilar haqida bevosita ma'lumot oladilar; tarbiyachi mehnat kishilari to'g'risida, tabiat bilan bog'liq 30 hayot haqida gapirib beradi, bolalar kuzatgan hodisalarni tushuntiradi, kitob o'qib beradi, rasmlar, diafilmlar, kinofilmlar namoyish etadi. ta'lim jarayoniga kirib kelayotgan yangiliklarning turli – tumanligiga, talab etiladigan sharoitlar va vostalar o'qituvchining innovatsion faoliyatiga tadqiqot ijodiy xususiyat beradi[6]⁵⁹

Foydalanilgan adabiyotlar

1. K. Rajapova. Nutqiy ko'nikmalarni tizimli rivojlantirish metodikasi. "Ilimpaz" nashriyoti, 2021 yil. -2-4-7-9-110-111 bet.
2. Mirziyoyev Sh. Erkin va farovon demokratik o'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.:o'zbekiston, 2016. -14-6-bet.

⁵⁹ D.R. Babayeva. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. (Darslik). – T.: «Barkamol fayz media», 2018, – 432 b. 32-b.

3. Q. Husanboyeva, M. Hazratqulova, Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligi metodikasi./darslik/. – Toshkent: “Innovatsiya-ziyo”, 2022.82-bet.

4.Almamatov, T. O'zbek tilini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish (metodik qo'llanma). / T. Almamatov va boshq. – T,: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti kutubxonasi nashriyoti,2013, 99-100-101-118-121 bet.

5.Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori I.A. Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisi 9 - sessiyasida so'zlagan nutqi 1997 yil 29 avgust. – T.: ma'rifat – madadkor, 2002. – 62 bet.

6. D.R. Babayeva. Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi. (Darslik). – T.: «Barkamol fayz media», 2018, – 432 b.28, 29 ,30, 31, 32

GLOBALASHUV SHAROITIDA ONA TILI VA ADABIYOTNI O'QITISH MUAMMOLARI

O'QUV MATERIALLARDAN FOYDALANISH CHET TILINI O'RGANISHNING AHAMIYATI

Shahlo Isamiddinovna Botirova

*Chirchiq davlat pedagogika
universiteti, ilmiy rahbar*

Qodirova Zamira Musa qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich

ta'limda xorijiy til yo'nalishi 3-bosqich talabasi E-mail:

zamiraqodirova049@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola maqsadi o'quv materiallaridan foydalangan holda chet tilini o'rganishning ahamiyatini tahlil qilish va asosan boshlang'ich maktabning 1-3-sinflari (6-9 yoshlilar uchun) uchun mo'ljallangan to'g'ri haqiqiy materiallarni tanlash, javob berishdan iborat. 3-5 yoshli bolalar tarbiyalanuvchi maktabgacha ta'lim muassasalarida ham ushbu materiallardan muvaffaqiyatli va samarali foydalanish mumkinmi degan savol tug'iladi. Har qanday chet tilini o'qitishda eng yaxshi materiallarni tanlash muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: matn, video, audio, lug'at, telereklamalar, viktorinalar, multfilmlar, yangiliklar kliplari, komediya shoulari, filmlar, seriallar

Haqiqiy materiallardagi "haqiqiy" shunchaki matn, video yoki audio material ingliz tilini o'rgatish hisobga olingan holda yaratilmaganligini bildiradi. Buning o'rniga, o'quv mazmuni yangiliklar nashri, podkast yoki asl manbadan olinadi. video platformasi. O'qituvchi o'z o'quvchilarining darajasiga qarab, haqiqiy material atrofida savollar, tadbirlar yoki loyihalarni ishlab chiqadi. Haqiqiy materiallar maqsadli tilda so'zlashuvchilar uchun yaratilgan va tilni o'rgatish uchun maxsus mo'ljallanmagan har qanday narsaga tegishlidir. Bunga menyular, plakatlar, ko'cha belgilari, yangiliklar, maqolalar, bloglar, teleko'rsatuvlar va boshqalar kiradi, siz g'oyani tushunasiz! Lekin nega biz ulardan foydalanishimiz kerak?

Umuman olganda, haqiqiy materiallar haqiqiy bo'lmagan materiallarga qaraganda ko'proq qiziqarli va jozibali bo'ladi, chunki ular ko'pincha o'quvchilarni haqiqiy kontekstga ochib beradi. Haqiqiy bo'lmagan materiallar ko'proq tuzilgan va lug'at talabalar darajasida bo'lsa-da, haqiqiy bo'lganlar o'quvchini haqiqiy til va madaniyat bilan tanishtiradi.

Haqiqiy materiallar motivatsiyani oshiradi. Albatta, bizga darsliklar, ishchi varaqlar, grammatik PDF-fayllar, lug'at ro'yxati va boshqalar kabi haqiqiy bo'lmagan tilni o'rgatuvchi materiallar kerak bo'ladi. Talabalar o'quvchilar

darajasiga moslashtirilgan siz aniq ko'rsatmalardan foydalanadilar. Ammo mashg'ulotlar talabalarning muvaffaqiyatlarida katta rol o'ynaydi va haqiqiy materiallar buni ta'minlaydi. Ular sinfdagi faoliyatni real dunyo bilan bog'laydi va shu tariqa o'quvchilarni til o'rganishga undaydi. Til "haqiqiy", ya'ni talabalar sinfdan tashqarida duch keladigan narsadir. Bu materiallar o'quvchilarning ishonchini oshiradi.

Guariento & Morely (2001) ga ko'ra, "haqiqiy materiallar o'quvchilarni "haqiqiy" tilni o'rganayotganini his qilish orqali tilni o'rganishga undashga yordam beradi". Bundan tashqari, Hyland (2003, 94-bet) ta'kidlaganidek, "haqiqiy materiallardan foydalanishning eng muhim afzalliklaridan biri bu o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va ularning o'quv jarayoniga ijobiy ta'sir qiladi". Nunan (1997) Widdowson (1990) da eslatib o'tgan, "o'quvchilarni haqiqiy materiallar bilan tanishtirish, ular taqdim etadigan boy til ma'lumotlari tufayli ajralmas", deb hisoblaydi.

Talabalarni bunday til shakllari bilan tanishtirish, ularga sinf ichida yoki tashqarisida bo'lsin, haqiqiy o'zaro munosabatlarni engish imkonini beradi. Shuning uchun o'quvchining o'qish va yozish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun o'qituvchi haqiqiy materiallardan foydalanishi kerak. Bular sinf va haqiqiy so'z o'rtasidagi farqni kamaytirish uchun foydali vositalardir. Til darsida to'g'ri materiallardan foydalanish juda muhim, chunki u o'quvchilarni haqiqiy dunyo bilan yuzma-yuz bo'lishga tayyorlaydi. O'qituvchi sinfda o'quv materiallarini noto'g'ri ishlatsa, talabalar ikkinchi tilni o'rganishda juda ko'p qiyinchiliklarga duch kelishadi, shuning uchun o'quv materiali o'quvchining qiziqishini oshirishi kerak, aks holda talaba hech narsaga erishmaydi.

To'g'ri o'quv materialidan foydalanish tilni o'rgatishda yordam beradi, o'quvchilarni o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi. Sinfda to'g'ri matnlarni o'rgatgandan so'ng o'quvchilarning o'z-o'zidan qoniqishi ham yaxshilanadi, chunki ular ikkinchi til bilan bog'liqligini his qilishadi.

Til o'qituvchisi sifatida biz "tiqilib qolgan" va hech qanday muvaffaqiyatga erishmayotgan o'quvchilar bilan bir necha marta shug'ullanishga majbur bo'lganmiz. Ular ma'lum bir darajaga yetib kelishdi, lekin negadir oldinga siljish va saviyasini oshira olishmayapti.

Talabalarimiz qandaydir "aqliy blokirovka"ni boshdan kechirayotgani uchun qiyinchiliklarni yengib, keyingi bosqichga o'tishga qodir emasligi ehtimoldan holi emas.

Ular darslarni maqsadga muvofiq deb bilishmagan. Kursda haqiqiy materiallardan foydalanilganda, talabalar keyingi bosqichga o'tishlari mumkin bo'ladi, chunki ular o'z ko'nikmalariga ishonch hosil qiladilar va tezda yangi bilimlarini qo'llashlari mumkin.

Chet tilini o'rganish uchun boshlang'ich sinflar uchun eng yaxshi haqiqiy materiallarni tanlash juda muhimdir. Ba'zi olimlar tilni o'qitishda foydalanish uchun haqiqiy materiallarni tasnifladilar. Masalan, Gebhard (1996) asl materiallarni tasnifladi:

1. Haqiqiy tinglash-tomosha qilish uchun materiallar: telereklamalar, viktorinalar, multfilmlar, yangiliklar kliplari, komediya shoulari, filmlar, seriallar, professional audiotasvirlar va romanlar, radio reklamalar, qo'shiqlar, hujjatli filmlar va savdo maydonchalari.

2. Haqiqiy vizual materiallar: slaydlar, fotosuratlar, rasmlar, bolalar rasmlari, tayoqchalar chizilgan rasmlar, so'zsiz ko'cha belgilari, siluetlar, jurnal rasmlari, siyoh dog'lari, otkritka rasmlari, so'zsiz rasmlar, kitoblar, shtamplar va rentgen nurlari.

3. Haqiqiy bosma materiallar: Gazeta maqolalari, kino reklamalari, munajjimlar haqidagi ruknlar, sport hisobotlari, nekroloqlar ruknlari, maslahatlar ustunlari, qo'shiqlar so'zlari, restoran menyulari, ko'cha belgilari, donli qutilar, konfet o'ramlari, turistik ma'lumot broshyuralari, universitet kataloglari, telefon kitoblari, xaritalar, teleko'rsatuvlar, komikslar, tabriknomalar, oziq-ovqat kuponlari, xabarlar bilan pinlar va avtobus jadvallari.

4. EFL va ESL sinflarida ishlatiladigan Realia (Real dunyo ob'ektlari): tangalar va valyutalar, buklangan qog'ozlar, devor soatlari, telefonlar, Xellouin maskalari, qo'g'irchoqlar va qo'g'irchoqlar. Realia ko'pincha fikrlarni juda vizual tasvirlash yoki rolli vaziyatlar uchun ishlatiladi.

Avval aytib o'tganimizdek, og'zaki nutq chet tilini o'rganishning birinchi bosqichida sinfda joriy etish uchun juda murakkab, ammo chet tilini o'rganishning ikkinchi yoki oraliq bosqichida o'z-o'zidan gapiradigan tilning barcha omillari harakatga keladi. Shunday qilib, quyi darajadagi o'quvchilar uchun o'qituvchi qisqa sarlavhali hisobotlar, audio va radio reklama yoki qisqa yangiliklar yoki bolalar qo'shiqlari kabi osonroq materiallarni taqdim etishi kerak. O'rta darajalar uchun kengroq tanlovlar mavjud. To'rt yoki besh daqiqalik televidenie yoki radio yangiliklari, ozgina qabul qilingan filmlar yoki hatto butun teledasturlarni kiritish mumkin.

O'qituvchilar talabalarining tinglash materiallarini yoqtirishlari va yoqtirmasliklarini bilishlari kerak va ular tanlovdan oldin talabalar o'rtasida so'rov o'tkazishlari oqilona. Shunday qilib, tanlangan materiallar ko'pchilik talabalar tomonidan qabul qilinishi va tinglashni o'qitish muvaffaqiyatli bo'lishi mumkin. Madaniy muvofiqlik uchun, agar yozuvda biron bir madaniy xususiyat mavjud bo'lsa, o'qituvchilar uning boshqa madaniy kelib chiqishi tinglovchilar uchun tushunarligini kamaytirishi mumkinmi yoki bu madaniy huquqbuzarliklarga olib kelishi mumkinmi, deb o'ylashlari kerak.

Yozuvdagi fikrlar qanchalik murakkab? Ular qanchalik zich? G'oyalar o'rtasidagi munosabatlar qanchalik murakkab? Argumentlarning umumiy tuzilishi qanchalik murakkab?

O'quvchilarning tushunishini ta'minlash uchun matnga asoslangan har qanday o'quv topshiriqlarini loyihalashtira olasizmi? Boshqa omillarni hisobga olish kerak: ma'lumot zichligi, urg'u, ma'ruzachi tezligi, tinglash materialining o'quv dasturiga va talabalarga mosligi va boshqalar (Lingzhu & Yuanyuan, 2010).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. The Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan № PD-2909 "On measures for further
2. development of Higher Education System" (April 20, 2017)
3. Abebe. T. T., & Davidson. L. M. (2012). Assessing the role of visual teaching materials in teaching English vocabulary. *Language in India*, 12(3), 524-552.
4. Crawford, J. (2002). The role of material in the language classroom: Finding the balance. In
5. Richards, J. C. & Renandya, W. A. (Eds.) *Methodology in English Teaching. An Anthology of*
6. Current Practice. (pp.80-89) Cambridge: Cambridge University Press.
7. Cunningsworth, A. (1995). *Choosing your course-book*. Oxford: Macmillan Heinemann ELT.
8. G'ulomjonova, D., & Artikova, N. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(18), 112-117.
9. Shukhratovna, A. N., & Irodakhon, K. (2023). English Teaching Elements in Primary School Using CLIL Technology. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 790-793.
10. Artikova, N., & Nurmatova, S. (2023). PROJECT OF TEACHING THE WORLD OF ANIMALS IN ENGLISH CLASSES. *Modern Science and Research*, 2(5), 1136-1139.
11. Shukhratovna, A. N. (2023). THE INSTRUCTIVE LIFE PATHS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR FOR ALL. *PEDAGOG*, 6(2), 567-569.
12. Artikova, N. (2022). THE IMPORTANCE OF PIRLS RESEARCH IN INCREASING THE READING LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 6(6), 91-98.

INGLIZ TILIDA AKADEMIK FANLARNI O'QITISHDA CLIL TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

Shahlo Isamiddinovna Botirova

Chirchiq davlat pedagogika universiteti, ilmiy rahbar

Ermamatova Qunduzoy Sherali qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Maktabgacha va boshlang'ich
ta'limda xorijiy til yo'nalishi 3-bosqich talabasi E-mail:*

qunduzoyermamatova@gmail.com

Annotatsiya. Hozirgi kunda mamlakatimizda maktab kursining ingliz tilida olib boriladigan texnik va tabiiy-ilmiy fanlarni o'qitish masalasi keskin turibdi. Shu munosabat bilan mamlakatimizda fan o'qituvchilarini ingliz tilida tayyorlash va ularni CLIL texnologiyasidan foydalangan holda o'z fanlarini

ingliz tilida o'qitishning yangi bosqichiga o'tishga tayyorlash bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda, bu esa talabalarining o'rganilayotgan fan bo'yicha tayyorgarligini sifat jihatidan yuqori darajada ta'minlashi kerak. .

Kalit so'zlar: CLIL texnologiyasi, tanqidiy fikrlash, hamkorlik qobiliyatlari, til va o'quv mazmuni integratsiyasi.

So'nggi paytlarda CLIL texnologiyasi bo'yicha treninglar bolalarga ikki tillilikni o'rgatish bo'yicha qiziqish ortib borayotgani tufayli juda mashhur va zarur bo'ldi. CLIL Integrated Content and Language Teaching degan ma'noni anglatadi va asosan ingliz tili orqali matematika , informatika, biologiya, kimyo, geografiya va san'at kabi fanlarni o'qitishga qaratilgan . An'anaviy til o'rgatish strategiyalaridan farqli o'laroq , CLIL konstruktsiyalar orqali emas, balki ko'rsatmalar orqali o'rgatadi . Bu tilning aniqligiga emas, balki ravonlikka qaratilgan. Nima uchun CLIL usulini ta'lim jarayoniga joriy etish zarur? CLIL - har qanday darajadagi talabalarining bilim darajasini oshirishning ajoyib usuli. CLIL darslarida o'quvchilarga ona tilidan emas, balki chet tilidan foydalangan holda fanlararo ko'nikmalarni rivojlantirish, egallash va faollashtirish vositalari taqdim etiladi. Bu yoshlikdan til o'rganishga ijobiy munosabatni shakllantirishning ajoyib usuli. Talabalar e'tiborni o'zlari yo'l qo'ygan xatolarga qaratmaydilar, aksincha, ular muloqot jarayonida o'zlarini qulay his qiladigan tilda gapirishga va o'rganishga undaydilar. CLIL tanqidiy fikrlash va hamkorlik qobiliyatlarini rivojlantiradi. Talabalar chet tili darsida nafaqat tilni o'rganadilar, balki o'rganilayotgan tildagi boshqa fanlarni ham o'rganish uchun tilga e'tibor berish, kuzatish va o'rganishga undaydi. Ular tengdoshlarini kuzatishlari va bu jarayonda ularni qo'llab-quvvatlashlari mumkin. 54 Yevroosiyo Olimlar Ittifoqi (ESU) #11 (56), 2018 Masalan , o'zbek o'quvchilariga dars o'tayotganda o'zbek tilida tarix yoki matematika haqida gapirishga vaqt sarflamaymiz. Bu mavzular haqida chet tilini o'rgatganimizda gaplashamiz. Bu talabalarga keng ko'lamli mavzularni o'rganish, o'rganilayotgan til madaniyati haqidagi bilimlarni rivojlantirish va tabiiy tilni o'zlashtirishga yordam beradi. Buning sababi, CLIL texnologiyasidan foydalanish ikki tilli o'rganish va til o'rganish muvozanatini ta'minlaydi, chunki til o'rganish markazi emas, balki muloqot vositasiga aylanadi. Takrorlash va rag'batlantirish o'quvchilarga tilni o'zlashtirishda mazmunini o'rganishda yordam beradi, bu ularning ongini va fanga qiziqishini sezilarli darajada kengaytiradi. Biz CLILni amaliyotimizga joriy qilish uchun bir necha bosqichlarni taklif qilamiz: 1. O'quv dasturini ko'rib chiqing . CLILni o'quv dasturiga qanday kiritish kerak . - fanlararo mavzularni birlashtirish. CLIL o'quv dasturi har qanday an'anaviy fan dasturini ko'chiradi . O'qituvchi bilan shug'ullanish kerak o'zini til o'qituvchisi sifatida emas, balki fan o'qituvchisi sifatida. Muhim farq shundaki, sizning talabalaringiz ushbu fanni chet tilida o'rganishadi. Masalan: ingliz tilida matematika, ingliz tilida kimyo, ingliz tilida geografiya va boshqalar. Buning uchun o'z faningizni oldindan o'rganish va o'quvchilar nimani o'rganganligini aniqlash uchun fan o'qituvchisi bilan

birgalikda ishlash juda muhimdir. O'quv dasturida siz barcha asosiy tushunchalar va atamalarni ajratib ko'rsatishingiz kerak. Bu assimilyatsiyani kuchaytiradi va erta o'rganilgan bilimlarni mustahkamlaydi. - Mavzu ustida ishlash. Agar ish stressli yoki qiziqishsiz bo'lib borayotganini his qilsangiz, bundan qo'rqishning hojati yo'q. Siz CLIL dan bitta dars sifatida foydalanishingiz mumkin, siz doimo CLIL dan foydalanishingiz shart emas. Ammo bu sizning ta'lim strategiyangizning bir qismi bo'lishi mumkin. CLIL texnologiyasi orqali materialni o'zlashtirish samaradorligiga erishish uchun mavzular atrofida turlicha bo'lishingiz mumkin. Bu ma'lumot bilan to'ldirilgan yo'naltirilgan darsni yaratadi. Maqsad - iloji boricha ko'proq materialni qamrab olish va o'quvchilarga iloji boricha ko'proq dolzarb so'zlarni o'rganishga yordam berish. Yaxshi CLIL darsi samarali o'rganishni yaratish uchun ma'lum bir mavzu, kontseptsiya yoki nazariyani qamrab oladi. Darsni quyidagi vazifalar bilan to'ldirish mumkin: muhokama, materialni o'qish, shunda o'quvchilar mazmunini o'zlashtira oladilar va o'zlarining izlanishlari mumkin.

2. Darsda topshiriqlarga diqqatni jamlash. An'anaviy bir tilli sinfda bo'lgani kabi, CLIL ham hamkorlikda ishlashni va ko'p tarmoqli vazifa ko'nikmalarini egallashni o'z ichiga oladi. Bu o'quvchilarga aniq maqsad qo'yish hamda o'rganish va topshiriqlarni bajarish uchun motivatsiyani kuchaytiradi hamda ularning darsda muvaffaqiyatga erishish uchun o'z bilimlaridan foydalanish qobiliyatini mukofotlaydi, chunki CLIL hayotiy vaziyatlar orqali og'zaki va amaliy ko'nikmalarni egallashni rag'batlantiradi. CLIL ning asosiy faoliyati talabalarga o'quv jarayonining asosiy ishtirokchilari bo'lishga yordam beradigan jamoaviy ish, juftlik, guruh ishlaridir. Shu nuqtai nazardan, tadbirlar CLIL orqali mukammal o'rganish vositalaridir, chunki ular til va tarkibni birlashtiradi va faoliyat orqali o'rganishga yordam beradi. Bu talabalarga maqsadli tildagi asosiy tushunchalardan real vaziyatlarda foydalanishga yordam beradi. Biz CLIL ning asosiy faoliyatiga murojaat qilamiz: taqdimot; rolli o'yin va ilmiy tajriba

3. Fikr-mulohaza uchun qulay vaqtni tanlang. Fikr-mulohaza va motivatsiya har qanday til darsining markazidir, chunki xatolar keyingi o'rganish va o'rganish uchun imkoniyatdir. Biroq, minimal fikr-mulohazalar va maksimal ijobiy his-tuyg'ular CLILning muhim qismidir. Darsning maqsadi: o'quvchilarning diqqatini dars mavzularini o'rganishga qaratish orqali muloqot qilish qobiliyatini rag'batlantirish. Shu bilan birga, siz o'rganilayotgan tilga va uning madaniyatiga ijobiy munosabatni yaratasisiz. Shunday qilib, eng yaxshi strategiya aloqa jarayonining to'g'riligiga emas, balki muloqotga e'tibor qaratishdir. Aniqrog'i, o'quvchilarning nutqi vaqtida ularning so'zlarini to'xtatmaslik, xatolarni tuzatish kerak. Bu o'ziga bo'lgan ishonchni yo'qotishga olib kelishi mumkin. Barchani xatolikka yo'l qo'ymaslikka undash uchun yo'l qo'yilgan xatolarni yozib, chiqish yakunida butun guruh oldida fikr bildirgan ma'qul. Ushbu tamoyil barcha faoliyat turlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, siz o'quvchilardan natijani kuzatib, mustaqil fikr bildirishlarini so'rashingiz mumkin. Chunki guruhning yurak urishini ushlab turish, dastur va mashg'ulotlarni o'zgartirish

o'z qo'lingizda. 4. Grammatikani kontekstda o'rgatish. Darsda CLIL texnologiyasidan foydalanganda shuni yodda tutish kerakki, CLIL tilni o'rganish uchun emas, balki uni o'rganish vositasi sifatida ishlatish uchun ishlatiladi. Shu munosabat bilan grammatika o'rgatish samarali emas, chunki o'quvchilar hali ham xato qiladilar va tilda gapirishdan qo'rqishadi. Bunday vaziyatda ularga yordam berish uchun ular mavzular va doimiy amaliyotga asoslangan kontekstda grammatikani o'rgatishlari kerak. Grammatik materialni takrorlash va tahlil qilish o'quvchilarning olgan bilimlarini sinfdan tashqarida ham qo'llashga yordam beradi. Haqiqiy materiallardan foydalanish grammatikani o'qitishning samarali usuli hisoblanadi, chunki talabalar gazeta materiallarini o'qish, kliplar yoki filmlarni tomosha qilish orqali istalgan grammatik namunani to'ldirishlari mumkin. Talabalarga oldindan tayyorlangan mashqlarni bajarishni so'rash o'rniga, ularga quyidagi vazifalarni berish kerak: o'z maqolasini yozish, bahslarda qatnashish, rasm yoki matnli veb-sayt yaratish, radio yangiliklar intervyulari yoki muayyan mavzuni muhokama qiladigan audio yozuvlar tayyorlash. Ushbu turdagi ishlarning har biri xatolarni tuzatish va grammatikadan foydalanish bo'yicha fikr-mulohazalar bilan yakunlanishi kerak. Shunday qilib, darsda CLIL dan foydalanishning asosiy g'oyasi quyidagilardan iborat:

- 1) til uni o'rganish uchun ham, umumiy ta'lim uchun ham qo'llaniladi;
- 2) kerakli til materialining ta'rifi dars mavzusiga bog'liq. Muvaffaqiyatli CLIL darsi quyidagi elementlarni birlashtirishi kerak: mazmun, muloqot, bilish va madaniyat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Devid Marsh. Britaniya Kengashi BBC Ingliz tilini o'rgatish. 2010
2. "CLIL nima?" .Bir to'xtash ingliz. 2016-yil 14-sentabrda olindi.
3. D. Coyle, P. Hud, D. Marsh, CLIL. Kembrij: CUP 2010.
4. F.Lorenzo, F. Trujillo, A.Vez, Educación ikki tilli. Contenidos y segundas integratsiyasi _ lenguas. Madrid: Sintesis.M., 2011.
5. Shukhratovna, A. N., & Irodakhon, K. (2023). English Teaching Elements in Primary School Using Clil Technology. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 790-793.
6. G'ulomjonova, D., & Artikova, N. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(18), 112-117.
7. Shukhratovna, A. N., & Irodakhon, K. (2023). English Teaching Elements in Primary School Using Clil Technology. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 790-793.
8. Artikova, N., & Nurmatova, S. (2023). PROJECT OF TEACHING THE WORLD OF ANIMALS IN ENGLISH CLASSES. *Modern Science and Research*, 2(5), 1136-1139.
9. Shukhratovna, A. N. (2023). THE INSTRUCTIVE LIFE PATHS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR FOR ALL. *PEDAGOG*, 6(2), 567-569.

10. Artikova, N. (2022). THE IMPORTANCE OF PIRLS RESEARCH IN INCREASING THE READING LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 6(6), 91-98.

ТАЛАБАЛАРНИНГ САНЪАТШУНОСЛИККА ОИД БИЛИМ ВА МАЛАКАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАЗМУНИ.

С.Ф.Абдирасилов,

*Тошкент давлат педагогика университети профессори, педагогика
фанлари номзоди. (90)7880452, sabdirasilov@mail.ru,*

Y.O.Boyqobilova

157-maktab o'qituvchisi

N.Z. Qurbonov, D.T. Urchinova, S.M.Yoqubov, G.S.Xamidullayeva,

A.T.Otaboyeva, F.M.Ortiqova

талабалар

Аннотация. Ушбу мақолада талабаларнинг санъатшуносликка оид билимларини ривожлантиришда тасвирий санъат атмаларини мазмуни ва ўқитиш воситаси сифатида эҳтиёжлик зарурияти масаласи кўрилган.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о развитии искусствоведческого знания студентов об изобразительном искусстве, о необходимой потребности словаря художественных терминов как средство обучения.

Annotation. The article discusses the development of art history culture of students of fine arts, the necessary need for a dictionary of artistic terms as a means of teaching.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган кенг кўламдаги ўзгаришларнинг муваффақияти дастлаб, таълим-тарбия мазмунини ўзгартириш, уни давр талаблари асосида янгилаш ҳамда таълим олувчиларнинг маънавияти ва интеллектуал салоҳияти даражасининг юксалиши билан боғлиқдир. "...бадий таълим анъаналарини сақлаган ҳолда ўқитишнинг илғор усуллари ишлаб чиқиш ва ўқув жараёнига ижодий устахоналар фаолиятини татбиқ этиш, тасвирий ва амалий санъат йўналишларида (дастгоҳли, графика, маҳобатли, миниатюра, ҳайкалтарош-лик) фаолият олиб бораётган истеъдодли ижодкорларни саралаб олиш, уларнинг эстетик савияси ва маҳоратини юксалтириш"[1] вазибалари белгиланган. Бу эса олий таълим муассасалари тасвирий санъат дарсларида талабаларнинг санъатшунослик билим ва кўникмаларини ривожлан-тиришнинг замонавий технологиялари ва самарадор методикаларини аниқлаш ҳамда уларни илмий асослашни тақозо этади.

Тасвирий санъатнинг тарихий ривож, бугунги кундаги аҳволи, тасвирий санъатининг турли соҳаларини тадқиқ қилиш билан шуғулланган олимлардан С.С.Булатов, Р.Хасанов, Н.Н. Ростовцев, В.С. Кузин, Б.М.Неменский, Е.В.Шорохов, М. Мирзаҳмедов, О. Худоёрова, Қ.Қосимов, Н. Толипов, У. Нуртоев, С. Абдирасилов, А.Сулаймонов, Р.Ражабов Ж.Дарменов ва бошқалар шуғулланиб келмоқдалар.

Талабаларнинг санъатшунослик билимлари ва маданиятини тараққиётлиги тасвирий санъат атамалар ва тушунчаларини маълум даражада ўзлаштириши, ўзига хос хусусиятли атамаларни луғавий бойлиги билан таърифланади ва улардан фойдаланиши ҳамда маълум даражада санъатшуносликка оид фикрлашларини шаклланиши билан ҳам белгиланади. Шу боисдан талабаларни санъатшунослик маданиятини ривожлантириш, бадий таълимнинг тил асосларини ўрганиш, умумтаълим мактабларда тасвирий санъат дарсларида атамалар ва тушунчаларни ўргатишнинг методларини ўзлаштириш учун этимологик таҳлил қилиш тавсия этилади.

Тасвирий санъат ҳам бошқа фанлар каби ўзининг махсус атамаларига эга. Аммо тасвирий санъат атамаларининг мукаммал изоҳли луғати шу кунгача яратилмаган. Бу эса, албатта, олий ўқув юртлари ва тасвирий санъат ўқитувчиларига тасвирий санъат сирларини ўқувчиларга ўргатишда айрим қийинчиликларни келтириб чиқармоқда. Дарҳақиқат, ҳозирги вақтда изоҳли луғатларга бўлган эҳтиёж жуда ортиб бормоқда. Умумтаълим мактабларда ўқувчилар тасвирий санъат сирларини ўрганиш жараёнида жуда кўп тушунчалар ва атамаларга дуч келади. Бундай атамаларнинг луғавий маъносини адабиётлардан топиш бироз қийин.

Ҳозирда дарслик, қўлланма, рисоалар ва илмий мақолаларда тасвирий санъатга оид иборалар ҳар хил шаклда ёзилаётган ҳамда турли маъноларда қўлланилаётганини кўрамиз. Бундай қийинчиликларга барҳам бериш мақсадида баъзи бир илмий кузатишлар олиб борилди.

Сўнгги йилларда нашр қилинган методик қўлланмалар ва адабиётларда қўлланилган атамаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, ўзбек тилидаги тасвирий санъат атамаларининг қўлланишида ҳар хиллик мавжуд. Бу эса атама маъносини тушунишда англашилмовчиликка олиб келади ҳамда ўқув жараёнининг сифатига ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатади.

Кундалик тажрибада, айти пайтда «репродукция», «иллюстрация», «графика», «картина» атамаларни «расм ёки расм санъати» каби аташади. Атамалардаги ҳар хиллик сабабларидан бири атамаларнинг ҳақиқий маъносини яхши билмасликдир.

Тасвирий санъатда иборалардан бирини «рисование с натуры» дейилади. Шу атама «нарсани ўзига қараб расм чизиш» каби таржима қилинган. Мана шу атама китобларда турли хилда таржима қилиниб қўлланилмоқда. Бизнинг фикримизча, «нарсанинг ўзига қараб

тасвириш» иборасини асос сифатида қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Хулоса қилиб айтганда, тасвирий санъатнинг ўзбек тилидаги терминологияси жиддий ишлаб чиқилиши зарур.

Ўзбек тили жуда ҳам бой тилдир. Бир сўзнинг бир неча маъноси бўлиши мумкин. Лекин бу маъноларнинг ҳаммаси ҳам маълум бир хил тушунчаларни англата олмайди. Шунинг учун ҳам бир хулосага келиб, мазмун жиҳатдан тўғри ва мос келадиганини танлаб олиш керак.

Ўзбек тилидаги тасвирий санъатга оид адабиётларда айрим иборалар халқаро атамалар бўлиб таржимасиз қўлланилади. Графика - халқаро атама бўлиб, грекча «*grafo*» - ёзаман, расм чизаман деган маънони англатади, шу қаторда «акварель» ҳам халқаро атама, латинча «*agua*» (сув), яъни сувбўёқ деганидир. «Композиция» сўзи ҳам латин тилидан олинган бўлиб, «*compositio*» - яратиш, тузиш бир-бирига маълум тартибда жойлаштириш, солиштириш ва бирлаштиришни англатади. Араб тилида эса таркибум таркиб маъносини беради. Шу қаторда «натюрморт», «перспектива», «портрет» каби атамалари ҳам латин, франсуз тилларидан олинган бўлиб халқаро атамалар ҳисобланади.

Шунинг учун ҳар бир атамани ҳам таржима қилиб бўлмайди. Булардан ташқари ўзбек тилига таржима қилинган атамалар ҳам бор. Масалан, рисунок, живопись сўзлари чизматасвир ва рангтасвир каби синоним сўзлар билан таржима қилинган ҳолда ишлатилмоқда.

Дарс жараёнида айрим атамалар рус ва ўзбек тилларида қўлланилади. Масалан: горизонт чизиғи ёки уфқ чизиғи, чизма геометрия дарсларида горизонт чизиғи сўзи ишлатилади, тасвирий санъат дарсларида «уфқ чизиғи» деган атама тўғри келади.

Ўқитувчилар ўқув жараёнида санъат асарларни таҳлил қилишда турли хил тасвирий санъат атамаларидан бевосита фойдаланадилар. Айрим ўқитувчилар эса рус тилидаги «передний план», «средний план», «дальний план» каби атамаларни биринчи план, иккинчи план, учинчи план дейишади. Бу сўзлар маънони ва мазмунини тўла ёритиб бермайди. План ўзбек тилида режа деган маънони билдиради. Агарда тўғридан-тўғри таржима қилиб ишлатилса - биринчи режа, иккинчи режа, учинчи режа дейилади. Шунинг учун тасвирий санъат асарларини таҳлил қилишда ўқувчиларга тушунарли бўлиши учун атамаларни мазмунига мос таржима қилиш мақсадга мувофиқдир. Тажрибали тасвирий санъат ўқитувчилари бу атамаларни – «олд кўриниш», «ўрта кўриниш», «узоқ(олис)даги кўриниш» ёки «орқа кўриниш» деб қўллашади.

«Табиат кўриниши», «пейзаж» (манзара) атамалари бир-бирига яқин, аммо иккаласи ҳам иккита маъноли атама. Табиат кўриниши – биз кўриш ва сезги қобилиятимиз орқали қабул қиладиган реал воқелик бўлса, манзара – шу кўринишнинг бадиий тасвиридир.

Тасвирий санъатнинг ўзбек тилидаги терминологиясини тартибга келтириш ва изоҳ бериш борасида ўзбек тилининг ўзига хос

хусусиятлари билан терминологиясининг умумий жараёнларидан қуйидагиларни қўллаш зарур:

1. Рус тилига таржимасиз ўтказилган байналминал атамаларни ўзбек тилига ҳам таржимасиз ўтказиш зарур. Масалан, акварел, асимметрия, витраж, галерея, гравюра, мозаика, офорт, панно, пастел, симметрия, статуя, фактура, фон, эстамп, экстерьер, этюд ва бошқалар.

2. Баъзан рус тилидаги атамага лойиқ бўлган атама топилмаса, шу атамани таржима қилмасдан аслини ўзини қолдириш ўринлидир. Масалан, палитра, ахроматик, хроматик, аппликация, жанр, иллюстрация, холст ва бошқалар.

3. Ўзбек тилидаги тасвирий санъат атамаларини тузишда ўзбек тилининг ички имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш зарурдир. Баъзан рус тилидаги бир сўзлик ибора маъносини ўзбек тилидаги бир сўз билан етказиб бериш қийиндир. Шунинг учун икки сўзни чизик (-) билан ёзиш шарт. Масалан, контраст - қарама-қаршилик, светотень – ёруғ-соя, блеск – ялтироқ-доғ, бюст – гавда-хайкал ва ҳ.к.

Таълим бериш жараёни натижасида талабаларнинг сўз бойлиги ривожланиб, тасвирий санъатнинг қисқача изоҳли иборалари йиғилади. Бу эса ҳозирги мактаб ўқувчилари, талабалар учун жуда ҳам фойдали. Сабаби, тажриба шуни кўрсатадики, расмни кўнгилдагидай чизадиган талабалар кўплаб атамалар изоҳини билишмайди. Масалан, репродукция, иллюстрация каби терминларни фарқлай олмайди. Шу борада ўз фикрларини тушунтиришга сўз бойлиги етишмайди. Булар, айниқса, тасвирий санъат асарлари билан таништирадиган суҳбат дарсларида тез-тез кузатилади.

Ўқувчилар сўз бойлигини кенгайтириш, ғоявий, бадиий-эстетик дунёқарашини шакллантириш, тасвирий санъат ибораларини ўзлаштириш масалаларини ечишда изоҳли луғатларнинг фойдаси жуда каттадир. Лекин ҳозирги кунда тасвирий санъатга оид изоҳли луғат яратилмаган. Бу каби масалаларни ҳал қилиш мутахассислар олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Тасвирий санъатни ўргатиш жараёнида бошқа тиллардан ўзлашган атамаларни талабаларга тушунтириш муҳим ўрин тутди. Тасвирий санъат атамаларининг асосий маъносини изоҳлаш таълимотини этимология деб аташади. Тасвирий санъатдаги кўпчилик атамалар чет тиллардан олинган. Шунинг учун атамаларнинг маъносини талабалар мустақил равишда ўзлаштира олмайди. Шу сабабли дарс жараёнида атамаларнинг маъносини таҳлил қилиш зарурдир.

Ўқитувчилар тасвирий санъатга оид атамаларни қайси тиллардан кириб келганини чуқур ўзлаштира, санъат асарларини мустақил таҳлил қилиб, ўз тушунчаларини ифодалашда қийналмайдилар.

Ҳар бир атама бирон бир тушунчани англатади. Атамаларнинг этимологик таҳлили санъатни ва борликни идрок этиш жараёнида санъат тушунчаларини ўзлаштиришда ёрдам беради.

Этимология сўзи грекча «etimon» - тўғри, сўзнинг асосий маъноси ва «logos» - таълимот деган сўзлардан тузилган.

Атамаларга этимологик таҳлил қўйидагиларни ўз ичига олади:

а) атаманинг маъносини изоҳлаб бериш;

б) сўзнинг тарихий пайдо бўлиши тўғрисида маълумот;

в) атаманинг хорижий ва ўзбек тилидаги маъносини очиб бериш.

Тасвирий санъат атамаларни таҳлили қўйидагича бўлгани мақсадга мувофиқ. Масалан, Акварел - лотинча «agua» («сув» сўзидан олинган. Сув билан суюлтириб ишлатиладиган бўёқлар маъносини англатади ва шу бўёқ билан тасвирланган асарларни «акварель» дейилади. Анималист - ҳайвон ва қушларнинг расмини тасвирлаш билан шуғулланадиган рассом. Бу атама лотинча «animal» (ҳайвонот) сўзидан олинган. Витраж – турли рангдаги шиша ойна билан деразаларга нақш ёки тасвир ишлаш. Франсузча «витре» - сўзидан олинган бўлиб, «дераза шишаси» маъносини беради.

Силуэт – бирон бир нарсага ёруғлик тушиш орқали пайдо бўлган соя кўринишидаги тасвири. Франсуз этъен де Силуэт деган одамнинг исмидан олинган.

Тасвирий санъат ҳақидаги суҳбат дарслари жараёнида «силуэт» тушунчасини изоҳи. «Силуэт» термини одам исми билан боғлиқ ҳолда пайдо бўлган. Этъен де Силуэт исми киши XVIII асрда Францияда молия вазири бўлган. Ўша даврдаги бир рассом министрнинг расмини чизади. Расмда одам тасвири одатдагидек эмас, балки соя сифатида қора бўёқ билан чизилган. Шу вақтдан бошлаб расм чизишнинг ана шу услубини «силуэт», яъни вазирнинг исми билан номланган.

Демак, шундай атамаларни таҳлил қилиш борасида керакли суҳбатлар талабаларнинг қизиқишини ўстириб, талабаларни сўз бойлигини кенгайтиради, ғоявий-эстетик дунёқарашини шакллантиради. Бу каби масалаларни ҳал этиш мутахассис-ўқитувчилар олдида турган жуда муҳим вазифалардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-йил 21-апрелдаги ПҚ-4688-сон “Тасвирий ва амалий санъат соҳаси самарадорлигини янада оширишга доир чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 22.04.2020 й., 07/20/4688/0475-сон.

2. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. Тошкент, «Фан». 2004.

3. Абдирасилов С. Тасвирий санъат атамалари. Т.; ТДПУ, 2003.

4. Сокольников Н.М. Изобразительное искусство. Краткий словарь художественных терминов. Обнинск: 1998.

5. Энциклопедический словарь юного художника, Платонова Н.И., Синюков В.Д. М.: Педагогика. 1993.

ТАЪЛИМНИНГ УЗЛУКСИЗЛИГИ

Б. Суванкулов

ф.ф.д., доц. (Ўзбекистон, Жиззах давлат педагогика университети)

Мақолада таълим узлуксизлигини таъминлаш, илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, иқтидорли ва истеъдодли ёшлар билан ишлаш, замонавий ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллаш, ишлаб чиқариш билан интеграция, халқаро алоқаларга тааллуқли тадбирлар ўз аксини топган.

Калит сўзлар: таълим узлуксизлиги, истеъдодли ёшлар, ахборот технологиялари, интеграция.

В статье отражена деятельность, связанная с обеспечением непрерывности образования, подготовкой научно-педагогических кадров, повышением их квалификации, работой с одаренной и талантливой молодежью, использованием современных информационных технологий в образовательном процессе, интеграцией с производством, международными связями.

Ключевые слова: непрерывность образования, талантливая молодежь, информационные технологии, интеграция.

The article reflects activities related to ensuring the continuity of education, training scientific and pedagogical personnel, improving their qualifications, working with gifted and talented young people, using modern information technologies in the educational process, integration with production, and international relations.

Key words: educational continuity, talented youth, information technologies, integration.

Мамлакатимизда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” тўғрисидаги қонунларда ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавият ва ахлоқий талабларга жавоб берадиган юқори малакали кадрлар тайёрлаш, таълим муассасаларини махсус тайёрланган малакали педагог кадрлар билан тўлдириш, уларнинг моддий-техника ва ахборот базаларини мустаҳкамлаш, ўқув жараёнини илғор педагогик технологиялар билан таъминлаш, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш вазифалари кўндаланг қўйилган. Шунингдек таълим узлуксизлигини таъминлаш, илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш,

уларнинг малакасини ошириш, таълим тизимини мазмунини ислоҳ қилиш, маънавий-ахлоқий, тарбия ва маърифий ишлар, иқтидорли ва истеъдодли ёшлар билан ишлаш, таълим тизимини бошқариш замонавий ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллаш, таълим хизматлари кўрсатиш бозорини ривожлантириш, ишлаб чиқариш билан интеграция, халқаро алоқаларга тааллуқли тадбирлар ўз аксини топган. Бунда таълим ва унинг сифати бош мезон сифатида намоён бўлади. Бу икки кўрсаткични ҳеч қачон бир-биридан ажратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам юқорида келтирилган сифат ўзгаришлар бевосита таълимнинг мукаммаллашувига асос бўлади. Таълим узлуксизлиги таъминланган ушбу даврда унинг иккинчи томони - узвийликка эришиш лозим бўлади. Бу борада эришилган ҳар қандай натижа таълим сифатини янада кўтаришни таъминлайди. Узвийликка эришишнинг ташкилий томонларига алоҳида эътибор бериш лозим. Таълимда узвийлик деганда, бир таълим тури фанлари дастурларининг кейинги таълим турига ўтганда мутаносиб равишда ўзгартириб, соддадан мураккабга қараб тўлдирилиб борилиши тушунилади. Олий ўқув юртларида узвийликни таъминлаш мақсадида ўқув режалари 4 та блокка ажратиб тузилган. Бунда ҳар бир блокдаги фанларнинг узвийлиги ҳам ҳисобга олинган. Фанлараро тўла узвийликка эришиш мураккаб жараён ҳисобланади.

Бунинг учун фанлараро алоқаларни кучайтириб бориш ва ўқув-услугий кенгашлар ишини янада такомиллаштириш зарур. Таълимни амалга оширадиган ёки дарс берадиган кишиларнинг савияси турлича бўлиши мумкин. Лекин гуруҳдаги талабаларга бериладиган таълим бир хилдир. Ўқитувчи билим эмас, балки таълим беради. Талаба эса шу таълим жараёнида билимга эга бўлади. Бунинг учун у мустақил ўқийди, тайёрланади, мушоҳада қилади, тасаввурларга эга бўлади, эшитганлари ва ўқиганларини синтез қилади.

Талабаларда ҳосил бўладиган билим эса ҳар хилдир. Шу билан бирга унинг сифати ҳам турлича бўлади. Таълим сифати талабалар томонидан олинган билимга асосланган бўлади. Таълимни натижасини кўрсатиб турувчи кўрсаткичлардан бири талабалар билимидаги сифатидир. Муайян фандан ўтказилган назоратлар натижасида аниқланган баҳолар олиб қараладиган бўлса, 71 фоиздан юқори кўрсаткичлар ҳисобга олинади. Билимнинг бу кўрсаткичи ўз навбатида, таълим сифатини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

Иқтидорли талабалар сонининг ортиб бориши, талабалар ижодкорлигининг кўтарилиши, илмий-педагогик йўналишларда талабалар фаоллигини ошириш, “аъло” ва “яхши” баҳога ўқийдиган талабаларнинг кўпайиб бориши таълимнинг сифати яхши эканлигидан далолат беради. Лекин кўп ҳолларда талабаларни объектив баҳоланишини бузилиши сунъий “яхши” ва “аъло” баҳоларни кўпайишига сабаб бўлмоқдаки бунинг олдини олиш учун барча олий

таълим муассасаларда бундай ҳолатга қарши қатъий чоралар кўриш даври келди деб ҳисоблаймиз.

Бундай баҳолаш мезони эса таълим сифатига таъсир этмасдан қолмайди. Бундай салбий ҳолатларни олдини олиш учун ҳозирги шароитда билим сифатини оширишнинг энг асосий усулларида талаба билан кўпроқ ишлаш (амалий машғулотда, лаборатория машғулотларида семинарларда, индивидуал тарзда), талаб қилиш талабани мустақил фикрлашга мажбур этиш, эркин фикрлашга ўргатиш, бажарган ишларга ҳолисона баҳо бериш ва камчиликларини кўрсатиш, уни бажаришга йўналтириш, китоб устида мустақил ишлашга ўргатиш ҳисобланади.

Илмий даражали ва таълим сифатини кўтаришда унвонли профессор-ўқитувчиларнинг кўпайишига доимо эътибор бериш лозим. Шу йўналишда бу йилдан бошлаб илмий ишга лаёқати бор ёшларни стажер-тадқиқотчи лавозимига қабул қилиниб уларга ўқитувчилар маошини берилиши эътиборга лойиқдир. Шунингдек ўз мутахассислигини мукаммал биладиган, севадиган, юксак маҳорат билан дарс берадиганларга кўпроқ эътибор бериш лозим. Илмий даражали ва унвонли профессор-ўқитувчилар сифат жиҳатидан фарқлансада, фарқланиш ва уларнинг сифат кўрсаткичлари ҳақида фикрлар вақти-вақти билан таҳлил қилиб турилиши лозим.

Ҳозирги кунда таълимда кексариш жараёни давом этмоқда. Бундай ҳолатнинг вужудга келишига бизнингча турли объектив ҳолатлар, сабаблар мавжуд. Бу борада институт маъмурияти томонидан қатор тадбирлар белгиланди. Жумладан, ёши улуғ ва нафақадаги профессор-ўқитувчилар салоҳиятидан фойдаланишга алоҳида урғу берилмоқда. Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар ёзиш, талабаларнинг амалиётига битирув малака ишларига раҳбарлик қилиш, тарбиявий ишларга жалб этиш каби вазифаларни бажаришда улардан фойдаланиш катта самара бермоқда.

Ёши улуғ ва нафақадаги профессор-ўқитувчилар учун компьютер, ахборот технологияларидан дарслар ташкил этилиши ҳамда янги педагогик технологиялар бўйича амалий семинарларнинг мунтазам ташкил қилиниши улар салоҳиятини янада ортишига кўмак бермоқда.

Хулоса қилиб айтганда олий ўқув юртида яратилган шароит ва муҳит талабанинг дунё қарашига, юриш-туришига, онгига катта таъсир қилади. Шинам ўқув хоналари, компьютер синфлари, жиҳозланган лабораториялар, талабалар уйларидаги яшаш учун яратилган қулайликлар, спорт иншоотлари, кутубхоналар, ўқув заллари, клублар, ҳар хил тўгараклар, турли маънавий тадбирлар, концертлар, дискуссиялар - буларнинг барчаси таълим сифатини оширишга хизмат қилади.

Талаба онгини ўсиши ва шаклланишида бу воситаларнинг таъсири беқиёс.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MILLIYLIK RUHIDA TARBIYALASHDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH

¹Ibragimova F.E., ²Ismatova Z.O.

¹Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti kafedrası dotsenti, ²JDPU I bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini tarbiyalashda maqollarning ahamiyati haqida fikr yuritilgan bo'lib, darsliklardagi maqollar o'rganilib, ularning ma'no va mazmuni o'rganishdan iborat.

Kalit so'zlar: Milliylik, maqol, xalq og'zaki ijodi, qadriyatlar, boshlang'ich ta'lim, o'quvchi.

Annotation: This article discussed the importance of proverbs in the education of primary school students, studied proverbs in textbooks, revised their meaning and content

Key words: Nationality, proverb, folklore, values, primary education, student.

Hozirgi axborot texnologiyalari rivojlanib kelayotgan davrda o'quvchilarni Ona Vatanga sadoqatli, o'z yurtini sevuvchi, sidqidildan xizmat qiluvchi yoshlarni tarbiyalash muhim vazifalardan hisoblanadi. Aynan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini milliylik ruhida tarbiyalash va ta'lim berish jarayonida maqollarning o'rni beqiyosdir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek bolalalarni o'qitishda ularning ta'lim va tarbiyasiga katta e'tibor berish lozim[1].

Maqol bu xalq og'zaki ijodining eng qadimiy janri bo'lib, uni badiiy va tarixiy ahamiyatga ega solnoma desak mubolag'a bo'lmaydi. Maqol lo'nda va qisqa, obrazli hamda chuqur mazmunga ega bo'ladi. Qolaversa, maqolda avlod-ajdodlarimizning o'z hayotiy tajribalari, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, tarixiy, estetik, ijobiy va salbiy tushunchalarni o'z ichiga olgan bo'lib, asrlar mobaynida xalqning turmush tarzidan kelib chiqib shakllangan xalq og'zaki ijodining muhim janridir. Maqollar ham boshqajonlar kabi mavzu yuzasidan vatan, mehnat, do'stlik, ilm-u hunar kabi juda ko'plab yo'nalishlarga bo'lingan. Dastlabki maqollarni turk xalqlarda Mahmud Koshg'ariyning "Devon-u lug'otit turk" asarida uchratishimiz mumkin. Maqol yana matal, zarbulmasal, naql, hikmatli so'z deb ham yuritiladi.

O'quvchilarga ta'lim va tarbiya berish jarayonida maqollar ma'naviy ozuqa hisoblanishadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida maqollarning mazmunini o'rgatish va ularga amal qilishni singdirish zarur. Maqollar xalqimizning qadriyatlari, urf-odatlar, tarixi, madaniyati umuman olganda o'zbek millatini yorqin aks ettirib berguvchi ko'zgudir. Maqollar o'zining qo'llanilishi bilan birga pedagogika sohasida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf darsliklarida turfa xil mavzudagi maqollarni uchratishimiz mumkin, aynan o'quvchilarning so'z boyligi, dunyoqarashi, ma'naviy fazilatlari rivojlantiriladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining bilim darajasini aniqlab beruvchi xalqaro PIRLS tadqiqotlarida ham, aynan, o'quvchilarning mustaqil fikrlayolishi, jamoa bilan ishlab keta olishi, lug'at boyligi, dunyo qarashi kabi xislatlariga ham e'tibor qaratilmoqda Boshlang'ich sinfda o'zlashtirib boriladigan bilimlar ketma-ketlikda murakkablashib boriladi. Xuddi shunday maqol ham 1 va 2 sinflarda oson va soda ko'rinishda bo'ladi, ma'no va mazmuni o'quvchilarga tushintirilib beriladi.

Mazkur davrga mo'ljallab kiritilgan maqollar har tomonlama ko'rib chiqilgan bo'lib, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun psixologik, fiziologik, pedagogic jihatlarini qamrab olgan. O'qituvchi maqollardan foydalanish jarayonida undan yuqori ilmiy salohiyat, yuksak darajada ma'naviyatni talab qiladi. O'quvchilarni muntazam ravishda maqollar va ibratli hikmatlar bilan hayotiy misollar keltirgan holda namunalar bilan mazmunini yoritib berish, ularning ongida va qalbida ezgulik urug'ini yaratish, milliy va an'anaviy qadriyat, e'tiqodlarimizni anglab yetishi, hurmat qilishi, o'zligini anglashini shakllantirish kabi muhim vazifasi turibdi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining yangi darsliklari asosida maqollarni ko'rib chiqamiz. 2-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi kitobining 2-qismida "Vaqtning qadri" bobida 19-sahifasida maqollar uchun alohida mashq keltirilgan. Ular quyidagilar "Vaqt tog'ni yemirar, suv toshni kemirar", "Uch kun barvaqt turgan bir kun yutar", "Yoqut bilan vaqt topilmas, vaqt bilan yoqut topilar", "Vaqtning ketdi- naqding ketdi" ushbu maqollar o'quvchilarni yoshiga mos qilib olingan bo'lib, mehnat sevarlikka, ma'naviyatga, odob-axloqqa o'rgatadi.

Maqollarni o'rgatish jarayonida o'qituvchidan katta mahoratni talab etadi. Har bir mavzuda keltirilgan maqollarning ma'nosi asar mazmuniga mos holda keltiriladi. 1-sinflarda maqollar savod o'rgatish vaqtida yoqo'tiladi, ya'ni qisqa va lo'nda berilib boriladi. Alifbe darsligida quyidagi maqollarni ko'rib chiqamiz, "Oltinolma, duo ol", "Hunar, hunardan unar", "Mehnat, mehnatning tagi rohat", "Ona yurting omon bo'lsa, rang-u ro'ying somon bo'lmas", "Bugungi ishni ertaga qo'yma", "Bulbul chamanni sevar, odam-Vatanni" kabi maqollar keltirilgan. Ushbu maqollarda kattaga hurmatda bo'lish, hunar o'rganish, mehnatni sevar, Vatanga muhabbatli bo'lib ulg'ayish, dangasalik kabi ko'plab xislatlarni o'zida mujassamlashtirgan.

Maqol o'rganish jarayonida ularni yod olish mazmunini anglash, maqol tarkibidagi izoh talab so'zlarni, birikmalarni tushintirib berish muhim vazifa hisoblanadi. Maqolda ko'chma ma'nolarni tahlil qilib o'rganish, qarama-qarshi so'zlarni, takroran keluvchi so'zlarni ma'nosi yuzasidan tahlil qila olishi va ko'nikmasini shakllantirishi lozim.

Xulosa qilib aytganda boshlang'ich sinf o'quvchilari maqollarni o'rganish jarayonida o'z milliy qadriyatlarini anglashi, Ona Vatanga mehr-muhabbatli bo'lib ulg'ayishi, o'zidan kattalarni hurmat qilishi kabi fazilatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shavkat Mirziyoyev "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz". –Toshkent: "O'zbekiston", 2016. 13-bet.
2. I. Azimova, K.Mavlonova, S. Quronov, Sh. Tursunov 2-sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" Toshkent-2021 43-52 bet
3. R. Safarova, M. Inoyatova 1-sinf "Alifbe" darsligi Toshkent-2021 14-bet
4. <https://www.ziyonet.uz> internet portal

НЕЙРОПЕДАГОГИКА В ПРОЕКЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Кененбаев Еркин Тойлибаевич

*Доктор PhD, доцент кафедры русского языка и методики обучения
Чирчикского государственного педагогического университета.*

E-mail – Pargos1@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются основные результаты анализа современных моделей образования, обеспечивающих детям высокий уровень школьных знаний и навыков, и выделяются основные принципы наиболее успешных образовательных моделей.

Ключевые слова: система образования, качество образования, нейропсихология, нейропедагогика.

Проблемы, связанные с поиском эффективных средств и методов организации образовательного процесса, становятся все более актуальными в многообразной современной образовательной ситуации. Вопрос о том, какие элементы образовательного процесса определяют успешность учащихся в учении и обучении, активно обсуждается педагогами и психологами и является предметом научных и практических исследований.

С 2000 года Организация экономического сотрудничества и развития, к которой я принадлежу, проводит исследования и изыскания в этой области. Организация экономического сотрудничества и развития, в которую входят 34 страны мира, провела мониторинг успеваемости детей по математике, языкам, чтению, литературе, гуманитарным и естественным наукам в различных образовательных учреждениях. Основная цель исследования - определить наиболее эффективную систему образования, направленную на достижение качественных знаний и навыков у учеников. В ходе анализа данных, полученных экспертами в ходе Международной оценки достижений учащихся (PISA), действующей в рамках Организации экономического сотрудничества и развития, об условиях успешного обучения детей в школе, можно сделать много важных выводов.

Важным выводом международных экспертов является то, что финская система обучения признана наиболее эффективной образовательной моделью: страна признается лидером в области образования в рейтинге PISA с 2000 года и постоянно показывает высокие результаты в академических оценках [3].

Успех финской модели образования позволил сформулировать ключевые вопросы современной науки и практики, связанные с созданием эффективных условий для реализации системы образования. Финская модель образования способствует развитию способностей и потенциала детей, основываясь на акценте на установлении доверительных отношений между детьми и учителями и на признании личной ответственности за результаты деятельности детей. Следует подчеркнуть, что основной целью данной системы образования является стимулирование развития ребенка, его активности и самостоятельности, а также укрепление отношений между педагогами, детьми и их семьями.

Эти принципы соответствуют принципам нейропедагогики - современного научного направления, которое является примером продуктивного взаимодействия нейропсихологии и педагогической теории: обучение и воспитание детей по законам мозга А.Р. Лурия [2] впервые обозначил потенциал нейропсихологии в образовательной практике в своих исследованиях, а затем Эти идеи были развиты в работах Т.В. Акутиной, Я.В. Гроссмана, Е.М. Семельницкой и Л.С. Цветковой. Термин "школьная нейропсихология" связан с именем Дж. Хинда, который рассматривал нейропсихологический подход как важное направление в психологическом сопровождении детей в дошкольном и школьном возрасте [1].

Анализ исследований по данному вопросу позволяет сформулировать основные идеи нейропедагогики, которые помогают создать наиболее благоприятные условия для обучения и развития каждого ребенка в школе. Ведущую роль в обучении ребенка играет то, насколько этот процесс значим для него и для учителя. Поэтому содержание уроков должно быть непосредственно связано с ребенком, его интересами, жизненной ситуацией и увлечениями [2].

Все образовательные вмешательства должны быть последовательными и уместными. Это утверждение основано на законе детского мышления, который гласит, что детские наглядные представления и наглядно-образное мышление являются основой для формирования словесно-логического и абстрактного мышления.

Физическое развитие ребенка имеет первостепенное значение. Пренебрежение двигательными потребностями ребенка напрямую связано с нарушением сложной аналитической и синтетической деятельности. Поэтому психомоторное развитие и двигательные навыки детей имеют особое значение. Необходимо учитывать чувствительные периоды в обучении детей, которые связаны с закономерностями

анатомического и физиологического созревания мозга и определяют наиболее благоприятное время для развития конкретных психических функций.

Школьное обучение должно быть мультимодальным и основываться на материале различных модальностей, таких как визуальная, тактильная и слуховая. В современных школах в основном используются традиционные вербальные методы обучения.

Это означает, что учитель должен знать общие закономерности психического развития, возрастные нормы развития мозга и психонейробиологию. В то же время нельзя забывать, что границы нормативного развития неоднозначны и условны в силу действия различных социальных факторов.

Поэтому одной из главных задач современного образования является развитие у детей когнитивных качеств и свойств личности, которые являются основой критического мышления, аналитических навыков и социальной компетентности. Эта задача может быть успешно решена путем использования нейropsychологических знаний об индивидуальных когнитивных стратегиях ребенка для понимания механизмов школьных трудностей ребенка, которые определяют его потенциал для дальнейшего развития.

Библиографический список:

1. Ахутина Т.В., Пылаева Н.М. Методология нейropsychологического сопровождения детей с неравномерностью развития психических функций // А.Р. Лурия и психология XXI века: доклады II Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. А.Р. Лурия / под ред. Т.В. Ахутиной, Ж.М. Глозман. М.: Смысл, 2003. С. 181-189.
2. Лурия А.Р., Цветкова Л.С. Нейropsychология и проблемы обучения в общеобразовательной школе. М., 1997. 63 с.
3. Уайнброу П. Мозг. Тонкая настройка. М.: Альпина Паблишер, 2016. 350 с. Хризман Т.П. Развитие функций мозга ребенка. Ленинград: Наука, 1978. 128 с. Цветков А.В. Гиперактивный ребенок: нейропедагогика саморегуляции. М.: Изд-во «Спорт и Культура - 2000», 2017. 128 с.

PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

***JDFU. Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va
amaliyoti kafedrasi dotsenti, f.f.d (PhD) B.Boltayeva,
3-bosqich talabasi A.Amonova***

PIRLS xalqaro baholash dasturida o'quvchilarning matnni tushunish va anglash darajasi aniqlanadi. Matnning mazmuni esa 9-10 yoshdagi o'quvchilarning

psixologiyasi va yosh xususiyatlariga mos bo'lishi lozim, ya'ni berilayotgan mavzular aynan bolalar hayot tarziga mos keladigan bo'lishi shart. Chunki o'quvchilar o'zlari hayotda hali uchratmagan yoki duch kelmagan tuyg'ular haqida mulohaza qila olishmaydi. Shu bilan birga tadqiqot sinovlari davomida berilgan matn mazmuni ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlashgan bo'lmog'i darkor. Sababi bir millat vakillariga tanish va odatiy hisoblangan voqea-hodisalar boshqa bir millat uchun qabul qilib bo'lmas darajadagi axloqsizlik, yoki qonunan ta'qiqlangan mezon bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek millatida ota-onaning hurmati uchun ularga gap qaytarmaslik, yoki kattalar oldida yoshlarning sukut saqlashi ma'qullangan odob ko'rinishidir. Biroq boshqa davlatlarda bolalar va ota-onalar o'zaro teng munosabatda bo'lishadi va bolaning har qanday fikri hurmat qilinadi va imkon qadar inobatga olinadi.

PIRLS tadqiqotida foydalaniladigan matnlar o'quvchilar uchun qiziqarli va o'quvchiga unchalik tanish bo'lmasligi kerak. Buning boisi matndan o'quvchi o'ziga biron yangi bilim olishi, olingan bilimlar uning kelgusi hayotida as qotishi kerak bo'ladi. Jumladan, kelajakda qanday vaziyatga tushmasin o'sha vaziyatdan olgan bilimlari va egallagan bilimlari orqali chiqib ketishi uchun kerakli bilimlarni bera olishi muhimdir. Bir matnda dengiz toshbaqasi haqida ma'lumot berilgan. Bu matnda berilgan ma'lumotlar ham bolaning kelgusida ummonga chiqqanida, dengiz toshbaqalari bilan bog'liq vaziyatlarga duch kelganida as qotadi. Ya'ni bola dengiz toshbaqasi qanday jonivorligi, tuzilishi va oziqlanishi, ko'payishi va hayot tarzi haqida yangi bilimlarga ega bo'ladi.

Berilgan matnlar o'quvchilar uchun yangilik bo'lishi bilan birga ularni ruhlantiradigan, tevarak-atrofga nisbatan kuzatuvchan bo'lishga undaydigan hamda o'zi uchun qiziqarli mashg'ulotlarni topishiga ko'maklashadigan vosita bo'lishi maqsadga muvofiq. Masalan, Leonardo da Vinchi haqidagi matnni o'qib kashfiyotlar qilishga, Gunn buvi haqidagi "Tomdagi gullar" matnini o'qib keksalarning yoshlardan farqli jihatlarini, uy hayvonlari va ularning yashash tarzi haqida, "Garoyib tun" matnini o'rganish orqali timsohlar va flamingolar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishadi.

Matnlar bilan ishlash mobaynida, o'quvchilarning matnni o'qib tushunish jarayonini baholashga mo'ljallangan qator savollar ularga yozma matnlarning mazmunini tushunishlarida o'zlarining bilim va tajribalarini namoyon etishlariga imkon beradi. Tadqiqot doirasidagi topshiriqlar haqida fikr yuritganda o'qishga oid topshiriqni bajarish uchun talab etiladigan murakkab tushunish jarayoni va matnning murakkablik darajasi va hajmi o'rtasida sezilarni bog'lilik mavjud ekanini esdan chiqarmaslik zarur.

Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish. Bunda o'quvchilarning diqqat-e'tibori muhimdir. Ular matnda aniq bayon qilingan ma'lumotlarga turlicha e'tibor bilan qaraydilar. Matnda bildirilgan ayrim fikr-mulohazalar o'quvchilarning diqqatini jalb etadi, ba'zilar esa ularda hech qanday qiziqish uyg'otmaydi. Masalan, agar matndagi fikr-mulohazalar o'quvchilar matn mazmuni yoki o'qishdan ko'zlagan umumiy maqsadiga oid fikr-mulohazalariga zid yoki ularni tasdiqlasa, o'quvchilar ayni shunday fikrlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, o'quvchilar odatda o'qish bo'yicha berilgan savolga javob berish yoki matnning ayrim jihatlarini qay daraja

tushunganliklarini tekshirish uchun undagi ma'lumotlarni qidirib topishga harakat qiladi. Matn bo'yicha tuzilgan topshiriqlarni tasniflashda matnda berilgan ma'lumotga tayangan holda to'g'ri javob va topshiriq matnning qaysi qismidan olinganini tekshirish lozim. Agar topshiriq savolida va to'g'ri javobda matnda berilgan so'zlar aynan qo'llanilgan va ular gap shaklida yoki bir- biriga bog'langan holda joylashtirilgan bo'lsa, mazkur topshiriq "Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish" turkumiga mansub topshiriq sifatida tasniflanadi. Agar ayrim sinonimlar ishlatilgan bo'lsa, bunday topshiriq ham "Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish" turkumiga mansub topshiriq deyiladi.

To'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish. O'quvchilar matnni o'qib, uning mazmunini shakllantirar ekan, ular aniq bayon etilmagan mulohaza yoki ma'lumotlar haqida mulohaza yuritadi. Mulohaza yuritish o'quvchilarga matn chegarasidan chetga chiqishga va odatda matndan anglashilgan ma'nodagi bo'shliqlarni to'ldirishga yordam beradi. Bunda ayrim mulohazalar xususiyatiga ko'ra aniq va tushunarli bo'ladi, chunki ular asosan matnning ma'lum qismida berilgan ma'lumotga asoslangan bo'ladi. Bunda, o'quvchidan ikki yoki undan ortiq mulohaza yoki ma'lumotlarni bir- biriga bog'lashtalab etiladi. Mulohazalar aniq bayon etilishi mumkin, ammo ular orasidagi bog'lanish aniq bo'lmaydi, shuning uchun ularni anglab olish talab etiladi. Bundan tashqari, matn mulohazasi aniq bayon etilmasada, uning mazmuni nisbatan yaqqol ko'zga tashlanadi. Tajribali o'quvchilar odatda g'ayritabiiy ravishda huddi shunday mulohaza yuritadi. Hatto ikki yoki undan ortiq ma'lumotlar orasidagi bog'liqlik matnda aniq ko'rsatib o'tilmagan bo'lsa-da, o'quvchilar uni aniqlab, ma'lumotlarni bir-biriga bog'laydi. Ko'p hollarda muallif matnni o'quvchilarni undan chiqariladigan xulosani tezroq ilg'ab olishlariga oson tarzda tuzadi. Masalan, hikoyaning ma'lum qismiga kelib, hikoya qahramonining hatti-karakatlari uning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishi mumkin va o'quvchilar esa bu orqali o'sha hikoya qahramonining shaxsiyati yoki dunyoqarashi haqida mulohaza yuritadi. Ma'lumotlarni ayni shu uslubda qayta ishlash yordamida o'quvchilar odatda bir so'z, ibora yoki gap bilan chegaralanib qolmagan matn mazmuniga e'tibor qaratadi, ammo bunda diqqat-e'tibor matnning faqat bir qismidagina anglashiladigan alohida mazmun hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, o'quvchilar matn yoki veb sahifa tarkibidagi ma'lumotlarni topish uchun avval matnning birmuncha katta birliklarini keyin esa kichikroq birliklarini qayta tahlil qilishi kerak bo'lganda, huddi shunday holat kuzatiladi. Matndagi ma'lumotlarni qayta tahlil qilish uni qidirib topishda qaysi yondashuv eng ma'qul ekani haqida mulohaza yuritishni talabetadi. Matnlarni onlayn o'qish o'quvchidan qiziqishga molik bo'lgan ma'lumotni o'zida jamlagan veb sahifalarni aniqlab olib, qandaydir mulohaza yuritishni taqozo etadi. Shuningdek, o'quvchilar matnning boshqa sahifasiga o'tish imkonini beruvchi havoladan foydalanish kerak yoki kerak emasligini ham inobatga olishlari mumkin. Savollarni tasniflashga keladigan bo'lsak, agar savol manbasi va uning to'g'ri javobida matnda berilgan gap yoki iboralar boshqa so'z yoki iboralar orqali ifodalangan bo'lsa, bunday savol "Aniq mulohaza yuritish" turkumiga mansub savol sifatida tasniflanadi. Bu degani, savolning manbasi yoki ko'p tanlovli javob variantiga ega savollarga oid yangi so'z va iboralar beriladi, ammo savollar mulohaza yuritishga oid savollar hisoblanaveradi.

Shuningdek, savolning to'g'ri javob(lar)i matnning bir necha qismida joylashgan bo'ladi, ammo savol manbasi va to'g'ri javobda matndan aynan olingan (o'zgartirilmagan) so'zlardan foydalaniladi va mazkur savol mulohaza yuritishga oid savol sifatida tasviflanadi. Matnni qayta tahlil qilishga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Biror voqea boshqasini sodir bo'lishiga sabab bo'lishi haqida mulohaza yuritish;
- Asar qahramonining xatti-harakatlarini asoslash;
- Asarning ikki qahramoni o'rtasidagi munosabatni tasvirlash;
- Matnning yoki veb sahifaning aynan qaysi qismi muayyan maqsad uchun xizmat qilishini aniqlash.

G'oyalar va ma'lumotni talqin qilish va uyg'unlashtirish. Aniq mulohaza yuritish bilan bog'liq topshiriqlarda kuzatilganidek, matndagimulohazalar va ma'lumotlarni talqin qilib, umumlashtirayotgan o'quvchilar matnning muayyan yoki umumiy mazmuniga e'tibor qaratishlari mumkin yoki tafsilotlarni matnning umumiy mulohazalari va mavzusi bilan bog'lashi mumkin. Har ikkala holda ham, o'quvchilar muallifni matnni yozishdan maqsadini ilg'ab oladi va butun-bir matnni yanada yaxshiroq tushunishga harakat qiladi. O'quvchilar matnda berilgan ma'lumotlar va mulohazalarni talqin qilib, umumlashtirar ekan, ular matnda anglashilgan ma'no hamda o'zlarining shaxsiy orttirgan tajribalarini birlashtirgan holda matnni to'laqonli tushunishga harakat qiladilar. Masalan, o'quvchilar asar yoki hikoya qahramonining asosiy motivi yoki berilgan ma'lumot haqida aqliy tasavvur hosil qilishda o'z tajribalariga tayanishlari mumkin. Ular matn bilan ishlayotganda odatda matnda berilgan ma'lumotlarga tayanib to'g'ri mulohaza yuritishdan ko'ra o'zlari orttirgan bilim va tajribalarga tayanishga to'g'ri keladi. O'quvchilar ma'lumotlarni bu tartibda talqin qilish jarayonida ishtirok etar ekan, ular nafaqat yashirin, balki yaqqol talqin qilinishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni mantiqiy bog'laydi. Shu sababli, o'quvchilar matnning undagi ma'lumotlar vamulohazalarni talqin qilish va umumlashtirish orqali hosil qilinadigan mazmunini turlicha tushunadilar, chunki bu har bir o'quvchining o'ziga xos bilim va tajribalariga bog'liq bo'ladi. Internetdan foydalanish o'quvchidan internetda berilgan juda ko'p miqdordagi ma'lumotlar ichidan keraklisini o'qib, o'zlashtirish qobiliyatini talab etadi. (Hatto matnlar an'anaviy bosma shakldagi matnlar bo'lsada) ular tarkibida berilgan ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish birmuncha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, chunki o'quvchilar nafaqat bitta matnni, balki bir necha matnlar tarkibidagi ma'lumotlarni tushunishlari talab etiladi. Internet borasida esa bunday ma'lumotlar animatsion matnlar, videolar, maxsus oynachali matnlar, grafiklar va kursiv yordamida shaklini o'zgartiradigan matnlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Matnni qayta tahlil qilishga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Matnning umumiy mazmuni yoki mavzusini tushunish;
- Hikoya qahramonining hatti-harakatlariga muqobil hatti-harakatlarni inobatga olish;
- Matnda berilgan ma'lumotlarni qiyoslash va zidlash;
- Hikoya ruhiyati yoki mohiyati ustida mulohaza yuritish;

–Matnda berilgan ma’lumotni hayotiy voqealar (ma’lumotlar) orqali talqin etish;

–Matnlar yoki veb sahifalarning o’zida va umumiy tarzda berilgan ma’lumotlarni qiyoslash va zidlash;

Kontent, til va matn elementlarini tekshirish va baholash. O’quvchilar matnning shakli va mazmunini baholab, ular ustida mulohazayuritish ekan, bunda asosiy diqqat e’tibor matn mazmunini hosil qilishdan matnni o’zini tanqidiy tahlil qilishga qaratiladi. Bu jarayonda ishtirok etayotgan o’quvchi matnni baholash va u ustida tanqidiy mulohaza yuritish uchun matndan ortga chekinadi. Matn mazmuni yoki tarkibi o’quvchining shaxsiy tajribasi yoki uning o’qishdan ko’zlagan maqsadi yordamida baholanib, u ustida mulohaza yuritilishi mumkin. Mazkur jarayon o’quvchidan matn mazmuniga mos, unga zid yoki uning mazmunini inkor qilish orqali o’quvchining real dunyo borasidagi tushunchalariga qarama-qarshi tarzda matnni qabul qilib, talqin qilish ko’nikmasiga tayangan holda asosli xulosa chiqarishni talab etadi. Masalan, o’quvchilar matnda ilgari surilgan talablarni inkor etishi, tasdiqlashi yoki boshqa manbalarda berilgan mulohaza va ma’lumotlar bilan matnda ilgari surilgan talablarni qiyoslashi mumkin. Matn tuzilishi va tilini baholash va ular ustida mulohaza yuritishda o’quvchilar matnlarning muayyan janrga xos yoki umumiy jihatlari, unda qo’llanilgan ko’rgazmali jihatlar va tildan foydalanishga oid bilimlariga tayanadi. Matn g’oyalar, hissiyotlar va ma’lumotlar berishning o’ziga xos usuli sanaladi. O’quvchilar muallifni ma’lum tilni tanlashi va uning muvofiqligini baholash va matn mazmunini yetkazib berish uchun qo’llaniladigan vositalar ustida mulohaza yuritishi mumkin. Til vositalarini tushunish ko’nikmasiga tayanib, o’quvchilar matnni yozilishidagi kamchiliklarni yoki muallifning o’z mahoratidan qay darajada foydalanganini aniqlashi mumkin. Bundan tashqari, o’quvchilar ham ko’rgazmali jihatlar ham matn ko’rinishdagi ma’lumotlarni yetkazib berish uchun qo’llaniladigan uslubiyatni baholashi va ularning vazifasini (masalan, matnda berilgan jadvallar, suratlar yoki shakllarni) tushuntira olishi mumkin. Matn tuzilishini baholashda o’quvchilar matn janri va tuzilishiga oid bilim va ko’nikmalarga tayanadi. O’quvchining avval o’zlashtirgan bilim va tajribasi va matn tili bilan yaqindan tanish bo’lishi mazkur jarayonda katta ahamiyatga ega. “Kontent til va matn elementlarini tekshirish va baholash” turkumiga mansub savollar uchununga nisbatan berilgan, to’liq qabul qilinadigan javob matnning ayrim jihatlarini muhokama qilishni taqozo etadi. Masalan, savol manbasida bir necha yondashuv taqdim etilib, unda o’quvchilar matnga yoki muhokama qilishni talab etadigan savolmanbasi va uni asoslashda qo’llaniladigan dalilga tayanib, o’sha yondashuv ustida mulohaza yuritishlari mumkin.

Matnlarni baholash va ular ustida tanqidiy mulohaza yuritish uchun talab etiladigan ko’nikmalar bosma matnlarda talab etiladigan ko’nikmalarga o’xshaydi. Shunday bo’lsa-da, istalgan inson internetda xohlaganini chop etishi mumkinligini inobatga olib, o’quvchilar ham matnning noaniqliklari, undagi yondashuvlar, undan ko’zlangan asosiy maqsad hamda ma’lumotlar manbasining ishonchliligi haqida mulohaza yuritishlari kerak. Bundan tashqari, internetda chop etiladigan ko’rgazmali va matn ko’rinishidagi jihatlar bosma matnlarda kuzatiladigan jihatlardan farqlanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi farmoni. Toshkent sh., 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son
2. "Xalq ta'limi tizimini isloh qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-fevraldagi F-22-son farmoyishi. Toshkent sh., 2022-yil 3-fevral, F-22-son
3. Boltayeva, B. (2021). O'QUVCHILARDA KREATIV FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHI OMILI. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 2(3). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/3352>
4. Boltayeva, B. (2021). BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI VA O'QISH DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MANTIQUIY FIKRLASH VA MATN TUZISHGA O'RGATISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, (November). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/4265>
5. Boltayeva, B. (2020). ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСИ. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 1(1). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/132>
6. Boltayeva, B. (2021). BADIY ADABIYOT ASOSIDA O'QUVCHILARDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, (November). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/4266>
7. Boltayeva, B., & Sa'dullayeva, M. (2021). Zamonaviy o'zbek she'riyatida iboralarning ahamiyati. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 2(2). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/2069>
8. Boltayeva, B., & Amonova, A. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MAQOLLARNI XALQARO BAHOLASH DASTURLARI TALABLARI ASOSIDA O'RGATISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 1). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/8632>
9. <https://lex.uz/docs/-5013007>

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LUG'AT BOYLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Allayarova S.U

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

Po'latova S.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Bugun davlatimiz siyosatida yuksak ma'naviyatni, milliy ruhni yuksaltirish yo'lida keng qamrovli ishlar amalga oshirilayotgan bir davrda tilga bo'lgan e'tiborning yanada kuchaytirilishi ham bejiz emas. Chunki til va ma'naviyatni

bir-biridan ayro tushunib bo'lmaydi. Birinchidan, o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi mamlakatimizning huquqiy adolatparvar va demokratik davlat sifatida taraqqiy qilishi uchun kuchli zamin hozirladi. Ikkinchidan, endilikda huquq sohasi ishlari, moliyaviy ishlar, barcha idoraviy ish yuritish, harbiy soxa, davlatning ichki va tashqi ishlariga oid hujjatlar, anjuman, ilmiy ishlanmalar davlat tili – o'zbek tilida olib boriladigan bo'ldi. Uchinchidan, o'zbek tili o'zbek xalqining milliy qadriyati sifatida e'zozlanib, til sohasida ham milliy ruh, va milliy imkoniyatlarni yuzaga chiqarish uchun harakatlar kuchaydi. Endilikda, so'z qo'llashda tashqi omillarga emas, balki o'zbek tilining o'z ichki imkoniyatlariga intilishi asosiy mezon bo'lib bormoqda. Avvaldan mavjud omillarga murojaat qilish asosida so'z va terminlarni iste'molga kiritish yetakchi o'rin tutmoqda. To'rtinchidan, Mustaqillik davrida o'zbek tiliga ona tilining ta'siri susaydi. Ruscha so'zlarni ommaviy tarzda qabul qilish jarayoni tugatildi. Beshinchidan, mamlakatimizning ijtimoiy hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar o'zbek tilining nutqiy muloqotida ham o'z aksini topmoqda. Rasmiy-idoraviy ishlar uslubi, diplomatiya uslubi, savdo-sotiqqa oid nutqiy uslub ko'rinishlari, ilmiy uslubi hatto diniy nutq uslubi shakllanmoqda. Oltinchidan, til sohasida milliy ruh bilan sug'orilgan amaliy qo'llanmalar, darsliklar, uslubiy tavsiyanomalar, lug'atlar yaratilganligini mamnuniyat bilan tilga olish lozim. Xullas, jamiyatning rivojlanishini ta'minlashda, mustaqilligimizni mustakkamlashda davlat tilining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy ahamiyati beqiyos darajada oshdi.

Ta'lim tizimidagi maktabgacha ta'lim muassasalaridan tortib, to oliy o'quv yurtlarigacha barcha tashkilot va muassasalarning darajasida mustahkam o'rin egallashi lozim. Bu sohada bajarilayotgan ishlarni susaytirilmaslik kerak. Umumta'lim maktablari, oliy o'quv yurtlarining o'quv rejalarini takomillashtirish va ona tili va adabiyoti ta'limiga e'tiborini kuchaytirish lozim. O'zbek tilini jadallashtirib o'rgatish metodikasini ishlab chiqish zarur. Til sohasida ham, milliy ruhni, milliy imkoniyatlarni tiklash uchun harakat kuchaydi. Til birligi va uning erkin rivojlanishi millatning asosiy belgilaridan biridir. Milliy tilning xalq tilidan farqi, uning adabiy yozuv shaklining mavjudligidir. Milliy tilning bu shakli mazkur millatning har bir a'zosi, har bir shevasi uchun umumiydir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o'z aksini topadi. Tom ma'nodagi tilimiz olam-olam xususiyatlarga egaki, bu sifatlarning yig'indisidan millatning tiriklik belgisi, ruhiyati ifodasi bo'lmish ona tilimiz o'zbek tili tarkib topadi. Tilimiz orqali o'zligimizni ifoda qilamiz, til-dil kaliti deymiz, insonga "jon ato qiluvchi" ham, uni "o'ldiruvchi" ham til ekanini hamisha ta'kidlaymiz. Til vositasida, aniqrog'i milliy tilning ravnaq darajasi, boyligi, rang-barangligi, imkoniyatlari orqali millatning tafakkur darajasi, uning ijtimoiy faollik belgilari, ma'naviy kamoloti, madaniy salohiyati namoyon bo'ladi. Shu bois til-millatning ruhini ifoda etadi.[1;128]

Usluksiz ta'lim tizimining poydevori bo'lgan boshlang'ich ta'lim davridanoq o'quvchilarni milliy tilimizga hurmat ruhida tarbiyalash dolzarblik kasb etadi. boshlang'ich sinf o'quvchilarining ona tilimizni bilishi, tushunishi

o'zbek tilida ravon gapira olishi, fikrlarini o'zaki va tarzda bayon etishi hamda yangi bilimlarni o'zlashtirishi va hayoti davomida qo'llay olishiga xizmat qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish ularning tayanch va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish vositasi sifatida baholanadi.

Kompetensiya – bu o'quvchining amaliy bilim va nazariy muammolarni hal qilish uchun olgan bilimlari, so'zlashish, axborot almashish ko'nikmalarini, hayot tarzidan foydalanishga tayyorligi.

Lingvistik kompetentsiya – bu o'quvchilarning so'zlarni, ularning shakllarini, sintaktik tuzilmalarini adabiy til me'yorlariga muvofiq ishlatish, uning sinonim tuzilmalarini foydalanish va muvaffaqiyatli nutq faoliyatiga kirisha olish qobiliyatidir.

Har qanday nutq so'z ma'nosining ma'lum ketma-ketlikda joylashtirilishi va bir-biri bilan grammatik bog'lanishidan tashkil topgan bo'ladi. Shaxsning so'z boyligi qanchalik boy bo'lsa, so'zlashishda so'z tanlash imkoniyatlari shunchalik keng bo'ladi. Fikrning aniq, o'ziga xos tarzda ta'sirli ifoda eta olish qobiliyati shakllanadi. Shuning uchun uzluksiz ta'limda so'z boyligini oshirish va uning xilma-xilligini ta'minlash boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini muvaffaqiyatli rivojlantirishning muhim sharti sifatida baholanadi.[2;80]

Xalqaro standart talablariga muvofiq, ona tili darslarida funksional savodxonlik ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor beriladi. Bolaning maktabdan keyingi ta'limi, imlo va nutq savodxonligi, ona tilini yozma o'rgana olishi, bu ko'nikmalar boshlang'ich sinflarda qanchalik to'liq shakllanishiga bog'liq.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari duch keladigan muammolardan biri so'zlarning ma'nosini tushunishi, ularni izohlay olishi va imlo qoidalari asosida og'zaki va yozma tarzda bayon etish jarayonlarida yuzaga keladi. Har bir boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarning yangi so'zlarni o'rganishi, ya'ni o'qiy olishi va ma'nosini tushunishi qanchalik qiyin jarayon ekanligini yaxshi bilishadi, o'quvchilarning lug'at boyligini oshirish ularning savodxonligin ta'minlaydi. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar sinfdan-sinfga o'tayotganda fanlar kesimida o'zlashtirgan mavzulari doirasida bilimi boyigani o'quvchilarning nutqida, lug'at boyligida aks etadi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi oldida turgan asosiy vazifalardan biri bu o'quvchilarni so'zlarni xatosiz yozishga hamda bog'lanishli, mantiqiy izchillik asosida nutq hosil qilishga o'rgatishdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari yangi so'zlarni tushunishi va ularni nutqiy faoliyatida qo'llay olishi, yozish jarayonida turli qiyinchiliklarga duch keladi. Va bu jarayon darsdan darsga davom etadi, o'qituvchi maxsus usullarni dars jarayonida qo'llashi natijasida yangi so'zlar o'quvchilar xotirasida qoladi. Shuning uchun, imlo asosida so'zlarni o'zlashtirish, so'zlarni to'g'ri yozilishi va o'quvchi xotirasida qolishiga yordam beradigan turli xil texnikalar boshlang'ich ta'lim metodikasida katta ahamiyat kasb etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tayanch kompetensiyalar asosi bo'lgan kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishning eng muhim vazifalaridan

biri bu ularning soʻz boyligini tartibga solish, oʻquvchilar lugʻatini turkumlash, ajratib koʻrsatish, hamda oʻquvchilarning soʻz boyligini boyitish jarayonlarini boshqarishdir.

Inson nutqi asta-sekin rivojlanadi, nutqni rivojlantirish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat. Bola hayotining birinchi yilida nutqni oʻzlashtirish uchun anatomik, fiziologik va psixologik dastlabki sharoitlar yaratiladi. Nutqni rivojlantirishning bu bosqichi – nutq oldidan tayyorgarlik bosqichi deb nomlanadi.

Hayotning ikkinchi yilidagi bola deyarli insoniy nutqni egallaydi. Ammo bu nutq agrammatik harakterga ega – bola allaqachon jumlar tuzayotgan boʻlsa-da, qoʻshimcha va birikmalar, gap qurilishidan foydalanmaydi. Grammatik jihatdan toʻgʻri ogʻzaki nutq tuza olish bola hayotining uchinchi yilida shakllanadi, lekin bu bosqichda ham bola morfologiyada ham, soʻz tuzishda ham koʻp xatolarga yoʻl qoʻyadi.

Xulosa qilib aytganda oʻrta va katta maktabgacha yoshda nutqning keyingi rivojlanishi sodir boʻladi va 7 yoshga toʻlganda, bola maktabga kirganda, ona tilining tizimini yetarli darajada oʻzlashtirgan va ogʻzaki va ogʻzaki nutqni yaxshi biladi.

Maktab taʼlimi bolaning nutqini rivojlantirishda katta oʻzgarishlarga olib keladi. Bu oʻzgarishlar bolaning nutqiga koʻplab yangi oʻquv fanlarini oʻrganish bilan bogʻliq yangi talablar qoʻyilishi bilan bogʻliq.

Tilni oʻrganmasdan, savodxonlikni – oʻqish va yozishni oʻzlashtirmasdan, bolaning nutqi voqelikni tizimli va har tomonlama bilish vazifasini bajara olmaydi. Shuning uchun, taʼlim muhitida, bola gapiradigan til uning maxsus oʻrganish mavzusiga aylanadi. Oʻquvchi tilning uch tomonini oʻrganadi: fonetik, leksik va grammatik.

Tilni oʻrganish jarayonida oʻquvchining nutqining barcha turlari takomillashadi va rivojlanadi. Yozma tilning rivojlanishi muhim jarayondir. Yozma tilda gapiradigan odam uchun muloqot qilish imkoniyatlari sezilarli darajada kengayadi. Yozma nutqni oʻzlashtirgan oʻquvchi, oʻz fikrini yozma ravishda yoʻq odamga bildirishi va yetkazishi mumkin. Xuddi shunday, yozma tildan foydalanib, u boshqa odamlarning fikrlarini bilib olishi va, eng muhimi, darslik va boshqa kitoblarni oʻqish orqali mustaqil ravishda bilim olishi mumkin. Oʻquvchining yozma nutqiga ogʻzaki nutqiga qaraganda ancha katta talablar qoʻyiladi. U yoki bu oʻquv materialining yozma taqdimoti qatʼiy izchil va izchil boʻlishi, oʻquvchi uchun tushunarli boʻlishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.B.Toʻxliyev “Ona tili oʻqitish metodikasi”T.1998

1. Jumanova, F. U., & Allayorova, S. U. (2021). O'QUVCHILAR NUTQIY MALAKASINISINI SHAKLLANTIRISHDA XALQ OG'ZAKI IJODI VA ERTAKLARDAN UNUMLI FOYDALANISH. *Academic research in educational sciences*, 2(4), 74-80.

THE EARLY STAGES OF LEARNING L1 AND L 2 ACCORDING TO VYGOTSKY'S CRITICAL PERIOD HYPOTHESIS

Mirzayeva Gulshan Azamatovna

Email: m.gulshan234@gmail.com

Annotation: The following article discusses different factors that influence the language acquisition process of children and focuses more on the Vygotsky's conception of Critical period Hypothesis. Furthermore it depicts information about the differences between adult learners and young learners' language learning process.

Key words: SLA, puberty period, cognitive skills, Critical period, intellectual capacities, Self-confidence, longer attention spans, abstract-thinking abilities.

Introduction. Learning language is the process that target language is obtained by learners, gradually. However it is differentiated according to the age of learners. This paper demonstrates some benefits of adult learners during the procedure of learning L2 ,comparing with their younger counterparts.

Firstly, Piaget (Brown,1987) divided children's intellectual development into various stages : sensomotor stage(0-2), the preoperational stage(2-7), and the operational stage(7-16) till the last period of these stages the concrete operational stage domains ,yet around the age of 11 the formal operational stage takes the former one's place. It is clear from Piaget's classification that the formal abstract thinking capacity develops at puberty period , which is considered to be the most significant stage for second language acquisition. Rosansky (Els et al.,1987) claims that the growth of abstract thinking ability assists the adult learners to understand and explore the rules during the learning period. Moreover, they are likely to compare the differences and similarities of the target language while young learners can only find similarities with lack flexible thinking. Another advantage of older language learners is seen in their memory capacity. Because of being mature and having more learning experience, adult learners have strong analytical reasoning skills and they can motivate themselves to learn the second language while young children cannot. Furthermore, adult learners are superior in terms of using their problem solving capability which allows them to overcome some problems in the process of SLA.

Adult learners obtain the language using their thinking, understanding, memorizing and problem solving skills, they alternatively have to choose some strategies to learn the language. Oxford (1990) divided learning strategies into two categories: direct and indirect strategies. Direct strategies include memorization, cognitive and compensation strategies while indirect strategies contain metacognitive, affective and social strategies. So,adults can utilize those strategies in order to boost their learning process of second language.

It is undeniable fact that both adults and children possess multiple advantages in L2 acquisition. Even though the children's brain is like a sponge absorbing a foreign language unconsciously, they face several obstacles in terms of grasping complex grammar structures and comprehending academic words related to a variety of fields. On the other hand, adults possess superior cognitive abilities which enable them to successfully achieve their goals in terms of productivity (Brown, 2007). To be more specific, adults' cognitive skills render them to being exposed to other languages faster than children. Self-confidence, longer attention spans, abstract-thinking abilities, and intellectual capacities can be observed in adults which contribute to the success of their second language acquisition.

When it comes to fluency children are superior to adults, the earlier they commence learning an L2 the more native-like pronunciation they will obtain (Long, 1990). However, it must be admitted that young children lack expressing their opinions related to science, which demands critical and analytical thinking skills. Inevitably, Brown (2007) represented the contrasts between young learners and adults which include child's spontaneous, peripheral attention to language forms and adults' focal awareness of attention to them.

Conclusion

Taking everything into consideration, educators must be more professional experts in offering a second language to adults, by utilizing a wide range of methods to enhance their speaking, listening, writing, and reading skills in an L2 with the usage of the following strategies:

- Real-life situations are key to improving adults' deeper understanding of a concept;
- Debates force them to see both sides of an issue;
- Scaffolding techniques accelerate the learning process;
- Reading brochures, newspapers, and academic articles can enhance their comprehension:
- Role-plays and authentic materials such as videos, podcasts, and movies are essential in exposing them to natural language which advances their pronunciation.
- A wide range of interactive activities allows adults to discuss their opinions and generate creative thoughts by collaboration.

Most of all the stakeholders should assist adults to feel satisfaction and recognition of their progress, which in turn creates opportunities for successful second language acquisition. Additionally, they must be aware of the learners' interests and ideas and try to incorporate them into their lesson plans, which leads them to be more engaged with the learning process.

References:

1. Brown, H.D. (2007). Teaching Across Age Levels. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy* (p.86). WhitePlains, NY: PearsonEducationInc.

2. Brown, H. Douglas. 1987. *Principles of Language Learning and Teaching*. New Jersey: Prentice hall
3. Long, Michael H. (1990). *Maturational constraints on language development*. *Studies in Second Language Acquisition* 12: 251–285.
4. Oxford R. (1990). *Language Learning Strategies :What Every Teacher Should Knows*. University of Alabama. Boston. Heinle & Heinle publication

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Тожибоева Гульмира Рифовна

*Старший преподаватель Чирчикского государственного педагогического
университета*

Таджибаева Севара

студентка ЧГПИ

В статье рассматриваются вопросы развития профессиональной компетентности учителя начальных классов, ее становление и развитие связано со стратегической целью системы высшего педагогического образования Республики Узбекистан - подготовка педагога-профессионала, готового работать в данной сфере.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, стратегическая цель, начальная школа, профессиональный педагог, интегративный комплекс.

Современному учителю начальных классов Республики Узбекистан предстоит работать в условиях модернизации образования, что предполагает реализацию требований образовательных стандартов нового поколения, разработку рабочих программ по учебным предметам и внеурочной деятельности младших школьников, качественное обновление системы отношений, складывающихся между всеми участниками учебно-воспитательного процесса. В такой ситуации возникает необходимость совершенствования профессиональной подготовки будущих учителей, решения задачи формирования определенной системы личностных качеств, профессиональных компетенций будущего педагога.

Только тогда, когда учитель начальных классов является высококвалифицированным и квалифицированным специалистом своего дела, могут быть выполнены высокие требования, предъявляемые к воспитанию младших школьников исходя из требований сегодняшнего дня. Такой специалист должен обладать не только фундаментальными знаниями, но и профессиональными знаниями и умениями, соответствующими уровню современной психолого-педагогической науки. Он должен знать цель и значение своей

профессиональной деятельности в интегрированной системе непрерывного образования, быть профессионально мобильным, то есть быть гибким к изменениям социальной ситуации в развитии школьников, новым психологическим и должен осваивать педагогические требования и новые педагогические технологии. Это означает, что современный учитель начальных классов в новой форме является творческим субъектом профессиональной педагогической деятельности.

Современная социальная действительность требует от учителя начальных классов умений дистанционного обучения с помощью телекоммуникаций, на основе электронных средств сети Интернет. Сопряжение педагогических и информационных технологий требует подготовки педагогов нового типа - компетентного дистантного учителя, умеющего управлять учебно-воспитательным процессом интерактивными средствами (мультимедийные программы, электронные носители, Интернет). При этом требуются и такие личностные качества дистантного учителя, как толерантность, эмпатия, принятие ребенка таким, таков он есть, способность сотрудничать со школьниками, эмоционально сопереживать неудачи и успехи.

Значит, это должен быть специалист, который обладает широким спектром общекультурных, профессиональных и специальных компетенций, способный быстро трансформироваться в новых профессиональных требованиях и условиях труда.

Доминирующим блоком профессиональной компетентности педагога является личность педагога, в структуре которой выделяют:

- мотивацию личности - направленность личности;
- свойства личности - педагогические способности, характер и его черты, психологические процессы и состояния личности;
- интегральные характеристики личности - педагогические самосознание, индивидуальный стиль, креативность – как творческий потенциал.

Основные пути развития будущего учителя начальных классов:

1. Самообразование:

самостоятельное изучение методической литературы;
работа в методических объединениях, творческих группах, педсообществах;

2. Курсовая подготовка:

инновационная деятельность, освоение новых педагогических технологий, методов и приемов;

системная подготовка и/или переподготовка;

посещение проблемных семинаров и вебинаров;

3. Обобщение и распространение опыта:

конкурсы/ проекты (очные, дистанционные)

обобщение собственного педагогического опыта, через активное участие в педагогических конкурсах, мастер-классах.

Исходя из этого, можно сказать, будущий учитель начальных классов должен иметь представление обо всех компетенциях и сознательно стремиться к овладению ими во время учебы в вузе и к постоянному совершенствованию их в течение всей своей профессиональной карьеры.

Литература

1. Концепция развития системы высшего образования Республики Узбекистан до 2030 года (Приложение N 1 к Указу Президента РУз от 08.10.2019 г. N УП-5847).

2. Тожибоева Гулмира Рифовна. (2022). ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ . *World Scientific Research Journal*, 2(1), 94–99. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/48>

BOSHLANGANCHI SINIF O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSI

Tojiboeva Gulmira Rifovna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti kattao'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchisining kompetentsiyalarini rivojlantirish zarurati tez o'zgaruvchan jamiyatda ishlashga tayyor bo'lgan professional o'qituvchi tayyorlash bilan bog'liq muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kompetentsiyaga asoslangan yondashuv, kasbiy kompetentlik, strategic maqsad, vazifalar, motivatsiya, integrative tavsifnoma.

O'zbekiston Respublikasining zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi yangi avlod ta'lim standartlari talablarini amalga oshirish, maktab fanlari va kichik yoshdagi o'quvchilarning darsdan tashqari mashg'ulotlari bo'yicha ish dasturlarini ishlab chiqishni nazarda tutuvchi ta'limni modernizatsiyalash sharoitida ishlashi kerak. Ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari o'rtasida rivojlanadigan munosabatlar tizimini sifat jihatidan yangilanish sharoitda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish, bo'lako'qituvchining shaxsiy fazilatlarini, kasbiy kompetensiyalarining ma'lum tizimini shakllantirish muammosini hal qilish zarurati tug'iladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'z sohasining yuqori malakali mutaxassisi bo'lsagina, bugungi kun talablaridan kelib chiqib, kichik yoshdagi o'quvchilarni tarbiyalashga qo'yiladigan yuksak talablarni qondirish mumkin. Bunday mutaxassis nafaqat fundamental bilimlarga, balki zamonaviy psixologik-pedagogik fan darajasiga mos keladigan kasbiy bilim va ko'nikmalarga ham ega

bo'lishi kerak. U uzluksiz ta'limning yaxlit tizimida o'z kasbiy faoliyatining maqsadi va ahamiyatini bilishi, kasbiy jihatdan harakatchan bo'lishi, ya'ni maktab o'quvchilarining rivojlanishidagi ijtimoiy vaziyatning o'zgarishiga, yangi psixologik holatlarga moslashuvchan bo'lishi, pedagogic talablarni puxta egallashi kerak. Vayangi pedagogic texnologiyalar. Demak, yangi shakldagi zamonaviy boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbiy pedagogic faoliyatning ijodiy sub'ekti hisoblanadi.

Zamonaviy ijtimoiy voqelik boshlang'ich sinf o'qituvchisidan Internetning elektron vositalariga asoslangan telekommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda masofaviy ta'lim ko'nikmalariga ega bo'lishni talab qiladi. Pedagogik va axborot texnologiyalarining konjugatsiyasi yangi turdagi o'qituvchilarni - o'quv jarayonini interfaol vositalar (multimedia dasturlari, elektron ommaviy axborot vositalari, Internet) orqali boshqarishni biladigan malakali masofaviy o'qituvchini tayyorlashni talab qiladi. Shu bilanbirga, uzoq o'qituvchining bag'rikenglik, hamdardlik, bolani qanday bo'lsa, o'zi kabi qabul qilish, maktab o'quvchilari bilan hamkorlik qilish, muvaffaqiyatsizliklar va muvaffaqiyatlarga emotsional munosabatda bo'lish kabi shaxsiy fazilatlar ham talab qilinadi.

Bu keng ko'lamli umumiy madaniy, kasbiy va maxsus va kolatlarga ega bo'lgan, yangi kasbiy talablar va mehnat sharoitlarida tezda o'zgara oladigan mutaxassis bo'lishi kerakligini anglatadi.

O'qituvchining kasbiy kompetentsiyasining asosiy bloki o'qituvchining shaxsiyati bo'lib, uning tarkibida quyidagilar ajralib turadi:

- shaxsning motivatsiyasi – shaxsning yo'nalishi;
- shaxs xususiyatlari – pedagogic qobiliyatlar, xarakter va uning xususiyatlari, psixologik jarayonlari va shaxsiyat holatlari;
- integral shaxs xususiyatlari – pedagogi ko'z-o'zini anglash, individual uslub, ijodkorlik – ijodiy salohiyat sifatida.

Bo'lajak boshlang'ich maktab o'qituvchisini rivojlantirishning asosiy yo'llari:

1. O'z-o'zini tarbiyalash:

Uslubiy adabiyotlarni mustaqil o'rganish;

Uslubiy birlashmalarda, ijodiy guruhlarda, pedagogic jamoalarda ishlash;

2. Kurs tayyorgarligi:

Innovatsion faoliyat, yangi pedagogic texnologiyalar, usullar va usullarni ishlab chiqish;

Tizimli kadrlar tayyorlash va / yoki qayta tayyorlash;

Muammoli seminarlar va vebinarlarda qatnashish;

3. Tajribani umumlashtirish va tarqatish:

tanlovlar / loyihalar (to'liqvaqtli, masofaviy)

pedagogik tanlovlarda, mahorat darslarida faol ishtirok etish orqali o'z pedagogik tajribasini umumlashtirish.

Bundan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi barcha kompetensiyalar haqida tasavvurga ega bo'lishi va

universitetda o'qiyotganda ularni o'zlashtirishga ongli ravishda intilishi va kasbiy faoliyati davomida doimiy ravishda takomillashtirib borishi kerak.

Foydalanilgan manbalar:

3. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 08.10.2019 yildagi PF-5847-son

4. Тожибоева Г. Р. Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов //Наука и мир. – 2020. – Т. 2. – №. 1. – С. 32-33.

5. Тожибоева Гулмира Рифовна. (2022). ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ . *World Scientific Research Journal*, 2(1), 94–99. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/48>

6. Tozhiboeva Gulmira Rifovna. (2022). THE SPECIFICITY OF THE SCHOOL "RIVOG" (DEVELOPMENT) IN THE DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHER. *Conferencea*, 478–480. Retrieved from <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/662>

TASK- BASED LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY CLASSES

Mirzayeva GulshanAzamatovna

E-mail:m.gulshan234@gmail.com/ Boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrası o'qituvchisi

Xamidova IrodaAbduxoshim qizi

Chirchiq DPU talabasi E-mail:khamidovairoda@gmail.com

Annotation: This article provides information about the development project of task based language teaching in primary calasses.

Key words: Language, class, foreign, teaching, primary, task, skill, knowledge, education.

Introduction: The importance of the paper work is directed to define the necessity of creating new methodological approaches in teaching the English languages. When Uzbekistan achieved independence on September 1, 1991, the choice of its own path of development allowed for conditions of reorganizing and improving the structure and content of education. During the 27 years of independence an enormous number of successful reformatons have been carried out by our government under the leadership of the first president Islam Abduganievich Karimov and Shavkat Miromonovich Mirziyoyev the current president of our republic. Although this is a rather short period of time for a young state to develop, our motherland has been able to overcome many difficulties and began to prosper again in many fields of life. Today Uzbekistan

is a world-known mighty and peaceful country that stands at the same rank with the world's independent democratic nations.

At present, speaking a foreign language represents one of the essential requirements of today's society. Besides other skills and knowledge, it is considered as one of the most influencing factors while applying for a job or sustaining in a particular work position under the condition of advancing the language level. Based on my work experience, I can confirm that knowing a foreign language is a necessity for everyone in general, mainly for my students – who are future English teachers. These people are required to reach a sufficient level in a foreign language in order to accomplish pedagogical assignments in teaching English.

Originally, the history of task-based language teaching dated back to the middle of XIX century. It's a fact, TBLT is one of several language teaching approaches that emerged in the 1980s. As a contrasting methodology to traditional PPP instruction, which presents presentation, practice, and production, a teacher-oriented instruction, TBLT has become a more influential and widely practiced method especially in EFL classes.

During task-based learning, students solve tasks that are relevant and interesting to them. In order to solve the task, they need to use the target language they're learning to communicate with their peers. They use authentic language instead of answering grammar or vocabulary questions about the language. Students — especially younger learners — don't actually feel that they're studying a language at that moment because they're engrossed in the task they're working on. Task-based learning is especially conducive to group learning. Learning a language as a group is also a very important contributor to effective retention. Collaborating with others and becoming confident with the language within a group is a key step in acquiring that language. Also, receiving positive feedback from peers and teachers increases confidence and motivation to learn and to communicate with others. Students' understanding of the language also deepens because the realistic context in which they're learning the language is relevant to their personal lives. It's a good idea to ask your students about their hobbies and preferences at the beginning of a course so that you can include their interests in the tasks you set.

In addition to the benefits for students, solid knowledge of this method will also increase your job prospects as a teacher. Some job ads, like this one from online ESL company Voxy, specifically ask for task-based language teaching experience!

In task-based teaching the focus is not on grammar—you have already introduced your students to necessary constructions earlier in the chapter or unit, as well as to the vocabulary they will need to complete the task—but rather on helping students develop linguistic strategies for completing the assigned tasks within the constraints of what they know of the target language. Because the emphasis is on spontaneous, creative language use, whether

spoken or written, rather than on absolute accuracy, assessment is based on task outcome.

Conclusion:In short, we can say that the role of the task-based teaching approach in learning English as a foreign language is tremendous. Students should be given the opportunity to use English in the classroom as they use their own languages in everyday life.

Structuring a language lesson around a task or goal has a myriad of benefits. Languages help us get around in a country, to communicate with the people, to enjoy a foreign film, a piece of literature, or to understand a bit of history. Languages are necessary when traveling to help us understand what we're eating, or even find a bathroom when needed.

This means that the many tasks we're able to accomplish through the use of foreign languages will be a much greater source of motivation than the language itself. Or, stated in another way, sitting down at a restaurant and learning to order a meal in English is far more rewarding than learning to conjugate a verb and memorize all of its tenses.

BIBLIOGRAPHY

1. Beglar, D., & Hunt, A. (2002). Implementing task-based language teaching. In J. Richards & W. A. Renandya (Eds.), *Methodology in language teaching: An anthology of current practice* (pp. 96-106). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Breen, M. 1987. Learner contributions to task design. In C. Candlin and D. Murphy (eds) *Language Learning Tasks*. Englewood Cliffs NJ: Prentice-Hall.
3. Halliwell, S. (1992). *Teaching English in the primary classroom*. London: Longman.
4. Harmer, J. (2007). *The practice of English language teaching*. Harlow, England: Pearson Longman.
5. I.A. Karimov "High spirituality is invincible power" 2008, p.67
6. Jeon, I. & Hahn, J. (2006). Exploring EFL Teachers' Perceptions of Task-Based Language Teaching: A Case Study of Korean Secondary School Classroom Practice. *Asian EFL Journal*, 8(1), 123-143. Available online at http://www.asian-efl_journal.com/March06_ijj&jwh.pdf, accessed June 15, 2010.
7. Long, M. 1985. A role for instruction in second language acquisition. In K. Hyltenstam and M. Pienemann (eds) *Modelling and Assessing Second Language Acquisition*. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.
8. Nunan, D. (1991). Communicative tasks and the language curriculum. *TESOL Quarterly*, 25(2), 279-295.
9. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Nunan, D., & Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

11. Skehan, P. (1998). A cognitive approach to language learning. Oxford: Oxford University Press.
12. Richards, J., J. Platt and H. Weber. 1986. Longman Dictionary of Applied Linguistics. London: Longman.
13. Richards, J., & Rodgers, T. (2014). Approaches and methods in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press
14. Willis, D. and J. Willis. 2001. Task-based language learning. In R. Carter and D. Nunan (eds) The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages. Cambridge: Cambridge University Press.

THE CHARACTERISTICS OF «KNOW- WANT TO KNOW- LEARNED» METHOD

G'ulomjonova Durdona Jo'rabek qizi

Davronova Malika Elmurod qizi

*Students of primary education faculty of Chirchik pedagogical university,
Tashkent region*

Abstract . This article aims to explore the characteristics and benefits of using the «know-want to know-learned» (KWL) method in educational settings. The KWL method is a brainstorming technique that helps learners activate prior knowledge, set goals for learning, and reflect on what they have learned. The article provides a detailed explanation of the three steps involved in the KWL method and offers practical examples of how it can be used in different subjects and at different educational levels. The article also highlights the advantages of using the KWL method, such as enhancing critical thinking, promoting engagement and interaction, and increasing motivation and success in learning. Overall, the article advocates for the adoption and integration of the KWL method in educational practices as a valuable tool for facilitating effective and meaningful learning.

Key words: characteristics, method, educational settings, brainstorming technique, detailed explanation, steps, different subjects, educational levels, critical thinking, interaction, valuable tool.

INTRODUCTION. The know-want to know-learned (KWL) strategy is a commonly used method for identifying students' prior knowledge, setting learning objectives, and reflecting on learning outcomes. This approach involves three stages: what students know, what they want to know, and what they have learned. The KWL model is an effective tool for promoting active and self-directed learning, as it encourages learners to take ownership of their learning by exploring their interests and monitoring their progress. In this article, we will discuss the key characteristics of the KWL strategy, its benefits, and how to implement it successfully in the classroom. The concept of know-what, know-how and learned or know-why has long been recognized in

educational and professional fields. We are often told to focus on acquiring knowledge (know-what) and skills (know-how) to succeed in our careers. However, another crucial aspect of learning is understanding the reason behind things (know-why) and how they relate to each other. This article aims to explore the three components of learning, their interdependencies, and how mastering all three can enhance our abilities and effectiveness in various aspects of our lives. Whether you are a student, a professional, or a lifelong learner; understanding the importance of know-what, know-how, and learned can help you achieve your goals more effectively.

METHODOLOGY. The research approach for this article is Qualitative. The study aims to explore the concept of 'know-what to know-learned' and its significance in personal development and education. Qualitative research is suitable for exploring subjective experiences and mental processes, which cannot be measured quantitatively. The data collection method used in this study is Content Analysis. The researchers have analyzed existing literature on personal development and education. The articles, books, and journals which discussed the concept of 'know-what to know-learned' were selected for review. The focus was on identifying the key themes, patterns, and issues related to the topic. The data analysis method used in this study is thematic analysis. Thematic analysis is a qualitative research method that involves identifying, analyzing, and reporting patterns within data. The researchers have identified key themes from the selected literature and analyzed their implications in personal development and education. The themes identified were 'self-awareness,' 'self-reflection,' 'learning goals,' 'skill development,' and 'lifelong learning. The study's findings demonstrate that the concept of 'know-what to know-learned' is essential for personal development and education. Self-awareness and self-reflection are crucial for individuals to understand their strengths and weaknesses and develop a growth mindset. Setting learning goals help individuals focus on their priorities and work towards achieving their career aspirations. Skill development and life-long learning play a critical role in building competencies and adapting to changing job market demands. The study concludes that the concept of 'know-what to know-learned' is critical for individuals to succeed in personal and professional life. It helps individuals to identify their learning needs, set learning goals, develop skills, and enhance their employability. Personal development and education programs should incorporate this concept to provide individuals with the necessary tools and resources to achieve their full potential. The study's implications are for educators, trainers, and policymakers to incorporate the 'know-what to know-learned' concept in their programs to enhance the outcomes of personal development and education. The findings of this study can also guide individuals in achieving their personal and professional goals by increasing their self-awareness, setting learning goals, and developing skills.

- Characteristics of « Know-what to know-learned» method The «know-what to know-learned» method is a constructive approach that encourages active

participation among learners. This method is most commonly used in the classroom setting, but it is also applicable to other forms of learning environments. The primary characteristics of the «know-want to know-learned» method include:

1. Engaging the Learners The «know-want to know-learned» method emphasizes the engagement of learners through active participation in the learning process. This approach encourages students to think critically and reflect on their existing knowledge to construct new information.
2. Identifying Prior Knowledge This method allows the learners to identify what they already know about the topic, which helps to create a base of knowledge that can be built upon. This knowledge can be used to contextualize the new information being presented.
3. Stimulating Curiosity The «want to know» component of this method helps to stimulate learners' curiosity by creating questions, gap filling, and encouraging learners to inquire about the missing pieces in their existing knowledge.
4. Developing Self-Regulated Learning The «know-want to know-learned» method teaches learners to be self-regulated. It empowers learners to take responsibility for their own learning, assess their learning needs, and take necessary actions to improve their learning outcomes.
5. Encouraging Reflection and Feedback This approach encourages reflection and feedback from learners based on the information they receive about the topic. Feedback on learning progress helps learners to stay motivated and develop a growth mindset. It also allows educators to know the learners' learning processes more precisely so that they can adjust their teaching approaches adaptively.

CONCLUSION. The «know-want to know-learned» method is an effective means of engaging learners in the learning process, stimulating their curiosity and learning, and promoting self-regulated learning through scaffolding knowledge development. By imparting these skills and methods, learners can be empowered to become lifelong learners, capable of developing their knowledge base as the world evolves.

REFERENCES

1. <https://www.lucidchart.com/blog/what-is-a-kwl-chart>
2. <https://infocus.eltngl.com/2018/07/31/k-w-l-charts-a-simple-way-to-promote-critical-thinking-with-young-learners/#:~:text=A%20KWL%20chart%20is%20sometimes,promotes%20curiosity%20and%20personalised%20learning>
3. <https://strategiesforspecialinterventions.weebly.com/kwl-chart.html#:~:text=Definition%2F%EF%BB%BFDescription%3A%20K-W-L%20is,graphic%20organizer%20or%20three%20columns>
4. <https://bedrocklearning.org/literacy-blogs/how-to-use-a-kwl-chart-to-improve-reading-comprehension/>
5. <https://blog.penningtonpublishing.com/reading/the-dark-side-of-the-kwl-reading-strategy/#:~:text=Because%20KWL%20is%20reader-centered,may%20well%20confuse%20their%20reading>

6. <https://www.theteachertoolkit.com/index.php/tool/kwl#:~:text=The%20KWL%20Chart%20starts%20students,purpose%20for%20learning%2C%20and%20summarize>

7. <https://www.someka.net/blog/using-kwl-charts-in-education/#:~:text=KWL%20is%20an%20educational%20strategy,guide%20them%20through%20a%20topic>

8. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ПОДХОДА

Юсупова Ф.М.
преподаватель ЧГПУ

Аннотация: В статье рассмотрена сущностная характеристика межкультурной компетентности, проанализированы методологические подходы, методы, приемы, средства ее формирования и развития на занятиях по иностранному языку в средней школе.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, языковой барьер, эффективное общение, межкультурная психологическая восприимчивость, чувства толерантности, уважения к истории и традициям народов мира.

Общение – это социальный процесс обмена информацией различного

характера и содержания, которая передается целенаправленно при помощи различных средств, имеет своей целью достижение взаимопонимания между партнерами и осуществляется в соответствии с правилами и нормами [Садохин, 2005, с. 95].

В современном мире человек все больше сталкивается с необходимостью сотрудничества и общения с представителями других стран.

Но люди, живущие в разных концах света, не могут мыслить одинаково и понимать друг друга с полуслова. В результате возникают недопонимание,

конфликты, а иногда даже войны.

В чем причины недопонимания между жителями разных стран? Ответ на этот вопрос не так прост, как кажется. Каждая страна имеет свои экономические и политические интересы, нередко не совпадающие с интересами других народов. Каждая страна имеет свою культуру, свои обычаи и традиции, которые складывались на протяжении веков. Однако потребности, возникающие в процессе взаимодействия людей в

различных сферах общественной жизни, побуждают людей постоянно искать и совершенствовать коммуникативные связи. Именно поэтому так важно развивать у подрастающего поколения такой вид знания, как межкультурная

компетенция.

Понятие «межкультурная компетенция» введено в научный оборот в 1954 году, когда была опубликована работа Г. Трейгера и Э. Холла «Культура и коммуникация. Модель анализа». В России оно получило распространение в 1990-х годах, в связи с кардинальным изменением ее экономического положения и появлением необходимости в укреплении политических и межкультурных связей с другими странами. На этом фоне возникла потребность в формировании МК у учащихся. Но методы обучения иностранному языку, использовавшиеся ранее, оказались недостаточноэффективными. Грамматико-переводной метод, включающий в себя лишь владение грамматикой и словарем, не предоставлял людям, овладевающим языком, знания о культуре страны изучаемого языка, традициях, этикете и многом другом, что является неотъемлемой частью знания языка в совершенстве.

Межкультурная компетенция включает в себя три важнейших аспекта, освоение которых помогает учащимся находить общий язык с иностранцем.

Основными из них являются общекультурологические и культурно-специфические знания. Безусловно, человек, имеющий потребность понимать жителей другой страны, должен знать ее культуру, достижения, историю, а также иметь представление об укладе жизни других стран.

Подобные знания всегда будут полезны в непредвиденных ситуациях, складывающихся во время общения.

Во-вторых, немаловажно иметь навыки эффективного общения. Дело в том, что люди с различными темпераментами ведут себя в процессе общения

по-разному. Если холерик и сангвиник, благодаря резвости ума и находчивости, легко и быстро ориентируются в ситуации и находят решения

проблем, то у меланхолика и флегматика – людей, склонных к внутренним

переживаниям, общению с самим собой, могут возникнуть трудности в достижении цели коммуникативного акта. Любой может столкнуться с такими трудностями, как языковой барьер, являющийся следствием боязни ошибиться. В процессе общения могут возникнуть проблемы, связанные с

трудностями восприятия и понимания человека человеком. Не исключены и

различные конфликты, из которых нужно уметь правильно выходить путем

поиска компромисса.

Наконец, многим знаком страх выступления перед аудиторией.

Преподаватели иностранного языка должны прививать обучающимся уверенность в себе во время общения. Поэтому процесс обучения обязательно должно носить коммуникативную направленность, больше, чем любую другую.

В-третьих, у изучающих иностранный язык должна быть развита межкультурная психологическая восприимчивость. Нередко человек без достаточных на то оснований склонен превозносить свою культуру, считать

ее выше других культур. Этноцентризм, помимо того, что является признаком плохого воспитания, может сильно усложнить изучение иностранного языка. Судить о других людях с позиций исключительно только своей культуры является заведомо ошибочным, так как, считая культуру родной страны единственно верной, человек с самого начала акта коммуникации настроен негативно по отношению к собеседнику. К сожалению, для таких людей родная культура является не только щитом, охраняющим национальное своеобразие народа, но и глухим забором, отгораживающим человека от других народов и культур.

Поэтому одной из главных задач современного учителя является воспитание в подрастающем поколении чувства толерантности, уважения к истории и традициям народов мира. Правильный подход учителя к формированию межкультурной компетенции позволит обучающимся в дальнейшем избежать большинства проблем при межкультурном общении. К примеру, при общении с представителями других стран коммуниканты нередко руководствуются ранее сложившимися стереотипами и предрассудками. Например, татарин представляется оборотистым человеком, узбек – физически сильным, поляк – не дураком выпить. Англичан нередко упрекают в корыстолюбии и эгоизме. Типично немецкие черты характера: дисциплина, организованность, трудолюбие и агрессивность. В русских зачастую видят такие недостатки, как лень и безалаберность, но при этом ценят размах, широту, сердечность, выдержку и стойкость в беде.

Очевидно, что нет людей абсолютно свободных от стереотипов. Но мы можем говорить о разной степени стереотипизации коммуникантов.

Исследования показывают, что степень стереотипизации обратно пропорциональна опыту межкультурного взаимодействия.

Психология рассматривает предрассудок как психологическую установку предвзятого и враждебного отношения к представителям этнических групп, их культурам и к любым фактам действительности, связанным с их деятельностью, поведением и социальным положением (расизм, дискриминация) без достаточных для такого отношения

оснований или причин [Мещеряков, Зинченко, 2003, с. 486]. Главной причиной возникновения предрассудков является неравенство в социальных, экономических и культурных условиях жизни разных стран. Отсюда появляется такой распространенный вид предрассудка, как ксенофобия – то

есть неприязнь к иностранцам. К сожалению, эта проблема оказывает очень

стойкое влияние на отношения людей разных национальностей.

Следующей проблемой, поджидающей человека на пути к освоению культуры другой страны, является культурный шок. Человек неожиданно для себя оказывается в положении, которое резко отличается от того, к чему он привык. Обычно это происходит с иммигрантами и студентами, обучающимися за границей. Вообще, термин «культурный шок» впервые употребил антрополог Калверто Оберг в 1954 году. Он определил это понятие как страх, вызванный потерей знакомых опознавательных знаков в социальном общении. То есть даже если вы говорите на языке страны, в которую попали, многие невербальные сигналы отличаются от тех, к которым вы привыкли на родине. Требуется приложить немало сил и времени, чтобы восполнить эти потери, почувствовать необходимые подтексты в общении.

В межкультурном общении существует еще одно явление, о котором написано гораздо меньше. По аналогии с культурным шоком это явление следует назвать лингвистическим шоком. Лингвистический шок можно определить как состояние удивления, смеха или смущения, которое возникает у слушающего при общении с носителем иностранного языка, когда он слышит в иноязычной речи языковые элементы, звучащие на его родном языке странно, смешно или неприлично [Белянин, 2011, с. 105].

К примеру, русские люди привыкли считать благозвучным, приятным для слуха французский, испанский, английский, вьетнамский, китайский, хинди, суахили. Тогда как арабский, корейский, пушту, в некотором отношении татарский, узбекский и немецкий могут вызвать у русскоговорящего человека неприятные эмоции.

Часто нейтральное по значению слово одного языка омонимично слову родного языка, обладающему совершенно другим значением, что может вызвать смеховой эффект. Так, персидское слово «кафир» соответствует русскому «неверный»; турецкое слово «kulak» по-русски значит «ухо»; турецкое «bardak» в переводе на русский означает «стакан».

Таким образом, целью формирования межкультурной компетенции является достижение такого качества языковой личности, которое позволит ей выйти за пределы собственной культуры и приобрести качества посредника культур, не утрачивая собственной культурной идентичности.

Поэтому межкультурная компетенция должна формироваться уже в средней школе.

Так, в средней школе среди прочих требований к личностным результатам обучения школьника ФГОС формулирует следующие:

□ Формирование дружелюбного и толерантного отношения к ценностям иных культур, оптимизма и выраженной личностной позиции в восприятии мира, в развитии национального самосознания на основе знакомства с жизнью своих сверстников в других странах, с образцами зарубежной литературы разных жанров, с учетом достигнутого обучающимися уровня иноязычной компетентности;

□ формирование и совершенствование иноязычной коммуникативной компетенции; расширение и систематизация знаний о языке, расширение лингвистического кругозора и лексического запаса, дальнейшее овладение общей речевой культурой;

□ достижение допорогового уровня иноязычной коммуникативной компетенции;

□ создание основы для формирования интереса к совершенствованию достигнутого уровня владения изучаемым иностранным языком, в том числе

на основе самонаблюдения и самооценки, к изучению второго/третьего иностранного языка, к использованию иностранного языка как средства получения информации, позволяющей расширять свои знания в других

предметных областях.

Требования к предметным результатам освоения базового курса иностранного языка предполагают дружелюбное отношение и толерантность учащегося к носителям другого языка на основе знакомства с жизнью своих сверстников в других странах, с фольклором и доступными образцами художественной литературы.

Согласно стандарту основного общего образования, выпускник средней школы должен осознавать и принимать ценности человеческой жизни, семьи, гражданского общества, многонационального узбекского народа, человечества, а также уважать других людей.

Предметными результатами изучения иностранного языка на данном этапе являются формирование целостного мировоззрения, соответствующего современному уровню развития науки и общественной практики, которое учитывает социальное, культурное, языковое и духовное многообразие современного мира. В числе прочих указывается формирование уважительного и доброжелательного отношения к мнению, мировоззрению, культуре, языку, вере, гражданской позиции, истории, культуре, религии и традициям другого человека.

По окончании среднего (полного) общего образования выпускник должен достигать таких моральных качеств, как толерантное поведение

и осознание своего места в поликультурном мире, готовность и способность вести диалог с другими людьми, достигать в нём взаимопонимание, находить общие цели и сотрудничать для их достижения.

Также важны знания о социокультурной специфике страны изучаемого языка и умение строить своё речевое и неречевое поведение адекватно этой специфике; умение выделять общее и различное в культуре родной страны и страны изучаемого языка.

Таким образом, Министерство образования и науки Узбекистана проявляет высокие требования к выпускнику школы, подчеркивая особую важность формирования межкультурной компетенции, начиная с первого года обучения.

Литература:

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Белянин В. П. Психолингвистика. Учебник – 2-е изд. – М.: Флинта: Московский психолого-социальный институт, 2011. – 420 с.
3. Библер, В. С. От наукоучения к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
4. Верещагин, Е. М., Костомаров, В. Г. Язык и культура. – М.: Индрик, 2005. – 1038 с.
5. Гальскова, Н. Д., Гез, Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 336 с.
6. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н.Д. Гальскова. – М.: АРКТИ, 2004. – 189 с.
7. Гармаева, С. И. Формирование межкультурной компетенции студентов неязыковых вузов средствами современных инфокоммуникационных технологий: автореф. дис. канд. пед. наук. – Чита, 2008. – 38 с.
8. Гришаева, Л. И., Цурикова, Л. В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Учебное пособие. 2-е изд., доп. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2004. – 424 с.
9. Гусейнова, Л. А. Межкультурный подход к преподаванию иностранного языка (на опыте немецкого как иностранного): дис. ... канд. пед. наук. – М., 2004. – 145 с.
10. Демьяненко, М. Я. Основы общей методики обучения иностранным языкам: теоретический курс / М. Я. Демьяненко, К. А. Лазаренко, С. В. Мельник. – Киев: Вища школа, 1984. – С. 266–273.
11. Левинская Елена Александровна, «Развитие межкультурных компетенций на уроках английского языка в 5 – 9 классах» Екатеринбург 2018.-С.10-14

KICHIK MAKTAB YOSHDAGI O'QUVCHILAR MASHG'ULOTLARIDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI

Xudayqulova Fazilat Bo'riyevna

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Boshlang'ich ta'lim fakulteti
o'qituvchisi/ fazilatxudayqulova@gmail.com*

Iroda Azamjonova Adhamjon qizi

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Boshlang'ich ta'lim fakulteti
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda/ xorijiy til" yo'nalishi talabasi
Inamovshavkat15@mail.com*

Annotatsiya: Bu maqolada didaktik o'yinlar haqida ma'lumot va boshlang'ich sinf darslarini samarali tashkil etish usullari hamda afzalliklari yoritilgan. Matematika, ona tili, o'qish fanlarida qo'llash mumkin bo'lgan didaktik o'yinlardan namunalar keltirilib, ularning ta'riflari va qo'llash yo'llari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Matematika, aqliy rivojlanish, metod, uslub, ta'lim, islohot, didaktik o'yin, pedagogik texnologiya.

Ilg'or texnologiyalarning keng o'zlashtirilishi, uzluksiz ta'limni fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi, ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalari va zamonaviy o'quv - uslubiy majmualarning yaratilishi pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish tizimini takomillashtirishda o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga asos bo'lmoqda.

Bu o'z navbatida pedagoglarning jahon miqyosdagi yutuqlarni, ilmiy asoslangan innovatsiyalarni tadbiq etgan holda pedagogik jarayonlarni ilmiy asosda tashkil etish va boshqarish, shuningdek, pedagogik jarayonlarning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi didaktik o'yinlardan foydalanish ahamiyatini oshishiga sabab bo'lmoqda.

Didaktik o'yinlarning asosiy turlari **intellektual (aqliy) va harakatli hamda aralash** o'yinlardan iborat. Bu o'yinlar ishtirokchilarda aqliy - jismoniy, axloqiy, psixologik, estetik, badiiy tadbirkorlik, mehnat va boshqa ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Didaktik o'yinlar bu muayyan ta'limiy maqsadlarga erishishga, mavzularni yanada mustahkamlashga, chuqurlashtirishga qaratilgan bo'ladi. Har bir didaktik o'yinni o'tkazishda biror bir vazifa maqsad qilib olinadi. Didaktik o'yinlar yordamida o'quvchilar mavzuga yanada ko'proq tushunadi. Mavzuni didaktik o'yinlar bilan mustahkamlasak o'quvchilarning diqqatini bemalol jalb qila olamiz, mavzuga qiziqтира olamiz.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun didaktik o'yinlar bilim olishning faollashtiruvchi turlaridan biri bo'lib, o'quvchilarda mustaqil tafakkur, og'zaki va yozma nutq, jamoa bo'lib ishlash, do'stlik ko'nikmalarini shakllantiradi. O'quvchilarning darslarga qiziqishini o'stiruvchi vositalardan biri didaktik o'yin hisoblanadi. O'yinning maqsadi ta'lim olishga, fanga, kitobga qiziqish

uyg'otish va diqqatini darsga qaratishdir. Didaktik o'yin bolalarda bilish jarayoniga jonli qiziqish uyg'otadi va ma'lumotlarni qabul qilishga yordam beradi. Bu kabi o'yinlar bolalarning atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytirilishiga, chuqurlashtirilishiga, tartibga solishga, qiziqish va qobiliyatlarini rivojlanishiga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. O'z navbatida bu o'quvchilarda go'zal va boy ona tilimizdan g'ururlanish, axloqiy qadriyatlarimizni e'zozlash kabi sifatlarni shakllantiradi.

Didaktik o'yinlarni tanlashda o'quvchilarga bilim va tarbiya berishning quyidagi tartib qoidalariga rioya qilinadi:

★ Didaktik o'yinlar tanlash va ulardan foydalanishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari pedagogik jihatdan tayyorgarligi va bilim saviyasi hisobga olinadi;

★ Tanlangan har bir o'yin o'quvchilarga sistemali bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish bilan birga ularning barkamol bo'lib yetishishiga va ruhan tetik o'sishiga qaratilgan bo'ladi;

O'yin elementlari didaktik vazifalarni bolalardan yashirishga xizmat qiladi, shu tariqa ular uchun qiyin bo'lgan mavzuni tushunish jarayonini yengillashtiradi. Ta'limiy mazmunga ega bo'lgan o'yinlardan, avvalo, mavzuga oid oddiy qiziqarli savol-javoblardan darsning ma'lum qismida foydalanish kerak. Shu tarzda boshqotirma, tez aytish kabi o'yinlar muntazam o'tkazib turilsa, o'quvchilarda ma'lum bir ko'nikmalar to'planib boradi. Shunga ko'ra o'quvchilar egallashi shart bo'lgan ko'nikma va malakalar: tasvirlay olish, tushuntira olish va bashorat qila olish qobiliyatini hosil qiladi.

Didaktik o'yin turlarini tanlash mezonlar:

- ishtirokchilar tarkibi bo'yicha - o'g'il bolalar, qiz bolalar, o'smirlar, katta yoshdagilar uchun o'yinlar;

- ishtirokchilar soni bo'yicha - yakka, juftlikda, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi, raqobatdosh komandalar, sinflar aro va ommaviy o'yinlar;

- o'yin jarayoni bo'yicha - fikrlash, o'ylash, topag'onlik, harakatlar, musoboqa va boshqalarga yo'naltirilgan o'yinlar;

- vaqt meyori bo'yicha - dars, mashg'ulot vaqtining reja bo'yicha ajratilgan qismi, o'yin maqsadiga erishguncha, g'olib yoki g'oliblar aniqlanguncha davom etadigan va boshqa o'yinlar.

Dars jarayonida o'yinlarni to'g'ri tashkil etish va o'tkazishda vazifalar, qoidalar va ularning natijalarini tahlil qilish bosqichlarini aniq belgilab olish lozim. Quyida ona tili, matematika, o'qish darslarida qo'llanilayotgan bir necha didaktik o'yinlardan namunalar keltiramiz.

"Jonli hikoya". O'qituvchi so'zlar yozilgan qog'ozlarni o'quvchilarga tarqatib, hikoya o'qib beradi (Qog'ozlarda yozilgan so'zlar birgalikda shu hikoyani hosil qiladi). O'qituvchi hikoyani ikkinchi marta o'qib berganda o'quvchilar qo'llaridagi qog'ozlarni shunday ketma-ketlikda joylashtirishlari kerakki, qog'ozlardagi yozilgan so'zlar bir butun gapni, gaplar esa hikoyani hosil qilsin. Bu o'yinni o'tkazishda darslikdagi hikoyalar yoki darslikdan tashqari hikoya va ertaklardan foydalanish mumkin.

“Quruvchi”. Bu o'yindan o'quvchilarni guruhlarga bo'lib, o'tgan mavzuni yoki yangi mavzuni mustahkamlash qismida yoki darsdan tashqari mashg'ulotlarda foydalanish mumkin. O'qituvchi avvaldan darsga tayyorgarlik ko'rib, qog'ozdan yoki penoplast bo'lakchalaridan «g'isht»chalar yasaydi va bu «g'isht»chalarga savol yozilgan qog'ozchalarni yopishtirib chiqadi. «g'isht»chalar soni o'quvchilar soniga teng yoki ko'p bo'lishi kerak. Guruhlarga «minora» yoki «devor» qurish uchun joy ajratiladi. har bir guruxdan bittadan bola chiqadi va «g'isht»chani olib savolni o'qiydi. Agar savolga to'g'ri javob topsa o'zlarining «maydon»chalariga teradilar. Agar noto'g'ri javob bersalar o'qituvchi «g'isht»chani olib qo'yadi.

O'yin shu taxlitda barcha o'quvchilar savollarga javob berib bo'lgunlariga qadar davom etadi. «Qurilish maydonchasi»da eng ko'p gisht tergan o'quvchilar guruhi g'olib sanaladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini kreativ fikrlashga o'rgatish jarayonida qo'llaniladigan ta'limiy o'yinlarni boshlang'ich sinf ona tili dasturi bo'yicha tahlil qilamiz. 1-sinf «Ona tili» darsligi 1-bo'limi «Tovushlar va harflar» bo'limidir. Bu bo'limda «O'zim tekshiraman», «Harflarni top», «Sirli so'z», «Bu meniki», «Iztopar» o'yinlaridan foydalanish mumkin. 4-sinf «Ona tili» darsligi 3-sinfda o'tilganlarni takrorlash va «So'z turkumlari» bo'limlaridan iborat. 4-sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlaridan kelib chiqadigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan didaktik o'yinlardan foydalanishda imkoniyatlar katta ekanligini ko'ramiz. Masalan, «Takrorlash» bo'limida «o'zim tekshiraman», «Topag'on», «Noto'g'ri jumla», «Davom ettir», «Safar», «Zanjir», «g'yin-topishmoq», «Rebus», «Krossvord», «Quruvchi» o'yinlaridan foydalanish o'quvchilar uchun ma'lum bo'lgan bilimlarni takrorlash jarayonini zerikarli bo'lmasligini ta'minlaydi va kreativ fikrlashga o'rgatadi.

Boshlang'ich ta'lim davrida o'quvchilarning aqliy va jismoniy faoliyatini tashkil qilishda didaktik o'yinlar alohida o'rin tutadi. Matematika darslarida didaktik o'yinlardan foydalanish o'quvchilar zihnini o'stirish, tez hisoblash ko'nikmalarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinlar jarayonida o'quvchilar o'yin qoidalariga rioya qilishga o'rganadilar, inoqlik hissi, dunyoqarashlari shakillanib boradi. Matematika darslarida boshlang'ich sinflarda didaktik o'yinlar kamroq qo'llaniladi. Shunga qaramay, bu asrdagi o'yin texnologiyalari bilimlarni olish va mustahkamlashning eng samarali usuli hisoblanadi. O'yinlar kuzatuvni, o'xshashlik va farqlarni aniqlash qobiliyatini rivojlantiradi, fikrlashni, e'tiborni va tasavvurni yaxshilaydi. Bundan tashqari, o'yin faoliyatini tashkil etish, nisbatan murakkab bir mavzu sifatida matematikaga qiziqishni rivojlantirishning juda samarali usuli hisoblanadi. Quyida matematika fanida qo'llaniladigan didaktik o'yinlardan namunalar keltirilgan.

“Ishoralar” o'yini.

O'yinning maqsadi: bir amali masalani og'zaki yechish ko'nikmalarini rivojlantirish. “-”, “+” belgilari.

O'yinning borishi: O'qtuvchi masalani o'qiydi o'quvchilar masalani qaysi amal bilan yechish kerak bo'lsa o'sha "ishora" ni ko'rsatadilar.

"Multfilm chizamiz" o'yini.

O'quvchilar guruhlariga bo'linadilar. Kartochkalarda yozilgan topshiriqlarni oladilar, ularni bajaradilar va fikr almashadilar. Masalan, Aziza Ahmedovaning «Qish ertagi» mavzusini o'tishda foydalanish mumkin. Topshiriq:

– «Qish ertagi» matnini o'qimagan bolalar ertak mazmunini tushunishlari uchun qanday suratlar chizish maqsadga muvofiq?

– Chizilgan suratlar orasidan ertak mazmunini tushunish uchun yordam beradigan eng asosiylarini tanlab oling.

– Suratlarining tagiga asardan tanlab olib yoki o'zingiz o'ylab topib ularga mos yozuvlarni yozing

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki bugungi dunyo miqiyosida axborot kommunikatsiya tizimining yuksak darajada rivoj topib borayotganligi va bu boshqa sohalar qatorida ta'lim jarayoniga ham kirib kelib, uni yanada sifatli tashkil etishga o'z ta'sirini ko'rsatayotganligi ehtiyojidan kelib chiqib, shuni aytish mumkinki, boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi texnika va texnologiyani chuqur bilishi, tahlil qila olishi va yangilik yaratilish darajasida bilimli va mahoratli bo'lishi juda muhim. Buning uchun darsni tashkil etish jarayonida barcha o'quvchilarga tushunarli, oson, qiziq bo'lgan usullarni tanlashi va qo'llay olishi, ko'rgazmali qurollardan foydalanishi, yangi ishlab chiqarilayotgan texnik vositalarni tadbiq qilishi, ta'lim oluvchilarni ijodiy, mustaqil ishlashga undashi, didaktik o'yinlardan to'g'ri va unumli foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Xudayqulova, F. B. (2022). Ta'lim tizimini boshqarish. O'qituvchi ilmiy uslubiy metodik va badiiy jurnali, 3(9), 69-72.

2. Xodjamkulov, U. N., & Xudayqulova, F. B. (2021). Kelajak o'qituvchisi konsepsiyasi. O 'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar, 2(3), 130-135.

3. Xudayqulova, F. B. (2020). Pedagogik mahoratning zamonaviy korinishi. Umumtalim fanlarini oqitishda innovatsion metodikalar, 4(1), 452-455.

4. Худойкулова, Ф. Х. (2019). Узлуксиз таълим тизимида укувчиларда лингвистик компетенцияни шакллантиришда назарий билимлар бериш муаммолари. Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими, 1(6), 117-120.

5. Темиров Б.Б., Худойкулова Ф.Б. ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛИЧНОСТИ УЧИТЕЛЯ СВЯЗАННЫЕ ОБМЕНОМ ИДЕЯМИ // Экономика и социум. 2021. №1-2 (80). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/harakteristiki-lichnosti-uchitelya-svyazannye-obmenom-ideyami> (дата обращения: 29.05.2023).

6. Fazilat Bo'riyevna Xudayqulova BO'LAJAK PEDAGOGLARDA KASBIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI // Academic research in educational sciences. 2021. №CSPI

conference 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bo-lajak-pedagoglarda-kasbiy-kompetentlikni-shakllantirishning-o-ziga-xos-xususiyatlari>
(датаобращения: 29.05.2023).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atayeva N., Salayeva M., Hasanov S. Umumiy pedagogika. T., 2013 y.
2. Avliyaqulov N., Musaeva N. Pedagogik texnologiyalar. T., 2008 y.
3. Zunnunov A., Maxkamov U., Didaktika (Ta'lim nazariyasi). O.O'Yu uchun qo'llanma.T., Sharq, 2006y.
4. Mavlonova R. , Vohidova N. , Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. "Fan-texnologiya" T., 2010y.
5. Mahmudov A.X. Uzlüksiz ta'lim jarayoniga kompetentlik yondoshuvini joriy qilishning didaktik asoslari // Uzlüksiz ta'lim. 2012y. №4 . 8-12 betlar
6. Tolipov O'.No'monova N.Ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar.G'G' Xalq ta'limi.-Toshkent, 2002.-N 3.
7. Choriev R. Yangi pedagogik texnologiyalar - ta'lim - tarbiya sifat va samaradorlik omili. Toshkent-2010y.
8. "Pedagogik texnologiya asoslari". J.G'.Yoldoshev, S.A.Usmonov. Toshkent- 2004-y
9. N.U.Bikboyeva, E.Ya.Yangiboyeva va boshqalar, "Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi", T.: "O'qituvchi", 2005

ПУТИ И ПРИЧИНЫ ПОЯВЛЕНИЯ СЛЕНГА В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ

Сергеева Эльянора Сергеевна
старший преподаватель ЧГПУ

Аннотация. В статье рассматривается современный молодежный сленг как живая, развивающаяся система, которая не стоит на месте и поэтому требует к себе непрерывного внимания и детального изучения.

Ключевые слова: сленг, жаргон, экспрессия, молодежный сленг, язык, семантика, парадигматика.

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy yoshlar jargoni bir joyda turmaydigan va shuning uchun doimiy e'tibor va batafsil o'rganishni talab qiladigan tirik, rivojlanayotgan tizim sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalitso'zlar: jargon, ifoda, yoshlarjargoni, til, semantika, paradigmatica.

Annotation. The article considers modern youth slang as a living, developing system that does not stand still and therefore requires continuous attention and detailed study.

Keywords: slang, jargon, expression, youth slang, language, semantics, paradigmatics.

За последнее десятилетие молодежный сленг значительно вырос. Люди, особенно подростки, предпочитают общаться на этом языке.

Поэтому сленг продолжает расти и расширяться. Поэтому необходимо изучать сленг как лингвистическое явление. Важно проанализировать его влияние на русскую интеллектуальную культуру и литературный язык в целом. Молодежный сленг отличается наглядностью и образностью. Издания, ориентированные на молодежь, стараются привлечь внимание подростков и молодых людей, активно используя его. Отношения к появлению сленга в печатных изданиях имеют различные характеристики. Лингвисты согласны с тем, что в использовании сленга молодыми людьми в жизни и особенно в СМИ необходимы умеренность и избирательность. Использование сленга в качестве средства выражения в языке СМИ часто бывает очень успешным и эффективным. Однако я считаю, что злоупотребление сленгом, а точнее его распространение, может значительно снизить средний уровень языка и не может быть терпимым, особенно в печатных и литературных СМИ. Однако, что, пожалуй, наиболее важно в молодежных изданиях, сленг отражает реальность жизни молодых людей и часто раскрывает их интересы, заблуждения и стереотипы, мировоззрение, уровень интеллектуального развития, этап образования, отчуждение от реальности и поиск своего "я". В этом смысле сленг служит индикатором сегодняшней молодежи. В молодежном сленге иногда даже видят орудие борьбы с «тоталитарным языком».

Такое понятие как "сленг" не находит точного отражения в языкознании. Нам известно, что лексика русского языка делится на две группы: литературная и не литературная. К первой группе относятся: книжные слова, стандартные разговорные слова и нейтральные слова. Вся эта лексика, используется в самой художественной литературе либо же в устной речи в официальном формате.

Не литературную лексику же мы подразделяем на следующие группы: профессионализмы, вульгаризмы, жаргонизмы и сленг. Их характерной чертой является то, что мы их употребляем в разговорной неофициальной речи.

В начале исследования данного понятия "сленг" считали, как нарушение норм стандартной речи. Но в то же время сленг отличается своим выразительностью и ироничностью слов, служащие для объяснения предмета, обсуждающие в нашей повседневной жизни. Есть ещё одна точка зрения, где одну из группы, а именно жаргонизмы относят к сленгу, тем самым, не выделяя их в лексике. Сленг - это лексика используемая для общения группы людей с общими интересами.

Изначально сленг составляли устоявшие в лексике фразеологизмы, употребляющие в определенной социальной группе отражающие мировоззрения этих групп. В последующие став общеупотребительные слова отражают эмоционально-оценочный характер, иногда эта оценка может менять свой знак. Например, «халтура» (актерская среда употребления) – обозначает «приработок».

Сам термин «сленг» в переводе с английского языка означает: речь социально или профессионально обособленной группы в противоположность литературному языку[1, с.107-114].

Существует несколько причин проникновения молодежного сленга в литературный язык, которые связаны между собой. В основном сленг проникает в общество через журналистику. По причине того, что в основном класс журналистов составляют молодые люди, которые и общаются между собой с помощью сленга. В итоге сленг находит свое отражение в печати, выражая свои экспрессивно-эмоциональные позиции.

В нынешней ситуации многие журналы и передачи реагируют на сленгизмы адекватно, то есть мы замечаем частое использования сленга в СМИ.

Узбекистан пересмотрел свои позиции насчёт СМИ и перешёл на новый уровень восприятия информации. Этапы развития также затрагивает лексикон молодежи[2, с.34-38].

Журналистика считает важным аспектом своего развития не только социальные факторы, но и лингвистические. Несмотря на то, что сленг развивается постепенно, все же имеются ограниченные взгляды на употребления его в печати. Многие не считают молодежный сленг частью лингвистического развития и не обращают внимания на его роль в культуре молодежи. Они считают, что жаргон и сленг не должны существовать рядом с литературным языком. Но в моей работе мы придерживаемся тех взглядов, что каждый процесс в языке имеет право на изучение и рассмотрение его роли в обществе. Поиски первоисточников не литературного языка и разработка методов, направленные на повышение молодежной культуры.

Ведь современный журналисты должны владеть всем богатством языка, ведь именно эта способность помогает ему составить интересный и грамотно сформулированный текст, с помощью которого он с точностью может передать авторскую позицию, приводя необходимые доводы, уметь оценить с этической и социальной точки зрения. Язык СМИ рассчитан на интеллектуального и массового читателя.

Язык – это явление, которому необходимо развиваться и совершенствоваться. В основном это происходит через заимствования иностранных слов и появление неологизмов. Литературный язык в наше время развивается не так быстро и глобально, как сленг, и не может дать чёткую однословную характеристику какому-либо предмету, явлению, действию. Следовательно, литературному языку приходится заимствовать слова из молодёжного сленга, что позволяет языку расширяться и развиваться[3, с.180].

Современные журналисты обладают достаточными стилистическими навыками, культурой дискурса и во многих случаях

способны сформулировать свою позицию и отношение к представленным ситуациям и проблемам.

Если рассматривать лексику журналиста и его воздействие на читателя, то для достижения отклика от читателя газетный текст направлен на использование разных типов языковых средств, в котором есть место скрытому или явному подтексту и выражено этическая, социальная или интеллектуальная оценка.

Сегодня газетный текст являет собой пример взаимодействия нормированного книжного языка, народно-речевой стихии и сленга. Отступления от литературной нормы в процессе порождения текста создают определенную тональность (иронии, юмора, сарказма), оценочность, экспрессивность, способствует созданию реалистичности при описании явлений. Таким образом, общественная элита в лице журналистов выступает творцом языка СМИ, в частности печатного, в позиции адресант-адресат; СМИ влияют на формирование взглядов (а иногда и формируют их!) как общественной элиты, так и всего населения. Наличие в газетном тексте активно используемых некодифицированных средств – это не отражение «порчи» языка, а скорее, уже норма печатного текста[4,с.216].

Современные журналистские кадры в большинстве своем состоят из активных молодых специалистов, принадлежащих к достаточно узкой общественной группе, в которой и популярен сленг. Это можно рассматривать как положительное явление, поскольку современные печатные издания заинтересованы в предоставлении адекватной, понятной большинству молодежи информации[5, с.23-25].

Используя в своих текстах сленг, они тем самым пытаются установить контакт с большей частью аудиторией, заинтересовать необычным сочетанием слов. Чаще всего сленг используется в заголовках. В итоге мы видим, что появление сленга в СМИ вполне объяснимое явление, которое имеет несколько понятных нам факторов.

Список использованной литературы:

1. Гальперин И.Р. О термине «слэнг» // Вопросы языкознания. 1956. -№6.-С. 107-114.
2. Ворон О.В. Словообразовательная модель и экспрессивная семантика жаргонизмов (на материале профессионального компьютерного жаргона) // Вопросы теории и методики русского языка. Тула, 1999. - С. 34-38.
3. Мальцева Р.И. Словарь молодёжного жаргона. Краснодар: Изд-во КубГУ, 1998. 180 с.
4. Лейчик С.И. Люди и слова: как рождаются и живут слова в русском языке. 2-е изд., испр. и доп. М.: Наука, 2009. 216 с.
5. Никитина Т. Г. Словарь молодежного сленга 1980-2000 гг., «Фолио-Пресс», С/Пб, 2003.-С.23-25.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TO'G'RI YOZUV MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH

Eshbekova Dilnoza Ibraimovna

Jizzax davlat pedagogika universiteti Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti kafedrasida stajyor-o'qituvchisi

Yangi O'zbekiston maktab ostonasidan boshlanadi. Bugun Yangi O'zbekiston hayotining barcha sohalari chuqur islohotlar maydoniga aylangan.

Prezidentimiz ta'kidlaganidek: **“Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko'plab ijtimoiy muammolarni echish imkoni tug'iladi. Shunday ekan, Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o'ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi⁶⁰”.**

Axborot texnologiyalar asri deb nom olgan XXI asrda hayotning barcha jabhalarida – sanoat, qurilish, kimyo, qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, mashinasozlik va boshqa sohalarda yuksak taraqqiyotni yuzaga keltirish uchun ilm-fanni rivojlantirish, bu borada yangiliklar yaratish hayotiy zaruratga aylandi. Bu jarayon endilikda dunyoda taraqqiyot yo'lini tutgan barcha mamlakatlarda e'tirof etilmoqda. Respublikamizda ham ana shu jarayonga alohida e'tibor berilmoqda.

Shunday islohatlar olib borilayotgan bir paytda biz pedagoglar kelajagimiz bo'lgan yoshlarni har tomonlama bilimli, zukko, shijoatli etib tarbiyalashimiz muhimdir. Bilamiz-ki, bola maktabga ilk qadam qo'yishi bilan uning ta'lim-tarbiyasi bilan o'qituvchi shug'ullanadi. Uning jamoada o'zini qanday tutishi, qanday gapirishi, ravon o'qishi, chiroyli va to'g'ri yozishi kabi ko'nikmalarni o'zida jo qilishida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining o'rni alohida ahamiyatga ega. Bundan tashqari ta'lim sifatini oshirish va xalqaro baholash jarayonlariga munosib tayyorgarlik ko'rish masalasiga ham e'tibor berilib kelinayotgan bir paytda, ta'lim olayotgan yoshlarimizni mantiqiy va tanqidiy fikrlaydigan, olgan nazariy bilimlarini hayotda to'g'ri qo'llay oladigan etib tarbiyalash juda muhimdir. Bu vazifani to'laqonli bajarish uchun ta'lim tizimimizda ham tub o'zgarishlar yuzaga keldi. Ya'ni o'quv dasturlari ham, darsliklar ham moslashtirildi. Bugunki kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarining darsliklari yangi avlod darsliklari bilan almashtirilganligini, darslikdagi materiallar va talablar, topshiriqlar o'quvchini mantiqiy fikrlashga majbur etishini ta'kidlashimiz lozim. Bu esa, xalqaro baholash reytingida ijobiy natijaga erishishimizni ta'minlasa, darslikning ona tili va o'qish fanining bitta bo'lishi o'quvchilarda yozuv malakalarining chiroyli va to'g'ri bo'lishiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Shunday ekan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida hiroyli va to'g'ri yozuv malakalarini samarali tashkil etish uchun bir vaqtning

⁶⁰ Yangi O'zbekiston 20-avgust 2021-yil

o'zida ularni ham mantiqiy va tanqidiy fikrlashga, ham hiroyli va to'g'ri yozishga majbur qiladigan metod, usul hamda didaktik o'yinlardan o'rinli tarzda foydalana olishimiz darkor. Shundagina biz ko'zlagan maqsadimizga yetisha olamiz.

Har bir inson uchun og'zaki va yozma nutqning ikkisi ham birdek zarur. O'quvchilarning ba'zilarida yozma, ba'zilarida og'zaki nutq ustunlik qiladi. Bu — tabiiy. Ularga qo'yib bersak, ko'pincha biror mavzuni muhokama qilish jarayonida yozib berishdan ko'ra gapirishni afzal ko'rishadi. Ammo bu o'quvchilarning o'z fikr-mulohazalarini ta'sirli jumlar bilan ifodalashiga imkoniyat bermaydi. Shu bois, o'qituvchi biror asar yoki mavzu haqida, albatta, o'quvchiga yozma vazifa berishi kerak. Yozma nutqning ustunligi ko'proq. O'quvchi o'z fikrini bayon etishda so'zlarni tanlab-saralab, ma'nosini tushunib ishlatadi. Xuddi shu holat bugun o'quvchilarda susayib boryapti nazarimda. O'quvchida og'zaki nutq madaniyatini shakllantirish uchun avval yozdirib, keyin unga hikoya qilib berishni mashq qildirishimiz maqsadga muvofiqdir.

To'g'ri yozuv – maxsus nutq faoliyati; yozuv ham murakkab harakat bo'lib, uning asosida nutq yotadi. Imloviy malaka nutq faoliyatining komponenti sifatida gapni sintaktik jihatdan to'g'ri tuzish, so'zni uslubiy aniq qo'llashni ham o'z ichiga oladi. To'g'ri yozuv malakasining shakllanishi uchun o'quvchidan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to'g'ri yozuv hodisasini o'zlashtirish uchun o'quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez ham tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so'z va so'z shakllarini ma'lum grammatik yoki grafik guruhlariga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o'rin tutadi. Imlo qoidalarini ustida ishlash – murakkab jarayon, qoidaning mohiyatini ochish, o'quvchilarning qoida ifodasini o'rganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari hisoblanadi.

Metodikada imloga oid mashqlarga:

- 1) grammatik-orfografik tahlil;
- 2) ko'chirib yozuv;
- 3) diktantlar;
- 4) leksik-grammatik tahlil;
- 5) bayonlar kiradi.

Grammatik- orfografik va leksik-orfografik tahlilda orfografiyaning grammatika va leksika bilan bog'lanishi, ko'chirib yozuv va diktantda o'quvchilar faoliyatini belgilaydigan omillar, xususan, ko'chirib yozuvda ko'ruv va qo'l harakati uquvi, diktantda eshituv uquvi hisobga olinadi. Ko'chirib yozuv ko'rib idrok qilingan so'z, gap va matnni yozma shaklda ifodalashdir. Boshlang'ich sinflarda husnixat va imlo qoidalariga rioya qilib, tuzatishlarga yo'l qo'ymay va tartibli, harflarni tushirib qoldirmay, o'rnini almashtirmay, tinish belgilarini to'g'ri qo'llab ko'chirib yozuv ko'nikmasi shakllantirilishi kerak. O'quvchilarda bu ko'nikmani hosil qilish maqsadida o'qituvchi alifbe davridan boshlab ularga ko'chirib yozuvni izchillik bilan o'rgatib boradi.

O'quvchilarda ko'chirib yozuv ko'nikmasini shakllantirishga oid asosiy qoidalarga quyidagilar kiradi:

1. Ko'chirib yozishdan oldin ko'chirib yozadiganingni yaxlit o'qib chiq.
2. Har bir gapdagi so'zlarni bo'g'inlarga ajrat va ichda bo'g'inlab ayt.
3. Ko'chirib yozganingni asliga solishtir va xatolaringni to'g'rila.

Ko'chirib yozuv uchun so'z, alohida gap va kichik matnlardan foydalaniladi. O'qituvchining qo'ygan maqsadiga bog'liq holda ko'chirib yozishdan oldin unga tayyorgarlik ko'riladi; bunda imlosi qiyin so'zlarni izohlab o'qish, so'zning nima uchun shunday yozilishini asoslash, o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni aniqlash kabi mashqlardan foydalaniladi. Bu ko'nikma qay darajada shakllanganligini aniqlash maqsadida kontrol (tekshiruv) ko'chirib yozuv o'tkaziladi⁶¹.

Pedagogika jarayonida ba'zan g'alati voqealarga duch kelamiz. O'quvchilar juda qiziquvchan ayniqsa birinchi sinf o'quvchilari. Ular to'ppa to'satdan savol berib qolishi mumkin. Bu vaqtda o'qituvchi shoshib qolishi, nima deb javob berishini bilmay, noqulay vaziyatga tushib qolishi mumkin. Mana shunday vaziyatga tushmasligi uchun pedagogdan kuchli bilim va izlanishni talab etadi. Abdulla Avloniy ham ilm muammosini birinchi o'ringa qo'ygan. "Alhosil, -deb yozgan edi u, - butun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilm bilan bog'liqdur... Shunning uchun o'qimak, bilmak zamonlarini qo'ldan bermay, vujudimizning dushmani bo'lgan jaholatdan qutilmakka jonimiz boricha sa'y qilganimiz lozimdur".⁶²

"Buyuk mutafakkir Yusuf Xos Hojib aytganlaridek , "Dunyoda ikki turli inson haqiqiy inson sanaladi: Biri – o'rgatuvchi, biri – o'rganuvchi" Men sizlarning har biringizga ana shunday haqiqiy inson bo'lish baxti nasib etishini tilayman"⁶³.

Biz bilamizki, o'rgatuvchi va o'rganuvchi o'rtasidagi faoliyat pedagogik jarayon deb ataladi. Mana shu jarayonda o'qituvchi o'rgatuvchi ro'lini bajarar ekan, ushbu rolini sitqi dildan, qoyilmaqom qilib bajarishi lozim. Ana o'shanda Sh.M.Miramanovich haqiqiy inson bo'lishga da'vat etganidek baxt barcha ustoz va murabbiylarga nasib etadi. O'rganuvchi yozma nutqining o'sishi, fanga bo'lgan qiziqishi va o'qishga ijobiy munosabati o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Yozma savodxonlik birinchi sinfdan boshlab o'qituvchilar tomonidan o'rganilib, ta'lim jarayonida rivojlantirib borilishi kerak. Ularning og'zaki va yozma savodxonligini uyg'un ravishda oshirish maqsadida qiziqarli o'quv materiallari, didaktik o'yinlar, muammoli vaziyat va bahs-munozaralar bilan birga, to'g'ri yozishga o'rgatuvchi turli xil qiziqarli mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Shu ma'noda, ta'lim sohasi o'qituvchidan doimiy izlanishni, ijodkorlikni va kasbiy mahoratni talab etadi.

⁶¹ Orfografiya o'qitish metodikasi. <http://reja.tdpu.uz/shaxsiyreja/views/openlesson/download.php/?id=11012>

⁶² R.Mavlyonova, N.Raxmonqulova. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi. Toshkent-2013 f-16b

⁶³ Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. T-2017. U-107b. F-84b].

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Абдуллаев Х.Б.
преподаватель ДжГПУ

На современном этапе развития общества перед школой стоит задача всестороннего развития личности ученика, обладающей необходимым набором знаний, умений и качеств, позволяющих ему уверенно чувствовать себя в самостоятельной жизни.

Поэтому учителям необходимо овладевать педагогическими технологиями, с помощью которых можно реализовать новые требования.

В настоящее время все более актуальным в образовательном процессе становится использование в обучении приемов и методов, которые формируют умения самостоятельно добывать новые знания, собирать необходимую информацию, выдвигать гипотезы, делать выводы и умозаключения. Сегодня в рамках учебного предмета необходимо решать проблемы, связанные с развитием у школьников умений и навыков самостоятельности и саморазвития. А это предполагает поиск новых форм и методов обучения, обновление содержания образования.

Внедрение интерактивных форм обучения – одно из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном высшем образовательном учреждении. Сегодня для преподавателя недостаточно быть компетентным в области своей специальности и передавать огромную базу знаний в аудитории, заполненной жаждущими познания студентами. И хотя новые взгляды на обучение не принимаются многими преподавателями, нельзя игнорировать данные многих исследований, подтверждающих, что использование активных подходов является наиболее эффективным путем, способствующим обучению студентов. Говоря простым языком, студенты легче вникают, понимают и запоминают материал, который они изучали посредством активного вовлечения в учебный процесс. Исходя из этого, основные методические инновации связаны сегодня с применением именно интерактивных методов обучения.

В процессе обучения необходимо обращать внимание в первую очередь на те методы, при которых слушатели идентифицируют себя с учебным материалом, включаются в изучаемую ситуацию, побуждаются к активным действиям, переживают состояние успеха и соответственно мотивируют свое поведение. Всем этим требованиям в наибольшей степени отвечают интерактивные методы обучения.

Учебный процесс, опирающийся на использование интерактивных методов обучения, организуется с учетом включенности в процесс познания всех студентов группы без исключения. Совместная

деятельность означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, в ходе работы идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Организуются индивидуальная, парная и групповая работа, используется проектная работа, ролевые игры, осуществляется работа с документами и различными источниками информации. Интерактивные методы основаны на принципах взаимодействия, активности обучаемых, опоре на групповой опыт, обязательной обратной связи. Создается среда образовательного общения, которая характеризуется открытостью, взаимодействием участников, равенством их аргументов, накоплением совместного знания, возможностью взаимной оценки и контроля.

Преподаватель вместе с новыми знаниями ведет участников обучения к самостоятельному поиску. Активность преподавателя уступает место активности студентов, его задачей становится создание условий для их инициативы. Преподаватель отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации.

Интерактивный («Inter» - это взаимный, «act» - действовать) - означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие студентов не только с преподавателем, но и друг с другом и на доминирование активности студентов в процессе обучения.

Основными составляющими интерактивных занятий являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются учащимися. Важное отличие интерактивных упражнений и заданий от обычных в том, что выполняя их, учащиеся не только и не столько закрепляют уже изученный материал, сколько изучают новый.

При использовании интерактивных методов обучаемый становится полноправным участником процесса восприятия, его опыт служит основным источником учебного познания. Преподаватель не даёт готовых знаний, но побуждает обучаемых к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционными формами ведения занятий, в интерактивном обучении меняется взаимодействие преподавателя и обучаемого: активность педагога уступает место активности обучаемых, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы.

Педагог отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации. Интерактивное обучение широко используется в интенсивном обучении. Для того, чтобы освоить и применять эти методы, преподавателю необходимо знание различных методик группового взаимодействия. Интерактивное

обучение обеспечивает взаимопонимание, взаимодействие, взаимообогащение.

Конечная цель интерактивных методов обучения - дать обучающимся знания, помочь сформировать личность и способность ее к дальнейшему развитию. Таким образом, студентам должны быть созданы благоприятные условия для использования технологических возможностей современных средств связи как для поиска и получения информации, так и для развития познавательных и коммуникативных способностей и формирования у них умения оперативно принимать решения в сложных ситуациях.

ADABIYOT DARSLARIDA JADID MA'RIFATCHILIGINI O'RGANISHDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR

Sherboeva N.J
o'qituvchi Jizzax DPU

Annotatsiya. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ta'lim tizimida ham qator o'zgarishlar amalga oshirildi. O'qitish tizimiga to'g'ridan to'g'ri qator texnologiyalarni qo'llash odat tusiga aylandi. Natijada o'nlab yangi texnologiyalar o'qitish tizimiga jalb qilindi. Mazkur ishda adabiyot darslarida, xususan, uning jadid ma'rifatchiligini o'rganish mavzusida qo'llash mumkin bo'lgan texnologiyalar borasida fikrlar olg'a suriladi.

Kalit so'zlar: Ta'lim metodlari, Yangi texnologiya, jadid, Klaster, Aqliy hujum, Sinkveyn, CHarxpalak, Baliq skleti.

Annotatsiya. После обретения Узбекистаном независимости в систему образования был внесен ряд изменений. Стало привычным применять ряд технологий непосредственно в системе обучения. В результате в систему образования были вовлечены десятки новых технологий. В данной работе выдвигаются идеи о технологиях, которые можно использовать на уроках литературы, в частности, в теме изучения ее современного просвещения.

Ключевые слова: Образовательные методы, Новые технологии, Кластер, Мозговой штурм, Синквейн, Чархпалак, Рыбий скелет.

Abstract. After the independence of Uzbekistan, a number of changes were made in the education system. It has become customary to apply a number of technologies directly to the teaching system. As a result, dozens of new technologies were involved in the education system. In this work, ideas are advanced about the technologies that can be used in literature classes, in particular, in the topic of studying its modern enlightenment.

Key words: Educational methods, New technology, modern, Cluster, Brainstorming, Sinkwain, CHarxpalak, Fish skeleton.

Ma'lumki, hozirgi kunda interfaol metodlarning yuzdan ortiq turi mavjud bo'lib, ularning aksariyati tajriba-sinovdan o'tib, yaxshi natija bergan. Keng qo'llaniladigan usullar – "Klaster", "Aqliy hujum", "Davom ettir", "Ta'qdimot", "Blits-so'rov", "Muammoli vaziyat" kabilardan foydalanib, darsda samarali natijalarga erishish mumkin. Darsning o'tilgan mavzuni so'rash qismida "Sinkveyn", "Teskari test", "Aql charxi" metodlarini, yangi mavzuni tushuntirish qismida "Insert", "Pinbord", "Zinama-zina", "Bumerang" texnologiyalarini, mavzuni mustahkamlash qismida "Venn diagrammasi", "Baliq skeleti", "Nima uchun?", "Qanday?", "Konseptual jadval", "Nilufar guli" kabi grafik tashkil etuvchilar hamda "Tushunchalar tahlili", "T-jadval", "Rezyume", "Kungaboqar", "Charxpalak" metodlarini, uyga vazifa berishda "FSMU", "Klaster", "BBXB" metodlarini qo'llash dars samaradorligini ta'minlab, o'quvchilarning bilimini oshirishga yordam beradi.

Adabiyot darslarida ham yuqorida sanab o'tilgan interfaol metodlardan tashqari "Ha... yo'q", "Ta'rif egasini top", "Men kimman?", "Domino" kabi didaktik o'yinlardan foydalanish mumkin. O'yin vaqtida o'quvchilar o'zini erkin tutadi, bilimni namoyon etgisi keladi. Natijada o'quvchida ishonch, qat'iyat paydo bo'ladi. Munozaraga kirishishni o'rganadi. Fikrini asoslashga odatlanadi. Bunda o'quvchilarning yoshi, bilim darajasi inobatga olinishi lozim.

Ta'lim metodlari muayyan pedagogik jarayondan kuzda tutilgan maqsadlarga erishish uchun bajarish lozim bo'lgan vazifalarni amalga oshirishda qo'llaniladigan turli-tuman ish usullari va shakllarini o'z ichiga oladi. Bu ishlarni amalga oshirishning shakllangan va amaliyotda qo'llanilayotgan har turli usullari va shakllari asosida ko'plab ta'lim metodlari hosil bo'lgan va bu jarayon davom etmoqda. Muayyan ta'lim-tarbiyaviy maqsadga qaratilgan biror harakatni amalga oshirish yo'li, usuli yoki ko'rinishidan iborat bo'lib shakllangan faoliyat shu maqsadga erishishga xizmat qiluvchi o'ziga xos ta'lim metodini hosil qiladi. Bunda harakatni amalga oshirish yo'li deb bajarilishi talab qilinayotgan faoliyat uchun qo'llash mumkin bo'lgan bir nechta yo'llardan oldindan ko'zda tutilgan maqsadga muvofiq ravishda tanlangan yo'lni aytiladi.⁶⁴

Innovatsion jarayon deganda yangilikni yaratish, o'zlashtirish, undan foydalanish, uni tarqatish va rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan majmualii faoliyat tushuniladi. Ta'limda innovatsion jarayonlarni amalga oshirish esa ta'lim sifatini rivojlantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Innovatsiya tushunchasi keng qamrovli bo'lib, u ishlab chiqarish jaayoniga mukammal yangi, ilgari bo'lmagan texnologiyalarni joriy etishni nazarda tutadi.⁶⁵ Albatta, bunday ta'lim tizimining yuzaga kelishida innovatsion pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonida tadbqiqi muhim rol o'ynaydi.

Ana shunday innovatsion pedagogik texnologiyalardan biri "blits o'yin" ta'lim texnologiyasi hisoblanadi.

⁶⁴Авляев О ва б..Таълим методлари. -Тошкент; "Наврўз", 2017.Б-5

⁶⁵Махкамova М. Innovatsion menejment. O'quv qo'llanma.-Т: Fan va texnologiya ,2013.Б.17.

Oliy ta'lim davlatning mutaxassislarga bo'lgan ehtiyojini ta'minlovchi jarayondir. Globallashuv davri va shiddat bilan rivojlanib borayotgan jamiyatga davr bilan hamqadam kuchli mutaxassislarni yetkazib berish bugungi oliy ta'limning ustuvor vazifasi hisoblanadi. Mutaxassisning kasbiy fazilatlarini qatorida yetakchisi kuchli bilimga egalik, kreativlik, uddabironlik va tezkorlik konstruktivlik sanaladi. Mazkur jihatlarni talabada shakllantirishda esa **“blits o'yin”** metodi samaradordir. O'qituvchi va o'quvchining maqsaddan natijaga erishishida qanday texnologiyani tanlashlari ular ixtiyorida, chunki har ikkala tomonning asosiy maqsadi aniq natijaga erishishga qaratilgan bo'lib, bunda ishlatiladigan texnologiya o'quvchilarning bilim saviyasi, guruh tabiati va sharoitga qarab tanlanadi.

“Charxpalak”. Ushbu texnologiya o'quvchilarni o'tilgan mavzularni esga olish, mantiqan fikrlab, berilgan savollarga mustaqil ravishda to'g'ri javob berish va o'z-o'zini baholashga o'rgatishga hamda qisqa vaqt ichida o'qituvchi tomonidan barcha o'quvchilarning bilimlarini baholashga qaratilgan. Bu usulni qo'llashdan maqsad o'quvchilarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda erkin bayon eta olish, o'zlarini baholash, yakka va guruhlarda ishlash, boshqalar fikriga hurmat bilan qarash, ko'p fikrlardan keraklisini tanlab olishga o'rgatishdir. Ushbu texnologiya ona tili va adabiyot darslarining boshlanishi va oxirida yoki biron-bir bo'lim tugallanganda o'tilgan mavzuning o'quvchilar tomonidan qay darajada o'zlashtirilganlik darajasini baholash, takrorlash, mustahkamlash uchun mo'ljallangan.

“Charxpalak” texnologiyasi quyidagicha amalga oshiriladi:

- o'quvchilar sharoitga qarab guruhlarga ajratiladi;
- tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi;

Belgilangan vaqt ichida guruhlar tarqatmadagi topshiriqni bajarib, uning o'ng burchagiga guruh raqamini, chap burchagiga esa o'zining ramziy belgisini qo'yib ushbu tarqatmani keying guruhga “charxpalak aylanmasi” yo'nalishida almashtiradilar;

- boshqa guruh a'zolari ham tarqatmadagi vazifani bajaradilar va o'zgartirishlar kiritadilar;
- materialning oxirgi almashishidan so'ng har bir guruh o'zi ilk bor to'ldirgan tarqatmani o'z ramziy belgisi asosida tanlab oladi;
- o'qituvchi tarqatma materialda berilgan vazifalarni o'qiydi va jamoa bilan birgalikda to'g'ri javobni belgilaydi yoki tarqatma materialdagi vazifalar ekranda yoritilib, to'g'ri javob aytib o'tiladi;
- har bir o'quvchi to'g'ri javob bilan belgilangan javoblaridagi farqlarni aniqlaydilar va o'zlarini baholaydilar.

“Taqdimot” usuli. Ushbu usulda ma'lum bir mavzu yoki bo'limlar yakunida o'tkaziladigan takrorlash darslarini tashkil qilish mumkin. Bunda o'quvchilar yakka tartibda, juftlikda yoki guruhlarda ishlab, berilgan mavzu bo'yicha mustaqil izlanib, materiallar to'playdi, ularni saralaydi, asosiylarini tanlab olib taqdimot qiladi. Masalan Jadid ma'rifatchiligi va ta'lim-tarbiya

masalasi mavzusida taqdimot darsi o'tkazilganda o'quvchilarni avvaldan guruhlariga bo'lib, quyidagi yo'nalishlar bo'yicha taqdimot qilish topshiriladi:

1-guruh. *Jadid ma'rifatchiligida ta'lim-tarbiya masalasini xronologik jadval asosida tushuntiring.*

2-guruh. *Jadidlarning ijodini "Klaster" usuli asosida tushuntiring.*

4-guruh. *Cho'lpon, A. Qodiriy, A. Fitrat asarlarini konseptual jadval asosida tushuntiring.*

Dars jarayonini mazmunli tashkil etish, o'qituvchi tomonidan ta'lim oluvchining qiziqishini orttirib borishi, ularning dars jarayonidagi faolligini oshirish, rag'batlantirish, o'quv materialini yaxshi o'zlashtirishda aqliy hujum, loyiha, baxs-munozara, muammoli vaziyat, blits o'yin, rolli o'yinlar kabi metodlarni qo'llash va ta'lim oluvchilarni amaliy mashqlarini mustaqil bajarishga undash talab etilmoqda. Bu metodlarni Interfaol metodlar va interfaol ta'lim strategiyalari, interfaol grafik organayzerlarga ajratish mumkin. Interfaol metodlar: *"keys stadi(yoki o'quv keyslari)", "Blits so'rov", "Modellashtirish", "Ijodiy ish", "Muammoli ta'lim"* va b. Interfaol ta'lim strategiyalariga *"Aqliy hujum", "Bumerang", "Galereya", "Zig-zag", "Zinama-zina", "Muzyorar", "Rotatsiya", "Yumaloqlangan qor"* va b. Interfaol grafik organayzerlar: *"Baliq skeleti", "BBB", "Konseptual jadval", "Venn diagrammasi", "T-jadval", "Insert", "Klaster", "Nima uchun?", "Qanday?"* va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashgulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Avlaev O va b.. Ta'lim metodlari. - Toshkent; "Navro'z", 2017.
2. Mahkamova M. Innovatsion menejment. O'quv qo'llanma. - T: Fan va texnologiya, 2013.
3. Erkaboyeva N. Q. Adabiyot fanidan savol-javoblar to'plami. T. "Navro'z", 2018.
4. Golish L. V. , Fayzullayeva D. M. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T. , "Iqtisodiyot", 2012.
5. Sayidaxmedov N. "Yangi pedagogik texnologiyalar". - T.: Moliya, 2003.
6. Tolipov O', Usmonboeva M. "Pedagogik texnologiyalarning tadbiqiy asoslari". - T.: 2006 y.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING HOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI

Tog'ayeva Dilrabo

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: prof. Jumanazarova G.U.

Ushbu maqolada darsdan ko'zlangan maqsadga erishishda raqamli texnologiyalardan foydalanish va pedagogik texnologiyalardan foydalanish, interfaol usullardan foydalanish, ona tilida darslarni tashkil etishda intellektual

o'quv didaktik o'yinlaridan foydalanish va kompetentlik yondashuvi asosida o'qish savodxonligi muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: zamonaviy texnologiyalar, interaktiv usullar, ta'lim samaradorligi, yangi axborot, raqamli texnologiyalar, interaktiv o'yinlar.

This article describes the use of digital technologies and the use of pedagogical technologies, the use of interactive methods, the use of intellectual educational didactic games in the organization of classes in native language and reading literacy on the basis of a competency approach are important in achieving the intended goal from the lesson.

Keywords: modern technologies, interactive methods, educational efficiency, new information, digital technology, interactive games.

Maqsad, mazmun, shakl, metod va vositalar kabi tushunchalar tarbiya jarayonining mohiyatini ochib beradi. Biroq tarbiya mohiyatini yoritishda o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan yana bir tushuncha ham mavjud, bu tarbiya metodlari tushunchasidir. Tarbiya metodi (yunoncha "metodos" -yo'l) tarbiya maqsadiga erishishning yo'li.

Tarbiya ahamiyatiga tatbiq etilganda, metodlar bu tarbiyalanuvchilarning ongi, tuyg'ulari, irodasi va xulqiga ta'sir etish usullaridir.

O'qitish jarayonida tarbiya metodlarining ahamiyati juda kata. Chunki, mana shu metodlardan foydalangan holda ta'lim va tarbiya jarayonini birgalikda olib boorish mumkin. Metodning ijobiy va salbiysi bo'lmaydi, tarbiya jarayonida ma'lum yo'lni yuqori darajadagi samarali va samarasiz deya baholash mumkin emas. Metodning samaradorligini u qo'llanilayotgan sharoit nuqtai nazaridan baholash mumkin.

Agar tarbiya metodlari bo'lmaganida ta'lim jarayonini to'g'ri amalga oshirish, o'qituvchi pedagogik qobiliyatini shakllantirish, tarbiyalovchi va tarbiyalanuvchi o'rtasida to'g'ri munosabatlarni yo'lga qo'yishning imkoniyati bo'lmasdi.

Har bir tarbiyalovchi ta'lim jarayonida yangi metod yaratishga harakat qiladi. Ammo, tarbiyaning mutlaqo yangi metodlarini yaratishga bironta tarbiyachining kuchi yetmaydi. Metodlarni takomillashtirish muammosi doimo mavjud, har bir tarbiyachio'zining imkoniyatiga ko'ra uni hal qiladi, tarbiya jarayonining aniq shart-sharoitlariga mos ravishda o'zining xususiy qarashlarini ifoda etish asosida umumiy metodikani boyitadi.

Tarbiyaning mazmuni shaxsning shakllanishiga qo'yiluvchi ijtimoiy talablar mohiyatidan iborat. Unutmaslik kerakki, aynan bitta mazmun turli xil fikrlar bilan to'ldirilgan bo'lishi mumkin. Shuning uchun metodlarni umuman mazmun bilan emas, balki aniq fikrlar bilan bog'lash g'oyat muhimdir. Tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

Yosh xususiyatlari muayyan bir yosh davriga xos bo'lgan anatomik, fiziologik va psixologik xususiyatlardir. Aytaylik, mas'uliyat tuyg'usini boshlang'ich ta'lim, o'rta ta'lim va o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi

muassasalarida ta'lim olayotgan o'quvchilarda ham shakllantirish mumkin. Biroq, har bir bosqichda mazkur sifatni shakllantirish borasida metodlarni maqsadga muvofiq qo'llay olish zarur.

Mahsulotlar va xizmatlar identifikatsiya kodlari yordamida 900 mingdan ortiq elektron hisob-fakturalar yaratilgan.

Raqamli texnologiyalar hayotimizga shunchalik singib ketdiki, bugungi kunda nafaqat kundalik faoliyatimiz, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojini ham ularsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Tabiiyki, boshqa sohalarda bo'lgani singari kabi raqamli texnologiyalarni soliq ma'murchiligida joriy etish ham uning faoliyatini tubdan o'zgartirmoqda. Bu nafaqat soliq to'lovchilar va soliq organlari o'rtasidagi munosabatlar bilan bog'liq bo'lib qolmay, balki deklaratsiyalarni taqdim etishdan tortib, to soliqlarni to'lash va ma'lumotlarni saqlash usullarigacha ham yangilikliklar kirityapti.

Xususan, tizimda yagona elektron platformani yaratish orqali ma'lumotlarni kiritish, to'plash, shakllantirish, tahlil qilishning zamonaviy uslubi yo'lga qo'yildi. Buning natijasida soliq hisobotlarini topshirish jarayoni 5-7 barobarga qisqardi. Ayni kezda 112 guruh va 1348 tovar va xizmatlar sinfidan iborat bo'lgan O'zbekiston Respublikasi tovarlar va xizmatlarning yagona elektron tasniflagichi uchun veb-portal joriy qilingan. Mahsulotlar va xizmatlar identifikatsiya kodlari yordamida 900 mingdan ortiq elektron hisob-fakturalar yaratilgan.

Hozirgi kunda ko'plab mamlakatlar sog'liqni saqlash, transport, mudofaa va milliy xavfsizlik kabi ko'plab sohalarda sun'iy intellekt afzalliklaridan foydalanib kelmoqda. Pricewater house Coopers (PwC) konsalting kompaniyasi tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, global sun'iy aql 2030-yilga kelib jahon iqtisodiyotiga 15,7 milliard trillion AQSH dollarimiqdorida hissa qo'shishi kutilmoqda. Bu jahon yalpi ichki mahsulotini 26 foizga o'sishiga olib keladi.

Sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan komp'yuterlar soliq ma'lumotlarini prognoz va tahlil qilish uchun sarf-xarajatlarni kamaytirishda ham katta imkoniyatga ega. Bunday ma'lumotlardan foydalanib yillik o'zgarishlarni kuzatib borish va mablag'larni tejash mumkin.

Raqamli texnologiyalar taraqqiy etgan asrda eng muhim omil bu ma'lumotlar hisoblanadi. Ularni to'plab, o'rganishlar asosida xulosalar chiqarishda Big Data texnologiyasining ahamiyati katta. Undan qo'pincha salmoqli ma'lumotlarning prognozli tahlillariga yoki ma'lumotlardan qiymat chiqarib olishning boshqa usullariga murojaat qilishda ham foydalaniladi. Big Data texnologiyalaridan olinadigan daromadlar yildan yilga o'sib bormoqda. U 2019-yilda 189,1 milliard dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilda 274,3 milliard dollarga etishi kutilmoqda. AQSH, Avstraliya kabi mamlakatlarda katta hajmli ma'lumotlar texnologiyalarini rivojlantirish va moliyalashtirish bo'yicha maxsus davlat dasturlari ishlab chiqilgan.

Nazarimizda, shu bilan birgalikda, raqamli texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi va sohaning malakali mutaxasislarga ehtiyojini oshishi oliy

ta'lim muassasalarida bo'yicha alohida o'quv yo'nalishini tashkil etilishni taqozo etmoqda. Bu eng avvalo, tizimning salohiyatli kadrlar bilan ta'minlanishiga yanada keng yo'l ochadi.

Jahon tajribasi ko'rsatib turibdiki, sun'iy aql va Big Data texnologiyalari nainki soliq idoralari ishini jadalashtirishga, shu bilan birga, "elektron hukumat" faoliyati samaradorligining oshishini hamda mamlakatda "raqamli iqtisodiyot"ning rivojlanishiga va eng muhimi, yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga ham yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. G'aniyev S. K., Karimov M. M., Tashev K. A. Axborot xavfsizligi. Toshkent. 2007 yil
2. S.S. Qosimov. Axborot texnologiyalari. O'quv qo'llanma. Toshkent. 2007 yil
3. G'aniyev S.K., Karimov M.M. Hisoblash tizimlari va tarmoqlarida axborot xavfsizligi. TDTU. 2003
4. <http://www.kaspersky.ru/>
5. <http://www.viruslist.ru/>
6. http://www.citforum.ru/internet/infsecure/its2000_01.shtml/
7. <http://www.osp.ru/lan/2001/04/024.htm/>
8. <http://www.osp.ru/lan/2001/03/024.htm/>
9. www.nasa.gov/statistics/
10. www.security.uz/
11. www.cert.uz/
12. www.uzinfocom.uz/

O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI FANLARIDA ILG'OR TEXNOLOGIYA VA USULLARDAN FOYDALANISH SAMARASI

Marjona Ergash qizi Yuldasheva

E-mail: moxira1929@gmail.com

Chirchiq Davlat Pedagogika universiteti, talaba,

Ilmiy rahbar: Moxiraxon Usmonxodjayeva Abdumalikxodjayevna

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tili hamda adabiyot fanlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish shu bilan birga interfaol usullarning dars jarayonida qo'llash o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishini uyg'otish, darslarni faol tarzda tashkillashtirish samarasi haqida so'z yuritiladi.

Аннотация: В статье говорится об использовании современных технологий в предметах узбекского языка и литературы, а также об использовании интерактивных методов в ходе урока для пробуждения интереса учащихся к науке, эффекте от активной организации уроков.

Annotation: The article talks about the use of modern information technologies in the subjects of the Uzbek language and literature, as well as the

use of interactive methods during the lesson to awaken students' interest in science, the effect of the active organization of lessons.

Istiqlol sharofati natijasida ta'lim mazmuni, maqsadi hamda usullari o'zgardi. Albatta, bu o'zgarishning tub negizida davlatning ta'lim tizimi oldiga qo'ygan maqsadi turadi, bu tafakkurga boy, erkin fikrlay oladigan, har tomonlama etuk shaxslarni kamol toptirishdir.

Barchamizga ma'lumki, pedagog kasbi eng murakkab va mas'uliyatli kasblardan biri sanaladi. Ilm – fan jadallik bilan rivojlanayotgan davrda texnika va texnologiyalar asrida pedagoglarimizga qo'yilayotgan talablar yanada kuchaymoqda. O'qituvchi har bir o'tilayotgan darsga ijodiy yondashishi, mashg'ulotlarni ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida qurishi, darsning har bir daqiqasidan unumli foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Mashg'ulotlarni shunday tashkil etish kerakki, o'quvchi har bir dars davomida egallashi lozim bo'lgan bilimlar hajmini, o'zida hosil qiladigan ko'nikma va malakalarni oldindan belgilab olishi lozim. Bu o'z navbatida o'quvchining mashg'ulotlarga aniq maqsad bilan qatnashishini taqozo qiladi.

Ilg'or texnologiyalar yordamida nafaqat xorijiy til fanlarini balki o'zbek tili va adabiyoti fanlarini ham interfaol usullardan foydalanib darsni olib borish mumkin.

Ona tili ta'limi tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish sirasiga o'quv adabiyotlarining yangi avlodlari: elektron o'quv qo'llanmalari, elektron darsliklar, qisqa interaktiv dasturlar, audiovideo almanaxlar, multimedia o'quv dasturiari, elektron nazorat testlari, masofaviy ta'lim kabilarni kiritish mumkin. Aksariyat hollarda o'qituvchilar kompyuterdan faqat test yechish, nazorat yoki tanlov jarayonlarida reyting ballarni aniqlashda foydalanmoqdalar. Lekin kompyuterning ta'lim tizimida keng imkoniyatlarga ega ekanligini, xusasan, o'quvchi so'z boyligini oshirish, fikmi og'zaki va yozma to'g'ri, ravon ifodalash mahoratini shakllantirish va rivojlantirishda oqituvchining beqiyos yordamchisiga aylanadi. Masalan, o'zbek tili darslarida diktantlarni audio matn sifatida tayyorlash va uni natijasini avtomatik baholash; mavzu asosida berilgan topshiriqlarni interfaol qiziqarli o'yinlar asosida bajarish; turli xil boshqotirmalarni yaratish, online tarzda testlarni ishlash, grammatik qoidalarni audio orqali eshitib yod olish orqali o'tilgan mavzuni mustahkamlash mumkin.

Badiiy adabiyot o'quvchining har bir jihatdan o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Badiiy adabiyot kishilarning ichki dunyosini yoritib, ularning xarakterlari, his-tuyg'ulari, hatti-harakatlarini, shuningdek, tasvirlangan hodisalarga yozuvchining munosabatini ko'rsatib, badiiy adabiyot asarlari bolani hayajonlanishga, asar qahramonlariga achinishga yoki ularni qoralashga majbur qiladi. Eng yaxshi badiiy adabiyot asarlari o'quvchilarda biror narsaga yaxshi-yomon, adolatli-adolatsiz, to'g'ri-noto'g'ri deb baholay olishga yordam beradi. O'quvchilar kitobning qiziqarli mazmuni do'stlik, halollik, mehnatsevarlik namunalarni aks ettiradi. Oquvchilar badiiy adabiyot asarlari

estetik jihatdan tarbiyalashga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Badiiy asarlarning yorqin obrazlari, jonajon tabiatning shoirona manzaralari, she'rlarning musiqaviyligi, tilning o'tkirligi, ifodaliligi o'quvchilarga zavq beradi. O'quvchilar badiiy so'z qudratini his etadilar, uncha katta bo'lmagan ertaklar, xalq ashula hamda she'rlarini tez va osongina eslab qolish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Badiiy so'zga muhabbatni ilk yoshdan boshlab tarbiyalab borish zarur, bola bog'chadan maktabga ana shu muhabbat bilan o'tadi va keyinchalik Vatan adabiyotini sevadigan bo'lib qoladi. Xalq og'zaki ijodi – ertaklar, topishmoqlar, maqollar, qo'shiqlarning ko'plari uzoq o'tmishda va hozirgidan tubdan farq qiladigan voqealigidan tubdan farq qiladigan turmush sharoitida yaratilgan xalq ijodi asarlar faqat tarbiya ijobiy ta'sir qiladi. Aql-idroki yoki jasurligi bilan, sabr-toqati yoki mehnati bilan har qanday qiyinchiliklarni yengadigan dovyurak, vijdonli qahramonlar ishtirok etadigan ertaklardan o'quvchilar juda hayratlanadilar, bunday hikoyalar bolalarni ijobiy qahramonlarga nihoyatda hayrixoh bo'lishga, yovuzlikka, nohaqlikka, qizg'ancholikka, makr-hiylaga nisbatan muhosasiz bo'lishga majbur etadi. Kichik yoshdagi o'quvchilarga adabiyot darsida ertak-hikoyalarni yuqori sinf o'quvchilarga esa she'r va nasriy asarlarning audio resurslaridan foydalanish o'quvchilarning eshitib tushunish qobiliyatini rivojlantiradi, badiiy asarlarning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab olishga yordam beradi. Asardan parchalar, dramalarni rollarga bo'lib o'qish, ularni sahnalashtirish, o'rganilayotgan asardan kichkinagina videolavha tomosha qilish mavzuni mustahkamlashga samara beradi. Shuningdek, bunday ilg'or usullar ta'lim oluvchilar nutqini o'stirish, rivojlantirish va savodxonligini oshirishdan tashqari, ularning bilimlarini baholashda va o'qituvchi dars jarayonidagi vaqtni tejashi imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida ona tili va adabiyot fanlarini o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanib mavzu asosida slaydlar tayyorlash, elektron darsliklarni yaratish, audiodasturlarni qo'llash o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini oshiradi va mustaqil ta'lim olish samaradorligini oshiradi. Kelajakda ularning etuk mutaxassislar bo'lib etishishiga zamin hozirlaydi. O'qituvchi bunday interfaol usullardan foydalanib mashg'ulotlarini olib borsa, zamonaviy o'qitishni yo'lga qo'yishi mumkin. Zamonaviy o'qituvchi faqat o'z fanini chuqur bilish bilan kifoyalanib qolishi mumkin emas, balki pedagogik, axborot-kommunikasiya texnologiyalarini etuk o'zlashtirgan bo'lishi darkor.

Vatanimiz taraqqiyoti va istiqboli yosh avlodning bilimi va faolligiga bog'liqdir. Bugungi ta'limga qo'yiladigan talab esa – sifat. O'qituvchi zamon talabiga mos, ta'lim berishda yangilikka intiluvchi, ijodiy yondashuvchan, o'qitishning innovasion usullarini mohirlik bilan egallagandagina sifatli bilimga ega bo'lgan shaxslarni shakllantira oladi.

Adabiyotlar ro'yhati

1. Adilova S. O'zbek tilini o'qitishda kompyuterexnologiyalaridan foydalanish. -T.: TDPU, 2006

2. Doniyorova Sh., Mamayusupova. S. Ona tili oqitish metodikasi. Jizzax – 2013.

3. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задача её изучения // Язык и личность. – М.: Наука, 1989.

4. Yuldasheva Sh. O'zbek tili ta'limida zamonaviy axborot texnologiyalari. – Nukus, 2017.

5. Sharafiddinov O. "Adabiyot tildan boshlanadi" Toshkent, Adabiyot va san'at, 1987.

BOSHLANG'ICH SINFDAN "SHAXS VA NARSA NOMINI BILDIRGAN SO'ZLAR" MAVZUSINI O'RGANISH

Nazarova Nilufar Sherzod qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga "Shaxs va narsa nomini bildirgan so'zlar" mavzusini tushuntirishning samarali metodlari, nutq kompetensiyalarini rivojlantirishda shaxs va narsa nomini bildirgan so'zlarning ahamiyati to'g'risida mulohaza yuritiladi. Ot so'z turkumining o'quvchi nutq boyligini rivojlantirishdagi o'rni asoslanadi.

Kalit so'zlar: shaxs va narsa nomini bildiruvchi so'zlar, boshlang'ich sinf o'quvchilari, nutq kompetensiyalari, ot so'z turkumi, nima?, kim?, jonli narsalar, jonsiz narsalar.

Annotation. The article discusses effective methods of explaining the topic "Words denoting the name of a person and an object" to primary school students, the meaning of words denoting the name of a person and an object in the development of speech competence. The role of nouns in the development of the student's speech is substantiated.

Key words: words denoting the names of people and objects, primary school students, speech competencies, nouns, what?, who?, living beings, inanimate objects.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitishning o'ziga yarasha qiyinchiliklari bor albatta. Biz boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qitish jarayonida ularga o'rgatadigan narsalarni iloji boricha sodda va bola tilida, ya'ni bolalarga tushunarli qilib tushuntirib berishimiz kerak. Bizning oldimizdagi eng murakkab vazifalardan biri ham aynan mana shudir. Biz bolalarga nimanidir tushuntirayotganimizda ilmiy uslublardan biroz chekinib turishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar biz bolalarga ilmiy jumalardan foydalanib mavzularni tushuntiradigan bo'lsak, ular biz tushuntirgan narsalarni tushunishmaydi, faqatgina, yodlab olishadi xolos. Yodlab olingan narsalar esa vaqt o'tgach esdan chiqadi. Agar, biz ularga o'rgatayotgan mavzularimizni tushuntirib bera olsak, bolalar bu mavzularni faqatgina yodlab olmay, mag'zini chaqib tushunib yetishsa, ular bu tushunganlarini eslaridan chiqarishmaydi.

Biz bolalarga mavzuni tushuntirib bo'lganimizdan keyin ularni mavzuni qay darajada tushunishganlarini va uyda bu mavzuni yana qay darajada o'qiganlarini tekshirish uchun bolalardan mavzu haqida so'raymiz va mavzu haqida turli xil savollar beramiz. Biz mana shu vaziyatda bir jihatga e'tiborimizni qaratishimiz kerak. Ya'ni doskaga mavzu haqida gapirish uchun chiqqan o'quvchida hayajon bo'ladi va u bilganlarini ham mana shu hayajon va qo'rquv natijasida esidan chiqarib qo'yadi. Hozirgi vaqtda esa mana shu holatning oldini olish uchun ham o'quvchilarga o'tirgan joyida mavzuni aytishga ruxsat berilgan. Yana biz o'quvchilarni jamoa bo'lib ishlashga ham o'rgatishimiz kerak. Ya'ni agar o'quvchi nimanidir bilmay qolsa, boshqa o'quvchilarni bu o'quvchiga yordam berishiga yo'l qo'ymaymiz. "O'zi javob beradi", - deymiz va boshqa o'quvchilarga yordam berishlari uchun ruxsat bermaymiz. Mening fikrimcha, bu xato ish. Chunki, o'quvchi bu jarayonda o'ziga bo'lgan ishonchini yo'qotadi va o'zini yolg'iz his qiladi. Agar u bu savolning javobini bilsa ham aytishga qo'rqib qoladi. Bolada agar noto'g'ri javo berib qo'ysam nima bo'ladi degan his paydo bo'ladi. To'g'ri, biz bu holda qolgan o'quvchilarga ham tartibsizlik bilan o'tirgan joylarida javob berishlariga ruxsat bermasligimiz kerak. Balki, kim yordam berishini so'rab o'sha o'quvchiga yordam berishiga ruxsat berishimiz kerak. Biz bu orqali o'quvchilar o'rtasida mehr-oqibat, do'stlik kabi fazilatlarni ham shakllantiramiz. Ularni bir jamoa bo'lib, fikr almashib ishlashga ham o'rgatamiz. Sinfdagi har bir bolaning fel-atvori har xil bo'ladi. Ba'zilar olg'ir, ba'zilar uyatchang, yana ba'zilar esa hamma bilan tez til topishib ketadigan. Biz bolalarning har biri bilan harakteriga qarab muomala qilishimiz kerak. Masalan, ba'zi bolalar juda ham uyatchang bo'lishadi va ular sinfdoshlari yonida gapirishga, o'z fikrini bildirishga qo'rqishadi. Biz bunday holda uni sinfdoshlari bilan hamjihatlikda ishlashga o'rgatishimiz, sinfdoshlari davrasiga qo'shilishiga iloji boricha yordam berishimiz kerak. Shunday ekan o'quvchilardan mavzuni so'rayotganimizda ularning sinfdoshlari bilan hamjihatlikda ishlashiga ruxsat berishimiz kerak.

Yana bir masalaga to'xtalib o'tish ham kerakki, biz tushuntiradigan mavzularimizni hayotga tadbiq etib tushuntirishimiz kerak. Bolalar bulardan hayotda qayerlarda foydalanishlarini, hayotning qaysi jabhalarida bularga duch kelishlarini bilishlari kerak.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga "Shaxs va narsa nomini bildirgan so'zlar" mavzusini ko'proq hayotiy sodda misollar orqali tushuntirishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar, e'tibor beradigan bo'lsak mu mavzu yuqori sinf darsliklarida "Ot so'z turkumi" nomi bilan keladi. Aslida ham tilshunoslikda bu "Ot so'z turkumi" deb ataladi. Lekin, bolalar uchun buni shunchaki shaxs va narsa nomini bildiruvchi so'zlar shaklida qo'llash ancha tushunarliroq bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga bu mavzuni tushuntirish jarayonida bu so'zlarga jonli va jonsiz narsalarning nomini bildiruvchi so'zlar kirishini tushuntirishimiz kerak. Ya'ni, biz bu mavzuni o'zini ikki qismga bo'lib olamiz. Bular jonli narsalar nomini bildiruvchi so'zlar va jonsiz narsalar nomini

bildiruvchi soʻzlar. Biz jonli narsa nomini bildiruvchi soʻzlarga “kim?” soʻrogʻini, jonsiz narsa nomini bildiruvchi soʻzlarga esa “nima?” soʻrogʻini beramiz. Lekin, har doim ham bu qoidalar amal qilavermaydi, yaʼni bundan istisno holatlar ham mavjud. Hayvonlar jonli boʻlishiga qaramay biz ularga “kim?” soʻrogʻini emas “nima?” soʻrogʻini beramiz. Ayni shu vaqtda bolalarda savol tugʻilishi tabiiy hol: “Nega axir hayvonlar ham jonli-ku?”

Biz ularga bu hodisani toʻgʻri tushuntirib berishimiz kerak. Toʻgʻri hayvonlar ham jonli mavjudot, lekin ularda insonlarnikidek ong shakllanmagan, ular bizdek fikr yurita olishmaydi. Bunday oliy neʼmat faqatgina insonlarga berilgan. Faqatgina insonlar oliy mavjudot hisoblanishadi. Shuning uchun ham biz faqatgina insonlarga nisbatan “kim?” soʻrogʻini qoʻllay olamiz. Hayvonlar va boshqa jonli narsalarga nisbatan esa “nima?” soʻrogʻini qoʻllaymiz. Yana “nima?” soʻrogʻi jonsiz narsalarga nisbatan ham ishlatiladi.

Bizning ismimiz, familiyamiz “kim?” soʻrogʻiga javob boʻladi va ular bosh harflar bilan yoziladi. Yana inson, odam, yigit, kampir, bobo, dada degan soʻzlar ham insonga qaratilganligi uchun ham “kim?” soʻrogʻiga javob boʻladi.

Biz duch keladigan jonsiz buyumlar, hayvonlar, hasharotlar esa “nima?” soʻrogʻiga javob boʻladi. Biz bunga oddiygina sinf xonasidagi narsalarni ham misol qilib koʻrsatishimiz kerak. Masalan, doska, ruchka, kitob, gul, deraza va hakazolar. Bularning barchasi “nima?” soʻrogʻiga javob boʻladi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilariga bu mavzularni tushuntirishda mashqlardan foydalanish ham samarali usul hisoblanadi.

Mashq. Soʻzlarni oʻqing, ularga soʻroq bering.

Qush, gul, sabzavot, sabzi, turna, qaldirgʻoch, binafsha, chuchmoma, piyoz.[1]

Qush - nima?

Gul - nima?

Sabzavot - nima?

Sabzi - nima?

Turna - nima?

Qaldirgʻoch - nima?

Binafsha - nima?

Chuchmoma - nima?

Piyoz - nima?

Koʻrib turganimizdek, bu soʻzlarning barchasi “nima?” soʻrogʻiga javob boʻladi. Toʻgʻri, qush jonli narsa, lekin u yuqorida aytganimizdek u parranda, yaʼni u biz kabi fikrlash xususiyatiga ega emas. Gul va sabzavo jonsiz buyumlar. Shuning uchun ham ularga ham “nima?” soʻrogʻini beramiz. Sabzi esa bu sabzavotning bir turi. Yaʼni u sabzavot nomi. U ham jonsiz narsaning nomini bildirgani uchun ham unga ham “nima?” soʻrogʻini beramiz. Turna bilan qaldirgʻoch esa qush nomlari. Binafsha, chuchmoma oʻsimlik nomi, piyoz esa sabzavot nomi. Shuning uchun ham bularning hammasiga “nima?” soʻrogʻini beramiz.

Biz yana bu soʻzlarga koʻplik maʼnosini bildiruvchi -lar qoʻshimchasini ham qoʻshishimiz mumkin. Bunda shaxs va narsaning bittadan ortiqligi ifodalanadi.

Mashq. Oʻqing. Kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻini berib, koʻp shaxs va narsani bildirgan soʻzlarni aniqlang.

Suv – tiriklik manbayi. Undan odamlar, hayvonlar, qushlar, bogʻlar, ekinzorlar bahra oladi. Borliq yashnaydi. Bolalar, suvdan tejamkorlik bilan foydalanishni oʻrganing. [2]

Odamlar- kimlar?

Hayvonlar- nimalar?

Qushlar- nimalar?

Bogʻlar- nimalar?

Ekinzorlar- nimalar?

Bolalar- kimlar?

Koʻrib turganimizdek, -lar qoʻshimchasi narsa va shaxslarning birdan ortiqligini ifodalab kelayabdi. Shuning uchun ham bu qoʻshimcha koʻplik qoʻshimchasi deb ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. 1-sinf. ona tili. Darslik. 2019-yil. 50-bet

2. 2-sinf. Ona tili. Darslik. 2018-yil. 65-bet

3. Ibragimova, D., & Mirzanazarova, G. (2023). TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. Modern Science and Research, 2(5), 1073–1076. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/20520>

4. Ibragimova Dildora Inomjonovna, & Mirzanazarova Gulhayo Murodjon qizi. (2023). BOSHLANGʻICH SINFLARDA INDIVIDUAL ISHLASH TEXNOLOGIYASI VA UNING SAMARADORLIGI. Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies, 2(4), 207–212. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/scms/article/view/1713>

BOSHLANGʻICH TAʼLIMDA ONA TILI VA OʻQISH SAVODXONLIGI FANINI OʻQITISHNING ZAMONAVIY METODLARI

Zoirova Setora Jahongir qizi

CHDPU Boshlangʻich taʼlim yoʻnalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlangʻich taʼlimda ona tili va oʻqish savodxonligi fanini tashkil etishda interfaol usullari, zamonaviy taʼlim metodlari va qiziqarli oʻquv mashgʻulotlarining ahamiyati haqida soʻz boradi.

Kalit soʻzlar. Boshlangʻich sinf, metod, interfaol usullar, ona tili va oʻqish savodxonligi, mantiqiy fikrlash, ijodiy oʻyinlar, darslik, oʻquvchi.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РОДНОМУ ЯЗЫКУ И ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность использования интерактивных методов, современных методов обучения и интересных образовательных мероприятий в организации предмета родной язык и читательская грамотность в начальных классах.

Ключевые слова. Начальный класс, метод, интерактивные методы, родной язык и грамотность чтения, логическое мышление, творческие игры, учебник, ученик.

MODERN METHODS OF TEACHING THE MOTHER LANGUAGE AND READING LITERACY IN PRIMARY EDUCATION

Annotation. This article emphasizes the importance of using interactive methods, modern teaching methods and interesting educational activities in the organization of the subject of mother tongue and reading literacy in primary grades.

Keywords. Primary class, method, interactive methods, native language and reading literacy, logical thinking, creative games, textbook, student.

Boshlang'ich ta'limda ona tili savodxonligini tubdan isloh qilish va uni o'quvchilarga yetkaza olish o'qituvchilarning vazifasidir. Har bir bolada ona tiliga bòlgan e'tiborni kuchaytirish darkor. Boshlang'ich ta'limda o'qitilayotgn har bir fan bolalar uchun yangilikdir. Bu yangiliklarni har xil metodlar bilan o'qitish bola uchun ham qiziq va o'qituvchi uchun foydali bo'ladi. Pedagogikada fanlarni o'qitishning har xil turlari mavjuddir. O'qitilayotgan mavzuning o'ziga yarasha turli metodlari bor.

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi yuqori sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dastlabki bosqichi bo'lib, u tekshiradigan masalalarni boshlang'ich sinf o'quvchilariga tadbiquan (muvofig ravishda) o'rgatadi. Shu bilan birga, boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Boshlang'ich sinflarda ona tilini o'qitish grammatika, imlo va unga bog'liq holda nutq o'stirish metodikasinigina emas, balki xat-savod o'rgatish, sinfda va sinfdan tashqari o'qish metodikalarini ham o'z ichiga oladi. Ona tili o'qitish metodikasi ta'limning turli bosqichlarida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlaydi, o'qishning muvaffaqiyati va kamchiliklarini belgilaydi, sababini izlaydi, xato va kamchiliklarni bartaraf etish usullarini topadi. Ona tili metodikasi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ona tilini o'qitishning izchillik va uzluksizligini ta'minlaydi. Maktabgacha tarbiya muassasasida, asosan, bolalarning nutqini o'stirish nazarda tutiladi. Boshlang'ich sinfda o'quvchilar nutqini o'stirishdan tashqari, ona tilidan elementar nazariy tushunchalarni amaliy o'zlashtirishlari ham nazarda tutiladi.[1;4]

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

1. Savod o'rgatish metodikasi, ya'ni elementar o'qish va yozishga o'rgatish. Bolalarga savod o'rgatish pedagogika fanidagina emas, balki ijtimoiy hayotda ham juda jiddiy masalalardan hisoblanadi. Chunki xalqning savodxonligi mustaqillik uchun, siyosiy onglik uchun, madaniyat uchun kurash qurolidir.

2. O'qish metodikasi. Boshlang'ich sinflarda o'qish predmetining vazifasi bolalarni to'g'ri, tez (me'yorida), ongli va ifodali o'qish malakalari bilan qurollantirish hisoblanadi.

3. Grammatika, fonetika, so'z yasallishini o'rganish metodikasi. Bu bo'lim elementar to'g'ri yozuvga va husnixatga o'rgatishni, grammatik tushunchalar, boshlang'ich imlo malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

4. Nutq o'stirish metodikasi. Bu bo'lim boshlang'ich sinflarda alohida o'rin tutadi. Bolalar birinchi navbatda tilni, nutqni o'quv predmeti sifatida anglaydilar, ular xohlagan va qiziqarli narsalarnigina emas, balki zaruriy narsa va hodisalar haqida o'ylab, rejali nutq tuzish zarurligini ham tushuna boshlaydilar. Ular o'zining grafik shakli bilangina emas, balki leksikasi, sintaktik va morfologik shakli bilan ham og'zaki nutqdan farq qiladigan yozma nutqni ham egallaydilar. Metodika bolalar nutqini boyitishi, sintaktik va bog'lanishli nutqini o'stirishni ham ta'minlashi kerak. Shuni aytib o'tish kerakki, bog'lanishli nutq maktablarda alohida bo'lim sifatida o'rganilmaydi, u til fanining boshqa bo'limlari bilan bog'langan holda shakllantiriladi.[1]

Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani o'z vazifalarini belgilab olishda ta'lim sohasidagi davlat hujjatlariga tayanadi. Keyingi yillarda mustaqillik sharofati bilan ta'limni tubdan isloh qilish davlat siyosatining asosiy yo'nalishiga aylandi. „Ta'lim to'g'risida“gi qonun va shu asosda yaratilgan „Kadrlar tayyorlash milliy dasturi“ buning yorqin dalilidir[1]

Pedagogik tadqiqot usullari ichida bolalar ijodini tabiiy holatda o'rganish va ilmiy xulosalar chiqarish usuli mavjud. Bunda maktab o'quvchilarining o'ziga xos individual tartibdagi faoliyatlariga doir omillar tahlil qilinadi, muayyan xulosalarga kelinadi. Yoshlarning turli yozma daftarlari, tutgan kundaliklari, yozgan she'rlari va hikoyalari, hayotiy rejalari, insholari, turli yozma hisobotlari ular ma'naviyatini o'rganish uchun manba bo'lib xizmat qiladi. Oqibatda, maktab o'quvchilari orasidan yetishib chiqayotgan qobiliyatli, talantli yoshlarni ertaroq aniqlash, ularning iste'dodlari namayon bo'lishi uchun reja va sharoitlar yaratish imkoni paydo bo'ladi.[2].

Ona tilidan dars beruvchi o'qituvchi haqiqiy ijodkor bo'lishi, ta'lim jarayonida o'quvchining mavzuni tinglash, anglash, erkin va mustaqil fikrlash, qiyoslash, farqlash, alohidaliklarga ajratish va tasnif etishga yo'naltirilgan faoliyatini rag'batlantirishi, o'z fikri, g'oyalarini o'zgalarga yetkaza olish ko'nikma va malakalarining shakllanishini nazorat qilishi, boshqarishi darkor. An'anaviy yo'nalishdagi dars didaktik maqsadiga ko'ra: yangi bilimlarni o'zlashtirish; o'rganilgan bilimlarni amaliy tatbiq etish orqali mustahkamlash, o'tilganlarni takrorlash; bilimlarni mustahkamlash; talaba bilimini nazorat

qilish va baholash; ularni bir sistemaga keltirish kabi turlarga ega ekanligi pedagogika fanidan ma'lum. Endilikda darslarning yangi tiplari va shakllari haqida ko'plab ilmiy-metodik ishlar mavjudligini hisobga olib, biz ulardan faqat ikkitasi haqida to'xtab o'tamiz.

Musobaqa darslari.

Ona tili ta'limida musobaqa darslarini o'tkazishdan maqsad o'quvchining til darsida olgan bilimlarini sinab ko'rish, o'zaro munozara -muloqat jarayonida til imkoniyatlaridan foydalana olish, nutqiy mahorat, tez aniq fikrlash darajasini, muammoli vaziyatlardan chiqa olish malakasini baholashdan iboratdir. Musobaqa darslari o'quvchilarda faollik, topqirlik, zukkolik fazilatlarini shakllantiradi, ularni mustaqil ijodiy fikr yiritishga odatlantiradi, zarur va foydali ko'nikmlarni hosil qilishga yordam beradi. Musobaqa darslari uchun mavzular: "Nutq tovushlarining siri", "So'z harfidan so'z yasang", "Tinish belgilari musobaqasi"...

Bahs munozara darslari musobaqa darslarida yechib ulgirilmagan, biror to'xtamga kelinmagan masalalarni oydinlashtirish, to'g'ri, aniq hukm va muxtasar xulosalar chiqarish bilan farqlanadi. Bahs munoraza o'quvchilardan hushyorlikni talab qiladi. U mustaqil va jadal fikrlashga, hozirjavoblikka, aytilgan fikrning to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida o'ylashga, o'z fikrini mantiqli va izchil isbotlashga o'rgatadi.[3]

O'quvchilarda predmet tushunchasini shakllantirishda quyidagicha ta'limiy o'yin va test topshiriqlaridan foydalanish mumkin: O'qituvchi predmet nomini aytadi. O'quvchilar ularga Kim? Nima? So'roqlarini beradi. Qaysi o'quvchi o'yinda faol ishtirok etsa, g'olib deb topiladi. Predmet tushunchasini shakllantirishga doir test topshiriqlari.

1. Kim? So'rog'iga javob bo'lgan so'zlar berilgan qatorni toping.

A. Alisher Navoiy, shifokor, o'quvchi

B. Bobur, kitob, daftar.

C. Zafar Diyor, ruchka, kitob.

2. Nima? So'rog'iga javob bo'lgan so'zlar qatorini toping.

A. Kabutar, musicha, toshbaqa.

B. Inson, odam, kishi, chol

C. Quruvchi, paxtakor, paxta.

3. Gul nomlari berilgan qatorni toping.

A. Gulkaram, guldon, gulchehra.

B. Sariq gul, paxta, beda.

C. Gulsafsar, chinnigul, binafsha. [4;2]

Boshlang'ich sinflarda ona tili mashg'ulotlari turi va mazmuni quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'qish, yozuv, grammatik materialni o'rganish, kuzatishlar hamda o'quvchilarning ijtimoiy faoliyatlari bilan bog'liq holda, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

2. Birinchi sinfga kelgan bolalarga savod o'rgatish, ya'ni ularni elementar o'qish va yozishga o'rgatish, bu ko'nikmalarni malakaga aylantirish.

3. Adabiy til me'yorlarini, ya'ni imloviy va tinish belgilariga rioya qilingan savodli yozuvni, to'g'ri talaffuzni o'rganish, nutq va uslubiy elementlarni egallash.

4. Grammatika, fonetika, leksikologiyadan nazariy materiallarni o'rganish, tildan ilmiy tushunchalarini shakllantirish.

5. O'quvchilarni o'qish va grammatika darslari orqali badiiy, ilmiy ommabop va boshqa adabiyotlar namunasi bilan tanishtirish, ularda badiiy asarni idrok etish ko'nikmasini hosil qilish.

Bu vazifalarning hammasini boshlang'ich sinflarda ona tili predmeti hal etadi va ular ona tili dasturida aks etadi. Dastur davlat hujjati bo'lib, unda o'quv predmetining mazmuni va hajmi, shuningdek, shu predmetdan bilim, ko'nikma va malakalar darajasiga qo'yilgan asosiy talablar belgilangan bo'ladi. O'qituvchi va o'quvchilar dastur talablari asosida ish olib boradilar.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz joizki, o'z ona tilimizni o'quvchilarga o'rgatish va qalbida mehr ila uyg'otish biz bo'lajak pedagoglarning bir maqsadi bo'lmog'i kerak. Har bir o'quvchi yaxshi pedagogdan eng yuqori bilimlarni olishga haqlidir. Chunki yetishib borayotgan kichik kadrlar yurtimizning faxri va g'ururiga aylanmog'i kerakdir.

Kelajakda bizning ona tilimiz xalqaro til sifatida shakllanishini va uni o'rganishga talab oshishini istaymiz va bu yo'lda birga hozirdan harakat qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik): [K. Qosimova], S.M atchonov, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. — T.: «NOSHIR», - 2009. 352 b.

2. Педагогика / А. Қ. Мунавваровнинг умумий таҳрири остида.— Т.:Ўқитувчи, 1996.—200 б

3. B. To'xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodiva . O'zbek tili o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti T.:2006 . 192 b

4. Ibragimova Dildora Inomjonovna, & Mirzanazarova Gulhayo Murodjon qizi. (2023). BOSHLANG'ICH SINFLARDA INDIVIDUAL ISHLASH TEXNOLOGIYASI VA UNING SAMARADORLIGI. Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies, 2(4), 207–212. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/scms/article/view/1713>

5. Ibragimova, D., & Mirzanazarova, G. (2023). TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. Modern Science and Research, 2(5), 1073–1076. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/20520>

ENGLISH TEACHING APPROACHES

Ibragimova Sevinchoy

Student Chirchik State Pedagogical University, Uzbekistan research advisor

ZeraShabidinova

z.shabidinova@cspi.uz

Annotatsion: The article provides insights into English language methodology. The data for the method and techniques are presented according to the results of the results in the applied English teaching supervised by performance linguists.

Key words: English language methodology, Grammar Translatio, Direct Method, Audio-linguicism, Humanistic Approaches, Communicative Language Teaching, Principled Eclecticism

ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Статья посвящена методологии изучения английского языка. Данные для метода и приемов представлены по результатам результатов обучения прикладному английскому языку под руководством лингвистов-исполнителей.

Ключевые слова: методика английского языка, Grammar Translation, прямой метод, аудио лингвистика, гуманистические подходы, коммуникативное обучение языку, принципиальная эклектика.

INGLIZTILINIO'QITISHDAYONDASHUVLAR

Rezyume: Maqola ingliz tilini o'rganish metodologiyasiga bag'ishlangan. Usul va uslublar bo'yicha ma'lumotlar lingvist-ijrochilar rahbarligida amaliy ingliz tilini o'qitish natijalari asosida taqdim etiladi.

Kalitso'zlar: Ingliz tili metodologiyasi, Grammatika tarjimasi, to'g'ridan-to'g'ri metod, audiolingvistika, gumanistik yondashuvlar, kommunikativ ti lo'qitish, fundamental eklektizm.

According to academic research, linguists have demonstrated that there is **not one single best method for everyone** in all contexts, and that no one teaching method is inherently superior to the others.

Also, it is not always possible – or appropriate – to apply the same methodology to all learners, who have different objectives, environments and learning needs. Each teaching method is based on a particular vision of understanding the language or the learning process, often using specific techniques and materials used in a set sequence.

The main methodologies are listed below in the **chronological** order of their development:

GrammarTranslation – the classical method
Direct Method – discovering the importance of speaking
Audio-lingualism – the first modern methodology
Humanistic Approaches – a range of holistic methods applied to language learning

Communicative Language Teaching – the modern standard method

Principled Eclecticism – fitting the method to the learner, not the learner to the method.

The more common methods have a link to a separate page with more details and an explanation of how they work, including the most common method currently used – Communicative Language Teaching:

Method	Focus	Characteristics
GrammarTranslation	Written literary text	Translate from English into native language
<u>Direct Method</u> (also called Natural Method)	Every day spoken language	Student learns by associating meaning directly in English
CognitiveCodeApproach	Grammar rules	English grammar rules deduced and then understood in context

Grammar Translation Method

Sometimes also known as the Classical Method, this is a traditional teaching technique that was used to teach Latin and Greek and was particularly in vogue during the 16th Century. The focus at this time was on the translation of texts, grammar, and rote learning of vocabulary. There was no emphasis on speaking and listening comprehension because Latin and Greek were taught more as academic subjects rather than a means of oral communication.

This teaching method is still common in many countries and institutions around the world, and still appeals to those interested in languages from an **intellectual or linguistic perspective**. However, it does little to improve your ability to use the language for oral communication.

The Direct Method is based on the direct involvement of the student when speaking, and listening to, the foreign language in common everyday situations. Consequently, there is lots of oral interaction, spontaneous use of the language, no translation, and little if any analysis of grammar rules and syntax.

Modern Teaching Methods

As mentioned above, the modern language teacher doesn't follow one rigid method, but applies the Principled Eclecticism approach – fitting the method to the learner, not vice versa. This means choosing the techniques and activities

that are appropriate for each particular task, context and learner, with a focus on **motivation** and helping learners become independent and inspired to learn more.

The explanation of Principled Eclecticism also includes a useful ten-point guide for teachers and language students on the best teaching and learning techniques.

Community Language Learning

Also sharing many of the same principles as the Silent Way, this technique was relatively short-lived. Seeing the student as a 'whole' person, the method involved students sitting in a circle and encouraging them to use their feelings, intellect, relationships and reactions.

Developments & Problems

This extensive memorization, repetition and over-learning of patterns was the key to the method's success, as students could often see immediate results, but it was also its weakness. The method's insistence on repetition and memorization of standard phrases ignored the role of context and knowledge in language learning. As the study of linguistics developed, it was discovered that language was not acquired through a process of habit formation, and that errors were not necessarily bad. It was also claimed that the methodology did not deliver an improvement in communicative ability that lasted over the long term.

Some Examples;

- The teacher proposes a variety of exercises, both written and oral, to improve the learner's accuracy, fluency and **communicative ability**.

- The teacher corrects errors immediately if the scope of the classroom activity is **accuracy**, but if the scope of the activity is **fluency** these errors will be corrected later on.

- The teacher develops all four linguistic capabilities (reading, writing, listening and speaking).

- To improve pronunciation the teacher uses drills, where students repeat automatically the phrases spoken by the teacher.

- The teacher helps the student **personalize** the use of grammatical and lexical elements used in class.

- The teacher understands that a didactic program has to include not only grammar and lexis, but also linguistic functions, colloquialisms, idioms, etc.

- The teacher introduces exercises of **guided discovery** for new grammar rules.

- At times the teacher may translate – but only if they know both languages very well and believe it is the most efficient way to provide the meaning of a new concept in that moment, especially for abstract ideas.

- The teacher is committed to developing a wide range of **resources** in order to give relevant, stimulating, and productive lessons.

It is impossible to do everything if only one method is used. As a result, professional EFL teachers follow what is described as the Principled

Eclecticism approach, where students are also encouraged to be **autonomous** in their learning.

In the modern world, which is developing under the sign of economic globalization, knowledge of a foreign language is a mandatory attribute of a highly qualified and competitive specialist. In this regard, a foreign language should be considered "not as a secondary discipline, but as a necessary tool for professional activity", without which it is impossible to have unified world educational standards, implement academic and professional mobility, and integrate international research activities.

However, some private schools and training companies still prefer to promote a specific in-house branded method or approach, though often mainly for commercial or marketing reasons rather than for didactic reasons.

References.

1. Wilga Rivers. Teaching foreign language skills. 2nd ed. Chicago, IL. University of Chicago Press

2. Беляева М. Грамматика английского языка.-Москва: Прогресс, 1953

3. Князев, М.Н. Проблемы технологии обучения иностранному языку на современном этапе в западноевропейской методике / М.Н. Князев // Иностр. языки в школе. – 2008

4. Нелунов, А.И. Личностно-ориентированное обучение иностранному языку на основе информационных технологий / А.И.Нелунов // Информатика и образование. - 2008. - N 9.

5. Shabidinova, Z. I. (2023). Genetic analysis of neosemantism of German youth. *ISJ Theoretical&AppliedScience*, 03 (119), 201-204.

6. Zera I. Shabidinova. (2023). GENETIC ANALYSIS OF NEOSEMANTISM OF GERMAN YOUTH. *MentalEnlightenmentScientific-MethodologicalJournal*, 4(03), 264–270.

THE ESSENCE AND FUNCTIONS OF THE ROLE-PLAY METHOD IN THE LANGUAGE DEVELOPMENT

Zera Ismetovna Shabidinova

Teacher, Chirchik State Pedagogical University

z.shabidinova@cspi.uz

ABSTRACT. Today, acquiring a foreign language is increasingly relevant. English is a global language spoken in many countries, across all continents, and in various regions of the globe. Globalization, the eradication of borders, and the emergence of new opportunities for professional self-actualization have contributed to the spread of English by gratifying the cognitive, communicative, social, and other diverse requirements of the modern individual. The most advantageous age for learning a foreign language is during

preschool or elementary school, when the process of introduction into a new language environment occurs naturally and implicitly, correlating with the mastery of the native tongue. A child's existence should be infused with a foreign language, which should permeate all aspects of his activities.

Key words: gadgets, role-play, modern language classrooms, interactive method, decoding, vocabulary, syntactic, discourse, meta-cognitive.

INTRODUCTION. The aim of teaching is to impart knowledge to students. For effective teaching and learning to occur, the instructor must employ a variety of teaching methods and techniques. The current teaching/learning classroom should provide the enjoyable, hands-on, challenging, interactive, and collaborative environment required by the new generation of students who have been exposed to the internet, computer usage, mobile devices, and other sophisticated electrical/electronic devices. Conducting lessons solely with the aid of state-supplied materials in the classroom may not be adequate to attain the intended level of subject mastery. If students' English language performance is to improve, strategies that are both participatory and engaging may be necessary. Therefore, playing games is the most natural method to acquire any foreign language in childhood. As a result, role play (RP) is implemented as one of these strategies in numerous modern language classrooms.

LITERARY ANALYSIS AND METHODOLOGY. The essence of a play, according to Vygotsky, L., is the fulfilment of desires; however, it is not the fulfilment of specific, isolated desires, but of generalised affects. A young child is aware of his relationships with adults and reacts emotionally to them; unlike in infancy, he now generalises these emotional responses (he respects adult authority in general, etc.). The presence of such generalised effects in play does not imply that the infant understands the motivations that give birth to a game or does so intentionally. He performs without understanding the purpose of his actions. This distinguishes recreation significantly from labour and other forms of activity. Motives, actions, and incentives can be viewed as belonging to a more abstract realm and only becoming accessible to consciousness at the transitional age. Only an adolescent can clearly determine for himself the reason he does this or that.⁶⁶"Play is governed by rules that children follow without understanding their existence," he stated. The concept of 'play' is associated with a secure environment and fostering creativity, according to Ladousse.⁶⁷In their work, Hirsh-Pasek and Golinkoff stated that play equals learning. Play should be the foundation of children's education as they transition from the sandbox to the boardroom. Playful pedagogy bolsters

⁶⁶Выготский Л. С. Психология развития ребенка: Игра и ее роль в психическом развитии ребенка. М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо. 2004, p 204

⁶⁷Ladousse, G.P. Roleplay. Oxford: Oxford University Press. 1987, p 145

social-emotional and academic qualities while imparting a passion for learning.⁶⁸

'Roleplay is defined as the projection in real-life situations with social activities'⁶⁹According to Harmer, role-playing activities require students to envision themselves in various situations and act accordingly.⁷⁰Stocker cited: "Role play as a vehicle through which students can more easily learn the fundamentals of English conversation in a particular situation, requiring the use of keywords that serve as signifiers for that specific situation."⁷¹

According to Van Ments, role-playing is an interactive method of learning that simulates a variety of classroom situations. This method of teaching English is used to master new material and reinforce previously taught material, to develop students' creative abilities and their independence.⁷²

Tompkins defines role play as "one of the classroom teaching techniques that encourages students to actively participate in the English-learning process." Therefore, pupils of a foreign language practice the target language in contexts comparable to real-world settings, where anxiety and shyness are eliminated."⁷³

Role-play in language teaching and learning

Ladousse proposed a relatively new definition of role-play during his time by redefining it as "an educational technique known to generate a great deal of fun, excitement, joy, and laughter in the language classroom as 'play' itself ensures a safe environment in which students can be as imaginative and playful as possible".⁷⁴

This concise definition captures the substance of role-play and provides a solid educational foundation for it. It examines role-play from a broader perspective and distinguishes it from theatre and other approaches. Based on this understanding of role play, emphasis should be placed on role play as a method of instruction and learning.

Teaching through role play

Even though students perform in language class, role play is not a theatrical action. In contrast, the role play has minimal ties to theatre. The objective of role play is not to produce a play for an audience, but rather to contribute to students' personality development and facilitate their learning by

⁶⁸Hirsh-Pasek, K. and Golinkoff, R.M. Why Play = Learning. Temple University, USA, University of Delaware, USA. 2008. <https://www.child-encyclopedia.com/play/according-experts/why-play-learning>

⁶⁹Qing, X. Role-play an effective approach to developing overall communicative competence. Cross-Cultural Communication.: 7(4), 2011, p. 37

⁷⁰Harmer,J. The Practice of English Language Teaching, 3rd Edition. New York: Longman Handbooks for Language Teachers. 1998, p. 92

⁷¹Stocker,D. English language teaching articles: ESL Role-play. Retrieved 2006, p. 1, from <http://www.eslbase.com/articles/roleplay.asp>

⁷²Van Ments M.The effective use of role-play: A handbook for teachers and trainers. New York: Nichols Publishing.1989. p. 35

⁷³ Tompkins, P.K. The Role Playing. Simulation.TESL: 4(8), 2001, p 4

⁷⁴Ladousse, G. P. Role play. New York: Oxford University Press. 1997, p 105

requiring them to respond to situations, dilemmas, or conflicts while assuming the role of an imagined characters.⁷⁵

In other words, the essence of role-play is the performance of roles, which, in its simplest form, is asking someone to step into the footsteps of another individual. In language classes, the teacher asks students to act as they believe a particular character would. In this way, students can learn through interactions that enhance their understanding of their surroundings and enable them to use the target language in authentic communication. In addition, McMaster argued, "Drama is an invaluable instrument for educators because it is one of the few instructional vehicles that can support all aspects of literacy and language development. It incorporates all four language arts and aids in the development."⁷⁶

As the essence or a form of drama, role-play can fulfill learners' multidimensional needs in their language learning process. In sum, role-play is "an extraordinarily versatile teaching tool, applicable to quite diverse students and their needs"⁷⁷

Role-play as a way of learning. In addition to the interpretation that role-playing is a form of instruction, Milroy's definition of role-playing aids in comprehending this type of activity. It provides an amplification of the concept in classroom practice and demonstrates the substance of role play as a learning method: "Role-playing is an educational technique. The methodology is grounded in role theory. Participants assume presumed roles and interact in a life-simulation scenario. This occurs for educational purposes, typically under the supervision of the individual charged with educational responsibility. The interaction is spontaneous, and there is opportunity for discussion at its conclusion."⁷⁸

Krish defines role-play in language education as a highly flexible learning activity which has a wide scope for variation and imagination.⁷⁹

RESULTS AND DISCUSSIONS. Scientists and practitioners have conducted studies to demonstrate the efficacy of drama activities in foreign language classrooms. Schellin, for instance, emphasises the significance of simulation, role play, and drama in foreign language classes. David Crookall identifies three main benefits of simulation-based learning. Learners are exposed to a large quantity of comprehensive input, are actively involved, and have positive affect.⁸⁰

⁷⁵ Tatar, Role-playing activities in language arts classrooms: Resource summary. Retrieved 2006 from <http://www.ericdigests.org/2003-3/arts.htm>

⁷⁶ McMaster. "Doing" literature: Using drama to build literacy. The reading teacher. International Literacy Association 1998, p 574

⁷⁷ Yaffe, S.H. Role-play as a teaching tool. Educational Leadership, 46(6), 1989, p. 30

⁷⁸ Milroy, J. Probing under the tip of the iceberg: Phonological "normalization" and the shape of speech communities. Sociolinguistic Variation in Speech Communities. London: Arnold. 1982, p35.

⁷⁹ Krish, M. A Role Play Activity with Distance Learners in an English Language Classroom. The Internet TESL Journal, Vol. VII, No. 7, July 2001

⁸⁰ Crookall, D. Simulation, Gaming, and Language Learning. New York: Newbury House Publishers. 1990, p 33

Simulation, role play, and drama are three very useful EFL/ESL learning aids, according to Schellin. He asserts that simulation is lengthier than role play and that students maintain their own identities rather than taking on a role. In role play, however, students assume a role and participate in a particular situation. Students are expected to perform precisely what is written in a script in drama. Schellin also describes the method of incorporating role play, drama, and simulation into the lesson.⁸¹

After reviewing several experts' definitions, it can be summarized that role play is a universal medium for each modern language educator.

The method of role play is very popular in pedagogical practice. This is an interactive method used in general for various purposes. Role-playing games are a great way to diagnose students' skills, demonstrate skills, demonstrate typical mistakes, train certain skills or several skills together, evaluate the effectiveness of training, as well as to involve passive students in classes by increasing the level of motivation.

CONCLUSION. The primary objective of role-playing games in English classes is the development of communication skills. The primary purpose of role play, as stated by Ladousse, should be to prepare students to cope with the unpredictability of language. Activities involving role-playing should enable students to handle conversational problems and prepare them to handle the problems that will undoubtedly arise in their actual communication. In particular, when communication problems arise, students should be able to organize the necessary solutions.

One of the primary reasons for instituting role plays in a foreign language classroom is to motivate all students and provide productive practice opportunities for their skills and knowledge.

To comprehend the efficacy of role plays in language acquisition, it is necessary to conduct an in-depth analysis of these skills.

REFERENCES:

1. Abduramanova, D. V. (2021). Methods of teaching English as a foreign language. *Academic research in educational sciences*, 2(8), 260-263.
2. Abduramanova, D. V. (2020). Significant features of organizing scientific extra-curricular activities. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 718-722.
3. Abduramanova, D. V. ,Юсупова Н. The significance of linguistic information in the English language classroom. *Academic research in educational sciences*, Volume 3, Issue 3, Uzbekistan, pp. 478-482.
4. Abduramanova, D. V. , Pak O. (2022). Role-play in teaching English as a foreign language in primary schools. *Academic Research in Educational Sciences*, 3(4), Uzbekistan, pp. 1066-1071

⁸¹Schellin, K. Simulation, Role Play, and Drama in a Communicative Classroom. *Yamawaki Studies of Arts and Science*. 2006, p 44

5. Abduramanova, D. V., Pak O. (2022). Specifics of age in games and role-play implementation in FLT. Academic Research in Educational Sciences, 3(6), Uzbekistan, pp. 193-198.
6. Krish, M. A Role Play Activity with Distance Learners in an English Language Classroom. The Internet TESL Journal, Vol. VII, No. 7, 2001
7. Ladousse, G. P. Role play. New York: Oxford University Press. 1997. pp. 192
8. McMaster. "Doing" literature: Using drama to build literacy. The reading teacher. International Literacy Association: Vol. 51, No. 7. 1998. pp. 574-584
9. Stocker, D. English language teaching articles: ESL Role-play. Retrieved 2006
10. Tompkins P.K. The Role Playing. Simulation. (TESL, Vo IV No 8, Agues. P 4, 2001.
11. Van Ments, M. The Effective Use of Role Play. Kogan Page: 2nd ed. Edition. 1999, pp. 186
12. Razakova Sh.D. Tarjimada uchraydigan asosiy xatolar. Main errors in translation. Central Asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS) Google Scholar ISSN:2181-2454 www.carjis.org VOLUME 1 | ISSUE 4 | 2021 Universal Impact Factor (UIF) 2021:7.1 B.18-23.

PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

B.Boltayeva

JDPU. Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti kafedrasi dotsenti, f.f.d (PhD)

A.Amonova

3-bosqich talabasi

PIRLS xalqaro baholash dasturida o'quvchilarning matnni tushunish va anglash darajasi aniqlanadi. Matnning mazmuni esa 9-10 yoshdagi o'quvchilarning psixologiyasi va yosh xususiyatlariga mos bo'lishi lozim, ya'ni berilayotgan mavzular aynan bolalar hayot tarziga mos keladigan bo'lishi shart. Chunki o'quvchilar o'zlari hayotda hali uchratmagan yoki duch kelmagan tuyg'ular haqida mulohaza qila olishmaydi. Shu bilan birga tadqiqot sinovlari davomida berilgan matn mazmuni ayrim madaniyatlarga juda xos bo'lgan mavzulardan chetlashgan bo'lmog'i darkor. Sababi bir millat vakillariga tanish va odatiy hisoblangan voqea-hodisalar boshqa bir millat uchun qabul qilib bo'lmas darajadagi axloqsizlik, yoki qonunan ta'qiqlangan mezon bo'lishi mumkin. Masalan, o'zbek millatida ota-onaning hurmati uchun ularga gap qaytarmaslik, yoki kattalar oldida yoshlarning sukut saqlashi ma'qullangan odob ko'rinishidir. Biroq boshqa davlatlarda bolalar va ota-onalar o'zaro teng munosabatda bo'lishadi va bolaning har qanday fikri hurmat qilinadi va imkon qadar inobatga olinadi.

PIRLS tadqiqotida foydalaniladigan matnlar o'quvchilar uchun qiziqarli va

o'quvchiga unchalik tanish bo'lmasligi kerak. Buning boisi matndan o'quvchi o'ziga biron yangi bilim olishi, olingan bilimlar uning kelgusi hayotida as qotishi kerak bo'ladi. Jumladan, kelajakda qanday vaziyatga tushmasin o'sha vaziyatdan olgan bilimlari va egallagan bilimlari orqali chiqib ketishi uchun kerakli bilimlarni bera olishi muhimdir. Bir matnda dengiz toshbaqasi haqida ma'lumot berilgan. Bu matnda berilgan ma'lumotlar ham bolaning kelgusida ummonga chiqqanida, dengiz toshbaqalari bilan bog'liq vaziyatlarga duch kelganida as qotadi. Ya'ni bola dengiz toshbaqasi qanday jonivorligi, tuzilishi va oziqlanishi, ko'payishi va hayot tarzi haqida yangi bilimlarga ega bo'ladi.

Berilgan matnlar o'quvchilar uchun yangilik bo'lishi bilan birga ularni ruhlantiradigan, tevarak-atrofga nisbatan kuzatuvchan bo'lishga undaydigan hamda o'zi uchun qiziqarli mashg'ulotlarni topishiga ko'maklashadigan vosita bo'lishi maqsadga muvofiq. Masalan, Leonardo da Vinchi haqidagi matnni o'qib kashfiyotlar qilishga, Gunn buvi haqidagi "Tomdagi gullar" matnini o'qib keksalarning yoshlardan farqli jihatlari, uy hayvonlari va ularning yashash tarzi haqida, "Garoyib tun" matnini o'rganish orqali timsohlar va flamingolar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishadi.

Matnlar bilan ishlash mobaynida, o'quvchilarning matnni o'qib tushunish jarayonini baholashga mo'ljallangan qator savollar ularga yozma matnlarning mazmunini tushunishlarida o'zlarining bilim va tajribalarini namoyon etishlariga imkon beradi. Tadqiqot doirasidagi topshiriqlar haqida fikr yuritganda o'qishga oid topshiriqni bajarish uchun talab etiladigan murakkab tushunish jarayoni va matnning murakkablik darajasi va hajmi o'rtasida sezilarni bog'lilik mavjud ekanini esdan chiqarmaslik zarur.

Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish. Bunda o'quvchilarning diqqat-e'tibori muhimdir. Ular matnda aniq bayon qilingan ma'lumotlarga turlicha e'tibor bilan qaraydilar. Matnda bildirilgan ayrim fikr-mulohazalar o'quvchilarning diqqatini jalb etadi, ba'zilar esa ularda hech qanday qiziqish uyg'otmaydi. Masalan, agar matndagi fikr-mulohazalar o'quvchilar matn mazmuni yoki o'qishdan ko'zlagan umumiy maqsadiga oid fikr-mulohazalariga zid yoki ularni tasdiqlasa, o'quvchilar ayni shunday fikrlarga ko'proq e'tibor qaratadi. Bundan tashqari, o'quvchilar odatda o'qish bo'yicha berilgan savolga javob berish yoki matnning ayrim jihatlari qay daraja tushunganliklarini tekshirish uchun undagi ma'lumotlarni qidirib topishga harakat qiladi. Matn bo'yicha tuzilgan topshiriqlarni tasniflashda matnda berilgan ma'lumotga tayangan holda to'g'ri javob va topshiriq matnning qaysi qismidan olinganini tekshirish lozim. Agar topshiriq savolida va to'g'ri javobda matnda berilgan so'zlar aynan qo'llanilgan va ular gap shaklida yoki bir-biriga bog'langan holda joylashtirilgan bo'lsa, mazkur topshiriq "Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish" turkumiga mansub topshiriq sifatida tasniflanadi. Agar ayrim sinonimlar ishlatilgan bo'lsa, bunday topshiriq ham "Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish" turkumiga mansub topshiriq deyiladi.

To'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish. O'quvchilar matnni o'qib, uning mazmunini shakllantirar ekan, ular aniq bayon etilmagan mulohaza yoki ma'lumotlar haqida mulohaza yuritadi. Mulohaza yuritish o'quvchilarga matn chegarasidan chetga chiqishga va odatda matndan anglashilgan ma'nodagi bo'shliqlarni to'ldirishga

yordam beradi. Bunda ayrim mulohazalar xususiyatiga ko'ra aniq va tushunarli bo'ladi, chunki ular asosan matnning ma'lum qismida berilgan ma'lumotga asoslangan bo'ladi. Bunda, o'quvchidan ikki yoki undan ortiq mulohaza yoki ma'lumotlarni bir-biriga bog'lashtalab etiladi. Mulohazalar aniq bayon etilishi mumkin, ammo ular orasidagi bog'lanish aniq bo'lmaydi, shuning uchun ularni anglab olish talab etiladi. Bundan tashqari, matn mulohazasi aniq bayon etilmasada, uning mazmuni nisbatan yaqqol ko'zga tashlanadi. Tajribali o'quvchilar odatda g'ayritabiiy ravishda huddi shunday mulohaza yuritadi. Hatto ikki yoki undan ortiq ma'lumotlar orasidagi bog'liqlik matnda aniq ko'rsatib o'tilmagan bo'lsa-da, o'quvchilar uni aniqlab, ma'lumotlarni bir-biriga bog'laydi. Ko'p hollarda muallif matnni o'quvchilarni undan chiqariladigan xulosani tezroq ilg'ab olishlariga oson tarzda tuzadi. Masalan, hikoyaning ma'lum qismiga kelib, hikoya qahramonining hatti-karakatlari uning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishi mumkin va o'quvchilar esa bu orqali o'sha hikoya qahramonining shaxsiyati yoki dunyoqarashi haqida mulohaza yuritadi. Ma'lumotlarni ayni shu uslubda qayta ishlash yordamida o'quvchilar odatda bir so'z, ibora yoki gap bilan chegaralanib qolmagan matn mazmuniga e'tibor qaratadi, ammo bunda diqqat-e'tibor matnning faqat bir qismidagina anglashiladigan alohida mazmun hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, o'quvchilar matn yoki veb sahifa tarkibidagi ma'lumotlarni topish uchun avval matnning birmuncha katta birliklarini keyin esa kichikroq birliklarini qayta tahlil qilishi kerak bo'lganda, huddi shunday holat kuzatiladi. Matndagi ma'lumotlarni qayta tahlil qilish uni qidirib topishda qaysi yondashuv eng ma'qul ekani haqida mulohaza yuritishni talabetadi. Matnlarni onlayn o'qish o'quvchidan qiziqishga molik bo'lgan ma'lumotni o'zida jamlagan veb sahifalarni aniqlab olib, qandaydir mulohaza yuritishni taqozo etadi. Shuningdek, o'quvchilar matnning boshqa sahifasiga o'tish imkonini beruvchi havoladan foydalanish kerak yoki kerak emasligini ham inobatga olishlari mumkin. Savollarni tasniflashga keladigan bo'lsak, agar savol manbasi va uning to'g'ri javobida matnda berilgan gap yoki iboralar boshqa so'z yoki iboralar orqali ifodalangan bo'lsa, bunday savol "Aniq mulohaza yuritish" turkumiga mansub savol sifatida tasniflanadi. Bu degani, savolning manbasi yoki ko'p tanlovli javob variantiga ega savollarga oid yangi so'z va iboralar beriladi, ammo savollar mulohaza yuritishga oid savollar hisoblanaveradi. Shuningdek, savolning to'g'ri javob(lar)i matnning bir necha qismida joylashgan bo'ladi, ammo savol manbasi va to'g'ri javobda matndan aynan olingan (o'zgartirilmagan) so'zlardan foydalaniladi va mazkur savol mulohaza yuritishga oid savol sifatida tasviflanadi. Matnni qayta tahlil qilishga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Biror voqea boshqasini sodir bo'lishiga sabab bo'lishi haqida mulohaza yuritish;
- Asar qahramonining xatti-harakatlarini asoslash;
- Asarning ikki qahramoni o'rtasidagi munosabatni tasvirlash;
- Matnning yoki veb sahifaning aynan qaysi qismi muayyan maqsad uchun xizmat qilishini aniqlash.

G'oyalar va ma'lumotni talqin qilish va uyg'unlashtirish. Aniq mulohaza yuritish bilan bog'liq topshiriqlarda kuzatilganidek, matndagi mulohazalar va ma'lumotlarni

talqin qilib, umumlashtirayotgan o'quvchilar matnning muayyan yoki umumiy mazmuniga e'tibor qaratishlari mumkin yoki tafsilotlarni matnning umumiy mulohazalari va mavzusi bilan bog'lashi mumkin. Har ikkala holda ham, o'quvchilar muallifni matnni yozishdan maqsadini ilg'ab oladi va butun-bir matnni yanada yaxshiroq tushunishga harakat qiladi. O'quvchilar matnda berilgan ma'lumotlar va mulohazalarni talqin qilib, umumlashtirar ekan, ular matnda anglashilgan ma'no hamda o'zlarining shaxsiy orttirgan tajribalarini birlashtirgan holda matnni to'laqonli tushunishga harakat qiladilar. Masalan, o'quvchilar asar yoki hikoya qahramonining asosiy motivi yoki berilgan ma'lumot haqida aqliy tasavvur hosil qilishda o'z tajribalariga tayanishlari mumkin. Ular matn bilan ishlayotganda odatda matnda berilgan ma'lumotlarga tayanib to'g'ri mulohaza yuritishdan ko'ra o'zlari orttirgan bilim va tajribalarga tayanishga to'g'ri keladi. O'quvchilar ma'lumotlarni bu tartibda talqin qilish jarayonida ishtirok etar ekan, ular nafaqat yashirin, balki yaqqol talqin qilinishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni mantiqiy bog'laydi. Shu sababli, o'quvchilar matnning undagi ma'lumotlar va mulohazalarni talqin qilish va umumlashtirish orqali hosil qilinadigan mazmunini turlicha tushunadilar, chunki bu har bir o'quvchining o'ziga xos bilim va tajribalariga bog'liq bo'ladi. Internetdan foydalanish o'quvchidan internetda berilgan juda ko'p miqdordagi ma'lumotlar ichidan keraklisini o'qib, o'zlashtirish qobiliyatini talab etadi. (Hatto matnlar an'anaviy bosma shakldagi matnlar bo'lsada) ular tarkibida berilgan ma'lumotlarni umumlashtirish va tahlil qilish birmuncha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, chunki o'quvchilar nafaqat bitta matnni, balki bir necha matnlar tarkibidagi ma'lumotlarni tushunishlari talab etiladi. Internet borasida esa bunday ma'lumotlar animatsion matnlar, videolar, maxsus oynachali matnlar, grafiklar va kursiv yordamida shaklini o'zgartiradigan matnlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Matnni qayta tahlil qilishga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- Matnning umumiy mazmuni yoki mavzusini tushunish;
- Hikoya qahramonining hatti-harakatlariga muqobil hatti-harakatlarni inobatga olish;
- Matnda berilgan ma'lumotlarni qiyoslash va zidlash;
- Hikoya ruhiyati yoki mohiyati ustida mulohaza yuritish;
- Matnda berilgan ma'lumotni hayotiy voqealar (ma'lumotlar) orqali talqin etish;
- Matnlar yoki veb sahifalarning o'zida va umumiy tarzda berilgan ma'lumotlarni qiyoslash va zidlash;

Kontent, til va matn elementlarini tekshirish va baholash. O'quvchilar matnning shakli va mazmunini baholab, ular ustida mulohaza yuritish ekan, bunda asosiy diqqat e'tibor matn mazmunini hosil qilishdan matnni o'zini tanqidiy tahlil qilishga qaratiladi. Bu jarayonda ishtirok etayotgan o'quvchi matnni baholash va u ustida tanqidiy mulohaza yuritish uchun matndan ortga chekinadi. Matn mazmuni yoki tarkibi o'quvchining shaxsiy tajribasi yoki uning o'qishdan ko'zlagan maqsadi yordamida baholanib, u ustida mulohaza yuritilishi mumkin. Mazkur jarayon o'quvchidan matn mazmuniga mos, unga zid yoki uning mazmunini inkor qilish orqali o'quvchining real dunyo borasidagi tushunchalariga qarama-qarshi tarzda matnni qabul qilib, talqin

qilish ko'nikmasiga tayangan holda asosli xulosa chiqarishni talab etadi. Masalan, o'quvchilar matnda ilgari surilgan talablarni inkor etishi, tasdiqlashi yoki boshqa manbalarda berilgan mulohaza va ma'lumotlar bilan matnda ilgari surilgan talablarni qiyoslashi mumkin. Matn tuzilishi va tilini baholash va ular ustida mulohaza yuritishda o'quvchilar matnlarning muayyan janrga xos yoki umumiy jihatlari, unda qo'llanilgan ko'rgazmali jihatlar va tildan foydalanishga oid bilimlariga tayanadi. Matn g'oyalar, hissiyotlar va ma'lumotlar berishning o'ziga xos usuli sanaladi. O'quvchilar muallifni ma'lum tilni tanlashi va uning muvofiqligini baholash va matn mazmunini yetkazib berish uchun qo'llaniladigan vositalar ustida mulohaza yuritishi mumkin. Til vositalarini tushunish ko'nikmasiga tayanib, o'quvchilar matnni yozilishidagi kamchiliklarni yoki muallifning o'z mahoratidan qay darajada foydalanganini aniqlashi mumkin. Bundan tashqari, o'quvchilar ham ko'rgazmali jihatlar ham matn ko'rinishdagi ma'lumotlarni yetkazib berish uchun qo'llaniladigan uslubiyatni baholashi va ularning vazifasini (masalan, matnda berilgan jadvallar, suratlar yoki shakllarni) tushuntira olishi mumkin. Matn tuzilishini baholashda o'quvchilar matn janri va tuzilishiga oid bilim va ko'nikmalarga tayanadi. O'quvchining avval o'zlashtirgan bilim va tajribasi va matn tili bilan yaqindan tanish bo'lishi mazkur jarayonda katta ahamiyatga ega. "Kontent til va matn elementlarini tekshirish va baholash" turkumiga mansub savollar uchununga nisbatan berilgan, to'liq qabul qilinadigan javob matnning ayrim jihatlari muhokama qilishni taqozo etadi. Masalan, savol manbasida bir necha yondashuv taqdim etilib, unda o'quvchilar matnga yoki muhokama qilishni talab etadigan savolmanbasi va uni asoslashda qo'llaniladigan dalilga tayanib, o'sha yondashuv ustida mulohaza yuritishlari mumkin.

Matnlarni baholash va ular ustida tanqidiy mulohaza yuritish uchun talab etiladigan ko'nikmalar bosma matnlarda talab etiladigan ko'nikmalarga o'xshaydi. Shunday bo'lsa-da, istalgan inson internetda xohlaganini chop etishi mumkinligini inobatga olib, o'quvchilar ham matnning noaniqliklari, undagi yondashuvlar, undan ko'zlangan asosiy maqsad hamda ma'lumotlar manbasining ishonchliligi haqida mulohaza yuritishlari kerak. Bundan tashqari, internetda chop etiladigan ko'rgazmali va matn ko'rinishidagi jihatlar bosma matnlarda kuzatiladigan jihatlardan farqlanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi farmoni. Toshkent sh., 2022-yil 28-yanvar, PF-60-son

2. "Xalq ta'limi tizimini isloh qilish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-fevraldagi F-22-son farmoyishi. Toshkent sh., 2022-yil 3-fevral, F-22-son

3. Boltayeva, B. (2021). O'QUVCHILARDA KREATIV FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHDA O'QITUVCHI OMILI. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 2(3).

извлечено

от

<https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/3352>

5. Boltayeva, B. (2021). BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI VA O'QISH DARSLARIDA O'QUVCHILARNI MANTIQUIY FIKRLASH VA MATN TUZISHGA

O'RGATISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, (November). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/4265>

6. Boltayeva, B. (2020). ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСИ. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 1(1). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/132>

7. Boltayeva, B. (2021). BADIY ADABIYOT ASOSIDA O'QUVCHILARDA NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, (November). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/4266>

8. Boltayeva, B., & Sa'dullayeva, M. (2021). Zamonaviy o'zbek she'riyatida iboralarining ahamiyati. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 2(2). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/2069>

9. Boltayeva, B., & Amonova, A. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MAQOLLARNI XALQARO BAHOLASH DASTURLARI TALABLARI ASOSIDA O'RGATISH. *Boshlang'ich ta'limda Innovatsiyalar*, 1). извлечено от <https://primedu.jdpu.uz/index.php/primedu/article/view/8632>

10. <https://lex.uz/docs/-5013007>

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Бахтияри Тахир Бахтияр угли

Ассистент, tobax2ogl@gmail.com

Джизакский политехнический институт, Джизак

Аннотация. Основной целью использования интерактивных методов при дистанционном изучении иностранных языков является вовлечение студентов в процесс активного обучения, помощь им в развитии знаний и исследовательских навыков. Интерактивные методы основаны на активных взаимоотношениях между учителем и учеником, полном понимании друг друга.

Ключевые слова: дистанционное обучение, интерактивный метод, теоретическая основа, иное мнение, вопрос, учащиеся.

Интерактивный метод дистанционного обучения становится наиболее важным методом в современном мире. Например, я высказываю свое мнение по определенной теме. Мне интересно отношение окружающих, мнение окружающих, в такой ситуации интересно делиться идеями онлайн не только от знакомых, но и от других пользователей, знакомых или незнакомых с Интернетом. Представители разных национальностей могут высказывать разные мнения. Вот тогда и можно сделать общий вывод. Интерактивный метод также может помочь сделать тему более понятной. Опрос общественного

мнения основан на выборе конкретной темы. Простой пример можно найти в комментариях, которые мы оставляем по этой теме.

Теперь давайте поговорим о недостатках дистанционного обучения; первая проблема заключается в том, что дистанционное обучение ограничивает общение с людьми. Учитывая, что в дистанционном обучении могут участвовать участники из разных регионов (локаций), большинство слушателей получают больше личного внимания и общения от наставников, консультантов и одноклассников, чем при традиционном обучении. верьте, что у них есть для этого возможности. Качественные программы дистанционного обучения вовлекают студентов в групповые проекты и онлайн-дискуссии. Поступая таким образом, преподаватели смогут своевременно отвечать на вопросы учащихся и регулярно оценивать их работу, а у учащихся будет больше возможностей для взаимодействия.

Другой вопрос заключается в том, будет ли обеспечена точность оценки знаний студентов, обучающихся на курсах дистанционного обучения. Вы можете пользоваться любой детской кроваткой на расстоянии. Для него нет никаких ограничений. Одна из следующих проблем - это время. У тебя нет времени на учебу. У вас будет возможность заниматься в особое время. Проблема может быть связана с технологией, которую вы используете. Например, сбой в технологии или медленное подключение к Интернету могут причинить вам неудобства.

При использовании интерактивного подхода в системе образования учитель поощряет ученика к активному участию. В некоторых случаях на качество образования может отрицательно повлиять отсутствие у учащегося застенчивости или его нежелание самовыражаться. Это, конечно, может снизить эффективность образования. Чтобы избежать подобных ситуаций, именно в дистанционном обучении выбор и применение более интерактивного метода, чем в других методах обучения, помогает быстрее и эффективнее достичь намеченной цели. Когда процесс обучения организован на интерактивной основе, взаимодействие студента усиливается, формируются навыки партнерства и креативности. Формируются навыки работы с учебным планом, силлабусом, учебником, стандартными нормами, пособиями, содержанием темы. Самостоятельное чтение, работа, усвоение содержания образования, текста становится ежедневным личным делом. Студент привыкает свободно выражать свое мнение, отстаивать его, доказывать и подтверждать. Самое главное, что дидактические мотивы формируются в процессе обучения. То есть потребности, желания и устремления студента удовлетворяются. Повышается интерес студента к процессу обучения. Это поднимет студента на более высокий уровень в достижении целей обучения.

Теперь давайте поговорим о преимуществах использования интерактивных методов при дистанционном изучении иностранных

языков, прежде всего, это приводит к лучшему усвоению содержания обучения. Со временем устанавливается образовательная коммуникация между учеником-преподавателем-студенткой. учебный материал лучше всего запоминается благодаря взаимному информированию, поиску и обработке. Студенты развивают навыки общения, самовыражения и обмена идеями. Каждый студент способен самостоятельно мыслить, работать и наблюдать. На интерактивных уроках ученик не только осваивает содержание образования, но и развивает свое критическое и логическое мышление.

Конечно, организация интерактивных уроков имеет свои недостатки. Это процессы обучения, которые занимают много времени. Не все учащиеся имеют возможность находиться под наблюдением на интерактивных занятиях. При изучении очень сложных материалов учащиеся не в состоянии решить задачу полностью и четко, и в таких ситуациях роль преподавателя невелика. Из-за участия слабых учащихся в процессе обучения в группах даже сильные учащиеся получают низкие баллы. Суть в том, что в такой среде учитель должен обладать высокоразвитыми мыслительными способностями, умением наблюдать за проблемами, умением своевременно решать проблемы.

Список использованной литературы:

1. Огарев С. Новые педагогические технологии - насущная необходимость. Журнал народного образования. 2001.
2. Сафаров А., Бахрамов К. Нетрадиционные уроки и интерактивные методы обучения. - Бухара. 2004.
3. Саид Ахмедов Н., Чиллов М. Сущность современной педагогической технологии и современного проекта. - Т.: PTM. 1999.
4. Саид Ахмедов Н. Новые педагогические технологии. - Т.: Финансы. 2003.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA KREATIV FAOLLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YO'NALISHLARI

Toshpo'latova O'g'iloy Abdurahmon qizi

JDPU Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (Boshlang'ichta'lim)

Magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ faollikni shakllantirishning pedagogik-psixologik yo'nalishlari zaruriyati va ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: boshlang'ich sinf, pedagogik, psixologik, yo'nalish

Annotation. This article discusses the necessity and importance of pedagogical- psychological direction for the formation of creative activity in elementary school students.

Key words: primary class, pedagogical, psychological, direction

Аннотация. В данной статье рассматривается необходимость и значения педагогико-психологического направления для формирования творческой активности учащихся начальной школы.

Ключевые слова: начальный класс, педагогический, психологический, направления

Ma'lumki, iqtidorli bolalarni o'qitish va ularni har tomonlama rivojlantirish ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu vazifani yechish uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ faollikning shakllantirishning o'ziga xos pedagogik-psixologik yo'nalishlarini tatqiq etish talab qilinmoqda. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ faollikni shakllantirish muayyan pedagogik jarayonda amalga oshirilib, aniq mazmun, maqsad, vosita, usul va metodlarga ega. Buning uchun birinchi navbatda o'quvchilarda shakllanadigan kreativ faollik va uning tarkibini har tomonlama chuqur tushunish lozim.

O'quvchilarda shakllangan kreativ faollikning darajalarini aniqlashda xilma-xil tashxislash metodikalaridan foydalanilgan. Bunday metodikalar sirasiga J.Piaje, G.Ayzenk, Dj.Gilford, Dj.Raven va boshqalarning aqliy taraqqiyotni aniqlovchi testlarini ko'rsatish mumkin. O'tga nasrning 2-yarmidan boshlab ijodiy tafakkurning rivojlanganlik darajasini tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bu davrda dastlabki tashxislash topshiriqlari ishlab chiqilgan. Shu vaqtdan boshlab, boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy jarayonlari o'rganilgan. Shuningdek, o'quvchilarning ijodiy layoqatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan dastlabki o'quv dasturlari ishlab chiqilgan. O'sha davrda yoq ijodiy layoqatning psixologik tarkibi aniqlangan: aqlning moslashuvchanligi; tafakkurning tizimliliigi, izchilligi va mustaqilliligi; qabul qilingan qarorlar uchun mas'uliyatlilik va xatolar qilishdan cho'chimaslik.

O'quvchilarning kreativ faolligini aniqlovchi testlar umumiy layoqatni belgilovchi testlar sirasiga kiradi. Mazkur layoqatlarni ajratish intellektual testlarni etish muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

Bu esa o'quvchilarning xilma-xil muammolarni etishlariga to'sqinlik qilmaydi. Muammoni muvaffaqiyatli hal etish uchun asos bo'ladigan layoqatlar intellektual xarakterga ega bo'lmagan o'ziga xos layoqatlardir. Kreativlikni baholovchi testlarni ishlab chiqishda bir qator qoidalarga amal qilish lozim. Buning uchun kreativ muhitning zarurligini ham hisobga olish lozim. Jumladan, vaqt chegarasining mavju demasligi; yutuqlarga moyillikni kamaytirish; musobaqalashish vatan qidgayillikning mavjud emasligi; test qoidalarida ijod uchun qat'iy qoidalarining ishlab chiqilmaganligi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ta'lim jarayonida kreativ muhitning mavjudligi o'quvchilarda kreativ faollikni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday vaziyatda testlar natijasida olingan yuqori darajadagi ko'rsatkichlar kreativ faollik sub'ektlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq, test natijasida qo'lga kiritilgan past ko'rsat kichlar har doim ham shaxsning kretiv faollikka

ega emasligini ifodalamaydi. Chunki kreativ faollik ba'zi hollarda o'z-o'zidan vujudga keladigan xodisa hisoblanadi.

Shunday qilib, kreativ faollikni aniqlash metodikasi birinchi navbatda testlashtirish jarayonida namoyon bo'ladigan dalillarni ifodalovchi kreativ faollik ko'rsat kichlari hisoblanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ layoqatlari quyidagi tarkibiy qismlarga ega: ijodiy tafakkur, ijodiy idrok, ijodiy faoliyatni tashkil etish metodlarini qo'llash kabilar.

O'quvchilarda kreativ faollikning rivojlanishi pedagogik jarayonda amalga oshadi. Buning uchun birinchi navbatda o'quvchilarning shaxsiy tajribasini boyitish talab qilinadi. Shaxsning xis-tuyg'ulardan ijodiy faoliyatga o'tishi kreativ tafakkur va xulq-atvorna munalariningi dentifikatsiyalashuvi natijasida amalga oshadi. Shuningdek, o'quvchining shaxsiy rivojlanishiuning kreativ faollashuvini ifodalaydi. Bunday faoliyatning natijasi o'quvchilarning o'z tashabbuslari asosida tashkil etilgan ijodiy ishlarida namoyon bo'ladi.

O'quvchilarda kreativ faollikning shakllanishi muayyan shart sharoitlarga bog'liq: Birinchi guruhga mansub shart-sharoitlar o'quvchining rivojlanishi va o'z-o'zini rivojlanishi bilanbog'liqshart-sharoitlardir.

Ikkinchi guruhga kiradigan shart-sharoitlar esa boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ faolligini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat, ya'ni o'qituvchining ish tajribasi bilan bog'liqshart-sharoitlar hisoblanadi. Uchinchi guruhga mansub shart-sharoitlari jtimoiy xarakterga ega bo'lib, ularga oiladagi sharoitlar, rivojlanish vaziyatlari, o'quvchilarda kreativlikning shakllanishiga xizmat qiladigan atrof-muhit, ijtimoiy voqeliklarni kiritish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" to'g'risidagi PF-5712-sonli Farmoni. <https://lex.uz>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi "YOshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son Qarori. <https://lex.uz>

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 28 noyabrda

"O'zbekiston Respublikasida milliy madaniyatni yanada rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4038-son qarori. <https://lex.uz>

4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 iyuldagi «O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini takomillashtirishga doir kompleks chora-tadbir to'g'risida» PQ-3138-sonli qarori / www.lex.uz

MATNNI TUSHUNISH JARAYONINING PSIXOLOGIK- PEDAGOGIK JIHATLARI

H.Tojiboyeva

JDPU magistranti. Ilmiy rahbar: f.f.d,dots.Boltayeva B.

Annotatsiya:Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida matnni tushunish jarayonining pedagogik-psixologik jihatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Bilish, tushunish, matn, o'qituvchi, o'quvchi

Bola go'daklik davrida asta -sekinlik bilan tajriba to'plab boradi va shu bilan birga uning idroki va tasavvurlari paydo bo'la boshlaydi. Odatda 5-6 oylik bola o'tiradi, sekin-sekin emaklaydi, tik yurishga harakat qiladi, 1-2 yoshda esa yura boshlaydi. Bola yarim yoshdan oshgach, g'uldirab so'zlaydi va atrofidagi insonlarning gaplarini tushuna boshlaydi. Olti yoshga qadar bola dunyoni va ijtimoiy borliqni to'laligicha tushunadi ya'ni idrok etadi. Kichik maktab yoshi o'quvchilari esa ro'y berayotgan voqea- hodisalarning mohiyatini bilishga qiziqadi. Bilish va tushunish bir-biriga bog'liq hodisa hisoblanadi. Tushunish va bilishning o'zaro farqi, bog'liqligi ko'pdan beri muhokama qilinadi. Tushunish qanday hodisa?

Tushunish- bu yangi mazmunni o'zlashtirish, uni o'rnatilgan g'oyalar va tasavvurlar tizimiga kiritish bilan bog'liq bo'lgan universal fikrlash jarayonidir.[1]

Tushunish o'z o'rnida o'quvchida tanqidiy yondashuvni shakllantiradi, ya'ni qabul qilgan tushunchalarini tahlil qilishga va taqqoslashga o'rgatadi. Tushunish -muayyan doirada qabul qilingan hodisa va uni to'g'ri idrok etuvchi psixologik holat sanaladi. Tushunish keng qamrovli tushuncha bo'lib uni psixologiya, pedagogika, mantiq, sotsiologiya, tarix fanlari o'rganadi. Pedagogikada tushunish va tushuntirish bola kognitiv rivojlanishining asosiy omili sifatida talqin qilinadi.

Maktab yoshigacha bolalarning dunyoni bilishga intilishi "nima uchun?", "bu nima?" kabi savollar bilan atrofidagi voqea- hodisalarni bilishga va tushunishga intilishi deyarli tabiiy hol albatta. Tushunishni idrok qilish, sezgi deb ataladigan tushunchalar bilan aralashtirib yubormaslik kerak, garchand bu hodisalar tushunish jarayonida sodir bo'lsa ham.

Tushunish-bu yangi mazmunni o'zlashtirish, uni belgilangan g'oyalar va tushunchalar tizimiga kiritish bilan bog'liq bo'lgan tafakkurning universal operatsiyasi. [2] Psixolingvistikada esa tushunish asosan nutqiy xabarni semantik idrok etish natijasida talqin qilinadi.

Tushunish jarayonini ikki xil talqin qilishimiz mumkin, ya'ni grammatik va psixologik. Grammatik talqin deganga asosan grammatik qoidalar yordamida amalga oshirish tushunilsa, psixologik talqinda esa matn muallifining hayotidagi voqea -hodisalarga, uning ma'naviy dunyosiga alohida e'tibor berib, individual xususiyatlarini bilishga intiladi. Matnni chinakam tushunish esa har

bir o'quvchi uchun muallifning ma'naviy olamiga kirib borishi, boshidan o'tkazganlarini his qilishi demakdir. Tushunishning o'ziga xos xususiyati ham mavjudki, inson o'zi idrok qilayotgan matnning ichki murakkab aloqalari, bog'lanishlarini aniq sezadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshimiz o'tgani sari bizning kognitiv ya'ni, idrok qilish, eslash, tushunish va tushuntirish kabi funksiyalarimiz pasayar ekan[4]

Hozirda ko'pgina adabiyotlarda tushunishning turi, tipi, darajalari xususida so'z boradi. G.I.Ruzavin tushunishni uch turga bo'ladi:

1.Dialogda til vositasida aloqa qilish jarayonida yuzaga keladigan tushunish. Tushunish yoki tushunmaslik natijasi bu yerda suhbatdoshlar o'z so'zlariga qanday ma'no yuklashlariga bog'liq.

Demak, mazkur tushunish og'zaki nutq jarayonida fikr almashish paytidagi axborotni anglab, idrok etishga to'g'ri keladi.

2.Bir tildan boshqa tilga tarjima qilish bilan bog'liq tushunish. Bu yerda o'zga tilda ifodalangan ma'noni ona tili so'zlari va gaplari bilan ifoda etish va yodda saqlash nazarda tutiladi.

Bunda o'quvchining tushunishi so'zni qanchalik to'g'ri tanlanganligiga bog'liq.

3.Matnlarni, badiiy adabiyot va san'at asarlarini tushunish shu bilan birga insonlarning turli qilmishlarini va harakatlarini tahlil qilish bilan bog'liq tushunish.

Bunda turli matn ko'rinishidagi ma'lumotlarni o'qib tushunish, idrok etish va tasavvur hosil qilish nazarda tutiladi.

Matn- bu vaqt o'qi bo'ylab joylashtirilgan, ma'lum bir mazmunni ifodalovchi va prinsipial jihatdan tushunish mumkin bo'lgan, ma'noga ega bo'lgan izchil, ixcham, takrorlanadigan belgilar yoki tasvirlar ketma-ketligi. Ushbu ta'rif ostida turli xil hikoya matnlari o'quvchilarga taqdim etiladi.[3] Har qanday ko'rinishdagi ma'lumotlarni tushunish uchun inson doimo ma'lum bir aqliy muammoni hal qilishi zarur, chunki yangi ma'lumotlarni tushunish aqliy faoliyat jarayonida sodir bo'ladi va uning natijasi ham bo'ladi

Xulosa qilib aytish mumkinki, tushunishning ishtirokisiz muloqotni davom ettirish, harakatlarni muvofiqlashtirish, idrok etilgan xatti-harakatni amalga oshirish va eng asosiysi ta'sir o'tkazishning imkoni yo'q. Boshlang'ich sinf o'quvchisini komil inson qilib tarbiyalashda, kerakli bilimlar bilan qurollantirishda, eng avvalo o'z-o'zini anglashda tushunishning o'rni beqiyos.

Adabiyotlar ro'yxati:

1.Понимание//Словар по логике. -М.:Туманит, изд.центр ВЛАДОС.А.А. Ивин, А.Л.Никифоров.1997.

2.Границы естественную-научного образования понятий. Г. Риккерт.1896-1902.

3.Брудный А.А. Наука понимать.-Бишкек,1996.

4.Murman D. The impact of age on cognition. Emin Hear.2015;36(3):11 1-121.

5.A. Ismoilov, D. Norboyeva, K. Kucharova, Z. Kosimova, N. Aminova. Xalqaro tadqiqotlarda boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'qish savodxonligini baholash. T.: Sharq. 2019.

SOCIAL PEDAGOGY AND ITS IMPORTANCE IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Ismoilova Malohat Olimjonovna

Chirchik State Pedagogical University 3rd level foreign language course student

Annotation: This article presents information and opinions about social pedagogy and its importance in the educational system.

Key words: Social pedagogy , educational system , focuses , support , social contexts , origins , benefits , importance of Social Pedagogy , implementation of Social Pedagogy.

Social Pedagogy is an interdisciplinary approach to the care, support, and education of individuals in social contexts. It combines knowledge from a range of fields, including sociology, psychology, social work, and education, to promote personal and social development, well-being, and social justice.

Social Pedagogy is based on principles that emphasize respect, empathy, and empowerment. It focuses on the potential of each individual to achieve their full potential, and recognizes the importance of relationships and social context in supporting personal and social development. The methodology of Social Pedagogy involves a range of techniques and strategies, including active listening, creative interventions, group work, and reflective practice.

Social Pedagogy is increasingly being recognized and implemented in educational systems around the world. Its benefits for learners include increased confidence, self-esteem, and resilience, as well as improved learning outcomes. For teachers and staff, Social Pedagogy promotes supportive and inclusive practices, and provides a framework for personal and professional development.

Social Pedagogy is particularly important in the context of inclusive education, where it can support the diverse needs of learners and promote social justice and equal opportunities. The implementation of Social Pedagogy in educational systems involves adapting the principles and methodology to specific contexts and needs, and providing appropriate training and support for teachers and staff.

Examples of the implementation of Social Pedagogy in educational systems include the use of the approach in the UK, Germany, and Finland, among others. Despite the challenges and obstacles in implementing Social Pedagogy, its potential benefits for individuals and communities make it an important area of study and practice in the field of education and social care.

Social Pedagogy is a field of study that focuses on the development, care, and support of individuals in social contexts. This includes education, social work, and community development. The principles and methodology of Social Pedagogy are being increasingly recognized and implemented in educational systems. In this essay, we will explore what Social Pedagogy is and why it is important in the modern educational system.

Body:

Part 1: Understanding Social Pedagogy

- The origins and development of Social Pedagogy
- The principles of Social Pedagogy
- The methodology of Social Pedagogy
- The role of the Social Pedagogue

Part 2: The Importance of Social Pedagogy in the Educational System

- The benefits of Social Pedagogy for learners
- The benefits of Social Pedagogy for teachers and staff
- The significance of Social Pedagogy in inclusive education
- The implementation of Social Pedagogy in schools and educational settings
- The obstacles and challenges to implementing Social Pedagogy in the education system

Part 3: Case Studies on the Implementation of Social Pedagogy in Educational Systems

- The implementation of Social Pedagogy in England
- Social Pedagogy in the German Educational System
- The use of Social Pedagogy in Finnish Education
- Other examples from around the globe

Conclusion:

The implementation of Social Pedagogy in the educational system represents a significant step forward in addressing the diverse needs of learners, promoting inclusion and social justice, and providing more effective care and support for individuals in social contexts. Social Pedagogy presents a holistic approach that values both personal and social development, and supports the potential of each learner to achieve their full potential. Despite the challenges and obstacles in implementing Social Pedagogy, the importance and potential benefits of its application are significant. It is important to continue exploring and implementing Social Pedagogy in educational systems to ensure a more equitable, inclusive, and effective approach to education.

References:

1. Hämäläinen, J. (2003). The Concept of Social Pedagogy in the Field of Social Work. *Journal of Social Work*, 3(1), 69–80.
2. https://www.redalyc.org/html/SOCIAL_PEDAGOGY_AS_A_SCIENTIFIC_DISCIPLINE
3. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Social_pedagogy

4. Crawford, J. (2002). The role of material in the language classroom: Finding the balance. In
5. Richards, J. C. & Renandya, W. A. (Eds.) *Methodology in English Teaching. An Anthology of*
6. *Current Practice*. (pp.80-89) Cambridge: Cambridge University Press.
7. Cunningsworth, A. (1995). *Choosing your course-book*. Oxford: Macmillan Heinemann ELT.
8. G'ulomjonova, D., & Artikova, N. (2023). BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA XORIJIY TILLARNI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODIKASI. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(18), 112-117.
9. Shukhratovna, A. N., & Irodakhon, K. (2023). English Teaching Elements in Primary School Using Clil Technology. *Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal*, 2(4), 790-793.
10. Artikova, N., & Nurmatova, S. (2023). PROJECT OF TEACHING THE WORLD OF ANIMALS IN ENGLISH CLASSES. *Modern Science and Research*, 2(5), 1136-1139.
11. Shukhratovna, A. N. (2023). THE INSTRUCTIVE LIFE PATHS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR FOR ALL. *PEDAGOG*, 6(2), 567-569.
12. Artikova, N. (2022). THE IMPORTANCE OF PIRLS RESEARCH IN INCREASING THE READING LITERACY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 6(6), 91-98.

MEHR-SAXOVAT - GO'ZAL FAZILAT

***Ilmiy rahbar: JDPI kattao'qituvchisi Shukurova H.
O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 3 bosqich talabasi Qudratova Sarvinoz***

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi kun yoshlarida mehr-saxovat tuyg'usini shakllantirishga oid bo'lgan metodik tavsiyalar berib o'tilgan.

Аннотация: В данной статье даны методические рекомендации по формированию чувства сострадания у современной молодежи.

Annotation: This article provides methodological recommendations for the formation of a sense of compassion in today's youth.

Kalitso'zlar: Inson, mehr, saxovatga qurilgan siyosati, Vatanga, Yurakamri, Mehr-saxovat, milliy qadriyat, Mahbubul-qulub, AlisherNavoiy, saxiy, HotamiToyi.

O'tar qancha yillar to'zoni,
Yulduzlar - ko'z yoshi samoni.
O'tar inson yaxshi - yomoni,
Mehr qolur, muhabbat qolur.

Ha, darhaqiqat shoir Muhammad Yusuf ushbu satrlarida inson dunyoga kelibdiki undan odamlarga bera olgan mehri hamda muhabbati qolishini chiroyli va tushunarli tarzda o'quvchiga yetkazib bera olgan.

Inson dunyo yuzini ko'ribdiki, hayotining ilk onlarini mehr bulog'ini simirishdan boshlaydi. To umrining so'nggi lahzalarigacha shu buloqdan mehr ichib to'ymaydi. Bejizga dono xalqimiz orasida dunyodagi eng qimmat va arzon narsa mehr degan purma'no gap yurmaydi. Bugungi kunda yoshlar orasida, umuman olganda, insonlar o'rtasida bir – biriga mehr ko'rsatish, mehr berish tushunchalari ong-u shuuriga kengsingdirilmoqda. Bu boradagi masalalar, albatta, mamlakatimizning "saxovatga qurilgan siyosati" asosida ham tashviqot ishlari olib borilayotgani so'zlarimizning yorqin dalilidir. Yurtimizning kelajagi va tayanchi hisoblangan yoshlar orasidaona - Vatanga, xalqimizga hurmat - ehtirom, mehr – saxovat ko'rsatish tushunchalarini ham zohinda, ham botinda shakllantirish dolzarb masalalardan, albatta. Yoshlarda ana shunday insoniylik tuyg'ularini chuqur singdirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Misol tariqasida Sardor Rahimxon boshchiligidagi "Yurak amri" xayriy afondi ko'plab yetim, miskin, boshpanaga muhtoj bo'lgan yurtdoshlarimizning qalbiga malham bo'lmoqda.

Alloh hamma narsanik o'rguvchi va bilguvchidir Qur'oni Karimning Oli Imron surasi 92-oyatida: "Suygan naralaringizdan Ehson qilmaguningizgacha sira yaxshilikka (Jannatga) erisha olmaysizlar. Nimaniki ehson qilsangiz, albatta Alloh uni biluvchidir" deyilgan.

Albatta unday insonlar hozirgi kunda ham e'tibordan chetda qolgan emas, jumladan "Mehr - saxovat" ko'krak nishonining ta'sis etilishi jahon miqyosida keng tarqalib, global muammoga aylangan koronavirus pandemiyasi davrida, shuningdek, turli tabiiyofatlar, favqulodda holatlar tufayli el-yurtimiz boshiga tushgan sinovli kunlarda mavjud xavf-xatarlarga qarshi kurashda, ularning oqibatlarini bartaraf etishda mardlik va jasorat namunasini ko'rsatgan, milliy qadriyat va an'analarimizni munosib davom ettirib, mehr-oqibat, saxovat, himmat va oliyjanoblik fazilatlarini ulug'lab kelayotgan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ularga beminnat ko'mak berish borasidagi ishlarni umumxalq harakati darajasiga ko'tarishga katta hissa qo'shgan, jamiyatimizda tinchlik-osoyishtalik, birlik va hamjihatlik muhitini mustahkamlashda faol ishtirok etib, beg'araz homiylik yordami hamda ezguishlari bilan ko'pchilikka alohida o'rnak bo'layotgan yurtdoshlarimizni taqdirlash maqsadida prezidentimiz Sh. Mirziyoyev tashabbuslari bilan ishlab chiqildi.

Men ham pandemiya davrida qilgan kichik xizmatlarim uchun prezidentimiz tomonidan "Mehr-sahovat" kōkrak nishoni bilan taqdirlandim. Ishlash jarayonimda nochor, boquvchisini yo'qotgan va ko'makka muhtoj oilalar xonadoniga borib, ularning holidan xabaroldik, oziq-ovqat va har xil turdagi kiyim-kechaklarni taqdim eta yotganimizda, ularning mehrga to'la ko'zlarini ko'ribishimizga bo'lgan ma'suliyat yanada oshdi.

Ammo "Guruch kurmaksiz bo'lmaydi" deganlaridek, qanchadan-qancha yordamga muhtoj qorako'zlardan yordamini ayab, faqatgina o'z manfaatini ustun ko'ruvchi insonlar uchrashi ko'ngilni xira qiladi. Shu o'rinda Alisher Navoiyning "Mahbubul-qulub" asaridagi Saxovat va himmat to'g'risidagi ushbu

jumlalari yodimga keldi: "Saxiy bulutdir – ishi xirmon, balki maxzan bermak. Baxil mo'rdur da'bix o'sha balki dona termak himmatahlig'adur saxovat ixtisosi va bu ikki sharif sifat valoyatxosi. Saxovat odami g'abalandur va himmatan garuh va himmatahlidin olamda yuz ming futuh. Himmatsiz kishi ersonida emas, ruhsiz badanni kishi tirikdemas. Oliy himmat shoh bozedur baland parvoz va behimmat sichqon sayyod ey uratchit oz".

Ya'ni saxiy bulutdir, xirmon-xirmondon hosili, balki xazina beradi. Baxil chumolidir, don-dun, mashoq teradi, himmat ahlining ixtisosi saxovatdir, bu ulug' sifat pokiza kishilarga xosdir. Odam bir badan bo'lsa, himmat uning jonidir, himmatlilardan olam ahli uchun yuz sharaf va shukuh yetishadi. Himmatsiz kishi ersonida emas, jonsiz badanni hech kim tirik demas. Oliy himmat odam baland parvoz lochindir, behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir.

So'z mulkingning sultoni Alisher Navoiy insonlardagi saxovat peshalik va yordamini o'zgalardan darig' tutuvchi insonlar o'rtasidagi farqni juda chiroyli ta'riflaganlar. Albatta, o'zgalarga saxiylik qiluvchi insonlarni ham Alloh taolo o'z mukofoti bilan siylagaylar. Shu yurtda yashayotgan har bir farzand ona qornidalik vaqtidan uning ongida mehr – saxovat urug'lari ekilishi lozim deb o'ylayman. U oila muhitida shakillana boshlaydi. Har bir farzand qalbida axiy tug'ularini o'stirishni yosh nihol misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. (axiy* - mehr-saxovat so'zining ma'nodosh shakli) Bola bir nihol bo'lsa, bog'bon ota va ona bog' esa oiladir. Niholda raxt maqomiga erishishi uchun bog'bon (ota ona) tomonidan doimiy mehr suvlari ila sug'orilib turiladi. Yaxshi sug'orilgan nihol, albatta, insoniyat bog'ining mevali daraxti bo'la oladi. Navoiy bobomiz ham shunday ta'kidlaydi: "Saxovat insoniyat bog'ining hosildor daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir". Bola hayotida oila muhitidan tashqari o'qituvchi va murabbiylar tomonidan beriladigan ta'lim-tarbiya ham katta ahamiyatga ega. Shunday ekan, pedagoglar dars jarayonida mehr-saxovat tug'ularini shakllantirish uchun ana shunday tuyg'ularga yo'g'rilgan badiiy asarlarni ko'proq qishga undash orqali ko'zlangan maqsadga erishishadi deb o'ylayman. Masalan, Hotami Toyi hikoyasi, ushbu hikoya ham insonlarni mehrli, saxovatli bo'lishga chorlaydi. HotamiToyining yaxshiga ham yomonga ham birdek qilayotgan yaxshiliklari, qilgan saxiyliklarini faqat o'zi va Alloh bilishi bularning barchasi o'quvchiga yaxshi o'rnak bola oladi. Alloh taologa payg'ambarlar savol berishganida: "Robbim sening nazdingda eng ulug' amal qaysi? deyishganida: Zaiqlarning qalbiga kirgan xursandchilik"degan ekanlar.

Mo'min borki har laha Allohga muhoj, yordamga muhoj. Yon atrofimizga qarasak atrofimizda qanchadan-qancha qiynalغانlar bor, qarindosh-urug'lar orasida, mahallada, tumanimizda, qishlog'imizda, shahrimizda. Biz bersak, Alloh bizga undan ham ziyoda qilib beradi. Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev ham har jabhada bizga o'rnak bola oladi, kamtaminlanganlar uchun bola pullari, moddiy yordam, masuliyati cheklanganlar uchun ishsizlik nafaqalarining joriy qilinishi gaplarimizning yaqqol dalilidir. Bizning ana shunday yurtboshimiz borligidan qalbimiz faxr va iftixorga to'ladi. Shuning uchun ham o'sib kelayotgan yosh avlod qalbida

yuqoridagilarni chuqur singdirsak, yurtimizdagi mazlum, miskin yurtdoshlarimiz dardiga darmon bo'la olamiz hamda yurtimizdagi ko'p kambag'allikning oldini olgan bo'larmidik degan fikrdaman. Har bir inson bu dunyoni tark etadi, yaxshi ham, yomon ham, faqatgina qilgan yaxshiliklarimiz qoladi, shuni unutmaylik!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. 6-sinf adabiyoti S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Ruziyev Toshkent "Ma'naviyat" 2017.
2. <https://lex.uz> O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni 2020-yil 26-maydagi PF - 5999- son.
3. YouTube Sardor Rahimxon Ajr "Yurak amri".
4. 8-sinf adabiyoti Suitonmurod Olim, SunnatAhmedov, Rahmon Qo'chqorov Toshkent – 2014

MODERN TRENDS IN LANGUAGE RESEARCH

Mirzaxalimova Mohlaroyim Bahromjon qizi

Chirchik State Pedagogical University

Faculty of Tourism Foreign languages and literature

Supervisor: Shahnoza Razakova Dusmamatovna

E-mail: sh.razakova@cspi.uz

Annotation. Nowadays, language learning is very important, and the fact that the government of Uzbekistan supports language learning for young people and that many decisions are made in this field is a great achievement of our youth. Because learning world languages is the best way to go abroad, work, have a bright future, learn many traditions and expand your worldview. The fact that the English language has become the first in the world language in the current developing period means that the speakers of this language have the variety convenience in many countries.

Key words: context, sociolinguistic, linguistics, linguo, analyzing, attitudes, Multilingualism, stereotypes, metaphor, poetics.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА

Аннотация. В настоящее время изучение языков очень важно, и то, что правительство Узбекистана поддерживает изучение языков для молодежи и что в этой сфере принимается много решений, является большим достижением нашей молодежи. Потому что изучение мировых языков — это лучший способ уехать за границу, работать, иметь светлое будущее, изучать многие традиции и расширять свое мировоззрение. Тот факт, что английский язык стал первым в мире языком в текущий период

развития, означает, что носители этого языка имеют множество удобств во многих странах.

Ключевые слова: контекст, социолингвистика, лингвистика, лингво, анализ, установки, многоязычие, стереотипы, метафора, поэтика.

TIL O'QITISHDA ZAMONAVIY TENDE NSIYALAR

Annotasiya. Hozirgi kunda til o'rganish juda muhim, O'zbekiston hukumati yoshlarning til o'rganishini qo'llab-quvvatlayotgani, bu borada ko'plab qarorlar qabul qilinayotgani yoshlarimiz uchun katta yutuqdir. Chunki jahon tillarini o'rganish chetelga chiqish, ishlash, yorug' kelajakka ega bo'lish, ko'plab an'analarni o'rganish va dunyoqarashni kengaytirishning eng yaxshi yo'lidir. Ingliz tili birinchi tilga aylandi. Hozirgi rivojlanayotgan davrda jahon tilida birinchi bo'lib, bu tilda so'zlashuvchilar ko'plab mamlakatlarda turli xil qulayliklarga ega ekanligini anglatadi. Ingliz tilini o'rganish va o'rgatishda ko'plab zamonaviy atamalar va yangiliklar mavjud.

Kalit so'zlar: kontekst, sotsiolingvistika, lingvistika, lingvo, tahlilqilish, munosabat, ko'ptillilik, stereotiplar, metafora, poetika.

INTRODUCTION. **Cognitive linguistics** is an academic discipline that focuses on understanding language and linguistic phenomena through the lens of cognitive processes and structures. It explores how language is grounded in human cognition, including perception, categorization, memory, attention, and reasoning.

Cognitive linguistics rejects the traditional view of language as a formal system separate from other cognitive domains. Instead, it proposes that language is intricately connected to general cognitive abilities and is deeply influenced by the way humans experience and understand the world.

This field of study investigates various aspects of language, including semantics, syntax, pragmatics, and discourse, by examining the mental processes that underlie language production, comprehension, and usage. Cognitive linguists analyze how conceptual structures, such as image schemas, conceptual metaphors, and conceptual blends, shape linguistic expressions and meaning. Key concepts in cognitive linguistics include:

1. **Embodiment:** The idea that language is rooted in the human body and its interactions with the physical and social environment. Embodied cognition posits that our sensorimotor experiences and bodily states influence the way we use and understand language. The idea that our bodily experiences and interactions with the physical world shape our understanding and use of language. For example, the metaphor "grasping an idea" relies on our embodied experience of physically grasping objects to convey the comprehension of a concept.

2. **Conceptual metaphor:** The notion that abstract or complex ideas are understood and expressed in terms of more concrete and familiar concepts.

Metaphorical mappings allow us to comprehend and communicate abstract concepts by mapping them onto more embodied, tangible domains. The concept of metaphor is central to cognitive linguistics. One example is the metaphor "love is a journey," where the abstract concept of love is understood and expressed in terms of a concrete and familiar domain of traveling through a series of experiences.

3. Prototype theory: The idea that categories and concepts are organized around prototype or central instances, rather than rigid definitions. Prototypes capture the typical or most representative features of a category, while allowing for variation and flexibility. This concept suggests that categories are organized around prototypical or central instances. For instance, when we think of the category "bird," our prototype might be a typical bird like a sparrow, with other members of the category being compared and evaluated based on their similarity to the prototype.

4. Construal: The process by which speakers mentally represent and interpret events, objects, and relations. Cognitive linguists study how speakers choose particular perspectives or frames for understanding and communicating about a given situation. This refers to how we mentally represent and interpret events, objects, and relations. For example, two people can have different construal of the same situation, perceiving and describing it from different perspectives or frames of reference.

5. Construction grammar: A framework that emphasizes the role of constructions, or form-meaning pairings, in language. Constructions are seen as abstract representations that capture patterns of language use and provide the building blocks for sentence and discourse structure. This framework emphasizes the importance of constructions, or form-meaning pairings, in language. It analyzes how constructions are structured and how they convey meaning. An example is the construction "X is Y," where X and Y represent two entities or concepts and the construction expresses a metaphorical or analogical relationship between them (e.g., "Love is a battlefield").

6. Conceptual blending: This concept explains how new meaning can be created by blending elements from different cognitive domains. For instance, in the phrase "time is money," the blending of the domains of time and economics allows us to understand time in terms of value and scarcity.

7. Image schemas: These are recurring patterns of perceptual and motor experiences that underlie our understanding of abstract concepts. For instance, the image schema of "container" is often used to conceptualize abstract notions like relationships ("in a relationship") or knowledge ("grasp a concept").

Cognitive linguistics draws on insights from various disciplines, including psychology, cognitive science, neuroscience, anthropology, and philosophy, to shed light on the cognitive foundations of language. It offers an alternative perspective to traditional formal approaches in linguistics, aiming to provide a more comprehensive understanding of how language is acquired, processed, and used by human beings.

REFERENCES

1. Kratkiy politicheskiy slovar' [Concise political dictionary] (1987). M.: Politizdat (in Russian).
2. Pavlovskaya, A.V. (1998). Rossiya i Amerika. Problemy obshcheniya kultur [Russia and America. The problems of cultures' interaction]. M.: Izd-vo MGU (in Russian).
3. Rogov, E.I. (2006). Obshchayapsikhologiya. Kurslektiy [General psychology. The course of lectures]. Rostov: Izd-vo "Vlados-Press" (in Russian).
4. Razakova Sh.D "Structural and semantic features of Military discourse terminology and its use in translation"// Структурно- семантические особенности терминологии и военного дискурса и её использование в переводе Problems of modern science and education" научно- методически журнал. 2018 № 11[131] стр.53-58
5. Razakova Sh.D. Tarjimada paydo bo'ladigan muammolar «Uz Academia» ilmiy jurnalining № 1 soni uchun 31.07.2020
6. Razakova Sh.D. Tarjimada uchraydigan asosiy xatolar. Main errors in translation. Central Asian research journal for interdisciplinary studies (CARJIS) Google Scholar ISSN:2181-2454 www.carjis.org VOLUME 1 | ISSUE 4

EVALUATION OF PUPILS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING LESSON IN PRIMARY CLASSES

Mohiniso Sattorova

mohinisosattarova@gmail.com

*Student of Primary education faculty of Chirchik Pedagogical University,
Tashkent region*

ABSTRACT: This article is dedicated investigates state primary school English language teachers' judgments about the widespread characteristics, aims/outcomes and content of the new 3th and 4th grade English Language Teaching. In addition, to motivate the students in learning English, the teachers need to understand the students' characteristics because they are still young and they need to get a special treatment from the teachers.

KEYWORDS: learning English, assessment, flexible, PISA, primary classes, aligning educational standards

INTRODUCTION. First President of Uzbekistan Islam Karimov signed a resolution "On measures on further improving system of studying foreign language" on 10 December 2012⁸²

The document was adopted to improve teaching foreign languages, training specialists with good language skills, introducing advanced

⁸² <https://www.uzdaily.uz/en/post/21273>

technologies into education system, etc. According to resolution, foreign languages, predominantly English language, will be taught in all schools of Uzbekistan from first classes as game plays. From the second class, the alphabet, reading and grammar will be taught.

From 2013/2014 academic year, special topics, especially technical and international specialties, at higher educational establishments will be conducted in foreign languages. The document said that Republican Targeted Book Fund under Ministry of Finance of Uzbekistan will provide students and teachers of general, secondary special and professional educational institutions with manuals and methodical complex for free of charge.

As society grows, learning a foreign language is becoming a vital factor in exchanging information in every of life. English, as the most popular international language, has been discovering new English learners around the world year by year. Therefore, the importance of the English language is also increased by most states in the world in the last decade. For this reason, many countries have established teaching school children English language at an early age.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY. What is taught in schools is often determined by what is assessed, particularly where the assessment results are used for high stakes purposes. The nature and content of the evaluations could determine the nature of teaching and learning and may limit the use of more innovative modes of teaching.

Evaluation is a key professional competency that requires teachers to:

- use a range of assessment strategies to assess pupils' learning;
- appreciate its uses and limitations;
- make evidence-based assessment against relevant criteria;
- involve pupils in assessing their learning and performance;
- assess pupil performance against relevant benchmarking data;
- understand the relationship between assessment, setting pupil targets and progression;
- use assessment information to make teaching more effective; and
- collaborate with others to make assessment more effective at the classroom and whole-school level.

Performance in schools is increasingly judged on the basis of effective learning outcomes. Information is critical to knowing whether the school system is delivering good performance and to providing feedback for improvement in student outcomes. Assessment Frameworks for Improving School Outcomes to provide analysis and policy advice to countries on the following overarching policy question: "How can assessment and evaluation policies work together more effectively to improve student outcomes in primary and secondary schools?" Countries use a range of techniques for the evaluation and assessment of students, teachers, schools and education systems.

Many countries test samples and or all students at key points, and sometimes follow students over time. International assessments such as PISA provide additional information and useful external comparators. Some countries also use inspection services to evaluate teachers and or schools and teacher evaluation is becoming more widely used. In all countries, there is widespread recognition that evaluation and assessment frameworks are key to building stronger and fairer school systems.

These can be grouped under five main headings. Governance and Implementation The common policy challenges that emerge concerning governance and implementation are: ensuring articulations within the evaluation and assessment framework; developing competencies for evaluation and for using feedback; securing links with classroom practice; and overcoming the challenges of implementation.

Student Assessment Several common policy challenges arise concerning student assessment: aligning educational standards and student assessment; balancing external assessments and teacher-based assessments in the assessment of learning and integrating student formative assessment in the evaluation and assessment framework. Teacher Evaluation Common policy challenges in teacher evaluation are: combining the improvement and accountability functions of teacher evaluation; accounting for student results in evaluation of teachers; and using teacher evaluation results to shape incentives for teachers. School Evaluation School evaluation presents common policy challenges concerning: aligning external evaluation of schools with internal school evaluation; providing balanced public reporting on schools and improving data handling skills of school agents.

System Evaluation Common policy challenges for evaluation of education systems are: meeting information needs at system level; monitoring key outcomes of the education system; and maximizing the use of system-level information. This Issues Note covers each of these challenges in turn and presents information about the Review itself.

Aligning educational standards and student assessment in standards-based systems, which are increasingly common across countries, governments set standards for student attainment, clearly defining the knowledge and skills students are expected to have attained at different stages of their education.

The curriculum covers the objectives identified in standards, and student assessments focus on attainment of standards. The core logic of standards-based systems rests upon the alignment of these key elements. If the assessments do not well match the curriculum and the standards, then results have little value in judging how well students are learning and in diagnosing school or student needs. Hence, policy needs to give considerable attention to sound strategies to assess performance against standards.

Part of the strategy may consist of developing large-scale standardized tests with a high degree of validity.

Balancing external assessments and teacher-based assessments in the evolution of learning. An important policy challenge is the design of student summative assessment which seeks to provide a summary statement of student achievement at a particular point in time.

Research shows that while summative assessment is primarily conceived to measure the outcomes of learning, the approach to summative assessment can, in turn, have a strong impact on the learning process itself. Different assessment policies and practices influence students' motivation, effort, learning styles and perceptions of self-efficacy as well as teaching practices and teacher-student relationships. External assessment refers to standardized examinations that are designed and marked outside individual schools and normally take the form of a written test.

CONCLUSION

The findings of this study should be considered within the context of the limitations of this evaluation. The evaluation team suggests that the following limitations, which have been detailed earlier in this report, should be considered.

Small dose of the intervention. This intervention lasted 18 weeks, which is half of a school year. A longer duration of a year or more of exposure to the intervention might have had greater impact.

The previous international evidence of effectiveness was based on interventions of longer duration, with the minimum length being one academic year. However, the intervention team felt that 18 weeks should be long enough to see an impact.

High attrition. This evaluation had high attrition, both post randomisation and at the point of testing. A large number of clusters were lost to the study once randomisation allocation was announced. Additionally, due to issues with the testing, a further clusters did not undertake any post-testing. This attrition could have influenced the trial findings and the generalizability of the results. There were low rates of completion of the BPVS tests, which compounded difficulties in assessing the impact of the intervention.

REFERENCES:

1. <https://www.uzdaily.uz/en/post/21273>
2. Department for Education (2013) Languages programmes of study: key stage
3. National curriculum in England. London: Department for Education.
4. Rafferty, E. A. (1986) Second Language Study and Basic Skills in Louisiana. Baton Rouge: Louisiana State Department of Education.
5. Richie, J. and Spencer, L. (1994)

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ONA TILI DARSLARIDA LUG'AT BILAN ISHLASH BOSQICHLARI

Saidova Rano Abdushukurovna

Chirchiq davla tpedagogika universiteti 1-bosqich talabasi

Abdirimova Intizor Kamilovna

Ilmiy rahbar: Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tili va tafakkuri to'g'risida, ona tili darslarini ta'lim tizimida yangicha yondashuv asosida o'qitilishi, jumladan, ona tilini o'qitishda lug'atlarning o'rni haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: nutq, lug'at, onatili, ta'lim tizimi, o'qituvchi, o'quvchi, yondashuv.

Abstract. This article discusses the Uzbek language and thinking, the teaching of native language lessons in the education system on the basis of a new approach, including the role of dictionaries in the teaching of the native language.

Keywords: speech, dictionary, uzbek as a native language, education system, teacher, student, approach.

Yoshlarning ma'nan yetuk va bilimli bo'lish kabi xislatlarni shakllanishiga bevosita ta'sir qiladigan muhim hayotiy omil – ta'lim – tarbiya tizimi hisoblanadi. Yosh avlodning ta'lim – tarbiyasiga e'tibor qaratish davlat rivojida muhim ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, ta'lim tizimining ona tili darslarida o'quvchilar tilshunoslik bo'limlari haqida ma'lumotga ega bo'ladilar. Inson borliqdagi jarayonlarni idrok qilishi, anglashi va fikrlashida ona tilining o'rni beqiyosdir. Shuning uchun til va tafakkurni bir-biridan alohida tarzda tasavvur qilib bo'lmaydi. Ularning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma shaklda bo'lib, inson ongidagi o'y-xayollari va fikrlarini shu orqali bilish mumkin. Insoniyatga ibrat bo'la oladigan odamning nutqi, fikrlari, muomala madaniyati xuddi bahorda esa digan yoqimli shabadaga o'xshaydi. Aksincha, ongida salbiy fikrlar, yomon niyatlari bo'lgan, hasad, kibr, manmanlik cho'qqisiga chiqqan kimsaning nutqi qish qahratonidagi sovuq misoli yoqimsizdir. Ona tiliga bo'lgan muhabbat, hurmat boshlang'ich ta'lim jarayonlaridan boshlanadi. Ona tili darslari jarayonida o'quvchilarning til malakalari takomillashib, fikrini to'g'ri, ongli va ifodali bayon etish, badiiy asar g'oyasini tushunish qobiliyatlari o'sib boradi. [2.28]. Afsuski yuqori sinflarga o'tgan o'quvchilarning aksariyati o'zbek tiliga faqatgina so'zlashuv vositasi va ta'lim olish quroli sifatida qaraydi. Darsliklardagi grammatik bilimlarni ham imtihonlardan o'tish va test yechish uchun o'rganadi. Zamonamiz yoshlariga darsliklar zerikarli tuyilishi mumkin. Shu maqsadda umumiy o'rtata'lim maktablari uchun darsliklarning mazmuni, dizayni va matnida imlo xatolarsiz nashrga tayyorlash, amaldagi o'quv qo'llanmalardagi xato va kamchiliklarni tuzatish maqsadida "Darsliklarga taklif" kanali tashkil etildi, bu kanal ocilishi bilan til haqida uning rivojlanish bosqichlarini takomillashtirish

yuzasidan sakkiz mingdan ortiq talab va takliflar bo'ldi. Respublika ta'lim markazi tomonidan o'rinli deb topilgan 1600 ga yaqin taklif qabul qilindi. 2025-yilgacha yangi darsliklar ishlab chiqish masalalari respublika miqyosida o'tkazilgan seminarda muhokama qilindi. Bu esa til o'rganishdagi talab va takliflarni amalga oshishida muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir tilning faxrlanadigan asosiy jihatlaridan biriuning lug'at boyligidir. O'zbek tili ham lug'atga boy til bo'lib, "O'zbek tilining izohli lug'ati", "O'zbek tilining imlo lug'ati", "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati", "O'zbek tilining orfografik lug'ati", "O'zbek tilining etimologik lug'ati", "Hozirgi o'zbek adabiy tili faol so'zlarining izohli lug'ati", "O'zbek ismlari lug'ati" kabi lingvistik va qomusiy lug'atlar yaratilgan. Ular ona tilimiz xazinasidir. Afsuski, hozirda ona tili darslari faqat qoida yodlab, mashq bajarish bilan chegaralanib qolgan. Lug'atlardan maktab darslari tugul, boshqa ta'lim bosqichlarida ham foydalanish miqdori juda kam. Faqat DTM testlarini yechish uchun imlo lug'atiga ba'zida ko'z tashlanadi, xolos. Ingliz, rus, arab tili o'rganishga borgan o'quvchidan ilk darslardanoq lug'at kitob xarid qilib, yodlash talab qilinadi, chunki lug'at bilan ishlash samarali natija beradi. O'quvchilarning savodxonligi yaxshi rivojlanishi uchun o'zbek tiliga doir lug'atlarni o'rganishni keng yo'lga qo'ysak, maqsadga muvofiq bo'ladi. Ona tili fanining vazifasi o'qituvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stirish, o'z fikrini batafsil, chiroyli bayon qilishga o'rgatishdir. Fikr esa til orqali bayon etiladi. Tilshunos olim Shavkat Rahmatullayev til qurilishida uning ikki holatini – lison va nutq tushunchalarining farqlanishi haqida yozadi. "Lison, - deb yozadi olim, - kishi miyasidagi til xotirasi qismida mavjud til birliklaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat bo'yluk. Nutq esa ana shu bo'ylukdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi" [3.4]. Shunday ekan, har bir millat vakili o'z ona tilni va undan foydalanish taktikasini, albatta, bilishi kerak. Bu jarayonda tilning grammatikasini o'rganish bilan birga, tilimizning nutqiy faoliyatdagi mavjud bo'lgan barcha imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanib, bayon etilayotgan fikrini, ham og'zaki, ham yozma shaklda to'g'ri, tushunarli tarzda tinglovchiga yetkazish muhimdir. Bunda ona tili darslarida lug'at ustida ishlashga alohida e'tibor berish kerak. Lug'at ustida ishlash jarayonida so'zning imlosi, ma'nosi, talaffuzi e'tiborga olinib, shular ustida ishlashga ehtiyoj sezilgan paytda o'quvchilarning nutqda o'zgalar nutqini anglashlarini ta'minlash maqsadga muvofiq sanaladi. Buning uchun o'qituvchi ona tili darslarida qo'llanadigan har bir so'zning, ta'lim jarayonlarida, ishlatiladigan so'zlarning ma'nosiga e'tibor bilan qarashi, ularning qaysilarini ustida alohida ishlash kerakligiga aniqlik kiritishi lozim. Tilning lug'at boyligini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi uchun ona tili darslarida so'zlarning quyidagi ma'nolari bilan tanishtiriladi: O'quvchilarni notanish so'z va iboralar bilan tanishtirish. O'quvchilarni so'zning yangi ma'nolari bilan tanishtirish. O'quvchilar tilida kam qo'llaniladigan so'zlar ma'nosi ustida ishlash. Yangi paydo bo'lgan so'z ma'nolari ustida ishlash. Grammatik atamalar ma'nosi bilan tanishtirish. [4.79]. O'quvchilar darslikdagi so'z va iboralarga yangi paydo bo'lgan so'z bo'lmasa

ham birinchi marta duch kelayotgan bo'lishi mumkin. Ular ko'p ma'noli so'zlarning bir ma'nosini tushunsa, boshqa ma'nosini bilmasliklari mumkin. So'z ma'nosini o'zlashtirish bosqichma – bosqich amalga oshiriladi. Adabiy tilga oid ba'zi so'zlar o'quvchilar nutqida kam qo'llaniladi. Ularning o'rnida oddiy so'zlarni qo'llashadi. O'qituvchiularni kitobiy so'zlar bilan almashtirish uchun nutqida qo'llashga majbur etadigan vaziyat yaratishi zarur. Bunday so'zlarning bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lganlarini ajrati bolib “Bilib qo'ygan yaxshi” rubrikasi ostida ishlansa o'quvchining nutqi zamon bilan baravar rivojlanib boradi. O'quvchilarga grammatik atamalarning to'g'ri talaffuzi, imlosi o'rgatilgandan keyin misollar asosida uni mazmuni ochiladi. Qoidani o'qitish va mashqlar bajarish orqali atama ma'nosini to'la qonli anglashlariga erishiladi. O'quvchilar nutqini o'stirish va lug'at boyligini takomillashtirish uchun tilning leksika bo'limi so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar, kam ishlatiladigan so'zlar, tasviriy ifoda va iboralarni o'rganish jarayonida sinonimlarni qo'llash, tilning sinonimik imkoniyatlaridan foydalanish maqbul usul hisoblanadi. O'quvchilar yozma savodxonlikni oshirishning muhim jihati matnlar xilma-xilligini ta'minlashdir. Ona tili darsliklaridagi matnlar va mashqlar asosan, badiiy asarlardan olinadi, lekin o'zbek tilining lug'at boyligi faqat bu bilan o'lchanmaydi. Jamiyatning har bir sohasiga tegishli matn bu - o'zbek tili o'rganadigan obyekt hisoblanadi.

Ona tili darslarida o'quvchilarning lug'at bilan ishlash malakasini shakllantirsak, yuqori natijalarga erishamiz. Zamonaviy innovatsion texnologiyalarni yaxshi o'zlashtirgan mutaxassis ona tilini chuqur bilmasligi mumkin, aksincha o'zbek tilining yetuk bilimdoni IT sohasini tushunmasligini guvohi bo'lamiz. Bu ikki shaxsning bilimi birlashsagina, o'zbek tili ham zamonaviy texnologiyada o'z o'rnini egallab, xalqaro tillar safiga kiradi. Bu uchun har bir yosh o'quvchi o'zbek tiliga doir lug'atlar bilan mustaqil ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz, -T.: O'zbekiston, 2016.
2. Mirtojiev M. O'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – T.: 2000,- B.28.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.:Universitet nashriyoti, 2006, -B. 4.
4. G'afforova T. va b. “Ona tili”. - T.: O'qituvchi, 2001, - B. 79.

SONLAR TARIXI

Davlatova Munisa Aminovna

ChDPU Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Bu maqolada sonlarning qo'llanishi va kelib chiqishi tarixi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bizning dunyomizda raqamlar juda muhimdir. Raqamlar hayotimizga hamma joyda hamroh bo'ladi, lekin bir kilogrammdagi olma sonini sanashda, uyimizga nechta yo'l orqali borishimiz yoki polga necha qadam bosishimiz kerakligini o'ylab ko'rganmisiz, biz faqat natural sonlardan foydalanamiz. natural sonlarning paydo bo'lish tarixi ibtidoiy jamiyatdan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar. Son, sanoq sistemasi, sonlar tarixi, raqam, belgi, raqm, nol, insoniyat tarixi.

Аннотация. В данной статье представлена информация об истории использования и происхождения чисел. Числа очень важны в нашем мире. Числа сопровождают нас повсюду в нашей жизни, но задумывались ли вы когда-нибудь о том, сколько яблок в одном килограмме, сколько дорог нам нужно пройти до нашего дома или сколько шагов мы делаем по полу, мы пользуемся только натуральными числами. История натуральных чисел берет свое начало в первобытном обществе.

Ключевые слова. Число, система счета, история чисел, число, символ, число, ноль, история человечества.

Annotation. This article provides information about the history of the use and origin of numbers. Numbers are very important in our world. Numbers accompany us everywhere in our life, but have you ever thought about the number of apples in one kilogram, how many roads we need to take to our house or how many steps we take on the floor, we use only natural numbers. The history of natural numbers originates from primitive society.

Key words. Number, counting system, history of numbers, number, symbol, number, zero, history of mankind.

Raqamar oddiy shaklda paydo bo'ldi, lekin raqamlar insoniyat bilan birga rivojlandi. Dastlab ular faqat biror narsani hisoblash, o'lchash uchun ishlatilgan, ya'ni odamlarning amaliy faoliyatida zarur bo'lgan narsaga yordam berardi. Shunda son matematikaning bir qismiga aylanadi va natural sonlarning paydo bo'lish va rivojlanish tarixi fan tomonidan aniqlanadi. Eng qadimgi davrlarda odamlar barmoqlari bilan hisoblashgan, ya'ni ularda biz tushunishga odatlangan raqam tushunchasi yo'q edi. Yozuvning rivojlanishi bilan son tushunchasi rivojlandi va kengaydi. Avvaliga bu chiziqliklar edi, keyin katta sonlarni bildirish uchun boshqa belgilar kiritildi. Natural sonlarning birinchi belgilariga ega bobil mixxatlari bizgacha etib kelgan.

Bugungi kungacha saqlanib qolgan "rim raqamlari" ham antik davrda paydo bo'lgan. Hindistonning pozitsion hisobi ulkan yutuq bo'lib, o'nta raqamdan foydalangan holda raqamlarni yozish imkonini berdi. Yunon faylasuflari Pifagor va Arximed ham sonlarning paydo bo'lish tarixiga hissa qo'shgan. Miloddan avvalgi III asrda ular birinchi marta natural sonning cheksizligi haqidagi tushunchani asoslab berdilar. Qizig'i shundaki, nol hisoblash tizimlarida ancha keyin paydo bo'lgan, dastlab eng kichik natural son 1 edi. Men maktablarga diagnostika uchun borganimda sinfdagi bolalar raqamlarning paydo bo'lishi haqida nima bilishlarini bilishga qaror qildim. Buning uchun matematika o'qituvchisining ruxsati bilan kichik so'rov o'tkazdim, natijada boshlang'ich sinf o'quvchilarning natural sonlar tarixi haqida deyarli hech narsa bilishmaydi. Men bu masalani o'zim o'rganishga qaror qildim. Natural sonlarning kelib chiqishi va sonlarni yozilishishni o'rgandim va o'quvchilarga yetkazdim. Ushbu materialdan matematika darslarida, qo'shimcha material sifatida va fan bo'yicha sinfdan tashqari ishlarda foydalanish mumkin.

Qiziqarli fakt. Avstraliyaning Aborigen qabilasi humulgallarning turmush tarzi neolit davridagiga o'xshash bo'lib, ular ikkilik sanoq tizimidan foydalanganlar, ya'ni raqamlar uchun faqat ikkita so'z bor edi: urapon - bitta va ukasar - ikkita. Boshqa barcha raqamlar bu ikkitadan hosil bo'ladi: urapo - ukasar - 3, ukasar-ukasar - 4, ukasar-ukasar - urapon - 5 va boshqalar. Bu tizim katta sonlar bilan ishlash uchun unchalik qulay emasligini tushunish oson.

Raqamlarning kelib chiqishi. Olimlarning fikricha, raqamlarning paydo bo'lishi tarixi qadimgi davrlarda, odamlar ob'ektlarni hisoblashni o'rganganlarida paydo bo'lgan. Ammo raqamlarni belgilash belgilari ancha keyin paydo bo'lgan: ularni miloddan avvalgi 3000-2000 yillarda yashagan shumerlar ixtiro qilgan. Miloddan avvalgi h. Mesopotamiyada (hozirgi Iroqda). Hikoya shuni ko'rsatadiki, ular loydan yasalgan taxtalarga xanjar shaklidagi chiziqlarni siqib chiqarib, keyin belgilarni ixtiro qilganlar. Ba'zi mixxat belgilari 1, 10, 100 raqamlarini bildirgan, ya'ni ular raqamlar edi, qolgan raqamlar bu belgilarni birlashtirib yozilgan. Raqamlardan foydalanish hisoblashni osonlashtirdi: ular hafta kunlarini, chorva mollarining boshlarini, yer uchastkalari hajmini va hosilning hajmini hisobladilar.

Raqamlar tarixi 5 ming yil oldin Misr va Mesopotamiyada boshlangan. Garchi bu ikki madaniy qatlam bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lmasada, ularning hisoblash tizimlari juda o'xshash. Dastlab, yozuvlar uchun tosh ishlatilgan yoki yog'ochga chiziqchalar chizilgan. Keyinchalik, Mesopotamiyada ular loy lavhalardan foydalanishni boshladilar va Misrda ular papirusga yozdilar. Bu madaniyatlarda raqamlarning ko'rinishi har xil, ammo bir narsa aniq: arxeologlar tomonidan topilgan artefaktlar bu shunchaki raqamlar emas, balki matematik operatsiyalar ekanligini tasdiqlaydi.

Sanoq san'ati insoniyat taraqqiyoti bilan birga rivojlandi. O'sha kunlarda, odam faqat o'rmonda mevalarni yig'ib, ov qilganda, hisoblash uchun to'rtta so'z kifoya edi: bir, ikki, uch va ko'p. Janubiy Amerika o'rmonlarida yashovchi ba'zi qabilalar endi shunday deb ishonishardi.

Biroq , odamlar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaganlarida, podadagi echkilarni yoki qishga tayyorlangan o'stirilgan mevali savatlarni (ulardan uchtdan ko'p) hisoblash zarurati tug'ildi. Ko'plab hisoblash usullari ixtiro qilindi : ular ob'ektlar soniga qarab tayoqchalardan belgilar yasadilar, arqonga tugunlar bog'ladilar, shag'allarni to'pladilar. Ammo o'zingiz bilan tishli tayoqni olib yurish yoqmaydi va toshlarni ko'tarish juda yoqimli emas va cho'pon har qanday echki podadan adashganligini bilishi kerak. Va bu yerda barmoqlar yordamga keladi - ajoyib hisoblash material, u hali ham nafaqat birinchi sinf o'quvchilari tomonidan qo'llaniladi. Agar o'ndan ortiq element bo'lsa-chi? Albatta, siz barmoqlaringizni ham ishlatishingiz mumkin, lekin 10 dan keyin nima? Biz ³⁶⁸hozir ishlatadigan o'nlik sistemani o'ylab topishdan boshqa hech narsa qolmadi: biz o'nlab sanaymiz; o'nta bo'lsa, biz ularni yuz deb ataymiz; Biz sivilizatsiya afzalliklaridan bahramand bo'lishga odatlanganmiz - mashina, telefon, televizor va hayotimizni osonlashtiradigan va qiziqarli qiladigan boshqa jihozlar. Buning uchun minglab ixtirolar kerak edi , lekin ulardan eng muhimi birinchisi - g'ildirak va raqam edi. Ularsiz bizning barcha texnik ulug'vorligimiz mavjud bo'lmaydi. Bu ikki ixtiro umumiy xususiyatga ega – tabiatda g'ildirak ham, raqam ham yo'q va ikkalasi ham inson ongi faoliyatining mevasidir.

Raqam tushunchasi hisoblash qobiliyati bilan bir vaqtda paydo bo'lishi kerakdek tuyuladi, ammo bu shunday emas. Mashhur rus sayohatchisi N.N. Mikluxa-Maklay ko'p yillar davomida Tinch okeanidagi orollarda mahalliy aholi orasida bo'lib, ba'zi qabilalarda uchta hisoblash usuli borligini aniqladi: odamlar, hayvonlar va idishlar, qurollar va boshqa jonsiz narsalar uchun. Bular. u yerda o'sha paytda raqam tushunchasi hali paydo bo'lmagan, uchta yong'oq, uchta echki va uchta bolaning umumiy mulki borligi tushunilmagan - ularning soni uchta bo'lgan.

Shunday qilib, 1, 2, 3 ... raqamlari paydo bo'ldi, ular podada sigirlar sonini, bog'dagi daraxtlarni, boshdagi sochlarni ifodalashi mumkin. Bu raqamlar keyinchalik natural sonlar sifatida tanildi . Ko'p o'tmay, nol paydo bo'ldi, bu ko'rib chiqilayotgan ob'ektlarning yo'qligini ko'rsatdi.

Bobil raqamlari. Raqamlar bilan tanishib, biz raqamlar qog'ozda ko'rsatilgan belgilar bilan yozamiz. Biz bu belgilarni raqamlar deb ataymiz. Eng qadimgi raqamli belgilar Bobil belgilaridir. Agar xaritaga qarasak, unda Dajla va Furot daryolarini ko'ramiz . Qadimgi yunonlar bu mamlakatni Mesopotamiya deb atashgan, bu ruscha suv oralig'i degan ma'noni anglatadi, chunki u ikki egizak daryo orasidagi vodiya joylashgan edi. Mesopotamiyaning bir qismini qudratli davlat bosib oldi, uning poytaxti Bobil shahri edi.

To'rt ming yil oldin Bobilda ilm-fan gullab-yashnagan va kutubxonalar mavjud edi. To'g'ri, o'sha kunlarda hali bosma kitoblar yo'q edi, lekin Bobil donishmandlari o'z asarlarini yozgan loy lavhalar bor edi. Zamonaviy olimlar bobilliklarga ma'lum bo'lgan barcha matematika fanini yozib olgan 44 ta taxtachalarni topdilar. Bobil olimlari mixxat yozuvidan foydalanganlar. Bobil raqamlari, aniq aytganda, uchta mixxat belgilarining kombinatsiyasi: bir, o'n va yuz. Ushbu belgilar yordamida ming sonini, shuningdek, har qanday boshqa raqamni yozish mumkin, bunda qo'shish va ko'paytirish printsiptan foydalaniladi va katta raqamlar har doim kichiklaridan katta bo'ladi.

Misr raqamlari. Misr raqamlari deyarli qadimgidek. O'z fikrlari va so'zlarini qog'ozda ifodalash uchun misrliklar biz hozirda ieroglif deb ataydigan belgilardan foydalanganlar. Keyinchalik ieroglif yozuvi oddiyroq va ieratik yozuv bilan almashtirildi. Har ikki turdagi yozuvda misrliklarda raqamlar uchun maxsus belgilar mavjud edi. Misrliklar birinchi navbatda eng yuqori tartibli raqamlarni, keyin esa eng pastini yozdilar. Bunday holda, qo'shish yoki ko'paytirish printsipti ishlatilgan. Misrliklar kasrlardan foydalanishni ham bilishgan. Barcha Misr kasrlari hisoblagichda birlikka ega edi, ular hatto boshqa kasrlarni ham talaffuz qila olmadilar (istisno $\frac{2}{3}$ edi). Kasrlar natural sonlar bilan bir xil tarzda yozildi, ularning ustiga faqat nuqta qo'yildi va $\frac{1}{2}$ va $\frac{2}{3}$ uchun ular maxsus belgilarga ega edi.

Yunon va rim raqamlari. Rim raqamlari ko'pchilik ma'lum va bugungi kunda ham qo'llaniladi, boshqa narsalar qatori, soatlar, memorial plitalardagi yozuvlar, kitoblar varaqlarini raqamlashda va hokazo. Ma'lumki, masalan, L - 50, C - 100, D - 500, M - 1000. C va M belgilari "centum" - 100 va "mille" - 1000 so'zlarining birinchi harflari. L va D ham ba'zi so'zlarning birinchi harflari bo'lgan, ammo bu so'zlar bizgacha yetib kelgani yo'q. Bular etrusk so'zlari yoki ba'zi lotin dialektining iboralari bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bu raqamlar bilan rimliklar qo'shish va ayirish qoidalaridan foydalangan holda raqamlarni yozishgan, masalan, LX=60(50+10); XL=40(50-10);

CM=900(1000-100); MC=1100(1000+100) va boshqalar.

Rim raqamlari: I=1 X=10, C=100, M=1000, V=5, L=50, D=500.

Rimliklar maxrajlarini 60 (Bobil) va maxrajlarini 12, 24, 48 bo'lgan kasrlardan foydalanganlar:

$\frac{1}{24}$ - yarmi va $\frac{1}{48}$ - $\frac{1}{12}$ ning to'rttdan bir qismi.

Rim olimlari kasrlarni pulni sanash va og'irlik va o'lchovlardan foydalanish bilan bog'liq holda o'zlashtirdilar. Rim tangasi Ace dastlab misdan zarb qilingan, 1 funt og'irlikda bo'lib, 12 untsiyaga bo'lingan. $\frac{11}{12}$ iborasi uchun hatto "deunx" maxsus nomi ham bor edi (deunx = de uncia), ya'ni. Bir untsiyasiz Ace.

Hind raqamlari. Biz hozir ishlatayotgan raqamlar bizga Hindistondan kelgan. Yevropa xalqlari ular bilan arablar tufayli tanishgan. Mashhur matematik Pizalik Leonardo birinchi bo'lib 1202 yilda nashr etilgan "Arablar kitobi" nomli asosiy asarida ularni eslatib o'tgan. Polsha hind raqamlashni joriy etgan birinchi mamlakatlardan biri edi, bu 14-asrda sodir bo'lgan.

To'rt ming yil oldin Bobilda ilm-fan gullab-yashnagan va kutubxonalar mavjud edi. To'g'ri, o'sha kunlarda hali bosma kitoblar yo'q edi, lekin Bobil donishmandlari o'z asarlarini yozgan loy lavhalar bor edi. Zamonaviy olimlar bobilliklarga ma'lum bo'lgan barcha matematika fanini yozib olgan 44 ta taxtachalarni topdilar. Bobil olimlari mixxat yozuvidan foydalanganlar. Bobil raqamlari, aniq aytganda, uchta mixxat belgilarining kombinatsiyasi: bir, o'n va yuz. Ushbu belgilar yordamida ming sonini, shuningdek, har qanday boshqa raqamni yozish mumkin, bunda qo'shish va ko'paytirish printsiptan foydalaniladi va katta raqamlar har doim kichiklaridan katta bo'ladi.

Misr raqamlari. Misr raqamlari deyarli qadimgidek. O'z fikrlari va so'zlarini qog'ozda ifodalash uchun misrliklar biz hozirda ieroglif deb ataydigan belgilardan foydalanganlar. Keyinchalik ieroglif yozuvi oddiyroq va ieratik yozuv bilan almashtirildi. Har ikki turdagi yozuvda misrliklarda raqamlar uchun maxsus belgilar mavjud edi. Misrliklar birinchi navbatda eng yuqori tartibli raqamlarni, keyin esa eng pastini yozdilar. Bunday holda, qo'shish yoki ko'paytirish printsipti ishlatilgan. Misrliklar kasrlardan foydalanishni ham bilishgan. Barcha Misr kasrlari hisoblagichda birlikka ega edi, ular hatto boshqa kasrlarni ham talaffuz qila olmadilar (istisno $\frac{2}{3}$ edi). Kasrlar natural sonlar bilan bir xil tarzda yozildi, ularning ustiga faqat nuqta qo'yildi va $\frac{1}{2}$ va $\frac{2}{3}$ uchun ular maxsus belgilarga ega edi.

Yunon va rim raqamlari. Rim raqamlari ko'pchilikka ma'lum va bugungi kunda ham qo'llaniladi, boshqa narsalar qatori, soatlar, memorial plitalardagi yozuvlar, kitoblar varaqlarini raqamlashda va hokazo. Ma'lumki, masalan, L - 50, C - 100, D - 500, M - 1000. C va M belgilari "centum" -100 va " mille " - 1000 so'zlarining birinchi harflari. L va D ham ba'zi so'zlarning birinchi harflari bo'lgan, ammo bu so'zlar bizgacha yetib kelgani yo'q. Bular etrusk so'zlari yoki ba'zi lotin dialektining iboralari bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. Bu raqamlar bilan rimliklar qo'shish va ayirish qoidalaridan foydalangan holda raqamlarni yozishgan, masalan, LX=60(50+10); XL=40(50-10);

CM=900(1000-100); MC=1100(1000+100) va boshqalar.

Rim raqamlari: I=1 X=10, C=100, M=1000, V=5, L=50, D=500.

Rimliklar maxrajlari 60 (Bobil) va maxrajlari 12, 24, 48 bo'lgan kasrlardan foydalanganlar:

$\frac{1}{24}$ - yarmi va $\frac{1}{48}$ - $\frac{1}{12}$ ning to'rttdan bir qismi.

Rim olimlari kasrlarni pulni sanash va og'irlik va o'lchovlardan foydalanish bilan bog'liq holda o'zlashtirdilar. Rim tangasi Ace dastlab misdan zarb qilingan, 1 funt og'irlikda bo'lib, 12 untsiyaga bo'lingan. $\frac{11}{12}$ iborasi uchun hatto " deunx " maxsus nomi ham bor edi (deunx = de uncia), ya'ni. Bir untsiyasiz Ace.

Hind raqamlari. Biz hozir ishlatayotgan raqamlar bizga Hindistondan kelgan. Yevropa xalqlari ular bilan arablar tufayli tanishgan. Mashhur matematik Pizalik Leonardo birinchi bo'lib 1202 yilda nashr etilgan "Arablar kitobi" nomli asosiy asarida ularni eslatib o'tgan. Polsha hind raqamlashni joriy etgan birinchi mamlakatlardan biri edi, bu 14-asrda sodir bo'lgan.

Hind raqamlariga asoslangan arifmetika Polshada Krakov akademiyasida o'qitilgan.

Evropada qabul qilingan o'nli tizim bilan solishtirganda raqamlarni belgilashning bu usuli juda noqulay edi. Shuning uchun, Pyotr 1 alifbo raqamini ta'kidlab, Rossiyada bizga tanish bo'lgan o'nta raqamni kiritdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vladimir Lyovshin "Magistr rasseyannykh nauk". Izdatelskiy Dom Мещерякова, Moskva 2007.
2. Lyuis Kerrol "Istoriya s uzelnkami". Izdatelstvo "Mir", Moskva 1973.
3. Stanislav Koval "Ot razvlecheniya k znaniyam. Matematicheskaya smes". WYDAWNICTWA. NAUKOWO-TECHNICZNE WARSZAWA 1972.
4. A.P. Savin, V. V. Stanso, A. Yu. Kotova "Ya poznayu mir. Matematika". "Izdatelstvo AST-LTD", Moskva 1997.
5. D.M.Maxmudova, N.A.Mirxalilova. "Mental arifmetika kurslarini ta'lim lkasteri asosida tatbiq qilish" // TVCHDPI "Zamonaviy ta'limda matematika, fizika va raqamli texnologiyalarning dolzarb muammo va yutuqlari" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2021-yil 4-5 noyabr. 100-104 betlar.
6. N.A.Mirxalilova. TIMSS 2023 mathematics assessment scope // Scopus : Annals of forest research <https://www.e-afr.org/> 2022. 5399-5404-b.
7. N.A.Mirxalilova. Funktsional savodxonlik tushunchasi. O'zbekiston Milliy universiteti xabarlar, 2023, [1/2] ISSN 2181-7324. Falsafa <https://science.nuu.uz/>. Social sciences. 216-218 b.
8. N.A.Mirxalilova. TIMSS xalqaro tadqiqoti va uning ahamiyati // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендирий. Илмий-методикалык журнал. 2022/5. 33-36 bet.
9. N.A.Mirxalilova. Boshlang'ich ta'limda funktsional savodxonlik darajalarini oshirish.//Home /Archives / Vol. 18 No. 2 (2023): ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ | Выпуск журнала № 18 | Часть2. <http://www.newjournal.org/index.php/01/article/view/4542>. Xalqaro ilmiy jurnal. 174-177 b.
10. <https://uz.delachieve.com/sonlarni-rivojlantirish-tarixi-haqiqiy-raqamlarning-rivojlanish-tarixi/>

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

*Mamatova Aziza Maxamatdjonovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti*

Annotasiya: maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish masalasi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: axloq, madaniyat, o'quvchi, boshlang'ich, shakllantirish, bilim, ko'nikma.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturida ta'lim oluvchilarning tarbiyalanganlik darajasini kuchaytirish va ularni amaliy faoliyatga tayyorlash vazifalari belgilangan [1]. Shu jihatdan bu borada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ham muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda e'tiboringizni ana shu masalaning tahliliga tortamiz.

Axloq mazmuni. "Axloq" tushunchasi hulqlar, fe'llar va fazilatlar majmui bo'lib, u shaxsda maxsus shakllantiriladi [2]. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy ko'nikmasini tarkib toptirish muhim o'rin tutadi. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- a) o'quvchilarda axloqiy ongni shakllantirish;
- b) o'quvchilarda axloqiy fe'l-atvorni shakllantirish;
- v) o'quvchilarda axloqiy munosabatlarni shakllantirish.

O'quvchilarda axloqiy ongni shakllantirish muhim vazifalardan bo'lib, unda o'quvchilar ongida ezgu g'oyalar va fikrlarni tarkib toptirish muhim hisoblanadi. Aynan ezgu g'oyalar va fikrlar majmui ahloqiy ong mazmunini tashkil qiladi. Shuningdek, o'quvchilarda axloqiy fe'l-atvorni shakllantirish uchun ularda yaxshilik va yomonlikni farqlash, ezgulikka intilish, o'zgalarni xurmat qilish kabi fazilatlarni shakllantirish muhim hisoblanadi. Buning natijasida o'quvchilarda axloqiy fe'l-atvor tarkib topadi. Bundan tashqari, o'quvchilarda axloqiy munosabatlarni tarkib toptirish uchun ularni ijtimoiylashtirish, jamoaparvar qilib tarbiyalash va o'zgalarga xurmat ruhida voyaga yetkazish muhim ahamiyatga egadir. Shu tariqa o'quvchilarda ahloqiy munosabatlar tarkib topadi.

Madaniyat mazmuni. "Madaniyat" tushunchasi arabcha bo'lib, shaharlik, tarbiya ko'rganlik ma'nolarini anglatadi [3]. Shu ma'noda boshlang'ich sinf o'quvchilarida madaniyatni tarkib toptirish uchun quyidagilarga e'tibor berish muhim ahamiyatga ega:

- a) o'quvchilarni poklikka o'rgatish;
- b) o'quvchilarni me'yoqli kiyinishga o'rgatish;
- v) o'quvchilarni o'zini tutishga o'rgatish.

Shu ma'noda boshlang'ich sinf o'quvchilariga madaniyatning dastlabki elementi bo'lgan poklik va ozodalikka rioya qilish ko'nikmasini shakllantirish muhimdir. Buning uchun ular gigiyena qoidalari bilan tanishtirilishi, ozodalikka ko'niktirilishi va hamisha toza yurishga o'rgatilishi kerak bo'ladi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarini kiyinish madaniyatiga o'rgatish ham muhimdir. Bunda o'quvchilarda kiyimning narhi emas, sifati muhim o'rin tutishi, kishining yosh va jismoniy xususiyatlariga mos kiyinishi, fasllarga mos kiyim tanlay olish kabi ko'nikmalarni tarkib toptirish ularning kiyinish madaniyatiga ega bo'lishga olib keladi. Bundan tashqari, o'quvchilarni o'zini tutishga o'rgatish ham madaniyatlikning talablaridan biridir. Bunda o'quvchilar oilada, maktabda va jamoat joylarida odob qoidalariga rioya qilishi, o'zgalarga xurmat bilan munosabatda bo'lishi va har xil sharoitlarda o'zini tutishga ko'niktirilishi muhim ahamiyatga ega. Bularning barchasi boshlang'ich sinf o'quvchilarida madaniyatlik ko'nikmasini tarkib toptiradi.

Axloqiy madaniyat mazmuni. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish boshlang'ich ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biridir. Buning uchun o'quvchilarda quyidagi ko'nikmalarni tarkib toptirish kerak bo'ladi:

- a) axloq qoidalariga rioya qilish;
- b) madaniyatlik talablariga amal qilish;
- v) o'zgalarga ibrat bo'lish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari jamoatchilik joylarida, maktabda va oilada axloq qoidalariga rioya qilishga ko'niktirilishi muhimdir. Bu bilan ular o'zlarining madaniyatlik darajasini namoyon qiladi. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarida madaniyatlik talablariga amal qilish ko'nikmasini shakllantirish ham muhim ahamiyatga ega. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining madaniyatlik darajasi ularning o'z yosh va jismoniy xususiyatlariga mos ravishda xarakter qilishida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilim olish, axloq va faoliyatda o'zgalarga ibrat bo'lish ko'nikmasiga o'rgatilishi lozim. Chunki aynan mana shu uch element axloqiy madaniyatlikning yaqqol ko'rinishini tashkil qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari nimaga yo'naltirilsa, ularni tez o'zlashtirishi bilan o'zga ta'lim oluvchilardan farqlanishini eslatib o'tish joiz.

E'tibor berilsa, boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish muhim tushunchalar va yondashuvlarga asoslanadi. Bu toifa o'quvchilar oilada va maktabgacha ta'lim muassasalarida axloqiy madaniyatning muayyan jihatlari - salomlashish, o'zgalar bilan munosabatga kirishish kabilarni o'zlashtirgan hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim jarayonida esa o'quvchilarning ana shu tushunchalari ko'nikmaga aylantiriladi va buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatlik ko'nikmasi tarkib topadi.

Shunday qilib boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun axloq qoidalari, madaniyatlik talablari va amaliy xarakter ko'nikmalarini tarkib toptirish lozim bo'ladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari oliy pedagogik ta'lim jarayonida ana shu masalalar bo'yicha ko'nikmani egallashi kutilgan samarani beradi.

Adabiyotlar:

1. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasini "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi. // www.ziynet.uz
2. Hasanboyev J. Va boshqalar. Pedagogika fanidan izohli lug'at. – Toshkent, 2009
3. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'limda "Tarbiya" fanini o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2022

BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA "TARBIYA" FANINI O'QITISH JARAYONIDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

***Mamatova Aziza Maxamatdjonovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti***

Annotatsiya: maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida "Tarbiya" fanini o'qitish jarayonida axloqiy madaniyatni shakllantirish masalasi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, boshlang'ich, tarbiya, madaniyat, shakllantirish, bilim, ko'nikma.

"Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi"da boshlang'ich ta'lim jarayonini yanada rivojlantirish vazifalari qo'yilgan [1]. Mazkur vazifalarning ijrosi jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarini bugungi kun talablari asosida tarbiyalash ham muhim o'rin tutadi. Shu ma'noda "Tarbiya" fanini o'qitish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Bu o'rinda diqqatingizni ana shu masalaning tahliliga qaratamiz.

"Tarbiya" fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirish. Milliy va jaxon pedagogikasida mazkur o'quv fani yangi fan hisoblanadi. Shu sababli "Tarbiya" o'quv fanini o'qitish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi:

a) mavzularni o'qitish vositasida o'quvchilarning axloqiy ongini tarkib toptirish;

b) o'quvchilarda bilim olish va jamoatchilik joylarida o'zini tutish ko'nikmalarini tarkib toptirish;

v) o'quvchilarda axloq va madaniyat qoidalariga uyg'un amal qilish ko'nikmasini tarkib toptirish.

Bunday yondashuv mazkur o'quv fani vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatlilikni maqsadli shakllantirish imkonini beradi.

Chunki ushbu o'quv fanining eng muhim vazifalaridan biri ham ana shundan iborat bo'lib, fanning nomiga izoh sifatida "baxt va muvaffaqiyat sirlari" yo'naltirishi yozib qo'yilgan. Shu ma'noda axloqiy madaniyat boshlang'ich sinf o'quvchilarining baxt va muvaffaqiyatga erishishidagi omillardan biri sifatida tarkib toptirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Misol uchun, "Tarbiya" 1-sinf darsligida axloqiy madaniyatlikning asoslari bo'lgan salomlashish odobi, bilim olish sirlari, mening sevimli ertak qahramonim, xavfli vaziyatlarda xarakter qilish kabi mavzular bo'yicha muhim materiallar taqdim etilgan [2]. Aynan mana shunday o'quv materiallari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish kutilgan samarani beradi.

"Tarbiya" fani bo'yicha qo'shimcha mashg'ulotlar vositasida o'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirish. Ushbu o'quv fani bo'yicha qo'shimcha mashg'ulotlar uchun maktab hisobidagi soatlardan vaqt ajratilgan. Shu jihatdan ushbu fan bo'yicha tashkil etiladigan qo'shimcha mashg'ulotlar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- a) o'quvchilarni turli tasvirlar chiziga o'rgatish;
- b) o'quvchilarni madaniy jihozlar tayyorlashga o'rgatish;
- v) o'quvchilarni go'zallikni his etish ko'nikmasini tarkib toptirish.

"Tarbiya" fani matreiallarida aynan ana shu masalalarga yo'naltirilgan mavzular belgilanganligini eslatib o'tish joiz. Chunki boshlang'ich sinf o'quvchilari tasvirlar chizish va madaniy jihozlar tayyorlash bilan go'zallikni his etish ko'nikmasiga ega bo'ladi. Bu hol axloqiy madaniyatlikning muhim elementlaridan biridir. Shu nuqtai nazardan "Tarbiya" 2-sinf darsligida axloqiy mdaniyatlikni tarkib toptirishga yo'naltirilgan tegdoshlarim yutuqlari, jamoa transportida, birovning haqqi kabi mavzular va o'quv materiallari berilgan [3]. Mazkur mavzular bo'yicha qo'shimcha mashg'ulotlar tashkil qilish boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatlik ko'nikmasini rivojlantiradi.

"Tarbiya" fani to'garagi vositasida o'quvchilarda axloqiy madaniyatlikni shakllantirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning eng muhm tayanchlaridan biri mazkur o'quv fanidir. Shu ma'noda ushbu o'quv fanining to'garaklari vositasida o'quvchilarda axloqiy madaniyatlikni shakllantirish uchun quyidagilarga amal qilish kutilgan samarani beradi:

- a) o'quvchilarning qiziqishi asosida ularni turli madaniy jihozlar yasashga yo'naltirish;
- b) o'quvchilar tomonidan mustaqil yaratilgan madaniy jihozlarni jamoa bo'lib muhokama qilish;
- v) o'quvchilarning madaniy jihozlarini sinfxonada saqlash.

Bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatlikni shakllantirish va amaliy rivojlantirish imkoniyatlarini beradi. Chunki to'garaklarning asosiy xususiyati egallangan bilimlarni amaliyotga aylantirishdir.

Shu ma'noda "Tarbiya" 3-sinf darsligida boshlang'ich sinf o'quvchilarining madaniyat jihozlar tayyorlash ko'nikmasini tarkib toptirishga yo'naltirilgan duradgorlik, tikuvchilik, konstruksiya yasash, dizaynlik kabi mavzularda o'ziga xos o'quv materiallari berilgan [4]. Aynan mana shunday mavzular asosida to'garaklarda madaniy jihozlar yasash ko'nikmasini shakllantirish bilan boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini talab darajasida shakllantirish imkoniyatlari mavjud [5].

E'tibor berilsa, "Tarbiya" fanini o'qitish jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini amaliy jihatdan shakllantirish asoslari mavjud. Aynan mana shu masalaga e'tibor beri qo'yilayotgan muammo uchun muhim ahamiyatga egadir.

Shunday qilib "Tarbiya" o'quv fani mashg'ulotlari, uning qo'shimcha mashg'ulotlari va to'garaklar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatlikni shakllantirish muhim ahamiyatga egadir. Bularning barchasi oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan o'zlashtirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022
2. Mulliflar jamoasi. Tarbiya. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2020
3. Mulliflar jamoasi. Tarbiya. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2020
4. Mulliflar jamoasi. Tarbiya. 3-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2020
5. Jabborova O., Umarova Z. Boshlang'ich ta'lim diagnostikasi. – Toshkent, 2023

МУНДАРИЖА

КИРИШ СЎЗИ	3
TILSHUNOSLIKNING NAZARIY VA AMALIY MUAMMOLARI	5
Худайбергенова З. Н. ТАРЖИМА МУҚОБИЛЛИГИНИНГ МЕЪЁРИЙ ТАЛАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ	5
U. Mirzayeva. HUN PERSONAL NAMES IN ANCIENT GREEK SOURCES	9
Sh. H. Garibova TURKIC LEXICOGRAPHY IN THE MEDIEVAL PERIOD AND RUSTAM MAWLAWI	13
Садыгова Саялы. ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ И СЛОЖНЫЕ ТЕРМИНЫ	18
МЕНМЕТ ÖZEREN , S. KAAAN YALÇIN DEYİMLERDE GEÇEN İKİLEMELERİN MORFOLOJİK AÇIDAN İNCELENMESİ:KIRGIZCA ÖRNEĞİNDE	21
Sevinc Sadıqova AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ARXAİK VAHİDLƏRİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ	25
S. S. Sadigova ARCHAIC UNITS AZERBAIJAN LITERARY LANGUAGE IN WESTERN AZERBAIJAN ACCENTS	31
С. С. Садыхова АРХАИЧНЫЕ ЕДИНИЦЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА	32
Бушуй Татьяна Анатольевна НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ СЛОВАРЕЙ	32
Г.У.Жуманазарова ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА БУЛБУЛ ВА ГУЛ МЕТАФОРЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ВА ПОЭТИК ТАБИАТИ	36
Hamroyeva Sh. M. Avezova N. S. INGLIZ TILI MATNLARINI O'ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDA LINVOKULTURULOGIK ASPEKTNING AHAMIYATI	40
Avazova Hilola O'ZBEK TILIDA IZOFA VA UNING TURLARI	46
Siddiqova Sh. I. O'ZINIKI BO'LMAGAN KO'CHIRMA GAPLARDA OLMOSHLARNING QO'LLANILISHI	49
Атаджанов М. Ю. МИЛЛИЙ ТИЛ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФАНИНГ МУҲИМ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА	52
Фалеева Е. В. ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ДЕРИВАЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ АНГЛИЙСКОЙ НЕОЛОГИИ В ЭПОХУ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО БУМА	57
Хамидуллаева Г. А. СУФФИКСАЦИЯ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ СПОСОБОВ ОБРАЗОВАНИЯ ЭКСПРЕССИВНЫХ СЛОВ В TELEGRAM-КАНАЛАХ	61
Zaripova Z. R. SATIRA VA YUMORNING TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O'RNI	64
Тўйчиева З. Ҳ. МАҲМУД ҚОШҒАРИЙ ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТИЛШУНОСЛИК АСОСЧИСИ	67
Xusanova G. T. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI ONGIDA ANTONIMLARNI O'RGANISHNING LISONIY JIHATLARI	72
Pulatova G. M. BILINGVIZM PSIXOLOGIK TARAQQIYOTNING MEZONI SIFATIDA	74
Akbarova M. Sh. THE PROBLEM OF UNUSUAL COMPOUNDS IN LINGUISTICS	78
Mo'minov D. M. TIL O'RGANISHDA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARINING O'RNI VA AHAMIYATI	81

MODERN TRENDS IN COLLOQUIAL LAYER OF AMERICAN, AUSTRALIAN, Faleeva A. V. BRITISH AND CANADIAN ENGLISH	83
Razakova Sh. D. THE VALUE OF COMPRESSION IN THE TRANSLATION OF LITERARY TEXTS	87
Eshdavlatova A. U. ERKIN VOHIDOV IJODIDA MAQOLLARNING SHE'R SEMANTIKASIGA TA'SIRI	90
Berdiyeva M., Bo'riyeva M. NEMIS TILIGA FRANSUZ TILIDAN O'ZLASHGAN SO'ZLAR	94
J. A. Karimova LEXICOGRAPHY AS AN ART OF DICTIONARY COMPILATION	97
Kodirov J. CHALLENGES AND DEMAND IN TRANSLATION STUDIES: A FOCUS ON SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXTS	100
Abdukhakimova M., D. V. Abduramanova MODERN BRITISH PRONUNCIATION NORM, ITS VARIATIONS, AND THE CHALLENGES	102
R. A. Saidakbarov, Z. Shabidinova WORD ACQUISITION AS THE ABILITY TO LEARN AND UNDERSTAND A LANGUAGE	105
Samadova G. RELATIONSHIP BETWEEN SOCIOLINGUISTICS AND LINGUISTICS	109
S. R. Juraeva, D. V. Abduramanova ANALYSIS OF FUNCTIONS, PATTERNS, AND THE SIGNIFICANCE OF AFFIXES WITH A NEGATIVE MEANING IN THE ENGLISH LANGUAGE	112
Xusanova M., Zaripov Z. R. LINGVOKULTUROLOGIYA TUSHNCHASI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATI	115
R. A. Saidakbarov, Z. I. Shabidinova WORD ACQUISITION AS THE ABILITY TO LEARN AND UNDERSTAND A LANGUAGE	118
Pranova D. S., Abdirimova I. K. TIL JAMIYAT TARAQQIYOTINING NEGIZIDIR	121
Almaz Ülvî (Binnatova) ADABIYOTSHUNOSLIKNI TAKOMILLASH-TIRISHNING DOLZARB MASALALARI	124
Böyükəğa Mikayılı YUSİF BALASAQUNLUNUN "KUTADQUBİLİQ"ƏSƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT VƏ MƏNƏVİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ	133
M. Aliyeva SCIENTIFIC STYLE IN THE DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE	146
Yerjanova S. B., To'ychiyeva Z. H. CHINGIZ AYTMATOVNING "OQ KEMA" QISSASIDAGI QAHRAMON TASVIRIDA MA'NAVİY YETUKLIK VA TUBANLIK	150
ФАЙЗУЛЛОЕВ Б. Б. ҒАҒУР ҒУЛОМ ШЕЪРИЯТИДА МУМТОЗ АДАБИЁТ АНЪАНАЛАРИ	156
ФАЙЗУЛЛОЕВ Б. Б. ТАСАВВУФ ВА АДАБИЙ АЛОҚАЛАР ТАДҚИҚОТЧИСИ	163
У. Жуманазаров ЖАҲОН ХАЛҚЛАРИ АДАБИЁТИ ТАСНИФИ ВА УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	169
Пардаева З.Ж., А.Кадыри МЕТАФОРИКА В РОМАННОЙ СИСТЕМЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА	174
Nasrullayev Elmurod Jumaboyevich, Ibrohimova M. ALISHER NAVOIY MA'RIFATI TALQINI	180

Д.Жуманазарова, Умрзокова М ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОИЛА МАЪНАВИЯТИНИНГ ТАЛҚИНИ	187
Ibragimova D. I. ISAJON SULTONNING “BILGA XOQON” ROMANI G’OYAVIY XUSUSIYATLARI	189
Кононова И. Ю СКОБОЧНЫЕ ВСТАВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ЦИКЛЕ А. С. ПУШКИНА «ПОВЕСТИ БЕЛКИНА»	191
Тўйчиева З. Ҳ., Abduolimova Z. A SAID AHMADNING “QORAKO’Z MAJNUN” HIKOYASIDA MILLIY FOJIA MASALASI	195
Razakova Shahnoza Dusmamatovna. EAST AND WEST,NAVOI AND GOETHE	198
Nodirova Feruza. SA’DULLA HAKIM SHE’RLARINING BADIY-G’OYAVIY TAHLILI	202
Shabidinova Zera Ismetovna. GERMAN PEARL AUTHOR JOHANN WOLFGANG VON GOETHE’S POEMS AND ITS DEFINITION	206
Мамаюсупова С.М. ҲИКОЯ КОНТЕКСТИДА ҚАРҒИШ, ДУО ВА ОЛҚИШЛАР БАДИИЯТИ (“Шукур Холмирзаев ҳикоялари мисолида”)	210
Mardanov Rahim G’aybulla o’g’li. O’ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGIDA SHOIR SHE’RIYATIDAGI OBRAZLAR TALQININING O’RGANILISHI	213
JarkinovaTursunoyAbdumajitovna. XX ASR 60-70-YILLAR DAVR ADABIY MUHITI	217
Cho’liyeva Nilufar A’zamqizi. NAZAR ESHONQUL IJODIDA TOPOS RAMZLAR	221
Nurmatova Mashhura. O’ZBEK VA JAHON MUMTOZ ADABIYOTIDA SEVGINING GO’ZAL KO’RINISHI	224
Baratov Shokhruh Abdusamad ugli, Supervisor Razakova Shahnoza LITERARY RELATIONSHIP BETWEEN UZBEK AND GERMAN LITERATURE	228
Gulnoza Ahmedova Muxtorovna. NUTQ O’STIRISHNING ANA’NAVIY VA ILG’OR USULLARI ASOSIDA QOLIP GAPLARNI FAOLLASHTIRISH	232
Ashirbaev Azim,dotsent, Norboyeva Munisa, Lola Ibragimova, NUTQ ALOQASI VOSITASIDA GRAFIK TASVIRLARNI BAJARISH	235
Elbek O’rol o’g’li Ro’ziyev. O’ZBEK TILIDA SIYOSIY NUTQNING YUZAGA KELISHOMILLARI XUSUSIDA	240
Dilobar Sherali qizi Abduxalilova. MA’DANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH	242
Шагиева Наргис Фагимовна. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ РЕЧИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА	246
Suyunova Marjona. BOSHLANG’ICH SINIF O’QUVCHILARINING NUTQIY MULOQOT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDAULARGA INNOVOTSION G’OYALAR KIRITISH	250
Qodirova Zamira Musa qizi. O’QUV MATERIALLARDAN FOYDALANISH CHET TILINI O’RGANISHNING AHAMIYATI	256
Qodirova Zamira Musa qizi. INGLIZ TILIDA AKADEMIK FANLARNI O’QITISHDA CLIL TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH	259
С.Ф.Абдирасилов, Y.O.Boyqobilova, N.Z. Qurbonov, D.T. Urchinova, S.M.Yoqubov, G.S.Xamidullayeva, A.T.Otaboyeva, F.M.Ortiqova. ТАЛАБАЛАРНИНГ САЊАТШУНОСЛИККА ОИД БИЛИМ ВА МАЛАКАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАЗМУНИ	263

Б. Суванкулов. ТАЪЛИМНИНГ УЗЛУКСИЗЛИГИ	268
Ibragimova F.E., Ismatova Z.O. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI MILLIYLIK RUHIDA TARBIYALASHDA MAQOLLARDAN FOYDALANISH	271
Кененбаев Еркин Тойлибаевич. НЕЙРОПЕДАГОГИКА В ПРОЕКЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА	273
B.Boltayeva. PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR	275
Allayarova S.U., Po'latova S. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING LUG'AT BOYLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI	280
Mirzayeva Gulshan Azamatovna. THE EARLY STAGES OF LEARNING L1 AND L 2 ACCORDING TO VYGOTSKY'S CRITICAL PERIOD HYPOTHESIS	284
Тожибоева Гульмира Рифовна, ТаджибаеваСевара. РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	286
Tojiboeva Gulmira Rifovna. BOSHLANGANCHI SINIF O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSI	288
Mirzayeva GulshanAzamatovna, Xamidova IrodaAbduxoshim qizi. TASK-BASED LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY CLASSES	290
G'ulomjonova Durdona Jo'rabek qizi, Davronova Malika Elmurod qizi. THE CHARACTERISTICS OF «KNOW- WANT TO KNOW- LEARNED» METHOD	293
Юсупова Ф.М. МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В КОНТЕКСТЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ПОДХОДА	296
Xudayqulova Fazilat Bo'riyevna, Iroda Azamjonova Adhamjon qizi. KICHIK MAKTAB YOSHDAGI O'QUVCHILAR MASHG'ULOTLARIDA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYASI	302
Сергеева Эльнора Сергеевна. ПУТИ И ПРИЧИНЫ ПОЯВЛЕНИЯ СЛЕНГА В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ	306
Eshbekova Dilnoza Ibraimovna. BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA TO'G'RI YOZUV MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH	310
Абдуллаев Х.Б. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ	313
Sherboeva N.J. ADABIYOT DARSLARIDA JADID MA'RIFATCHILIGINI O'RGANISHDA QO'LLANILADIGAN INTERFAOL METODLAR	315
Tog'ayeva Dilrabo. RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNINGHOZIRGI KUNDAGI AHAMIYATI	318
Marjona Ergash qizi Yuldasheva. O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI FANLARIDA ILG'OR TEXNOLOGIYA VA USULLARDAN FOYDALANISH SAMARASI	321
Nazarova Nilufar Sherzod qizi. BOSHLANG'ICH SINIFDA "SHAXS VA NARSA NOMINI BILDIRGAN SO'ZLAR" MAVZUSINI O'RGANISH	324
Zoirova Setora Jahongir qizi. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI FANINI O'QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI	327
Ibragimova Sevinchoy. ENGLISH TEACHING APPROACHES	332
Zera Ismetovna Shabidinova. THE ESSENCE AND FUNCTIONS OF THE ROLE-PLAY METHOD IN THE LANGUAGE DEVELOPMENT	335

B.Boltayeva, A.Amonova. PIRLS XALQARO BAHOLASH DASTURI TALABLARI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR	340
Бахтиярий Тахир Бахтияр угли. ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ	345
Toshpo'latova O'g'iloy Abdurahmon qizi. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA KREATIV FAOLLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YO'NALISHLARI	347
H.Tojiboyeva. MATNNI TUSHUNISH JARAYONINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI	350
Ismoilova Malohat Olimjonovna. OCIAL PEDAGOGY AND ITS IMPORTANCE IN THE EDUCATIONAL SYSTEM	352
Qudratova Sarvinoz. MEHR-SAXOVAT - GO'ZAL FAZILAT	354
Mirzaxalimova Mohlaroyim Bahromjon qizi. MODERN TRENDS IN LANGUAGE RESEARCH	357
Mohiniso Sattorova. EVALUTION OF PUPILS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING LESSON IN PRIMARY CLASSES	360
Saidova Rano Abdushukurovna. UMUMTA'LIM MAKTEBLARIDA ONA TILI DARSLARIDA LUG'AT BILAN ISHLASH BOSQICHLARI	364
Davlatova Munisa Aminovna. SONLAR TARIXI	367
Mamatova Aziza Maxamatdjonovna. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH	373
Mamatova Aziza Maxamatdjonovna. BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA "TARBIYA" FANINI O'QITISH JARAYONIDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH	375

Муаллифлар жамоаси

“Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари” мавзусида ўтказилган халқаро илмий-амалий анжуман материаллари

Мақолалар тўплами

Toshkent - “METHODIST NASHRIYOTI” - 2023

Muharrir: Xolsaidov F. B.

Bosishga 26.06.2023.da ruxsat etildi.

Bichimi 60x90. “Cambria” garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 25. Nashr bosma tabog'i 24,25.

Adadi 30 nusxa.

“METHODIST NASHRIYOTI” MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy ko'chasi, 5-uy.

+99893 552-11-21

Nashriyot roziligisiz chop etish ta'qiqlanadi.